
Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Jivanchand Sakerchand Javeri for Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddha Fund, at the Sheth Devchand Lalbhai Dharmasala, Badekhan Chakla, Surat

जैनाचार्य खरतरगच्छगगननभोमणि १००८ श्रीमज्जिनकृपाचन्द्रसूरीश्वर.

जन्म सं० १९१३.   दीक्षा सं० १९३६.   सूरिपद सं० १९७२.

શ્રીપાર્શ્વજિનેશ્વરાય નમઃ

આમુખ.

શેઠ દેવચંદ લાલભાઇ જૈનપુસ્તકોદ્ધારે ગ્રન્થાંક ૮૭ તરીકે શ્રીશોભન મુનિરાજના વડીલ બન્ધુ પરમ-આર્હત કવીશ્વર શ્રીધનપાલવિરચિત ઋષભપંચાશિકા બે ટીકાઓ સહિત તથા વીરસ્તુતિ-યુગલ અવચૂર્ણિ સહિત આ ગ્રથમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

આ ગ્રન્થ શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવા વિચાર હતો, પરંતુ બીજા ગ્રન્થો ચાલુ હોવાથી શેઠ દે૦ લા૦ જૈન પુ૦ ફંડમાંથી બહાર પાડ્યો છે.

ગ્રન્થનું સંશોધનાદિ કાર્ય સુરતવાસ્તવ્ય પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા M. A. દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. એઓએ પોતાના લેખમાં ગ્રન્થકાર આદિ સબંધે ઉલ્લેખ કર્યો હોવાથી વિશેષ લખવું ઉચિત ધાર્યું નથી.

આ ગ્રન્થમાં જેમણે જેમણે અમોને સહાયતા કરીછે તે સર્વેનો આ સ્થલે અંતઃકરણથી ઉપકાર માનિયે છિયે.

શ્રીઆગમોદય સમિતિના કાર્યવાહકોએ આ ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અમોને આપ્યો, જે બદલ સમિતિના કાર્યવાહકોનો ઉપકાર માનિયે છિયે.

સુરત–ગોપીપુરા,
વિ સં. ૧૯૮૯,
જેઠ શુકલ પૂર્ણિમા,
જુન સને ૧૯૩૩.

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી
અને
અન્ય માનદ સંચાલકો.

વિષયાનુક્રમ.

સમર્પણ.

જેસલમેર પ્રાચીન જૈન ગ્રન્થભંડારમાં રહેલા અમૂલ્ય ગ્રન્થોના
ઉદ્ધારક, અપ્રસિદ્ધ તાત્વિક ગ્રન્થોના પ્રકાશનકાર્યના
પ્રેરક અને અમારી પ્રાચીન ગ્રન્થ પ્રકાશન
સંસ્થાના સહાયક,

પરમ પૂજ્ય

ખરતરગચ્છગગનનભોમણિ

ભટ્ટારક ૧૦૦૮ આચાર્ય મહારાજ

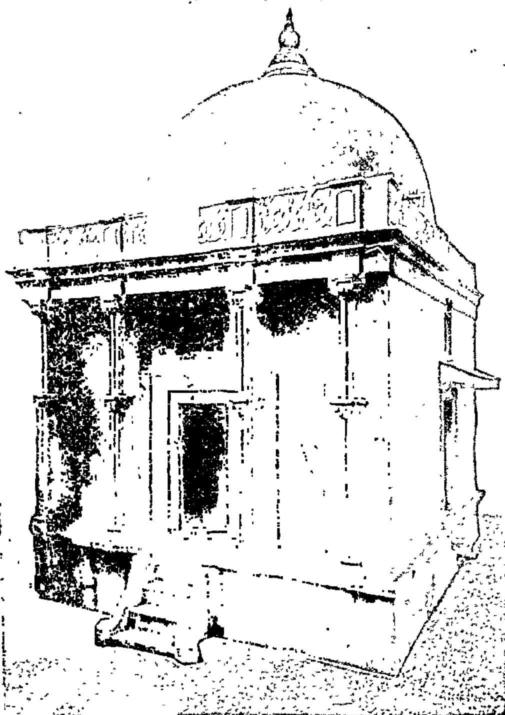
શ્રીમજ્જિનકૃપાચન્દ્રસૂરીશ્વરજીનું

નામ

આ શ્રીધનપાલીય કૃતિકલાપ સાથે નિયુક્ત કરી
અંશતઃ કૃતાર્થ થઇયે છિયે.

સુરત–ગોપીપુરા,
વિ. સ. ૧૯૮૯,
જેષ્ઠ શુક્લ પૂર્ણિમા,
જુન સને ૧૯૩૩.

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી
અને
અન્ય માનદ સંચાલકો.

શ્રી શીતલવાડી શ્રીમજ્જિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર.

શ્રીમજ્જિનકૃપાચન્દ્રસૂરીશ્વરના ઉપદેશથી સુરતવાસ્તવ્ય ઝવેરી ભગુભાઈસુત પાનાચંદ
તથા મોતીચંદ ભાઈઓએ સ્વદ્રવ્યવડે વિ૦ સં૦ ૧૯૭૫ ના વૈશાખ શુદિ
૬ ના રોજે સ્થાપ્યો.

આનંદ પ્રેસ—ભાવનગર.

સંપાદકીય નિવેદન

ગ્રન્થનું કલેવર મોટું હોય કે નાનું હોય તોપણ પ્રસ્તાવના તો જરૂર ગ્રન્થની લખવી જોઇએ એવો વિદ્વજ્જનોનો અભિપ્રાય છે તેમજ શિષ્ટાચાર છે એ વાતને ધ્યાનમાં લઇને હું પણ આ કવિરાજ ધનપાલે રચેલી ઋષભપંચાશિકા આદિ મનોહર કૃતિઓની પ્રસ્તાવના લખવાનો પ્રારંભ કરૂં છું. તેમાં સૌથી પ્રથમ તો મારે એ નિવેદન કરવું જોઇએ કે લગભગ સાતેક વર્ષ ઉપર હું શ્રીઋષભદેવની સ્તુતિરૂપ આ ઋષભ-પચાશિકા નામના [1]કાવ્યનુ કાવ્યમાલાના સપ્તમ ગુચ્છકમાં દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થયો હતો. તે સમયે આ અનુપમ કાવ્યનુ મહત્ત્વ હું પૂરેપૂરૂં સમજી શક્યો હતો નહિ, પરન્તુ સમય જતાં આ કાવ્યના કર્તાના સબધમાં વિશેષ માહતી મળવાથી અને ખાસ કરીને આ સ્તુતિ તરફ કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ પણ બહુમાનથી જોતા હતા એ વાતથી કુમારપાલ-પ્રબંધ વાંચતાં વાકેફગાર થવાથી મને આ કાવ્યનું સાગોપાગ અધ્યયન કરવાનું વિશેષ મન થયું.

સપ્તમ ગુચ્છકમાં આપેલ આ કાવ્ય તેમજ તેની સસ્કૃત [2]છાયા ઉપરથી કવિરાજનો પૂર્ણ આશય સમજી શકાવો મુશ્કેલ જણાયાથી આ કાવ્યની ટીકા કે અવચૂરિ જેવુ કોઇ સાધન હોય તો તે મેળવવા મેં પ્રયાસ કર્યો. આના પરિણામે મને ખબર પડી કે વિ. સ ૧૯૬૯ માં 'જૈનધર્મ પ્રસારક સભા' તરફથી આ કાવ્યની એક અવચૂરિ તેમજ તેનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. એ પુસ્તક મને મળતાં કવિરાજની આ કૃતિની ખૂબી મને વિશેષ સમજાવા લાગી. છતા પણ આવા અપૂર્વ કાવ્યના ઉપર કોઇ વિસ્તૃત ટીકા હોય તો તે જોવા મને સહજ જિજ્ઞાસા ઉદ્‌ભવી. સાથે સાથે એવો પણ વિચાર સ્ફુરી આવ્યો કે જો એવી કોઇ ટીકા પ્રાપ્ત થાય તો તેના આધારે આ કાવ્યને અગે શબ્દાર્થ અને પદાર્થ તૈયાર કરવા ઉપરાંત તેનુ સ્પષ્ટીકરણ પણ તૈયાર કરવું કે જેથી તેના અભ્યાસીને વિશેષ સુગમતા થઇ પડે.

જૈન ગ્રન્થાવલીમાં આ કાવ્યને લગતી કઇ કઇ ટીકાઓ કે અવચૂરિઓ સબધી ઉલ્લેખ છે તે જાણવા મેં એ ગ્રન્થ હાથમાં લીધો. એના ૨૮૧ મા પૃષ્ઠમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો:-

નામ	શ્લોક	કર્તા	રચ્યાનો સંવત્	ક્યાં છે ?
ધનપાલ પંચાશિકા		ધનપાલ		બૃ.
વૃત્તિ	૧૧૦૦	દેવભદ્રશિષ્ય પ્રભાનન્દ		બૃ. પા. ૨-૫
વૃત્તિ (સક્ષિપ્ત)				બૃ.
અવચૂરિ		ધર્મશેખરોપાધ્યાય		પા. ૩
અવચૂરિ (બીજી)	૩૩૬	નેમિચન્દ્ર		પા. ૪

આ પ્રમાણેની માહિતી મળતાં મેં શ્રીયુત જીવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરીને આ પુસ્તક શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ તરફથી છપાવી બહાર પાડવા સૂચના કરી. તેમણે તે વાત આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિને લખી જણાવી તેમની સમતિ મળતાં શ્રીયુત જીવણચંદની સૂચના મુજબ મેં આ ગ્રન્થ ધીરે ધીરે તૈયાર કરવા માંડ્યો. આ ગ્રન્થના ભાષાન્તરાદિકનો પ્રારમ્ભ મેં ઇ. સ.

૧-૨ સપ્તમ ગુચ્છકમાં છપાયલા આ કાવ્યમા અને આની છાયામા ઘણે સ્થળે અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. પ્રભાવક-ચરિત્ર (નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલયમા ઇ સ ૧૯૦૯ માં છપાયેલી આવૃત્તિ)મા પણ આવી અનેક સ્ખલનાઓ નજરે પડે છે. આથી બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થતી વેળા એ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવા તેના સંપાદકને મારી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે.

૧૯૨૫ ના એપ્રિલ માસમાં કર્યો હતો. તે અરસામાં શ્રીયુત જીવણચંદ મને જૈનાનન્દ પુસ્તકાલય (સુરત)માંથી આ કાવ્યની શ્રીપ્રભાનંદસૂરિકૃત ટીકાની એક પ્રતિ મગાવી આપી હતી. સમય જતાં તેમના દ્વારા મને ઉપર્યુક્ત ટીકાની બીજી બે પ્રતિઓ મળી. તેમાંની એક તો અમદાવાદના વિદ્યાશાળાના ભંડારની હતી, જ્યારે બીજી પ્રતિ મહોપાધ્યાય મુનિરાજ વીરવિજયજીના શાસ્ત્ર-સંગ્રહની (છાણીના ભંડારની) હતી. આ ઉપરાંત આ બને સ્થળેથી મને શ્રીહેમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિની પણ એક એક પ્રતિ પ્રાપ્ત થઇ હતી. વિશેષમાં શ્રીવિજયસિદ્ધિસૂરિ તરફથી કર્તાના નામ વિનાની આ કાવ્યની અવચૂરિની એક પ્રતિ મળી હતી. આ અવચૂરિની એક બીજી પ્રતિ મને અમદાવાદના વિદ્યાશાળાના ભંડારમાંથી મળી હતી. આ અવચૂરિનો શ્રીહેમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિમાં અંતર્ભાવ થતો હોવાથી આ અવચૂરિ અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી નથી. આ સંક્ષિપ્ત અવચૂરિ ઉપરથી શ્રીહેમચંદ્રગણિએ મોટી અવચૂરિ તૈયાર કરી હશે કે એમણે રચેલી અવચૂરિ ઉપરથી આ અવચૂરિ રચવામાં આવી હશે એનો નિર્ણય કરવા મેં યથાયોગ્ય સાધનના અભાવે પ્રયાસ કર્યો નથી.

આ બધી પ્રતિઓ ઉપરાંત શ્રીયુત જીવણચંદે મને ભાણ્ડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મન્દિર (પુના)-માંથી ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મશેખરકૃત અવચૂરિની એક પ્રતિ મેળવી આપી હતી.[1] એ પ્રતિના પત્રની સંખ્યા સાતની છે અને એનું પ્રમાણ ૩૩૬ શ્લોક જેટલું છે. વિશેષમાં આ અવચૂરિમાં એ વિશેષતા છે કે આમાં સંસ્કૃત અવચૂરિ હોવા ઉપરાંત એ અવચૂરિનો ગૂર્જર ગિરામાં અનુવાદ પણ અવચૂરિકારે આપ્યો છે આ વાતની એ પ્રતિની અન્તમાં આપેલો અને ૧૯૮ મા પૃષ્ઠમાં છપાયેલો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે—

"इति श्रीधर्मशेखरमहोपाध्यायविरचिता बालावबोधाय ऋषभपञ्चाशिकासंस्कृत-प्राकृतावचूरिः सम्पूर्णा ॥ ग्रन्थसंख्या ॥ ३३६ ॥"

શ્રીનેમિચન્દ્ર મુનિરાજે રચેલી અવચૂરિની પ્રતિ પ્રકાશક મહાશય મેળવી શક્યા નહિ, પરંતુ ઋષભ-પંચાશિકાના લગભગ પદરેક ફૉર્મ છપાઇ ગયા હતા તેવામાં ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિનું મુંબાઇમા ચાતુર્માસ્ય માટે આગમન થયુ અને પ્રસંગવશાત્ આ અવચૂરિ વિષે વાત નીકળી તેમણે તરત જ 'શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મીજ્ઞાનભંડાર' (આગ્રા)થી એની પ્રતિ મગાવી આપી પોતાની સાહિત્યરસિકતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો

આ પ્રતિઓમાંથી શ્રીપ્રભાનંદસૂરિએ રચેલી ટીકાની મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા (પ્રેસ-કૉપી) તૈયાર કરવામા જૈનાનન્દપુસ્તકાલય તરફથી મળેલી પ્રતિનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો અને તેનું સંશોધન કરવામાં મેં અમદાવાદના વિદ્યા-શાળાની પ્રતિનો આધાર લીધો હતો. એ બે પ્રતિઓને અત્ર અનુક્રમે क અને ख સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત આ ટીકાની છાણીના ભંડારમાંથી મળેલી પ્રતિનો મેં શંકાગ્રસ્ત સ્થળોમાં જ ઉપયોગ કર્યો છે અને મેં તેને ग સંજ્ઞા આપી છે

આવી રીતે શ્રીહેમચન્દ્રગણિકૃત અવચૂરિની પ્રેસ-કૉપી છાણીના ભંડારમાંથી મળેલી પ્રતિ ઉપરથી તૈયાર કરવામા આવી હતી, અને એના સંશોધન માટે અમદાવાદની વિદ્યાશાળાની પ્રતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રતિઓને અત્ર क અને ख સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

ઋષભ-પંચાશિકાના બીજી વારના શોધન-પત્ર (પ્રૂફ)ની એક નકલ શ્રીવિજયમેઘસૂરિ ઉપર મોકલવામાં આવતી અને તે તેઓ તપાસી મોકલાવતા આ પ્રમાણે પાચ ફૉર્મ છપાઇ ગયા એટલામાં વિહારાદિ કારણને લઇને તેમના ઉપર પ્રૂફો મોકલવાનું માંડી વાળવામાં આવ્યુ અને એ કાર્ય માટે દક્ષિણવિહારી મુનિવર્ય શ્રીઅમરવિજયના ચતુર શિષ્ય-રત્ન શ્રીચતુરવિજયને વિનંતિ કરવામાં આવી

[1] આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રતિઓ મેળવી આપવામાં તેમને જે પરિશ્રમ ઊઠાવ્યો હતો તે તેમનો જૈન-સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ દર્શાવે છે.

તેમણે તે સ્વીકારી. મને નિવેદન કરતાં આનંદ થાય છે કે લગભગ આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ છપાયો ત્યાં સુધી પ્રુફ તપાસી મોકલવામાં તેમજ પ્રાસંગિક સૂચનાઓ કરવામાં તેમણે પરિશ્રમ સેવ્યો છે. વિશેષમાં ૧૬૬ મા પૃષ્ઠમાં જે અવચૂર્ણિનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે તે પોતાની પ્રતિને આધારે લખી મોકલાવવાનું શુભ કાર્ય આ મુનિવરે કર્યું હતું. આ પૃષ્ઠમાં 'પૂર્વમુનિવર્યસૂત્રિતા અવચૂરિ' એ શીર્ષક દ્વારા જે અવચૂરિ આપવામાં આવી છે તે બીજી કોઇ નહિ, પણ "જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા" તરફથી બહાર પડેલી ધનપાલ-પંચાશિકામાં છપાયેલી અવચૂરિ છે. આની એક પ્રતિ બર્લિન (Berlin)માં હોવાનુ મને માલૂમ પડતાં પ્રો. લોએલ સાથે મેં એ સંબંધમાં પત્ર-વ્યવહાર કર્યો હતો, પરંતુ પ્રતિની નકલ ઉતરાવી લેવા જેટલી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ શકી હતી નહિ

આ ઉપરાંત સંશોધનાર્થે પ્રકાશક તરફથી અમદાવાદના ઉહેલાના ભંડારની પાંચ પત્રની અને આથી પ્રાચીન જણાતી એક પ્રતિ મને પૂરી પાડવામાં આવી હતી. એ વિશેષ શુદ્ધ હોવાથી પ્રથમ પ્રતિ ઉપરથી તૈયાર કરેલી મુદ્રણાલય-પુસ્તિકામાંના સંદિગ્ધ સ્થળોનું નિરસન કરવામાં એ ઉપયોગી થઇ પડી હતી.

વિ. સં. ૧૫૨૨ માં રચાયેલી એક અવચૂરિની પ્રતિ મને પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી તરફથી જોવા મળી હતી. અત્ર છપાયેલી અવચૂરિ કે અવચૂર્ણિ પૈકી કોઇ પણ સાથે એનું સર્વથા સામ્ય નથી એ વિશેષતા છે. આ ઉપરાંત એક બીજી પણ અવચૂરિની પ્રતિ પ્રવર્તકજીના ભંડારમાં છે, પરંતુ તે પણ છપાયેલી કોઇ પણ અવચૂરિ સાથે સર્વાંગે મળતી આવતી નથી. આથી આવી છૂટીછવાયી અનેક અવચૂરિઓ શિષ્યના અભ્યાસાર્થે તેમના ગુરુવર્યને હાથે રચાયાનું અનુમાન કરાય છે.

શ્રીવીર-સ્તુતિની સામગ્રી—

આ ગ્રન્થમાં મુદ્રિત **શ્રીવીર-સ્તુતિ**ની સામગ્રી મને કેમ પ્રાપ્ત થઇ તેનું પણ દિગ્દર્શન કરાવવું અસ્થાને નહિ ગણાય. આગમોદ્ધારક વિદ્વદ્રત્ન શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિએ શ્રીશોભન-સ્તુતિનો મારો ઉપોદ્ઘાત તપાસતી વેળા આ સ્તુતિ સબંધી નિર્દેશ કર્યો. આ સ્તુતિ પણ શ્રીશોભન મુનીશ્વરના વડીલ બંધુ **શ્રીધનપાલ**ની છે કે અન્ય કોઇ **ધનપાલ**ની કૃતિ છે તે વાત મેં પ્રભાવકચરિત્ર (પૃ૦ ૨૩૮) ઉપરથી વિચારી લીધી. એની હસ્ત-લિખિત પ્રતિ મેળવવા માટે પ્રથમ મેં સૂરિજીને એ વિષે પૂછાવ્યુ તો તેમણે જૈનાનન્દ પુસ્તકાલય (સુરત)માં તે હોવાનુ મને જણાવ્યુ. ત્યાંના કાર્યવાહકોએ મને જે પ્રતિ મોકલવા કૃપા કરી તે અવચૂરિ સહિત હતી. એને અત્ર ख સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. એની બીજી પ્રતિ મેળવી આપવા માટે મેં પ્રકાશક મહોદયને સૂચના કરી. તેમણે અન્યાન્ય ભંડારોના કાર્યવાહકો ઉપર પત્ર લખ્યો, પરંતુ ફક્ત અમદાવાદના ઉહેલાના ભંડારમાંથી તેની એક પ્રતિ માત્ર મળી શકી. એ પ્રતિ પ્રાચીન હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ એમાં જે અવચૂરિ આપેલી હતી તેમાં પાઠ-ભિન્નતાને સ્થાને પાઠ-અધિકતા મારા જોવામાં આવી. એટલે કે પ્રથમ પ્રતિગત સમગ્ર અવચૂરિનો એમાં અન્તર્ભાવ થતો મેં જોયો. પાઠ-આધિક્ય મોટે ભાગે પર્યાયવાચી શબ્દોની અધિકતાને આભારી જણાયું. આ અધિકતા { } આવા કૌંસો દ્વારા મેં સૂચન કરી છે. એ પ્રતિની સંજ્ઞા क રાખવામાં આવી છે

આ સ્તુતિની મૂળ તેમજ અવચૂરિ સહિતની પ્રેસ-કૉપી પ્રથમ પ્રતિના આધારે તૈયાર કરી મેં સાક્ષર-રત્ન આચાર્યવર્ય શ્રીઆનન્દસાગરસૂરિ ઉપર મોકલાવી. તેમણે મારી વિજ્ઞપ્તિ અનુસાર મૂળ ગાથાઓની છાયા લખી મોકલાવી તે પાછી મળી તે અરસામાં મને અમદાવાદથી ઉપર સૂચવાયેલી એક પ્રતિ મળી. આટલી સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં મેં ઋષભપંચાશિકાદિની જેમ આ શ્રીવીરસ્તુતિ માટે શબ્દાર્થ પદ્યાર્થ અને સ્પષ્ટીકરણ તૈયાર કરવા માંડ્યાં નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલયમાં તે છપાવાની તૈયારી હતી તેવામાં રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી (મુંબઈ)ના પુસ્તકાલયમાં આ સ્તુતિની સાવચૂરિક પ્રતિ મારા જોવામાં આવી.

અત્ર ग તરીકે નિર્દેશેલ એ પ્રતિ સાથે મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા મેળવતાં મને માલૂમ પડ્યું કે લગભગ અક્ષરશઃ એ સુરતની પ્રતિ સાથે મળતી આવે છે. ख, क અને આ પ્રતિ ઉપરાંત મને મુદ્રણ-સમયે જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિના વિનેય-રત્ન શ્રીવિચક્ષણવિજય તરફથી એક પત્રની પ્રાચીન પ્રતિ પણ મળી હતી. એને મેં અત્ર घ તરીકે ઓળખાવી છે. એમાં ક્વચિત્ {   }માં દર્શાવેલ અધિક પાઠ નજરે પડે છે. એનાથી પ્રાચીન પ્રતિ મારા જોવામાં આવી નથી.

આ શ્રીવીરસ્તુતિનું પહેલી વારનું પ્રૂફ હું તપાસી રહ્યો હતો તેવામાં "જૈન સાહિત્ય સંશોધક" (અં. ૩, ખં. ૩) ત્રૈમાસિક મારા વાંચવામાં આવ્યું. આમાં મૂળ કૃતિ ઉપરાંત વ્યાકરણતીર્થ પં. બેચરદાસ તરફથી તૈયાર કરાયેલું વિવેચન પણ મારા જોવામાં આવ્યું. य અને ज તથા न અને ण એના વિનિમય ઉપરાંત અનુસ્વારની ન્યૂનાધિકતા તરફ મારી દૃષ્ટિ ગઇ, પરંતુ પાઠાન્તર તરીકે તેનો નિર્દેશ ભાગ્યે જ કરતાં વસ્તુતઃ પાઠ-ભિન્નતા તરફ મેં ધ્યાન આપ્યું, કેમકે પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપર્યુક્ત વિશિષ્ટતાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ખાસ કરીને ૧૫ માથી ૧૭ મા પદ્યોમાંનાં પાઠાન્તરો નોંધવા લાયક જણાયાં. આ ઉપરાંત પંડિતજીના વિવેચનમાં અવચૂરિકારે નહિ સૂચવેલ એવા પણ કેટલાક અર્થો દૃષ્ટિગોચર થયા. વિશેષમાં તેમણે પ્રાકૃત શબ્દનું મૂળ સંસ્કૃત કેવી રીતે બને છે તે દર્શાવવા સૂચવેલ સિદ્ધ-હૈમ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયનાં સૂત્રોનો પ્રાકૃતના અલ્પ અભ્યાસીઓને માટે નિર્દેશ કરવો મને આવશ્યક લાગ્યો.[1] આથી મુદ્રણાલયમાંથી પુસ્તિકા પાછી લાવી તેમાં મેં યથાયોગ્ય ફેરફાર કર્યો. આવી પરિસ્થિતિમાં હું તેમનો ઉપકાર માનું છું. વિશેષમાં તેમણે તૈયાર કરેલ વિવેચન માટે હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું અને તેઓ એ વિવેચન મારા કરતાં પ્રથમ પાઠક-વર્ગ સમક્ષ રજુ કરી શક્યા તે બદલ તેમને તેમજ જૈન સાહિત્ય સંશોધકના સંપાદક મહાશયને પણ અભિનન્દન આપું છું.

સદ્ભાગ્યે આ ગ્રન્થમાં એક જ કવિની ત્રીજી કૃતિનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પણ શ્રીવીર પરમાત્માની સ્તુતિ છે. તે અતિશય લઘુ છે, છતાં અર્થ-ગૌરવ અને વિષય-સૂચનની અપેક્ષાએ તો એ મહત્ત્વ-પૂર્ણ છે. આની એક પ્રતિ મને પ્રવર્તકજીના સાહિત્ય-વિલાસી શિષ્ય-રત્ન શ્રીચતુરવિજય દ્વારા મળી હતી. અન્યત્ર આ પ્રતિ માટે મેં તપાસ કરી, પરંતુ તેમાં મને સફળતા મળી નહિ.

આ પ્રમાણે જે વિવિધ વિબુધોએ પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધારના પુણ્યમય કાર્યમાં પ્રતિ વગેરેની સહાયતા કરી મને ઋણી કર્યો છે તે બદલ હું તેમનો હાર્દિક ઉપકાર માનું છું.

અંતમાં આ કાર્યમાં જે ત્રુટિઓ જણાતી હોય તે માટે સાક્ષર-સમૂહની ક્ષમા યાચતો તેમજ તેમની તરફથી તદંશે સૂચનાઓની આકાંક્ષા રાખતો હું વિરમું છું.

ભગતવાડી, ભૂલેશ્વર,
મુંબાઇ,
આષાઢ કૃષ્ણ એકાદશી
વિ. સં. ૧૯૮૬.

મુમુક્ષુ
હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા.

---

૧ રૂપ-સિદ્ધિના શીર્ષક હેઠળ મેં પંડિતજીની જેમ ફક્ત સૂત્રાંકનો નિર્દેશ ન કરતાં તે સૂત્ર અર્થ સહિત સૂચવવા ઉપરાંત રૂપની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ માટે આવશ્યક અન્ય સૂત્રો પણ નિર્દેશ્યાં છે. આ કાર્યમાં મારી અલ્પજ્ઞતાને લઇને જો કોઇ દોષ ઉપસ્થિત થયા હોય તો તે બદલ હું સાક્ષર-સમૂહની ક્ષમા યાચું છું.

સૈલાના–નરેશ પ્રતિબોધક

આગમોદ્ધારક આગમવ્યાખ્યાપ્રજ્ઞ

આચાર્યમહારાજ ૧૦૦૮ શ્રીમાન્

શ્રીઆનંદસાગર–સૂરીશ્વરજી

સગૃહીત શાસ્ત્ર ગ્રથોનુ

શ્રીજૈન-આનંદ-પુસ્તકાલય.

ગોપીપુરા, સુરત.

સ્થાપના—વીર સવત્ ૨૪૪૫   વિક્રમ સવત્ ૧૯૭૫.   ક્રાઈસ્ટ સને ૧૯૧૯

પ્રસ્તાવના

આ પ્રસ્તાવના દ્વારા શ્રીઋષભ-પંચાશિકાદિ હૃદયંગમ કાવ્યો રચનાર કવીશ્વર ધનપાલના જીવન-વૃત્તાન્ત પરત્વે તેમજ તેમની અન્યાન્ય કૃતિઓના સંબંધમાં સાધન અનુસાર યથામતિ ઉલ્લેખ કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં છું. તેમાં પ્રથમ કવિરાજના ચરિત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં સાધનોનો નીચે મુજબ નિર્દેશ કરૂં છું.

ગ્રન્થ	રચના-સમય
(૧) પાઇઅલચ્છીનામમાલા	વિ. સં. ૧૦૨૯
(૨) તિલકમંજરીની અવતરણિકા (શ્લો૦ ૫૧-૫૩)	૧૧ મી શતાબ્દી
(૩) શ્રાવકવિધિ	” ”
(૪) શ્રીધનપાલકૃત શોભન-સ્તુતિની ટીકા	” ”
(૫) શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રભાવકચરિત્રગત શ્રીમહેન્દ્ર-પ્રબંધ	વિ. સં. ૧૩૩૪
(૬) શ્રીમેરુતુંગસૂરિકૃત પ્રબન્ધચિન્તામણિ	વિ. સં. ૧૩૬૧
(૭) શ્રીજિનકુશલસૂરિકૃત ચૈત્યવંદનકુલકવૃત્તિ (પત્રાંક ૯૩-૯૭)	વિ. સં. ૧૩૮૩
(૮) શ્રીસંઘતિલકસૂરિકૃત સમ્યક્ત્વસપ્તતિટીકા	વિ. સં. ૧૪૨૨
(૯) શ્રીજિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબન્ધ	વિ. સં. ૧૪૯૨
(૧૦) શ્રીરત્નમન્દિરગણિકૃત ભોજપ્રબંધ (લિ. ૩૬ થી ૪૦ અધિ. ૫)	વિ. સં. ૧૫૧૭
(૧૧) શ્રીઇન્દ્રહંસગણિકૃત ઉપદેશ-કલ્પવલ્લી (પૃ૦ ૧૬૬-૧૭૫)	વિ. સં. ૧૫૫૫
(૧૨) શ્રીહેમવિજયગણિકૃત કથારત્નાકર (ત૦ ૫, ક૦ ૩૭)	વિ. સં. ૧૬૫૭
(૧૩) શ્રીજિનલાભસૂરિરચિત આત્મપ્રબોધ (પ્ર૦ ૧)	વિ. સં. ૧૮૦૪
(૧૪) શ્રીવિજયલક્ષ્મીસૂરિવિરચિત ઉપદેશપ્રાસાદ (ભા. ૧, વ્યા. ૨૩)	વિ. સં. ૧૮૪૩

ઉપર્યુક્ત [1]સાધનો પૈકી જેટલાં હસ્તગત થયાં હતાં તે મુજબ કવિવર્ય ધનપાલના જીવનની રૂપ-રેખા પ્રસંગવશાત્ શ્રીશોભન મુનીશ્વરનો જીવનવૃત્તાંત આલેખતી વેળા મેં રજુ કરી છે. આથી એ સંબંધમાં વિશેષતારૂપે એક બે હકીકતોનો અત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

ધનપાલનો સત્તાસમય—

તિલકમંજરીના ૪૩ માથી ૪૯ મા સુધીનાં પદ્યોમાં ધનપાલે પોતાના આશ્રયદાતા ભોજ નરેશ્વરના પ્રભાવનું વર્ણન કર્યું છે એ ભોજનો સત્તાસમય ઇ. સ ૧૦૧૮ થી ઇ. સ ૧૦૬૦ નો મોટે ભાગે મનાય છે. આ ઉપરથી પણ ધનપાલ વિક્રમની અગ્યારમી શતાબ્દીમાં થઇ ગયા એ હકીકતને પુષ્ટિ મળે છે. વિશેષમાં પ્રભાવકચરિત્રમાં સૂચવાયું છે તેમ વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસૂરિએ તિલકમંજરીનું સંશોધન કરેલું છે.[2]

---

૧ શાહ હીરાચંદ કકલભાઇ તરફથી “ચમત્કારિ સાવચૂરિ સ્તોત્રસંગ્રહ તથા વંકચૂલિયા સૂત્ર-સારાંશ” નામે જે પુસ્તક વિ. સં. ૧૯૭૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાં વિદ્વદ્-ગોષ્ઠી પૃ. ૧૨-૧૪ માં આપેલ છે. એમાં ધનપાલના મુખે “येषां न विद्या” વાળું પદ્ય બોલાયાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. મુંબઇ ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી તૈયાર કરાવાયેલ “ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડી”માં ‘પશુઓના પંચમાં વાદવિવાદ’ નામની જે કવિતા છે તેની સાથે એ વિદ્વદ્-ગોષ્ઠીની સંતુલના કરી શકાય તેમ છે.

૨ વિચારો નિમ્નલિખિત પદ્યોઃ—

“अथासौ गूर्जराधीशकोविदेशशिरोमणिः।
वादिवेतालविशदं श्रीशान्त्याचार्यमाह्वयत् ॥ २०१ ॥
अशोधयदिमां चासावुत्सूत्राणां प्ररूपणात्।
शब्दसाहित्यदोषास्तु सिद्धसारस्वतेषु किम्? ॥ २०२ ॥”

એ આચાર્યનો અસ્તકાળ ત્યાં [1]શ્રીશાન્તિસૂરિપ્રબન્ધમાં વિ. સં. ૧૦૯૬ નો દર્શાવાયો છે. આથી પણ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખનુ વિશેષ સમર્થન થાય છે.

ઋષભપંચાશિકા અને પ્રાકૃત ભાષાની વિશિષ્ટતાઓ—

કવીશ્વર ધનપાલકૃત શ્રીઋષભ-પંચાશિકા પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી હોવાથી એ ભાષાની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ આ સ્તુતિ-કાવ્યમા નજરે પડે તે સ્વાભાવિક છે

પ્રાકૃતના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે તેમ પ્રાકૃતમાં સસ્કૃતની જેમ દ્વિવચનને માટે સ્થાન નથી. એથી કરીને તો દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.[2] આ વાતને સૂચવવા માટે સાતમા પૃષ્ઠમાં "वहुवयणे दुवयणं" એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પક્તિ શ્રીશાંતિસૂરિકૃત ચેઇયવંદણમહાભાસના નિમ્ન-લિખિત ૨૯૮ મા પદ્યના પ્રથમ પદ (ચરણ)રૂપે નજરે પડે છે.—

"वहुवयणे दुवयणं, छट्ठिविभत्तीइ भन्नइ चउत्थी ।
जह हत्था तह पाया, नमुत्थु देवाहिदेवाणं ॥ २९८ ॥"

વિશેષમાં આ પદ્ય નવતત્ત્વપ્રકરણની નિમ્ન-લિખિત—

"सा उच्चगोअमणुदुगसुरदुगपंचिंदियजाइपणदेहा ।
आइतितणूणुवंगा आइमसंघयणसंठाणा ॥"

—ગાથાની શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિમાં અવતરણરૂપે નજરે પડે છે (જુઓ નવતત્ત્વસાહિત્યસંગ્રહનું ૧૭ મુ પૃષ્ઠ) નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યની ૫૫ મી ગાથાના શ્રીયશોદેવ ઉપાધ્યાયકૃત વિવરણમાં "बहुवयणेन दुवयणं" એવો ઉલ્લેખ છે.

દ્વિવચનને બદલે બહુવચન—

દ્વિતીય પદ્યમાના 'चरनाणदंसणसिरीणं' એમા દ્વિવચનને સ્થાને બહુવચનનો પ્રયોગ છે, જોકે એમ માન્યા વિના પણ ચલાવી શકાય તેમ છે, એ વાત શ્રીહેમચન્દ્રગણિકૃત વિવરણ (પૃ૦ ૭) ઉપરથી જોઇ શકાય છે આઠમા પદ્યગત 'अट्ठावयसेला सीसामेला' એ પદમા તો દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો જ પ્રયોગ છે એ વાતની ના પાડી શકાય તેમ નથી. ૨૫ મા પદ્ય (પૃ૦ ૮૨)માં 'हरिहरेहिं' એ પણ આવો પ્રયોગ છે. ૨૭ મા પદ્યગત विसमा० પણ આવા પ્રયોગનુ ઉદાહરણ પૂરુ પાડે છે. ૨૮ મા પદ્યમા चलणा વગેરેથી પણ આવા પ્રયોગના અસ્તિત્વનુ સમર્થન થાય છે ૪૬ મા પદ્યમા सहिआ અને दोगच्चसंतावा એ રૂપો પણ પ્રાકૃતમા દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરાય છે એ હકીકતની પુષ્ટિ કરે છે.

પાંચમી વિભક્તિને બદલે છઠ્ઠી—

ચતુર્થ પદ્યમા 'सचिअकमलाण'મા પાચમી વિભક્તિને બદલે છઠ્ઠીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષામાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં અન્તે क પ્રત્યય આવતો નથી એ વાત અગ્યારમા પદ્યગત वंधुविद्दत्तवसुमई' ઉપરથી જોઇ શકાય છે

---

૧ "श्रीविक्रमसवत्सरतो वर्षसहस्रे गते सषण्णवतौ ।
शुचिसितनवमीकुजकृत्तिकासु शान्तिप्रभोरभूदस्तम् ॥ १३० ॥"

૨ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિવર સિદ્ધહેમ નામના શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ)ના આઠમા અધ્યાયના તૃતીય પાદના ૧૩૦ મા સૂત્ર દ્વારા કહે છે કે "द्विवचनस्य बहुवचनम्" અર્થાત્ પ્રાકૃતમા દ્વિવચનને સ્થાને બહુવચન વપરાય છે આ હકીકત વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ જોવાય છે એવી અન્ય સમાનતાઓ માટે જુઓ "ગગા-પુરાતત્ત્વાક" (પૃ ૨૭૯)

દેશ્ય શબ્દો—

પંચમ પદ્યગત 'लट्टत्तण' શબ્દનું लष्टत्व એવું સંસ્કૃતમાં રૂપ થઇ શકે કે નહિ એ સંદેહાત્મક હકીકત જણાય છે. આ ગ્રન્થમાં મુદ્રિત સમસ્ત ટીકા, વિવરણ, અવચૂરિ અને અવચૂર્ણિમાં તો આવું રૂપ સૂચવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ અભિધાન-ચિન્તામણિ કે અમરકોષમાં તો लष्ट કે लष्टत्व શબ્દ નજરે પડતો નથી. વિશેષમાં પં. હરગોવિન્દદાસે રચેલા પાઇઅ-સદ્દ-મહણ્ણવો (પૃ૦ ૮૬૬)માં लट्ठ ને દેશીય શબ્દ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

છઠ્ઠા પદ્યમાંનો हित्था શબ્દ દેશ્ય હોવાનું ચિરંતન મુનિરત્નકૃત અવચૂર્ણિ (પૃ૦ ૧૭૦)માં સૂચવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે વાસ્તવિક હોય એમ લાગતું નથી.

દશમા પદ્યગત वज्जरिअ શબ્દ દેશ્ય છે કે નહિ એ સંદેહાત્મક છે. એવું રૂપાન્તર व्याकृत સમુચિત છે કે कथित એ વિચારણીય છે. શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ (પૃ૦ ૫૨)માં તેમજ પૂર્વમુનિવર્ય-સૂત્રિત અવચૂરિ (પૃ૦ ૧૭૩)માં પ્રથમ રૂપાન્તર સૂચવેલ છે, જ્યારે અન્યત્ર દ્વિતીય રૂપાન્તરનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં ઉપર્યુક્ત વૃત્તિ અને અવચૂરિ તેમજ શ્રીધર્મશેખરગણિકૃત અવચૂરિ સિવાયની અન્ય ટીકાદિમાં वज्जरिअને દેશ્ય શબ્દ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

અન્ય અર્થો—

૧૮ મા પદ્યની શ્રીધર્મશેખરગણિકૃત અવચૂરિ (પૃ. ૧૭૮) જોતાં ત્યાં 'કેવલ' શબ્દનો અર્થ 'માત્ર' ન કરતાં કેવલજ્ઞાન કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે અર્થ ચિન્ત્ય જણાય છે, કેમકે કેવલજ્ઞાન વડે શું એકજ વિદિશા પ્રકાશિત થાય છે? અથવા તો શું અન્ય વિદિશાઓને ઉપલક્ષણથી ઘટાવી લેવાની છે એમ માની અર્થની સંગતિ કરવાની છે?

લિંગ-પરિવર્તન—

એવો કોઇ અકાટ્ય નિયમ નથી કે સંસ્કૃત શબ્દોનાં જે લિંગો હોય તેનાં તેજ તેના પ્રાકૃત રૂપાન્તરનાં હોવાંજ જોઇએ. આના સમર્થનાર્થે થોડાંક ઉદાહરણો રજુ કરાય છે. જેમકે देवय (પૃ૦ ૭૩) પુલ્લિંગ છે, જ્યારે તેનું સંસ્કૃત दैवत નપુંસકલિંગ છે. એવી રીતે मण (પૃ. ૮૧) પ્રાકૃતમાં પુલ્લિંગ છે, જ્યારે તેનું સંસ્કૃત मनःરૂપ નપુંસકલિંગ છે. ૧૩૪ મા પૃષ્ઠગત वयण પુલ્લિંગમાં છે, જોકે સંસ્કૃતમાં તો તે નપુંસકલિંગ છે.

શ્રીવીર-સ્તુતિ

બાહ્ય કલેવર—

શ્રીવીર-સ્તુતિ ઋષભ-પંચાશિકાનાં પદ્યની સંખ્યાની અપેક્ષાએ લઘુ છે, પરંતુ અર્થ-ગૌરવની દૃષ્ટિએ એનાથી ઉતરે તેમ તો નથી જ. એનાં ત્રીસ પદ્યો પૈકી અન્તિમ પદ્ય સિવાયનાં સર્વ પદ્યો વિરોધાલંકારથી અલંકૃત છે. અન્તિમ પદ્ય ઉપસંહારરૂપ હોવાથી તેમાં વિરોધાલંકારરૂપ વિભૂષણની ખાસ આવશ્યકતા નહિ જણાયાથી કવિવરે એને અલંકૃત નહી કર્યું હોય. પ્રથમ પદ્ય દ્વારા વિરોધાલંકારમય સ્તુતિ કરવાની કવિરાજે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનો આવી સુંદર રીતે તેમણે નિર્વાહ કર્યો છે એ જોઇ કયો કોવિદ આનન્દિત નહિ થાય?

આ વીર-સ્તુતિમાં પણ ઋષભ-પંચાશિકાની જેમ દેશીય શબ્દો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેમકે ૨૦-મા પદ્યમાં 'विंडोलि', ૨૧ મામાં 'तत्ति' અને ૨૯ મામાં 'पच्चूह'. ઉપાન્ત્ય પદ્યગત मज्झत्थ શબ્દથી અને અન્ત્ય પદ્યમાં इअ શબ્દના પ્રારંભથી શોભતી ઋષભપંચાશિકા તેમજ એ બંને શબ્દોથી વિભૂષિત અન્ત્ય પદ્યવાળી વીરસ્તુતિ પણ કોમળ છતાં ગંભીર એવી પ્રાકૃત ગિરામાં ગુંથાયેલી છે. ઋષભ-પંચાશિકામાં પ્રત્યેક પદ્ય અર્થ-દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર છે, જ્યારે અત્ર તો ૨૭ મા અને ૨૮ મા એ બે

---

૧ આ શબ્દ શ્રીશ્રીપ્રભસૂરિપ્રણીત શ્રીધર્મવિધિપ્રકરણના ૨૫ મા પદ્યમાં પણ નજરે પડે છે.

પદ્યો યુગ્મરૂપ છે. પ્રથમ સ્તુતિના પાંચમાથી એકવીસમા પદ્ય ઉપરથી જાણી શકાય છે તેમ પ્રથમ સ્તુતિ આદ્ય તીર્થંકર શ્રીઋષભનાથને ઉદ્દેશીને રચવામાં આવી છે, જ્યારે આ દ્વિતીય સ્તુતિનાં પહેલા, ત્રીજા અને છઠ્ઠા પદ્યના નિરીક્ષણથી સમજી શકાય છે તેમ આ અન્તિમ જિનેશ્વર શ્રીમહાવીરસ્વામીને લક્ષ્યીને રચવામાં આવી છે. પરંતુ એ વિશેષતા છે કે જેટલે અંશે ઋષભસ્વામીના જીવન-વૃત્તાન્ત ઉપર પ્રથમ સ્તુતિ પ્રકાશ પાડે છે તેટલે અંશે વીર પ્રભુના જીવન પરત્વે દ્વિતીય સ્તુતિ પ્રકાશ પાડતી નથી. આમાંથી તો માત્ર તેઓ 'જ્ઞાત' કુળના હતા અને સાત હાથની કાયાવાળા હતા એટલું જાણી શકાય છે.

સ્તુતિકાર—

શ્રીઋષભ-પંચાશિકા તેમજ શ્રીવીર-સ્તુતિ એ બનેના અન્તિમ પદ્યનું અવલોકન કરતાં 'ધનપાલ' એવું કર્તાનું નામ નજરે પડે છે. પરંતુ આ બન્ને એક જ વ્યક્તિની કૃતિ છે એ સિદ્ધ કરવું બાકી રહે છે, કેમકે 'ધનપાલ' નામના એક કરતાં વધારે કવિઓ થઇ ગયા છે. શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિપ્રણીત પ્રભાવકચરિત્રમાંના શ્રીમહેન્દ્રસૂરિપ્રબન્ધમાં તિલકમંજરીના પ્રણેતા શ્રીધનપાલને ઉદ્દેશીને નિમ્ન-લિખિત પદ્યો છે:—

"पश्चिमां दिशमाश्रित्य, परिस्पन्दं विनाऽचलत् ।
प्राप 'सत्यपुरं' नाम, पुरं पौरजनोत्तरम् ॥ २२४ ॥
तत्र श्रीमन्महावीर–चैत्ये नित्ये पदे इव ।
दृष्टे स परमानन्द–मारसाद विदांवरः ॥ २२५ ॥
नमस्कृत्य स्तुतिं तत्र, विरोधामाससंस्कृताम् ।
चकार प्राकृतां देव (?) 'निम्मले'त्यादि सास्ति च ॥ २२६ ॥"

આ ઉપરથી સત્યપુરમાં શ્રીમહાવીરના દર્શન કરી હર્ષિત થયેલા કવિવરે 'નિમ્મલ' થી શરૂ થતી વિરોધાભાસથી મંડિત એવી શ્રીવીરસ્તુતિ પ્રાકૃત ભાષામાં રચી એમ જાણી શકાય છે, પરંતુ ઋષભપંચાશિકા તેમજ વીરસ્તુતિના કર્તા એકજ છે એ વાત નિર્વિવાદ ઠરાવવામાં કેટલેક અંશે શંકા ઉપસ્થિત થાય છે; કેમકે અહીં તો દેવ નિમ્મલથી શરૂ થતી વીરસ્તુતિનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રસ્તુતમાં નિમ્મલથી શરૂ થતી સ્તુતિ છે.

શ્રીધનપાલ કવીશ્વરનો કૃતિ-કલાપ

(૧) પાઇઅલચ્છીનામમાલા (પ્રાકૃત)
(૨) તિલકમંજરી (પ્રા૦)
(૩) સાવયવિહિપયરણ (શ્રાવક-વિધિપ્રકરણ) (પ્રા૦)
(૪) શ્રીશોભન-સ્તુતિની વૃત્તિ (સંસ્કૃત)
(૫) શ્રીવીરસ્તુતિ (વિરુદ્ધવચનીય) (પ્રા૦)
(૬) ઋષભ-પંચાશિકા યાને ધનપાલપંચાશિકા (પ્રા૦)
(૭) સત્યપુરીય મહાવીર-ઉત્સાહ (અપભ્રંશ)
(૮) વીરસ્તુતિ (સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમય)
(૯) નામમાલા (સં૦)

આ પૈકી નામમાલા કોઇ પણ સ્થળે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેના અસ્તિત્વના સંબંધમાં પુરાતત્ત્વ

(પુ૦ ૨, અં૦ ૪)માંનો 'સંસ્કૃતાદિ ભાષાના વ્યાકરણ, કોષ, છંદ, કાવ્ય અને અલંકારવિષયક ગ્રંથોની એક ટુંકી યાદી' લેખ સાક્ષી પૂરે છે. આ સંબંધમાં એ લેખના યોજક મહાશયના શબ્દો રજુ કરાય છેઃ—

"કોષગ્રંથોમાં નં. ૬૪ માં નોંધેલી ધનપાલ પંડિતની **નામમાલા** (અને નં. ૬૫ માં નોંધેલી **લાવણ્યવતીનામમાલા**) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ધનપાલની રચેલી **पाइयलच्छी** નામે પ્રાકૃત નામમાલા તો ઉપલબ્ધ છે પરંતુ તેની શ્લોકસંખ્યા જૂજ છે જ્યારે આમાં નોંધેલી નામમાલાની શ્લોકસંખ્યા ૧૮૦૦ છે તેથી પ્રાકૃત કરતાં આ નામમાલા જૂદીજ હોવી જોઇએ; અને તે સસ્કૃત નામમાલા હોય તેમ સંભવે છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો શબ્દ–કોષ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથોમાંથીજ મળી આવે છેઃ કારણ કે તેમણે પોતાના **અભિધાનચિંતામણિ** નામે સંસ્કૃત કોષની ટીકાના પ્રારંભમાંજ **"व्युत्पत्तिर्धनपालतः"** એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમાણભૂત માન્યો છે. એવીજ રીતે **દેશીનામમાલાની** ટીકામાં પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલમાં ક્યાંએ પણ મળી આવતો નથી. (આવી જ રીતે **લાવણ્યવતીનામમાલા** પણ ક્યાંએ જોવા જાણવામાં નથી. લાવણ્યવતી એ સ્રીવાચક વિશેષણનો તાત્પર્ય શો હશે તે ખાસ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે.)"

તિલકમંજરીનું દિગ્દર્શન—

તિલકમંજરી એ સિદ્ધસારસ્વત મહાકવિ શ્રીધનપાલના કૃતિકલાપરૂપ લલાટમાં તિલક સમાન છે. ગીર્વાણ ગિરાના કાવ્ય–સાહિત્યના ગદ્યવિભાગને વિભૂષિત કરનારાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં [1]કાવ્ય–રત્નોમાં આ અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે. કવિરાજ બાણની કાદમ્બરીનુ આ સ્મરણ કરાવે છે. આને સસ્કૃત સાહિત્યની અપૂર્વ નવલકથા તરીકે ઓળખાવવામાં આવે તો તે ખોટું નથી, કેમકે પાત્ર અને વસ્તુ એ બંને કવીશ્વરની કલ્પનાસૃષ્ટિનાં અંગો છે. આ કથા ભોજ (?) રાજાના વિનોદાર્થે રચાયેલી છે.[2] આનું નામ કવીશ્વરે પોતાની પુત્રીના નામ ઉપરથી પાડ્યાની હકીકત અસત્ય હોવાનું દક્ષિણવિહારી શ્રીઅમરવિજયના શિષ્ય શ્રીચતુરવિજય જણાવે છે. વિશેષમાં આ નામ તો કથાની નાયિકાના **તિલકમંજરી** નામને આભારી છે એમ તેઓ સૂચવે છે.

મહાકવિ ધનપાલની વિદ્વત્તા—

મહાકવિ ધનપાલની વિવિધ કૃતિઓના ગવેષકને એમની વિદ્વત્તાનો થોડો ઘણો પરિચય જરૂર જ થયો હશે. અત્ર તેમની કૃતિઓમાંથી જે પાઠ સાક્ષીરૂપે અન્યાન્ય ગ્રન્થોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેની રૂપરેખા નીચે મુજબ આલેખુ છું:—

---

૧ સુબન્ધુ કવિરાજની વાસવદત્તા, દંડીનું દશકુમાર–ચરિત્ર, ત્રિવિક્રમ ભટ્ટની નલકથા, બાણની કાદમ્બરી અને હર્ષાખ્યાયિકા, કાયસ્થ કવિ સોહલની ઉદયસુંદરી ઇત્યાદિ કાવ્યરત્નો ગીર્વાણ ગિરાના ગદ્યના ગૌરવને ટકાવી રહ્યાં છે.

ગુણાઢ્યની નરવાહનદત્તકથા (બૃહત્કથા), શ્રીપાદલિપ્તસૂરિકૃત તરંગવતી (તરંગલોલા) તેમજ અન્યાન્ય વિબુધોએ રચેલી મલયવતી, મગધસેના, ચેટકવતી, અશોકવતી વગેરે ઉચ્ચ કોટિની જૈન કથાઓ આજે નામશેષ થયેલી જણાય છે. (આ કેવો ખેદજનક પ્રસંગ !)

૨ "नि.शेषवाङ्मयविदोऽपि जिनागमोक्ताः
श्रोतुं कथाः समुपजातकुतूहलस्य ।
तस्यावदातचरितस्य विनोदहेतो
राज्ञः स्फुटाद्भुतरसा रचिता कथेयम् ॥ ५७ ॥"

(૧) કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરે સ્વોપજ્ઞ ટીકાથી અલંકૃત [1]કાવ્યાનુશાસનના પાંચમા અધ્યાય (પૃ૦ ૨૩૨)મા વચન-શ્લેષના અધિકારમાં તિલકમંજરીના મંગલાચરણના નિમ્નલિખિત—

"प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।
ददतां निर्वृतात्मान आद्योऽन्येऽपि मुदं जिनाः ॥"

—દ્વિતીય [2]શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે વળી તેમણે સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિથી વિભૂષિત છન્દોઽનુશાસનના પણ પાંચમા અધ્યાયમાં [3]માત્રા છંદના ઉદાહરણ તરીકે તિલકમંજરી (પૃ૦ ૧૭૭)ગત નિમ્નસૂચિત શ્લોકનો નિર્દેશ કર્યો છે—

"शुष्कतिलसरिणि कल्पशाखीव निधिरधनग्राम इव
कमलखण्ड इव मारयेऽध्वनि ।
भवमी(व्)मारण्य इह
वीक्षितोऽसि मुनिनाथ ! कथमपि ॥"

(૨) વળી આ અનુપમ કથાનો નિમ્ન-લિખિત—

"दिशतु विरतिलाभानन्तरं पार्श्वसर्पन्-
नमिविनमिदृपाणोत्सङ्गहृदयाङ्कलक्ष्मीः ।
त्रिजगदपगतापत् कर्तुमाद्याद्यरूप-
द्वय इव भगवान् यः सम्पदं नाभिसूनुः ॥"

—તૃતીય શ્લોક ઉપર્યુક્ત કાવ્યાનુશાસન (પૃ૦ ૭૪)મા ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારના इव નામના દ્યોતકના ઉદાહરણાર્થે આપવામા આવ્યો છે

(૩) સહસ્રાવધાની શ્રીમુનિસુંદરસૂરિએ ઉપદેશ-રત્નાકરના દ્વિતીય અંશના પંદરમા તરંગમાં શ્રીઋષભ-પંચાશિકાની ૪૧ મી ગાથાનો નિર્દેશ કર્યો છે એટલુંજ નહિ, પરતુ તેમ કરતા ધનપાલ પણ્ડિત-રત્નને ઉદ્દેશીને નીચે મુજબ પ્રશંસાત્મક ઉદ્‌ગારો પણ કાઢ્યા છે—

"तदुक्तं श्रीजिनधर्मावाप्त्यनन्तरं लब्धजैनशैवादिसकलदर्शनसमयस्वरूपेण धनपाल-पण्डितेन श्रीऋषभदेवस्तुतौ—

'पावंति जसं असमंजसा वि वयणेहिं जेहिं परसमया ।
तुह समयमहोअहिणो ते मंदा बिंदुनिस्संदा' ॥"

(૪) તિલકમંજરીના ભાવમનવરૂપ તથા સુરસ અને ગંભીર શબ્દોથી શુદ્ધિત એવો નિમ્નલિખિત—

"स वः पातु जिनः कृत्स्नमीक्षते यः प्रतिक्षणम् ।
रूपैरनन्तरेकैक-जन्तोर्व्याप्तं जगत्रयम् ॥ १ ॥"

---

૧ કાવ્યાનુશાસનના પ્રારંભમાં "व्युत्पत्तिर्धनपालतः" એવો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી કવીશ્વર ધનપાલની વિદ્વત્તા વિષે સૂરીશ્વર કેવો ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવે છે તે સમજાય છે

૨ શ્રીવાગ્ભટવિરચિત કાવ્યાનુશાસનમા વચન-શ્લેષના અધિકાર (પૃ૦ ૫૦)મા આ શ્લોક નજરે પડે છે

૩ માત્રાનું લક્ષણ એમ આપવામાં આવ્યુ છે કે—

"पादत्रिस्तृतीये पञ्चमे चो जो लीर्वा पश्चाद्विक्षिपात् पूर्वार्धं मात्रा ।"

—આદ્ય શ્લોક શ્રીવાગ્ભટકૃત કાવ્યાનુશાસન (પૃ૦ ૩)માં લોકના ત્રણ પ્રકારો સૂચવતી વેળાએ આપવામાં આવ્યો છે.[1]

(૫) શ્રીજિનેશ્વરસૂરિકૃત પંચલિંગીપ્રકરણની ટીકાના ૬૭ મા પત્રમાં તેના કર્તા શ્રીજિનપતિસૂરિએ નિમ્નલિખિત બે પદ્યોનો સાક્ષીરૂપે નિર્દેશ કર્યો છે:—

"सीउण्हवासधारानिवायदुक्खं सुतिक्खमणुभूयं ।
तिरियत्तणंमि नाणावरणसमुच्छाइएणावि ॥ ४४ ॥
अंतो निक्खंतेहिं पत्तेहिं पियकलत्तपुत्तेहिं ।
सुन्ना मणुस्सभवनाडएसु निज्झाइया अंका ॥ ४५ ॥"

કીર્તિકૌમુદી (સ૦ ૧)ના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં આ કવિવરની પ્રશંસા કરાયેલી છે:—

"वचनं धनपालस्य, चन्दनं मलयस्य च ।
सरसं हृदि विन्यस्य, कोऽभून्नाम न निर्वृतः ॥ १६ ॥"

ટીકા રચવાનો હેતુ—

ઘણે ભાગે તો ગ્રન્થકારો જનતાને અર્થનો બોધ થાય તેટલા માટે નિજ સમયમાં પ્રચલિત ભાષામાં ગ્રન્થો રચે છે, પરંતુ ધીરે ધીરે કાળ વ્યતીત થતાં ભાષાપરિપાટીમાં વિપર્યય થતાં કે લોકોની બુદ્ધિ કુંઠિત થતાં એ જ ગ્રન્થો દુર્ગમ થઇ પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેને સુગમ બનાવવા માટે પાછળથી ટીકાકારો ટીકા રચે છે. કેટલીક વાર ગ્રન્થકારના સમયમાં કે સમીપ ઉત્તરવર્તી કાળમાં પણ ટીકાઓ રચાયેલી નજરે પડે છે. પ્રસ્તુત ગ્રન્થની ટીકા એની સંક્ષિપ્ત કથનશૈલી અને અર્થ-ગૌરવને આભારી હોય એમ સંભવે છે.

મુનિવર્યોની મનોદશા—

ઉપર્યુક્ત વિવેચન ઉપરથી જોઇ શકાય છે તેમ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વર જેવા પ્રખર પ્રતિભાશાળી જૈન શ્રમણવર્યે શ્રાદ્ધરત્ન ધનપાલની પ્રશંસા કરી છે વિશેષમાં આ સૂરિશેખરે પ્રસંગવશાત્ શ્રીઋષભપંચાશિકા દ્વારા જિનેશ્વરની સ્તુતિ કર્યાનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ શ્રીજિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબન્ધના ૧૦૨ મા પત્રમાં જોવાય છે:—

"अथ प्रदक्षिणावसरे सरसापूर्वस्तुतिकरणार्थमभ्यर्थिताः श्रीहेमसूरयः सकलजनप्रसिद्धां 'जय जंतुकप्प' इति धनपालपञ्चाशिकां पेठुः । राजादयः प्राहुः—भगवन् ! भवन्तः कलिकाल-सर्वज्ञाः परकृतस्तुतिं कथं कथयन्ति ? । गुरुभिरूचे—राजन् ! श्रीकुमारदेव ! एवंविधसद्भूत-भक्तिगर्भा स्तुतिरस्माभिः कर्तुं न शक्यते । एवं निरभिमानश्रीगुरुवाक्यामृतोल्लासितस्वान्ता नृपादयस्तामेव स्तुतिं भणन्तो राजादनीतरुतले प्राप्ताः श्रीगुरुभिरिति ज्ञापिताः ।"

આ ઉપરથી આધુનિક મુનિરત્નો પૈકી જે કોઇ ગૃહસ્થની વિદ્વત્તાનો અપલાપ કરવા પ્રેરાતા હોય તેમને ધડો લેવો ઉચિત થઇ પડશે. આ સંબંધમાં શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ લક્ષ્મણના સુપુત્ર તથા ઓગણત્રીસ, ઓગણત્રીસ પદ્યોવાળી યમકમય સ્તુતિના તેમજ 'વડનગર પ્રાકાર' પ્રશસ્તિના કર્તા કવિચક્રવર્તી

---

૧ જુઓ Prof. P. V. Kāṇe's Introduction to Sāhitya Darpana. એમાં તિલક-મંજરીમાંથી અવતરણ અપાયેલું છે.

[1]શ્રીપાલની કુમારપાલપ્રતિબોધના અંતમાં આપેલી પ્રશસ્તિગત નિમ્નલિખિત પદ્ય દ્વારા જે સ્તુતિ કરી છે તેનો પણ નિર્દેશ કરવો અનુચિત નહિ ગણાય:—

"प्राग्वाटान्वयसागरेन्दुरसमप्रज्ञः कृतज्ञः क्षमी
वाग्मी सूक्तिसुधानिधानमजनि श्रीपालनामा पुमान् ।
यं लोकोत्तरकाव्यरञ्जितमतिः साहित्यविद्यारतिः
श्रीसिद्धाधिपतिः 'कवीन्द्र' इति च भ्रातेति च व्याहरत् ॥"

સિન્દૂરપ્રકાર, શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી વગેરેના કર્તા આ શતાર્થિક સૂરિવરે સુમતિનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિના નિમ્નલિખિત પદ્ય દ્વારા શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલની વિદ્વત્તાદિની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરી છે:—

"सूनुस्तस्य कुमारपालनृपतिप्रीतेः पदं धीमता-
मुत्तंसः कविचक्रमस्तकमणिः श्रीसिद्धपालोऽभवत् ।
यं व्यालोक्य परोपकारकरुणासौजन्यसत्यक्षमा-
दाक्षिण्यैः कलितं कलौ कृतयुगारम्भो जनैर्मन्यते ॥"[2]

જૈન મુનિશ્વરોએ જૈન ગૃહસ્થ કવિઓની સ્તુતિ કરી છે એટલું જ નહિ કિન્તુ અજૈન કવિઓના પણ ગુણગાન ગાયા છે [3]એ જાણી કયો સહૃદય હર્ષ નહિ પામે ?

ભગતવાડી, ભૂલેશ્વર,
મુંબઇ.

શ્રમણોપાસક
હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

---

૧ ગૂર્જર દેશીય મહામાત્ય વસ્તુપાલ, રાજપુરોહિત સોમેશ્વર, ઠક્કુર અરિસિંહ પ્રમુખ ઉત્તમ ગૃહસ્થ કવિઓમાં આ ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજે છે. એમના પુત્ર સિદ્ધપાલ તથા પૌત્ર વિજયપાલ (દ્રૌપદીસ્વયંવરના કર્તા) પણ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં અમર કીર્તિ સંપાદન કરી ગયા છે.

૨ કુમારપાલપ્રતિબોધની પ્રશસ્તિમાં પણ આવું એક પદ્ય છે.

૩ જુઓ 'શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ'ના દ્વિતીય વિભાગની મારી પ્રસ્તાવના (પૃ૦ ૩૯).

THE LATE
SHETH DEVCHAND LALBHAI JAVERI.

BORN 1853 A. D. SURAT. DIED 13TH JANUARY 1906 A. D., BOMBAY.

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जहवेरी.

जन्म १९०९ वैक्रमाब्दे	निर्याणम् १९६२ वैक्रमाब्दे
कार्तिकशुक्लैकादश्यां (देवदीपावलीदिने)	पौषकृष्णतृतीयायाम् (मकरसंक्रान्तितिथौ)
सूर्यपुरे.	मोहमयीनगर्याम्.

A 8110—Lakshmi Art, Bombay 8

વિષયસૂચી

ઋષભ-પંચાશિકા

શ્રીવીરસ્તુતિના સ્પષ્ટીકરણગત વિષયો

ॐ नमः सर्वज्ञाय । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

महाकविश्रीधनपालविरचिता

॥ ऋषभपञ्चाशिका ॥

श्रीप्रभानन्दसूरिकृतवृत्ति-श्रीहेमचन्द्रगणिकृतविवरणसमलङ्कृता ।

जयजंतुकप्पपायव !, चंदायव ! रागपंकयवणस्स ।
सयलमुणिगामगामणि ! तिलोअचूडामणि ! नमो ते ॥१॥–आर्या

[जगज्जन्तुकल्पपादप ! चन्द्रातप ! रागपङ्कजवनस्य ।
सकलमुनिग्रामग्रामणी–स्त्रिलोकचूडामणे ! नमस्ते ॥]

श्रीप्रभानन्दाचार्यविरचिता 'ललितोक्ति'नाम्नी वृत्तिः—

जयत्ति । हे त्रिजगच्चूडामणे !–जगत्त्रयललाम ! भगवन् ! तुभ्यं नमोऽस्तु–त्रिकरणशुद्ध्या त्वां प्रति प्रणतोऽस्मि । तत्राद्यपदं जगति–भारतावनौ जन्तवो–मनुष्या जगज्जन्तवः तेषां कल्पपादप इव कल्पपादपः । युगलधर्मविच्छेदकल्पमहीरुहसमुच्छेदे तेषां भगवानेव परमकारुणिकः शिल्पाद्युपदेशेन समस्तव्यापारेण कल्पद्रुमकार्यं निर्वर्तितवान् । एवंविधाय तुभ्यं नमोऽस्तु । तत्र राग एव पङ्कजवनं–सूर्यविकाशिकमलवनं रागपङ्कजवनं तस्य चन्द्रातप इव–चन्द्रज्योत्स्नेव चन्द्रातपस्तस्य सम्बोधनम् । यथा भास्करकरव्यतिकरविकस्वरमपि कमलवनं चन्द्रातपेन सम्मील्यते, तथाऽनेकभवोपलाभतापरिचयप्रचीयमानं तद्विकारमपि रागं भगवानेव हेलयैव सङ्कोचितवान् । तत्र(था) सह कलाभिर्वैक्रियादि(भिः) वा लब्ध्यादिभिर्वर्तन्ते इति सकलाः, ते च ते मुनयस्तेषां सकलमुनीनां ग्रामः–समूहः सकलमुनिग्रामः, तत्र भगवान् ग्रामणीः–प्रधानतमः। प्रधानत्वं च अन्योऽपि यः किल ग्रामणीर्भवति स ग्रामस्य नेता । भगवानपि मुनिग्रामस्य तद्वदिति । त्रिलोकचूडामणिः । त्र्यवयवो लोकस्त्रिलोकः स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणः त्रिलोकः, तस्य चूडा–सिद्धिक्षेत्रं, तत्र शाश्वतमण्डनत्वात् मणिरिव मणिः, तस्य सम्बोधनम् । साम्राज्यसंयमच्छद्मस्थावस्था कथिता । केवली श्रीसङ्घसमवसरणस्थाऽवस्था स्थापिता श्रीवृषभजिनपतेः ॥ इति प्रथमगाथार्थः ॥ १ ॥

श्रीहेमचन्द्रगणिकृतं विवरणम्—

नत्वा जिनेन्द्रवीरं, सर्वनरामर्त्यपूजितं शिरसा ।
सद्भूतार्थप्रभवं, साम्प्रततीर्थस्य कर्तारम् ॥ १ ॥–आर्या
सुरैः प्रणतपादस्य, नाभेयस्य महात्मनः ।
स्तुतेर्गुरूपदेशेन, किञ्चिद् वच्मि विवेचनम् ॥ २ ॥–अनुष्टुप्
भगवति गुणानुरागः, सत्यः प्रेरयति मां यतोऽत्यन्तम् ।
तेनाहमत्र सुजडो–ऽपि विवरणं कर्तुमिच्छामि ॥ ३ ॥–आर्या
क्लिष्टमपि यथाऽत्यन्तं, वचनं बालस्य शोभते पितरि ।
एतदपि तथा प्राप्स्यति, शोभां शिष्टप्रभावेण ॥ ४ ॥–आर्या

इह यद्यपि भगवतो गुणस्तुतिः सर्वाऽपि नमस्कारप्रभावा, तथापि विशेषतः शिष्टसम यस्मारणार्थं विघ्नविनायकोपशमनार्थं च तथा भक्त्यतिशयप्रतिपादनार्थं च तावत् तत्रै वादौ नमस्कारमाह–नमस्तुभ्यम् । अस्त्विति क्रियाध्याहारः "यत्र नान्या क्रिया विद्यते तत्रास्ति भवतीति प्रयुज्यते" इति वचनात् । किंविशिष्ट ? 'जगज्जन्तुकल्पपादप !' जगति– विष्टपे जायन्ते–प्रादुर्भवन्ति स्वोत्पत्तिस्थानेष्विति जन्तवो–जीवास्तेषां कल्पो–मनोरथस्त त्पूरकपादप इव कल्पपादपस्तस्य सम्बोधनं क्रियते । तथा चन्द्रातप इव–मृगाङ्कज्योत्स्नेव चन्द्रातपस्तस्य सम्बोधनम् । कस्य इत्याह—'रागपङ्कजवनस्य' रज्यते–आसक्तेन भूयतेऽने सचेतनाचेतनेषु वस्तुषु जीवेन रागः, स एव पङ्कजवनं–सरोरुहकाननं तस्य । तथा स लमुनिग्रामग्रामणीराराध्यत्वाद्, यद्वा सकलमुनय एव ग्रामः–कुटुम्बिनिवासस्त ग्रामणीः–नायकस्तस्य सम्बोधनम् । तथा 'त्रिलोकचूडामणे !' त्रयाणां लोकानां समाहा स्त्रिलोकं, तस्य चूडामणिरिव–मस्तकाभरणमिव त्रिलोकचूडामणिस्तस्य सम्बोधनम् ॥ इ गाथार्थः ॥ १ ॥

શબ્દાર્થ

जय (जगत्)=દુનિયા.	चंदायव !=હે ચન્દ્રના પ્રકાશ(રૂપ) !
जंतु (जन्तु)=પ્રાણી, જીવ.	राग (राग)=રાગ.
कप्प (कल्प)=કલ્પ	पंकय (पङ्कज)=કમળ.
पायव (पादप)=વૃક્ષ.	वण (वन)=વન.
जयजंतुकप्पपायव != હે વિશ્વના જીવો પ્રતિ કલ્પ-વૃક્ષ (સમાન) !	रागपंकयवणस्स=રાગરૂપી કમળોના વનના
चंद (चन्द्र)=ચન્દ્ર.	सयल (सकल)=કળાથી યુક્ત
आयव (आतप)=પ્રકાશ	मुणि (मुनि)=મુનિ, યતિ.
	गाम (ग्राम)=સમૂહ.

१ 'ग्रास्तिर्भवन्तीपर.' इति प्रतिभाति ।
૨ આ શબ્દનો અર્થ 'તું જયવતો વર્ત' એમ પણ થઇ શકે છે, પરંતુ એ અર્થ કરવો ઠીક નથી.
૩ આ શબ્દનો અર્થ 'સર્વ' પણ થઇ શકે છે.

गामणी (ग्रामणी)=નાયક.
सयलमुणिगामगामणि != હે કળાથી યુક્ત મુનિ-સમૂહના નાયક!
ति (त्रि)=ત્રણ.
लोअ (लोक)=ભુવન.
चूडा (चूडा)=ટોચ, અગ્ર ભાગ.
मणि (मणि)=રત્ન.
तिलोअचूडामणि !=હે ત્રિભુવનને વિષે ચૂડામણિ!
नमो (नमः)=નમસ્કાર.
ते (ते)=તને.

પદ્યાર્થ

ઋષભદેવને પ્રણામ—

" હે જગતના જીવો પ્રતિ (અને ખાસ કરીને [1]યુગલિક જનોને વાંછિત ફળ આપ-ર હોવાથી તેમના પ્રતિ) [2]કલ્પવૃક્ષ (સમાન યોગીશ્વર)! [3]રાગરૂપી (સૂર્ય-વિકાસી) કમ-ના વન પ્રતિ (તેને નિમીલન કરનાર હોવાથી) ચન્દ્ર-પ્રભા (તુલ્ય પરમેશ્વર)! હે ાથી યુક્ત એવા મુનિ-ગણના નાયક! હે સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળરૂપી (અથવા [4]અધો-લોક, ધ્યમ-લોક અને ઊર્ધ્વ-લોકરૂપી) ત્રિભુવનની (સિદ્ધિ-શિલારૂપી) ચૂડાને વિષે (તેના શાશ્વત રહેનરૂપ હોવાને લીધે મણિ (સમાન ઋષભ-દેવ)! તને (મારો ત્રિકરણશુદ્ધિપૂર્વક) મસ્કાર હોજો".—૧

સ્પષ્ટીકરણ

સંબોધનો સંબંધી વિચાર—

આ પદ્યમાં ઋષભદેવના સંબંધમાં ચાર સંબોધનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં થમ સંબોધનથી એ સૂચન કરવામાં આવે છે કે યુગલિક ધર્મનો વિચ્છેદ થતાં કલ્પવૃક્ષોનો ાભાવ થતાં પરમ કૃપાળુ પ્રભુએ યુગલિક જનોને શિલ્પાદિકનો ઉપદેશ આપી સમસ્ત રીતે લ્પવૃક્ષના સમાન કાર્ય કરી બતાવ્યું. આ તેની સામ્રાજ્ય-અવસ્થા દરમ્યાનનું કાર્ય છે.

બીજા સંબોધનમાંથી એ ધ્વનિ નીકળે છે કે જેમ સૂર્યનાં સહસ્ર કિરણો વડે વિકસ્વર બનેલાં મળોનાં વનને ચન્દ્ર-પ્રભા જોતજોતામાં સંકુચિત કરી નાખે છે, તેમ અનેક ભવોથી એકત્રિત યેલા અને એથી કરીને અતિશય ગાઢ બનેલા એવા રાગરૂપી કમલ-વનને પ્રભુરૂપી ચન્દ્ર-પ્રભા ીલા-માત્રમાં સંકોચ પમાડે છે; અર્થાત્ પ્રભુ રાગનો સત્વર વિચ્છેદ કરે છે. આ તેમની છદ્મસ્થ-અવસ્થાનું ચિત્ર છે.

ત્રીજા સંબોધનનું એ તાત્પર્ય છે કે જેમ ગ્રામણી ગ્રામનો નાયક છે, તેમ પ્રભુ[5] વૈક્રિયાદિક

---

૧ યુગલિક મનુષ્યોના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સારૂ જુઓ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ (સૂ૦ ૨૧).
૨ કલ્પવૃક્ષ સંબંધી સ્થૂલ માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૧૩૭).
૩ જુઓ ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૬૭).
૪ આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૪૧).
૫ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૪૨).
૬ 'વૈક્રિય'નામકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી લબ્ધિ તે 'વૈક્રિય-લબ્ધિ' છે. (લબ્ધિનો સામાન્ય ર્થ શક્તિ-વિશેષ છે.) આ લબ્ધિવાળો જીવ પોતાના શરીરને મોટું, નાનું, ધોળું, કાળું એક, અનેક ગેરે અનેક પ્રકારનું બનાવી શકે છે. અત્ર 'આદિ' શબ્દથી ચારણ-લબ્ધિ પ્રમુખ બીજી લબ્ધિઓ મજવી. આના જિજ્ઞાસુએ વિશેષાવશ્યકની ૭૭૯થી ૮૦૪ સુધીની ગાથાઓ જોવી.

લબ્ધિઓ વડે અલંકૃત એવા મુનિરૂપ ગ્રામના નાયક છે; અર્થાત્ તેઓ મુનીશ્વર છે. આ તેમની કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા બાદની [1]સમવસરણ-અવસ્થા સૂચવે છે, કેમકે તેઓ સમવસરણમાં જ્યારે બિરાજે છે, ત્યારે ગણધરો તેમને નમે છે અને કેવલીઓ પણ તેમને પ્રદક્ષિણા દે છે.

ચોથા સંબોધનથી તેમની મુક્ત-અવસ્થા સૂચિત થાય છે. કેમકે જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મનુષ્ય-લોકમાંથી જે જીવ [2]અષ્ટ કર્મનો ક્ષય કરે છે તે સમશ્રેણિએ ઊર્ધ્વ ગમન કરે છે અને લોકના અગ્ર ભાગે બે તૃતીયાંશ અવગાહના ધારણ કરીને રહે છે. આથી આગળ [3]ધર્માસ્તિકાય અને [4]અધર્માસ્તિકાયના અભાવને લીધે તે જીવ વધી શકે તેમ નથી.

નમસ્કાર કરવાનું કારણ—

આ સંપૂર્ણ કાવ્ય પ્રભુના ગુણોની સ્તુતિરૂપ અને એથી કરીને નમસ્કારરૂપ છે, તો પછી અત્ર તેમને કેમ ખાસ નમસ્કાર કર્યો છે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આના ઉત્તરમાં નિવેદન કરવાનું કે શિષ્ટ-સમયનું સ્મરણ કરાવવાને, વિઘ્નને શાન્ત કરવાને તેમજ ભક્તિની અધિકતા સૂચવવાને માટે અત્ર ખાસ નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

પદ્ય-વિચાર—

આ પ્રથમ જિનેશ્વર **શ્રીઋષભદેવ**ની સ્તુતિરૂપ સમગ્ર કાવ્ય મહાકવિ **ધનપાલે** 'આર્યા' છંદમાં રચ્યું છે. કવિરાજ **કાલિદાસે** રચેલા **શ્રુતબોધ**માં એનું નીચે મુજબનું લક્ષણ જોવામાં આવે છે:—

"यस्याः पादे प्रथमे, द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये, चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥ १ ॥"

અર્થાત્ જે છંદના પ્રથમ તેમજ તૃતીય [5]ચરણમાં ૧૨ [6]માત્રાઓ હોય અને દ્વિતીય અને ચતુર્થ ચરણોમાં અનુક્રમે ૧૮ અને ૧૫ માત્રાઓ હોય તે 'આર્યા' કહેવાય છે.

અલંકાર-વિચાર—

સગુણ કાવ્ય પણ યુવતિની જેમ અલંકાર વિના શોભે નહિ, તેથી કવિઓ અલંકારથી અલંકૃત કાવ્યો રચે છે. આ અલંકારના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એમ બે ભેદો છે. તેમાં શબ્દાલંકારના (૧) વક્રોક્તિ, (૨) અનુપ્રાસ, (૩) યમક, (૪) ચિત્ર અને (૫) શ્લેષ એમ પાંચ પ્રકારો છે, જ્યારે અર્થાલંકારના તો ઉપમા, રૂપક વિગેરે અનેક ભેદો છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે 'ઉપમા' અલંકાર સાથે સંબંધ હોવાથી તેનું નીચે મુજબનું લક્ષણ વિચારી લઈએ:—

"उपमानेन सादृश्य-मुपमेयस्य यत्र सा ।
प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थ-समासैरुपमा मता ॥ १ ॥"
—વાગ્ભટાલંકાર, ચતુર્થ પરિચ્છેદ, શ્લો૦ ૫૦.

---

૧ સમવસરણની માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૨૯૧-૩૦૦).
૨ અષ્ટ કર્મના સ્થૂલ સ્વરૂપ સારૂ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૬-૭)
૩-૪ આની સ્થૂલ રૂપરેખા ન્યાયકુસુમાંજલિ (પૃ૦ ૨૨૦-૨૨૧)માં આલેખવામાં આવી છે.
૫-૬ આ સંબધમા જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૯-૧૦).

અર્થાત્ જ્યાં [1]ઉપમાન અને [2]ઉપમેયની પ્રત્યય, અવ્યય, તુલ્ય અર્થ અને સમાસ વડે સમાનતા હોય, તે 'ઉપમા' કહેવાય છે.

સાથે સાથે 'રૂપક' અલંકારનો પણ વિચાર કરી લઇએ. એનું લક્ષણ એ છે કે—

" रूपकं यत्र साधर्म्या-दर्थयोरभिदा भवेत् ।
समस्तं वाऽसमस्तं वा, खण्डं वाऽखण्डमेव वा ॥ १ ॥"

—વાગ્ભટાલંકાર, પ૦ ૪, શ્લો૦ ૬૬.

અર્થાત્ જ્યાં બે અર્થોની સદૃશતાને લીધે અભેદ હોય, ત્યાં 'રૂપક' અલંકાર છે. આ અલંકારના (૧) સમસ્ત, (૨) અસમસ્ત, (૩) ખણ્ડ અને (૪) અખણ્ડ એમ ચાર પ્રકારો છે.

લોકનું સ્વરૂપ—

લોક કહો કે જગત્ કહો એ એકજ છે. જૈન શાસ્ત્રમાં આ લોકના ઊર્ધ્વ-લોક, મધ્યમ-લોક અને અધો-લોક એમ ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આ સમસ્ત લોકનો આકાર કેડ ઉપર હાથ રાખી પગ પહોળા કરી ઊભા રહેલા પુરૂષના જેવો છે. આ પુરૂષાકાર લોકની કેડની નીચે સાત પૃથ્વીઓ છે (અને તે ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનવાતથી વીંટળાયેલી છે). તેમાંની પ્રથમ પૃથ્વીનો ઉપરનો નવસો યોજન જેટલો ભાગ બાદ કરતાં આ પૃથ્વીનો બાકી રહેલો ભાગ તેમજ તેની નીચેની બાકીની છ પૃથ્વીઓ એટલા લોકના વિભાગને 'અધો-લોક' કહેવામાં આવે છે. સાત [3]રજ્જુમાંથી નવસો યોજન બાદ કરતાં જેટલી ઊંચાઇ રહે એટલી આ અધો-લોકની ઊંચાઈ છે, જ્યારે એની આકૃતિ વેત્રાસનને મળતી આવે છે. અધો-લોક-માંની આ સાત પૃથ્વીઓમાં સાત નરકો આવેલી છે તેમજ તેની પ્રથમ પૃથ્વીમાં તો ચાર પ્રકારના દેવો પૈકી ભવનપતિ દેવોનાં પણ નિવાસ-સ્થાનો છે.

પુરૂષાકાર લોકના નાભિ-ભાગમાં મધ્યમ-લોક યાને તિર્યગ્-લોક આવેલો છે. ઉપર્યુક્ત સાત પૃથ્વીઓમાંની પ્રથમ પૃથ્વીનો જે ઉપરનો નવસો યોજન ઊંચાઇવાળો ભાગ અધો-લોકમાં ગણવામાં આવ્યો નથી તેનો મધ્યમ-લોકમાં સમાવેશ થાય છે (આ ભાગમાં વ્યન્તરો વસે છે). સૂર્ય, ચન્દ્ર વિગેરે જ્યોતિષ્ક દેવોનાં વિમાનો મધ્યમ-લોકમાં આવેલાં છે, કેમકે આ લોક ૧૮૦૦ યોજન જેટલો ઊંચો છે. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ તે પૃથ્વી ઉપરના સર્વે દ્વીપો તેમજ સમુદ્રોનો પણ મધ્યમ-લોકમાં અંતર્ભાવ થાય છે. આ મધ્યમ-લોકનો આકાર ઝાલર જેવો છે.

મધ્યમ-લોકની ઉપરનો ભાગ 'ઊર્ધ્વ-લોક' કહેવાય છે. એની ઊંચાઇ અધો-લોકના જેટલી છે અને તેનો આકાર મુરજના જેવો છે. ઊર્ધ્વ-લોકમાં વૈમાનિક દેવોનો નિવાસ છે. તેમાં પુરૂષાકાર લોકનું ઉદર અને ઉર સ્થાન તે બાર પ્રકારના [4]કલ્પોપપન્ન વૈમાનિક દેવોનું સ્થાન છે. કલ્પાતીત વૈમાનિકોમાંથી જે દેવોનાં વિમાનો લોકના ગ્રીવા (ડોક) સ્થાને છે, તે 'ગ્રૈવેયક' કહેવાય

૧-૨ સરખાપણાના જ્ઞાનનું સાધન તે 'ઉપમાન' કહેવાય છે, જ્યારે જે વસ્તુ સરખાવવા લાયક-મુકાબલો કરવા યોગ્ય હોય તે ઉપમેય 'કહેવાય' છે.

૩ જૈન શાસ્ત્રમાં લોકની ઊંચાઇના ચૌદ વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે. આ દરેક વિભાગને 'રજ્જુ' કહેવામાં આવે છે. એક રજ્જુમાં અસંખ્ય યોજનોનો અંતર્ભાવ થાય છે.

૪ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૩૧)

છે. તેની ઉપરનાં પાંચ વિમાનોને તે સર્વોત્તમ હોવાથી 'અનુત્તર વિમાન' કહેવામાં આવે છે. તે લોકના મુખ-સ્થાનમાં છે. આ પાંચ વિમાનોમાંના સર્વોત્તમ વિમાનને 'સર્વાર્થસિદ્ધ' કહેવામાં આવે છે. આ વિમાનથી બાર યોજન ઊંચે સિદ્ધિ-શિલા આવેલી છે. આ પણ એક પ્રકારની પૃથ્વી છે. તેને 'ઈષત્-પ્રાગ્ભારા' પણ કહેવામાં આવે છે. તે લોકના લલાટ-સ્થાને છે. એનો વિસ્તાર મનુષ્ય-લોકના જેટલો એટલે ૪૫ લાખ યોજન જેટલો છે. આ સિદ્ધિ-શિલાની ઉપર એક યોજને લોકનો અન્ત આવે છે. આ પ્રમાણે લોકની એકંદર ઊંચાઇ ચૌદ રજ્જુ જેટલી છે.

વિશેષમાં આ લોકને કોઇએ બનાવ્યો નથી તેમ કોઇએ પકડી રાખ્યો નથી, પરંતુ તે સ્વયંસિદ્ધ અને નિરાધાર આકાશમાં રહેલો છે. કેમકે લોકની બહાર ચારે બાજુ આકાશ સિવાય કોઇ પણ પદાર્થ નથી. આ લોકની બહારના ભાગને 'અલોક' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ અલોક અનન્ત છે, એથી કરીને લોક એ અનન્ત અલોકનું અત્યન્ત સૂક્ષ્મ મધ્ય બિન્દુ ગણી શકાય.

લોકના સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે તેના જિજ્ઞાસુએ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ-કૃત યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશના ૧૦૩થી ૧૦૭ સુધીના શ્લોકોની વૃત્તિ જોવી અને એથી પણ વધારે માહિતી માટે તો ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોકપ્રકાશમાંનો ક્ષેત્ર-લોક જોવો.

* * * *

तथाऽऽशीःस्तुतिरूपं द्वितीयगाथार्थ(र्ध ?)माह—

जय रोसजलणजलहर !, कुलहर ! वरनाणदंसणसिरीणं ।
मोहतिमिरोहदिणयर !, नयर ! गुणगणाण पउराणं ॥ २ ॥

[जय रोषज्वलनजलधर ! कुलगृह ! वरज्ञानदर्शनश्रियोः ।
मोहतिमिरौघदिनकर ! नगर ! गुणगणानां पौराणाम् ॥]

प्र० वृ०—जयत्ति । हे भगवन् ! त्वं जय—इतरकुतीर्थितिरस्कारेण सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व ! किंविशिष्ट ? 'रोषज्वलनजलधर'। रोष एव तदभिरामगुणग्रामारामदाहकत्वेन स्वपरयोरुपतापकत्वेन च ज्वलन इव ज्वलनस्तस्य रोषदहनस्य जलं धरतीति जलधरः। यथा प्रलयकालकरालानलज्वालाजटालमपि कृपीटयोनिं सजलजलधरधाराधोरणीसम्पातः शमयति, तथा भगवानपि परेषां (रोषम् ?)। तथाहि—योजन(सपाद)शतान्तश्चिरप्ररूढा अपि वैरमत्सरादयः प्रशाम्यन्तीति। कुलहरेति। वरे—अप्रतिपातिनी च ते ज्ञानदर्शने च वरज्ञानदर्शने। तत्राशेषवस्तु(विशेष)विषयं ज्ञानं, सामान्यवस्तुगोचरं दर्शनं, तयोः (श्रियोः) कुलगृहं—जनकगृहम्। यद्वा भगवतो मुक्त्यवस्थामधिकृत्य स्तुतिपदमिदम्। तत्र च केवलयोर्ज्ञानदर्शनयोरेव सम्भवः। तत्र मोहत्ति। तत्र मोहः—अज्ञानं यथावस्थितवस्तुतत्त्वविलोकनप्रतिबन्धकत्वेन तिमिरौघः—तमःसमूहस्तस्य दिनकर इव दिनकरः, तस्यायमर्थः—यथा भास्करकरप्रक-

१ 'मउराणां' इत्यपि सम्भवति ।

रतिरस्कृतस्तिमिरनिकरः कान्दिशीकत्वमवाप्य गहनगिरिकन्दरोदरमधिश्रयति, एवं मोहोऽपि महामहिमभिः सुभटपेटकैरपि(रिव) च भवदुपदेशैः समन्ततस्त्रासितस्तेषामगम्यतममभव्यजनमनोदुर्गमध्यास्त इति । तथा नयर! इति । न विद्यते करः–राजदेयविभागो यस्मिन् तन्नगरम्, संज्ञाशब्दात् कस्य गत्वं नालोपश्च, तस्य सम्बोधनम् । केषाम्? 'गुणगणाण पउराण'त्ति गुणाः–तपःप्रशमादयस्तेषां गणाः–समूहा गुणगणास्त एव पुरे भवाः पौरास्तेषाम् । यथा कस्मिंश्चिद् राजन्वति नगरे नागरिकैरकुतोऽपि भयैः सुखमवस्थीयते, एवं भगवति निःशेषदोषसंश्लेषविसम्मुखे समग्राभिरामगुणग्रामैरिति ॥ इति द्वितीयगाथार्थः ॥ २ ॥

हे० वि०–साम्प्रतं स्तुतिमाह—(जयत्ति) ।

जय त्वं भगवन्!–सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । किंभूत!? 'रोषज्वलनजलधर!' क्रोधाग्निपयोद! तथा 'कुलगृह!' विशिष्टकुलकल्प! । कासामित्याह—'वरज्ञानदर्शनश्रियां' वरे च ते ज्ञानदर्शने च वरज्ञानदर्शने, तयोः श्रियः–समृद्धयस्तासाम् । यद्वा "बहुवयणे दुवयणं"[1] इत्यादिवचनात् वरे च ते ज्ञानदर्शनश्रियौ च वरज्ञानदर्शनश्रियौ तयोर्वा । तत्र विशेषपरिच्छेदकं ज्ञानं, दर्शनं च सामान्यगोचरम् । तथा 'मोहतिमिरौघदिनकर!' अज्ञानान्धकारसमूहतरणे! तथा 'नगर!' न विद्यते करो–राजदेयभागो यत्र तन्नगरं, संज्ञाशब्दत्वात् ककारस्य गकारो नकारालोपश्च, नगरमिव नगरं तस्य सम्बोधनं हे नगर! । केषामित्याह—'गुणगणानां' गुणगणाश्चारित्रादयो गृह्यन्ते तेषाम् । किंभूतानामित्याह–पौरा इव–विशिष्टलोका इव पौरास्तेषाम् । यद्वा 'प्रचुराणां' प्रभूतानाम् । किमुक्तं भवति? यथा नगरं गुणगणानां पौराणां प्रचुराणां वा स्थानं भवति, तथा भगवानपि ॥ इति गाथार्थः ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ

जय (जय)=તું જયવંતો વર્ત.
रोस (रोष)=ક્રોધ, ગુસ્સો.
जलण (ज्वलन)=અગ્નિ, આગ.
जलहर (जलधर)=મેઘ.
रोसजलणजलहर!=હે ક્રોધરૂપી અગ્નિ પ્રતિ મેઘ.
कुल (कुल)=કુળ, વંશ
हर (गृह)=ઘર.
कुलहर!=હે પિતાનું ઘર!
वर (वर)=ઉત્તમ.
नाण (ज्ञान)=જ્ઞાન.
दंसण (दर्शन)=દર્શન.
सिरि (श्री)=લક્ષ્મી.
वरनाणदंसणसिरीणं=ઉત્તમ જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી લક્ષ્મીના.
मोह (मोह)=મોહ, અજ્ઞાન.
तिमिर (तिमिर)=અંધકાર, અંધારૂં.
ओह (ओघ)=સમૂહ.
दिणयर (दिनकर)=સૂર્ય.
मोहतिमिरोहदिणयर!=હે મોહરૂપ અંધકારના સમૂહ પ્રતિ સૂર્ય!
नयर! (नगर)!=હે નગર, હે શહેર!
गुण (गुण)=ગુણ.
गण (गण)=સમુદાય.
गुणगणाण=ગુણોના સમુદાયના.
पउराणं (पौराणा)=નાગરિકોના.
पउराणं (प्रचुराणा)=ઘણાના.

[1] बहुवचने द्विवचनम् ।

પદ્યાર્થ

પ્રભુની આશીર્વાદરૂપ સ્તુતિ—

" હે [1]ક્રોધરૂપી અગ્નિને (શાંત કરવામાં) મેઘ (સમાન) ! હે ઉત્તમ (અપ્રતિપાતી) જ્ઞાન અને દર્શનની [અથવા જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી] લક્ષ્મીઓના (આનન્દ માટે) પિતૃ–ગૃહ (તુલ્ય) ! હે [2]અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહને (અંત આણવામાં) સૂર્ય (સમાન)! હે (તપ, પ્રશમ ઇત્યાદિ) ગુણોના સમુદાયરૂપ નાગરિકોના [અથવા અનેક ગુણોના સમુદાયોના] (નિવાસ માટે) નગર (તુલ્ય) ! તું સર્વોત્કૃષ્ટ વર્ત."—૨

સ્પષ્ટીકરણ

સંબોધનોની સાર્થકતા—

ક્રોધને અગ્નિની ઉપમા આપવી તે વ્યાજબી છે, કેમકે ક્રોધ અનેક ગુણરૂપી ગ્રામ અને આરામને બાળી નાખે છે તેમજ તે તેના જન્મ-દાતાને તેમજ અન્ય જનોને પણ સંતાપકારક છે. આવા ક્રોધને શાન્ત કરવામાં પ્રભુ મેઘ સમાન છે એ વાત પણ વાસ્તવિક છે, કેમકે પ્રભુ જ્યાં જ્યાં વિચરે, ત્યાં ત્યાં સવાસો યોજન સુધીમાં વસતા પ્રાણીઓના લાંબા સમયના વૈર અને મત્સર નાશ પામે છે અને સમવસરણમાં બેઠેલા પ્રાણીઓનો તો સ્વાભાવિક વૈર–ભાવ પણ શાંત થઇ જાય છે.

ભગવાન્ સર્વોત્તમ જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી લક્ષ્મીના પિતૃ–ગૃહ છે એમ કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ બાળકો અને ખાસ કરીને લલનાઓ પિતૃ–ગૃહ (પિયર)માં નિઃશંકપણે લહેર કરે છે–આનંદપૂર્વક રહે છે, તેમ કેવલજ્ઞાનરૂપી અને કેવલદર્શનરૂપી લક્ષ્મીઓ પ્રભુરૂપ આનન્દ–ગૃહમાં લહેર ઉડાવે છે.

આ પદ્યમાં પ્રથમ જ્ઞાનનો અને ત્યાર બાદ દર્શનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે એથી પ્રભુ કેવલજ્ઞાની છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે, કેમકે સામાન્ય જીવોને તો પ્રથમ સામાન્ય ઉપયોગ યાને દર્શન હોય છે અને ત્યાર પછી વિશિષ્ટ ઉપયોગ યાને જ્ઞાન હોય છે.

અજ્ઞાનને અંધકાર સાથે સરખાવવો અને પ્રભુને સૂર્ય સાથે સરખાવવા તે વાત ન્યાય્ય છે; કેમકે સૂર્ય જેમ પદ્મોનો વિકાસ કરે છે, તેમ પ્રભુ ભવ્ય જનોના જ્ઞાનનો વિકાસ કરે છે. વળી જેમ સૂર્ય ચન્દ્ર–કમલોનો સંકોચ કરે છે, તેમ પ્રભુ દ્વેષી જનોનો પરિહાર કરે છે. સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ પ્રભુ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી ભેદાયેલું અંધારૂં જેમ ગિરિ-ગુફાદિનો આશ્રય લે છે, તેમ પ્રભુએ મારી હઠાવેલ અજ્ઞાન–મિથ્યાત્વ મિથ્યાત્વીઓને–દુર્ભવ્યોને–અભવ્યોને શરણે જાય છે અને તેઓ તેનો આદર કરે છે. આ ઉપરાંત ઘુવડના ઉપર પ્રકાશ નહિ પાડવા છતાં જેમ સૂર્ય અસમર્થ ગણાતો નથી, તેમ પ્રભુ પણ અભવ્યને પ્રતિબોધ ન પમાડતા હોવા છતાં તેઓ અસમર્થ ગણાતા નથી.

---

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ સ્તુતિ–ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૧૬૧) તથા વીર–ભક્તામર (પૃ૦ ૩૨–૩૩).

૨ આ સંબંધમાં જુઓ ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ (પૃ૦ ૨૧-૨૨).

વિશેષમાં શ્રીમાન્ માનતુંગસૂરિકૃત ભક્તામર-સ્તોત્રના સત્તરમા પદ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ તો પ્રભુ સૂર્યથી પણ અધિક મહિમાવાળા છે અને તેથી કરીને તો તે અભ્યન્તર અંધકારને પણ દૂર કરી શકે છે.

જે નગરમાં રામ જેવા રાજા હોય, ત્યાં નગર-જનો સુખેથી-નિર્ભયપણે રહી શકે, તેવી રીતે પ્રભુરૂપી નગરમાં સમસ્ત દોષરૂપી દુર્જનોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી ત્યાં અનેક ગુણોરૂપી નાગરિકો વસે એમાં કહેવુંજ શું? આ ઉપરથી પ્રભુમાં અષ્ટ કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અનંતજ્ઞાનાદિક [1]આઠ મહાગુણોના અને અનેક સામાન્ય ગુણોના સદ્ભાવનું સૂચન થાય છે.

* * * *

इदानीं यथा प्राप्तसम्यग्दर्शनानां प्राणिनां भगवद्दर्शनमुपपद्यते तथा स्तुतिकृद्द्वारेणैवोत्तरगाथया प्रतिपादयन्नाह—

दिट्ठो कहवि विहडिए, गंठिम्मि कवाडसंपुडघणंमि ।
मोहंधयारचारय-गएण जिण ! दिणयरुव्व तुमं ॥ ३ ॥

[दृष्टः कथमपि विघटिते ग्रन्थौ कपाटसम्पुटघने ।
मोहान्धकारचारकगतेन जिन ! दिनकर इव त्वम् ॥]

प्र० वृ०—दिट्ठोत्ति । इह हि दुरवगाहगम्भीरापारसंसारपारावारान्तरालपरि[2]वर्तितैः समस्तसत्त्वसङ्घातैस्तावदव्यवहारराशौ प्रथमं प्रसुप्तमत्तैरिवानन्ताः पुद्गलपरावर्ताः समतिवाह्यन्ते । तत्र ते तथाभवितव्यतानियोगान्निर्गत्य तस्मात् पृथिव्यप्तेजोवायुलक्षणेषु चतुर्ष्वपि कायेषु पृथक् पृथगसंख्याता उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्वनस्पतिकाये चानन्ताः समतिवाह्यन्ते, किञ्चिदधिकानि विंशतिसागरोपमशतानि त्रसत्वे ज्ञानावरणादिकर्मनिर्मथितमहिमभिरतिवाह्यन्ते। यदुक्तं अस्मदाराध्यचरणैः—"ज्ञानावरणादिकर्मणामेवमुत्कृष्टां स्थितिं बाढमुपवर्णयन्ति समयविदः । यदुत ज्ञानावरणस्य दर्शनावरणस्य वेदनीयस्य चान्तरायस्य च प्रत्येकं त्रिंशत् कोटिकोटयः सागरोपमाणां उत्कृष्टा स्थितिः । मोहनीयस्य सप्ततिर्नामगोत्रयोः प्रत्येकं विंशतिः" । यदा च शरीरिणो गिरिसरिदुपलोपघोलनान्यायेनाकामनिर्जरया कर्मराशिं क्षपयन्तः सर्वकर्मणां तस्याः स्थितेरेकैकं सागरोपमकोटिकोटिं किञ्चिदूनामवशेषयन्ति तथा(दा) यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिप्रदेशमवतार्यन्ते । स च कर्मग्रन्थिः कर्कशघनप्ररूढगूढरागद्वेषपरिणामजनितः प्राणिभिरभिन्नपूर्वो दुर्भेद्यश्च भवति । तदाहुः परमर्षयः (कल्पभाष्ये)—

---

१ આ આઠ મહાગુણોની માહિતી માટે જુઓ ન્યાયકુસુમાંજલિ (પૃ० ૩૩૦-૩૩૨).
२ 'वर्तितैः' इति ख-पाठः ।

"गंठित्ति सुदुब्भेओ, कक्खडघणरूढगूढगंठिव्व ।
जीवस्स कम्मजणिओ, घणरागद्दोसपरिणामो ॥ १ ॥"—आर्या

ग्रन्थिप्रदेशं यावदनन्तशोऽभव्यजन्तवोऽप्यवतार्यन्त एव । अस्मिंश्चावसरे कश्चिद् भाविभद्रः प्राणी समुल्लसिततथाविधावार्यवीर्यविस्फूर्तिंस्तीक्ष्णतरकुठारधारासम्पातप्रतिमेनापूर्वकरणेन तं तथाविधस्वरूपं ग्रन्थिमेदनमनुभूय (स्थितिद्वयं कुर्वन्ति) तत्राद्यस्थितौ मिथ्यादृष्टिरेव। अतिक्रान्तायां (तस्यां) चान्तर्मुहूर्तम् औपशमिकं सम्यक्त्वं स्पृशति। एवं कृतग्रन्थिभेदस्य समासादितसम्यक्त्वस्य भगवान् मनोविषयमवतरति । तत्र स्थितं च जगद्गुरुं साक्षादिव पुरः स्फुरन्तमवलोक्य पुलकपुलकाञ्चिततनुः स्तुतिं चाह—दिट्ठोत्ति।हे जिन!—रागादिजयनशील! त्वं मया पुराकृतसुकृतसंयोगेन दृष्टोऽसि । तद्वद् (ततश्च) यथाऽवस्थितं वीतरागादिस्वरूपं मम मनसि साम्प्रतमवततारेति । क्व सति? कथमपि, पूर्वोक्तस्वरूपेण कर्मग्रन्थौ विघटिते—भिन्ने सति । किंविशिष्टेन मया? मोहंधयारत्ति मोहो—ममेदमिति सर्वत्र धन-धान्य-कलत्र-मित्र-पुत्रादिषु ममता—व्यामोहः स एवातत्त्वे तत्त्ववासनोत्पादकत्वादविवेकलोचनं मुकुलयन्नन्धकार इवान्धकारस्तद्गतेन—तदायत्तेन, यथा केनचिन्नरपतिप्रकोपापहृतसर्वस्वेन घोरान्धकारातिदुःसञ्चरविलीनकारागारगतेन दैवाद् विघटिते—विश्लिष्टे कपाटसम्पुटे तदेव देदीप्यमानो दिनमणिर्दृश्यते तद्वत् ॥ इति तृतीयगाथार्थः ॥ ३ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—(दिट्ठोत्ति) ।

'दृष्टः' सम्यगवलोकितो हे जिन! त्वं मयेति गम्यते । कथम्? 'कथमपि' महता कृच्छ्रेण । क्व सति? 'विघटिते' विगलिते 'ग्रन्थौ' मोहलक्षणे । किंविधे? 'कपाटसम्पुटघने' कपाटयोः सम्पुटं—युगलं कपाटसम्पुटं तदिव घनो—शुपिलः, अनादिभवकर्मोपात्तत्वात् । किंविधेन मयेत्याह—'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहः—अष्टाविंशतिभेदलक्षणः स एवान्धकारेण युक्तश्चारको मोहान्धकारचारकस्तत्र गतस्तेन । क इवेत्याह—'दिनकर इव' भानुरिव । किमुक्तं भवति? यथा केनचिदन्धकारचारकगतेन कपाटसम्पुटे कथञ्चिद् (विघटिते) दिनकरो दृश्यते, तथा त्वमपि मया दृष्ट इति हृदयम् ॥ इति गाथार्थः ॥३॥

શબ્દાર્થ

दिट्ठो (दृष्ट)=જોયો
कहवि (कथमपि)=મહા મહેનને
विघडिए (विघटित)-(१) નાશ પામ્યો (२) ઉઘડી

कवाड (कपाट)=દ્વાર, કમાડ, બારણું
संपुड (सम्पुट)=યુગલ, જોડકું
घण (घन)=ગાઢ
कवाडसंपुडघणम्मि=દ્વારના યુગલની જેમ ગાઢ
मोह (मोह)=અજ્ઞાન.

કિ. ... જ્ઞાન-મિથ્યાત્વ ... કરે છે આ ઉપરાંત પુદ્ગલ ... તેમ પ્રભુ પણ અભવ્યને પ્રા

अंधयार (अन्धकार)=અંધારૂં.
चारय (चारक)=કારાગૃહ, કેદખાનું.
गअ (गत)=ગયેલ.
मोहंधयारचारयगपण=મોહરૂપી અન્ધકારથી વ્યાપ્ત કેદખાનામાં રહેલાથી.
जिण! (जिन!)=હે તીર્થંકર!
दिणयर (दिनकर)=સૂર્ય.
दिणयरव्व=સૂર્યની જેમ.
तुमं (त्वं)=તું.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના દર્શનનો મહિમા—

"(અનેક ભવોથી એકત્રિત થયેલ હોવાથી) દ્વારના યુગલ જેવી ગાઢ (રાગ-દ્વેષના પરિણામ રૂપ) ગાંઠનો જ્યારે મહા મહેનતે નાશ થયો, ત્યારે હે તીર્થંકર! (૨૮ પ્રકારના) મોહરૂપી અન્ધકારથી વ્યાપ્ત એવા કારાગૃહમાં રહેલા મને સૂર્યસમાન તારૂં દર્શન થયું."—૩

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોકનું તાત્પર્ય—

જેમ કોઇક રાજા અમુક મનુષ્ય ઉપર કોપાયમાન થતાં તે તેનું સર્વસ્વ હરણ કરી લઇને તેને ઘોર અંધારી કોટડીમાં પૂરી દે અને સ્વપ્ને પણ તેને સૂર્યના દર્શન ન થવા દે, તેમ કર્મ-રાજા પણ આત્મા ઉપર કોપિત થતાં તે તેના જ્ઞાનાદિક ઉત્તમ અલંકારોને હરી લઇ તેને મોહ-રૂપી અંધારા કેદખાનામાં પૂરી દે છે અને તેને પ્રભુરૂપ સૂર્યના દર્શનથી વંચિત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ કારાગૃહનું દ્વાર-યુગલ દૈવ-યોગે ઊઘડી જતાં તેમાં પૂરાઇ રહેલા કેદીને સૂર્યનું દર્શન થાય, તેમ અપૂર્વકરણાદિકના યોગથી અનાદિ કાળના રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામવાળી ગાંઠ છેદાઇ જતાં મોહરૂપ કેદખાનામાં સડતો ભવ્ય જનરૂપી કેદી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી સર્વ જ્ઞાનાદિક સદ્‌ગુણોથી સુશોભિત પ્રભુના દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી બને છે.

[1]સમ્યક્ત્વ-મીમાંસા

સમ્યક્ત્વનો અર્થ—

સમ્યક્ત્વ કહો કે સમ્યગ્-દર્શન કહો એ બંને એકજ વાત છે. યથાર્થ શ્રદ્ધાન યાને વાસ્તવિક તત્ત્વ-દૃષ્ટિ એ એનો અર્થ છે. એ વાતની વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ મુનીશ્વરકૃત **તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રનું** "तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्" એ (પ્રથમ અધ્યાયનું દ્વિતીય) સૂત્ર સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષમાં સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ કહે છે કે—

"या देवे देवताबुद्धि-र्गुरौ च गुरुतामतिः।
धर्मे च धर्मधीः शुद्धा, सम्यक्त्वमिदमुच्यते॥"
—યોગશાસ્ત્ર પ્ર૦ ૨, શ્લો૦ ૨

---

૧ સમ્યક્ત્વ પરત્વે એક સ્વતન્ત્ર નિબંધ તૈયાર કરી તેને પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો મનોરથ અત્યાર સુધી ફળીભૂત નહિ થયેલો હોવાથી તેમજ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાદિક ગ્રન્થોમાં વિવેચન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા છતાં ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી તેમ કરવું મુલતવી રાખવું પડેલું હોવાથી અને વારંવાર તેમ કરવું તે ઇષ્ટ નહિ ગણાય તેમ હોવાથી તેમજ શ્રીપ્રભાનંદસૂરિકૃત ટીકાનો આશય જૈન દર્શનથી અપરિચિત પાઠક-વર્ગના ધ્યાનમાં નહિ ઉતરી શકે તેમ લાગવાથી અત્ર મેં આ વિષયની સ્થૂલ રૂપરેખા આલેખી છે.

અર્થાત્ દેવને વિષે દેવપણાની શુદ્ધ બુદ્ધિ, ગુરૂમાં ગુરૂપણાની શુદ્ધ બુદ્ધિ અને ધર્મમાં ધર્મની નિર્મળ બુદ્ધિ એ 'સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે જેમને દેવ-ઇશ્વર-પરમેશ્વર તરીકે માનવા વ્યાજબી હોય તેમને દેવ તરીકે સ્વીકારવા, જેમને ગુરૂ એવી સંજ્ઞા આપવી યથાર્થ હોય તેમને ગુરૂ તરીકે માનવા અને જે વાસ્તવિક રીતે ધર્મ એવા નામને લાયક હોય તેને ધર્મ માનવો એ 'સમ્યક્ત્વ' છે. આનાથી ઉલટી માન્યતા તે 'મિથ્યાત્વ' છે.

જૈન પ્રક્રિયા—

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો સંબંધી વિચાર કરીએ તે પૂર્વે જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે કર્મના જે આઠ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે તે જોઇ લઇએ. (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અન્તરાય એ આ આઠ વિભાગો છે. આ દરેક વિભાગના બીજા અવાન્તર ભેદો છે, પરંતુ તે સર્વનું અત્ર પ્રયોજન નહિ હોવાથી પ્રસ્તુતમાં મોહનીય કર્મના દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્ર-મોહનીય એ બે મુખ્ય ભેદોના અવાંતર ભેદો વિચારવામાં આવે છે.

દર્શન-મોહનીયના સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય એમ ત્રણ ભેદો છે, જ્યારે ચારિત્ર-મોહનીયના 'કષાય' અને 'નોકષાય' એમ બે ભેદો છે. વળી તેમાં કષાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે. આ દરેક કષાયના એક એકથી ઉતરતા બળવાળા અનન્તાનુબન્ધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન એમ ચાર ચાર ભેદો છે. નોકષાયના (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) ભય, (૬) જુગુપ્સા, (૭) પુરૂષ-વેદ, (૮) સ્ત્રી-વેદ અને (૯) નપુંસક-વેદ એમ નવ ભેદો છે. આ પ્રમાણે દર્શન-મોહનીયના ત્રણ, કષાયના સોળ અને નોકષાયના નવ ભેદો મળીને મોહનીયના ૨૮ પ્રકારો પડે છે.

દર્શન-મોહનીયનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે તત્ત્વના સંબંધમાં યથાર્થ માન્યતા થવા દેવામાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરવું અર્થાત્ તેનું કાર્ય યથાર્થ દર્શનનું આચ્છાદન કરવાનું છે. દર્શનમોહનીય શબ્દ પણ સૂચવે છે કે દર્શન સાથે તેને કંઇ સંબધ હોવો જોઇએ અને વસ્તુતઃ તેમજ છે અને તે એ છે કે દર્શન-મોહનીય કર્મનો અસ્ત થતાં સમ્યગ્દર્શનનો ઉદય થાય છે.

સમ્યગ્દર્શન સંપાદન કરવામાં જોઇતાં સાધનો—

જોકે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રહેલી છે, તો પણ આ ક્ષયોપશમ કંઇ તેનું મુખ્ય કારણ નથી; કેમકે જેટલા ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રહેલી છે, તેટલો ક્ષયોપશમ તો પંચેન્દ્રિય જીવોને હોય છેજ. આથી મુખ્ય વાત તો એ છે કે અનાદિ-અનંત એવા ચતુર્ગતિભ્રમણરૂપ ઘોર અટવીમાં પ્રાણી જે મોહનીયાદિક આઠ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના વિપાકને વશ થઇ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તે કર્મોનો સ્થિતિ-કાલ ઘટવો જોઇએ અને એમ થાય ત્યારેજ સમ્યગ્-દર્શનની પ્રાપ્તિ થઇ શકે તેમ છે. આથી પ્રથમ તો સ્થિતિ-કાલ અને કયા કર્મનો કેટલો સ્થિતિ-કાલ છે તે જાણવાની જરૂર રહે છે. એ જિજ્ઞાસાના સમાધાનમા કહેવાનું કે કર્મ-પુદ્‌ગલ જેટલા વખત સુધી આત્મા સાથે જોડાયેલુ રહે, તેટલો વખત તે કર્મનો તે 'સ્થિતિ-કાલ' કહેવાય છે. કર્મ-દ્રવ્ય વધારેમાં વધારે જેટલો વખત

રહે તે તેનો 'ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ' અને ઓછામાં ઓછો જેટલો વખત રહે તે તેનો 'જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ' જાણવો. [તેમાં વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ સિવાયનાં બાકીનાં કર્મોનો જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ અંતર્મુહૂર્તનો છે. **તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર** પ્રમાણે વેદનીયનો જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ બાર મુહૂર્ત (એક મુહૂર્ત=બે ઘડી=૪૮ મિનિટ)નો છે, જ્યારે **ઉત્તરાધ્યાયનસૂત્ર**ના ૩૩મા અધ્યયન પ્રમાણે તો તે કાળ અંતર્મુહૂર્તનો છે; નામ તેમજ ગોત્ર એ બંને કર્મોનો જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ તો આઠ મુહૂર્તનો છે.] જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, અને અન્તરાય એ ચાર કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ ત્રીસ [1]કોડાકોડી [2]સાગરોપમ છે; નામ અને ગોત્ર કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ વીસ કોડાકોડી સાગરોપમ છે, જ્યારે મોહનીય અને આયુષ્ય કર્મોના ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ અનુક્રમે સિત્તેર (સૌથી વધારે) કોડાકોડી સાગરોપમ અને તેત્રીસ સાગરોપમ છે.

હવે આપણે પાછા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવી જઇએ. તેમાં આપણે આગળ ઉપર જોઇ ગયા તેમ સંસાર-સમુદ્રમાં ડૂબેલા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં અગ્ર ભાગ ભજવનારા સમ્યગ્-દર્શનને પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ સાધન તો કર્મોના સ્થિતિ-કાળનો ઘટાડો થવો જોઇએ એ છે, તો હવે ક્યા કર્મનો કેટલો ઘટાડો થવો જોઇએ અને તે પણ શાથી થાય છે તે વિચારવું બાકી રહે છે. આના સમાધાનમાં સમજવું કે—

આયુષ્ય-કર્મ સિવાયનાં બાકીનાં સાતે કર્મોની સ્થિતિ કિંચિત્ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહેવી જોઇએ. આમાં આત્માનો પરિણામ-વિશેષ કે જેને 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ'ના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે તે કારણભૂત છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં એવાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અંતરાય કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને છેવટે એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતા ભાગથી ન્યૂન એવા એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહે તેમજ વીસ કોડાકોડી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નામ અને ગોત્ર કર્મની સ્થિતિ પણ આખરે એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી ન્યૂન એવા એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મના જેટલીજ રહે અને સીત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળા મોહનીય કર્મની સ્થિતિ પણ અંતે એટલીજ બાકી રહે એટલે કે આયુષ્ય

---

૧ એક કરોડને એક કરોડે ગુણવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તેને (૧ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦ અર્થાત્ એકડા પર ચૌદ મીડાં ચડાવીએ ત્યારે એટલે કે એક 'શંકુ'ને) 'કોડાકોડી' કહેવામાં આવે છે.

૨ સાગરોપમ કાળનું માપ દર્શાવનાર પારિભાષિક શબ્દ છે. સાગરોપમના (૧) ઉદ્ધાર-સાગરોપમ, (૨) અદ્ધા-સાગરોપમ અને (૩) ક્ષેત્ર-સાગરોપમ એવા ત્રણ ભેદો છે અને આ દરેક પ્રકારના સાગરોપમના વળી સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બબ્બે અવાંતર ભેદો પડે છે. અહીં કંઇ આ બધા ભેદો સંબંધી વિશેષ માહિતીની જરૂર નથી. એથી પ્રસ્તુતમાં સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમનો વિચાર કરીશું.

ધારો કે એક યોજન (ચાર ગાઉ) લાંબો, એક યોજન પહોળો તેમજ તેટલોજ ઊંડો એક કુવો છે. હવે આ કુવાને તરતના જન્મેલ મનુષ્યના વધારેમાં વધારે સાત દિવસ સુધીમાં ઉગેલા વાળ વડે એવો દબાવીને ઠાંસી ઠાંસીને ભરવો કે જેથી અગ્નિ યા જળ વડે પણ એમાંના એક પણ વાળને આંચ લાગે નહિ. આવા પ્રત્યેક વાળના અસંખ્ય ખંડો (ટૂકડા) કલ્પવા અને તેમાંથી સો સો વર્ષે એક એક ખંડને તે કુવામાંથી કાઢવો. એમ કરતાં કરતાં જે કાળે આ કુવો તદ્દન ખાલી થઇ જાય, તેટલા કાળને 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-પલ્યોપમ' (પલ્યોપમના પણ સાગરોપમની જેમ એટલાજ ભેદો પડે છે) જાણવો. આવા દશ કોડાકોડી પલ્યોપમનો એક 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ' થાયછે.

સિવાયનાં બાકીનાં કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને એકી વખતે ઉપર્યુક્ત પ્રમાણ જેટલી રહે, ત્યારેજ સમ્યગ્-દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ દ્વાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ દ્વાર સુધી આત્માને દોરી લાવનાર બીજું કોઈ નથી પણ તેનો પોતાનો પરિણામ યથાપ્રવૃત્તિકરણજ છે. આટલેથીજ કાર્ય સરે તેમ નથી. આ ઉપરાંત અપૂર્વકરણ (અને અનિવૃત્તિકરણ)ની પ્રાપ્તિ થાય, તોજ સમ્યગ્-દર્શન સંપાદન કરી શકાય તેમ છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિકનું સ્વરૂપ—

આપણે જોઇ ગયા તેમ એકંદર કરણો ત્રણ છે—(૧) યથાપ્રવૃત્તિકરણ, (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણ. તેમાં 'કરણ' શબ્દનો અર્થ પરિણામ-અધ્યવસાય છે. 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ' એટલે સાધારણ રીતે ઉપયોગ વગર ઉત્પન્ન થનારો પરિણામ; ' અપૂર્વકરણ ' એટલે પૂર્વે નહિ અનુભવેલો એવો પરિણામ, અને ' અનિવૃત્તિકરણ ' એટલે સમ્યક્ત્વ (સમ્યગ્-દર્શન) ઉત્પન્ન કર્યા વિના નહિ ચાલ્યો જનારો પરિણામ. આ પ્રમાણેની ત્રણ કરણોની સ્થૂળ રૂપરેખા છે. હવે તેના વિશેષ સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ-પાત કરીએ. તેમાં પ્રથમ તો આ ત્રણે કરણોમાં પ્રથમ ભાગ ભજવનારા અર્થાત્ પ્રથમત: પ્રવર્તન કરનારા અને એથી કરીને ' પૂર્વપ્રવૃત્ત ' એવા નામથી પણ ઓળખાતા યથાપ્રવૃત્તિકરણ તરફ ઉડતી નજર ફેંકીએ.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ—

યથાપ્રવૃત્તિ એટલે આત્માની અનાદિ કાળથી કર્મ ખપાવવાની જેવી પ્રવૃત્તિ ચાલી આવે છે તેવીને તેવી પ્રવૃત્તિ. જોકે આત્માની અનાદિની ચાલ કાયમ છે, પરંતુ કારણ-પરિપાકને લઇને મિથ્યાત્વની મંદતા થાય છે—કર્મોનું સ્થિતિ-બળ ઘટે છે. અહીં કોઇને શંકા થાય કે આ વાત કેમ સંભવી શકે, તો તેના સમાધાનાર્થે નીચેનાં બે ઉદાહરણો વિચારવામાં આવે છે.

ધારો કે આપણી પાસે એક ધાન્યનો ભંડાર છે. આમાંથી દરરોજ જેટલું ધાન્ય બહાર કાઢવામાં આવે, તેનાથી ઓછું-અલબત ન્યૂન પ્રમાણમાંજ તેમાં ધાન્ય નાખવામાં આવે, તો શું કાલાન્તરે-અમુક કાળ વીત્યા બાદ તે ભંડાર અલ્પ ધાન્યવાળો નહિ થઇ જાય? તેવી રીતે પ્રસ્તુતમાં કર્મ એ ધાન્ય છે અને આત્મ-પ્રદેશ એ કર્મરૂપ ધાન્યને ભરવાનો ભંડાર છે. અકામ નિર્જરા દ્વારા—અનાભોગે આમાંથી ઘણાં કર્મોની નિર્જરા થાય અને સાથે સાથે અલ્પ કર્મ બંધાતાં જાય, તો પછી કર્મરૂપ ધાન્ય ઘટે એ શું સ્વાભાવિક નથી ?

હવે બીજા ઉદાહરણ તરફ નજર કરીએ.

ધારો કે એક પર્વત છે અને તેમાંથી જળની ધારા વહે છે. તો પછી આ પર્વતની નીચે રહેલો કોઇક પાષાણ આ જળના પ્રવાહમાં તણાઇ આમ તેમ અથડાઇ ઘસાતો ઘસાતો પોતાની મેળે ગોળ અને સુંવાળો બની જાય, એમ કહેવામાં કોઈ પ્રમાણ આપવાની જરૂર રહે છે ખરી? પ્રસ્તુતમાં જીવ તે પાષાણરૂપ છે અને ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર તે જળનો પ્રવાહ છે; તેમાં તણાતો જીવરૂપી પાષાણ અકામ-નિર્જરારૂપ ઘર્ષણ વડે ધર્મ-પ્રવૃત્તિરૂપ યોગ્ય ઘાટમાં આવે—યથાયોગ્ય સંયોગો મળતાં કષાય-મદતાના યોગે અમુક કર્મ-દ્રવ્યપુંજનું આપોઆપ શટન-પટન થતાં જીવ કંઇક હલકો થાય, એ શું દેખીતી વાત નથી ?

આ બે ઉદાહરણો ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જીવ પણ દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મોને ખપાવતો જતો–ખેરવતો જતો અને અલ્પ સ્થિતિવાળાં નવીન કર્મ બાંધતો જતો કાલાન્તરે અનાભોગરૂપ યથાપ્રવૃત્તિકરણ વડે અલ્પ સ્થિતિવાળાં કર્મવાળો થાય–અર્થાત્ જરૂરજ તેનાં કર્મોનું સ્થિતિ–બળ ઘટે.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણ એ આત્માનો અનાભોગ–બુદ્ધિપૂર્વક વિનાનો પરિણામ છે. અર્થાત્ જીવ પહેલાં જેમ અતિશય દીર્ઘ સ્થિતિનાળાં કર્મો બાંધતો હતો તેને બદલે હવે અલ્પ સ્થિતિવાળાં કર્મ બાંધે, તેમાં આ પરિણામ કારણરૂપ છે. પરંતુ આવો પરિણામ તો અભવ્યોને અર્થાત્ જેઓમાં મુક્તિએ જવાની યોગ્યતા પણ નથી તેઓને પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એથી એ દૃષ્ટિએ આ મહત્ત્વનો નથી, તોપણ આત્મોન્નતિના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરનારાઓને માટે એ પહેલું સ્ટેશન છે. જેને પોતાના આત્માનું હિત સાધવું હોય, મુક્તિ–પુરીમાં જવાની જેને તીવ્ર અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ હોય, તેને તો અહિંઆ સુધીની ટિકિટ કઢાવવીજ જોઇએ તેમજ આ સ્ટેશન સુધીની મુસાફરી પણ કરવીજ જોઇએ. અહિંઆ આવ્યાથીજ કાર્ય સરી શકે ખરૂં, પરંતુ એનો અર્થ એમ નથી કે આ સ્ટેશને આવ્યા કે કાર્ય સરીજ ગયું–યથેષ્ટ સિદ્ધિ થઇ ચૂકી. અર્થાત્ અહીં આવેથીજ આગળ વધી શકાય, પરંતુ આગળ વધીજ શકાય એમ નથી. વળી અહીં સુધી આવી પહોંચવું એ અશક્ય નથી, પરંતુ અહિંઆ આવ્યા વિનાજ આગળ જવું એ તો જરૂર અશક્ય છે. આ દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ નિરર્થક નથી; તેમાં પણ ગૌરવ રહેલું છે. વળી તેમાં જે જીવના સંબંધમાં સંસારનો છેડો હવે આવીજ રહેલો હોય અને એથી કરીને જેના સંબંધમાં આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ અંતિમજ હોય, તે જીવનું યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. કેમકે આવા યથાપ્રવૃત્તિકરણ વડે જીવ આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી મુક્તિના સિક્કારૂપ સમ્યગ્દર્શનનો અવશ્ય લાભ મેળવે છે. આવું અંતિમ [1]યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થયા પછી અપૂર્વકરણ મેળવવાને બહુ ફાંફા મારવા પડે કે વધુ વખત રાહ જોવી પડે તેમ પણ નથી. એક અંતર્મુહૂર્તમાંજ એનો સમાગમ–ઉદય થાય છે. અર્થાત્ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત કરવામાં ઓછામાં ઓછો નવ [2]સમયનો વિલંબ થાય છે અને વધારેમાં વધારે એક મુહૂર્તમાં એક સમય ઓછો એટલો વિલંબ થાય છે, જ્યારે સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ–કાલ તો અસંખ્યાત સમયનો છે.

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ—

જે યથાપ્રવૃત્તિકરણ બાદ અપૂર્વકરણ તેમજ અનિવૃત્તિકરણ ઉત્પન્ન થાય છેજ, તે સિવાયના અર્થાત્ સાધારણ યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધિકારી તો અભવ્યો પણ છે, પરંતુ તેઓ આ પ્રથમ કરણને પ્રાપ્ત કરી આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી શકતા નથી. ભવ્ય જીવો કે જેઓ મોડા વહેલા

---

૧ આવું યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો જે પ્રાણી યોગની આઠ દૃષ્ટિઓ (મિત્રા, તારા, બલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા) પૈકી પ્રથમ દૃષ્ટિમાં પ્રવર્તતો હોય, તેને હોય છે; વળી જોકે આ સ્થિતિમાં અપૂર્વકરણનો ઉદય નથી, છતાં આ દૃષ્ટિવાળાને તેની પ્રાપ્તિ અતિદૂર નહિ હોવાથી આ યથાપ્રવૃત્તિકરણને ઉપચારથી 'અપૂર્વકરણ' કહેવામાં આવે છે. (દૃષ્ટિ એટલે સદ્ભાવનાગર્ભિત આત્માનો પરિણામ–વિશેષ, સુશ્રદ્ધાયુક્ત બોધ.)

૨ જૈન શાસ્ત્રમાં કાળના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગને 'સમય' કહેવામાં આવ્યો છે.

પણ મુક્તિ–રમણીને વરવાના છે, તેમાંથી પણ કેટલાક દીર્ઘસંસારી તો અહિંથી પાછા હઠે છે. વળી કેટલાક અભવ્ય જીવોને આ સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થતાં [1]ચાર સામાયિકો પૈકી શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે, પરંતુ તેમને બાકીના ત્રણ સામાયિકોનો લાભ સંભવતો નથી. આ વાતને **આવશ્યક**–ટીકાનું નીચે મુજબનું વાક્ય ટેકો આપે છે:—

"अभव्यस्यापि कस्यचिद् यथाप्रवृत्तिकरणतो ग्रन्थिमासाद्यार्हदादिविभूतिदर्शनतः प्रयोजनान्तरतो वा प्रवर्तमानस्य श्रुतसामायिकलाभो भवति, न शेषलाभः।"

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં વર્તતો જીવ (ભલે પછી તે ભવ્ય હોય કે અભવ્ય હોય) તેના તેજ પરિણામમાં સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત કાલ સુધી રહી શકે છે. તેટલો કાલ વીત્યા બાદ ભવ્ય જીવ ક્યાં તો ચડતા પરિણામવાળો બને છે એટલે કે અપૂર્વકરણાદિ વડે સમ્યગ્–દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે કે ક્યાં તો તેના પરિણામ મલિન થતા જાય છે. અભવ્યને માટે ચડિયાતા પરિણામનો સંભવ નહિ હોવાથી તે તદનંતર પતિત થાય એ દેખીતી વાત છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં વર્તતો જીવ રાગ–દ્વેષરૂપી ગ્રન્થિ (ગાંઠ)ની સમીપ આવેલ છે, એટલે કે તે ગ્રન્થિ–દેશમાં રહેલો છે એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે. આ ગ્રન્થિ–દેશમાં રહેલો અભવ્ય જીવ પણ ઉત્તમ સાધુઓનો સત્કાર થતો જોઇને કે તીર્થંકરની સમૃદ્ધિ જોઇને દ્રવ્ય–ચારિત્ર અંગીકાર કરી ક્રિયાના બળથી નવમા ગ્રૈવેયકમાં પણ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે. વળી એવો અભવ્ય જીવ (વધારેમાં વધારે) નવમા પૂર્વ સુધી સૂત્ર–પાઠ જાણી શકે છે. પરતુ તે વાસ્તવિક અર્થ જાણતો નથી. આ પ્રમાણે તે દ્રવ્ય–શ્રુત મેળવે છે.

કોઈ મિથ્યાત્વી ભવ્ય જીવ તો ગ્રન્થિ–દેશમાં રહીને દશ પૂર્વમાં કંઈક ન્યૂન એટલું દ્રવ્ય–શ્રુત પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કંઇક ન્યૂન કહેવાનો હેતુ એ છે કે જેણે પૂરેપૂરા દશ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું હોય, તે તો સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત હોય છેજ. એથી ઓછા જ્ઞાનવાળાને સમ્યક્ત્વ હોઇ પણ શકે અને ન પણ હોઇ શકે. એ વાતની કલ્પ–ભાષ્યનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે—

"चउदस दस य अभिन्ने, नियमा सम्मं तु सेसए भयणा"[2]

---

१ સામાયિકના ચાર પ્રકારો છે—(૧) સમ્યક્ત્વ–સામાયિક, (૨) શ્રુત–સામાયિક, (૩) દેશવિરતિ–સામાયિક અને (૪) સર્વવિરતિ–સામાયિક. તેમા 'સામાયિક'થી મોહના ક્ષયોપશમાદિથી પ્રકટ થતો ગુણ સમજવો. સમ્યક્ત્વ–સામાયિક કહો કે સમ્યક્ત્વ કહો તે એકજ છે. વળી શિક્ષાવ્રત પૈકી જે સામાયિક વ્રત છે, તે દેશ–વિરતિ સામાયિકનો અંશ છે. આનો શો અર્થ છે, એનો ઉત્તર તો શ્રીહેમચન્દ્રે રચેલા યોગશાસ્ત્રના નીચેના શ્લોક ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

"त्यक्तार्तरौद्रध्यानस्य, त्यक्तसावद्यकर्मणः।
मुहूर्तं समता या तां, विदुः सामायिकव्रतम्॥"

—પ્ર० ૩, શ્લો० ૮૨.

અર્થાત્ (ચાર ધ્યાનોમાના બે અશુભ) આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનોનો ત્યાગ કરીને તેમજ પાપમય આચરણને જલાંજલિ આપીને એક મુહૂર્ત પર્યંત સમભાવમા રહેવું તે 'સામાયિક' છે. એટલે કે બે ઘડી સુધી રાગ–દ્વેષ રહિત શાન્ત સ્થિતિમાં રહેવું તે 'સામાયિક' છે.

२ છાયા—

चतुर्दशसु दशसु वा अभिन्नेषु (सम्पूर्णेषु) नियमात् सम्यक्त्वं, शेषे (सतोऽर्वाक्तने श्रुते) भजना (सम्यक्त्वं स्याद् न वा)।

આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પરિણામથી આગળ વધવામાં રાગ-દ્વેષરૂપ ગ્રન્થિ વચ્ચે આવે છે અને તે દુર્ભેદ્ય છે, તેથી તેનો અપૂર્વકરણરૂપ પરશુ દ્વારા ભેદ કર્યા વિના આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી શકાય તેમ નથી, એટલે કે સમ્યક્ત્વ મળી શકે તેમ નથી. આથી આ ગ્રન્થિના સ્વરૂપ પરત્વે વિચાર કરીએ.

ગ્રન્થિ-સ્વરૂપ—

'ગ્રન્થિ' શબ્દનો સામાન્ય અર્થ 'ગાંઠ' છે. અત્ર પ્રસ્તુતમાં આ ગ્રન્થિથી આત્માનો અતિ-મલિન રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ સમજવાનો છે. विशेषावश्यक (ગા૦ ૧૧૯૫)માં [1]પણ કહ્યું છે કે—

"[2]गंठित्ति सुदुब्भेओ, कक्खडघणरूढगूढगंठिव्व ।
जीवस्स कम्मजणिओ, घणरागद्दोसपरिणामो ॥"

અર્થાત્ કઠોર, નિબિડ અને અતિશય મજબૂત કાષ્ઠાદિકની ગાંઠની પેઠે દુર્ભેદ્ય એવો કર્મજનિત જીવનો ગાઢ રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ તે 'ગ્રન્થિ' છે. આ 'ગ્રન્થિ' ચાર અનન્તાનુબન્ધી કષાયોના સમુદાયરૂપ છે.

ગ્રન્થિની સમીપ આવેલા જીવોનું વર્તન—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ આ ગ્રન્થિની સમીપ આવેલા જીવોનું વર્તન વિવિધ પ્રકારનું છે. જેમકે એમાંના કેટલાક જીવો રાગ-દ્વેષને વશ થઇને આ ગ્રન્થિથી પાછા હઠે છે એટલે કે તેઓ ફરીથી દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધે છે અને કેટલાક પ્રથમ કરણ યુક્ત થઇને ત્યાંજ રહે છે અર્થાત્ તેઓ અમુક કાલ પર્યંત એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતા ભાગથી ન્યૂન એવી એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં કર્મ બાંધે છે અર્થાત્ એનાથી ન્યૂનાધિક સ્થિતિવાળાં કર્મો તેઓ બાંધતા નથી. 'અમુક કાલ પર્યંત' એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ ગ્રન્થિ-દેશમાં આવેલો ભવ્ય કે અભવ્ય જીવ ત્યાંને ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલ સુધીજ રહે, પરંતુ હમેશાને માટે ત્યાંજ રહે નહિ. કેમકે આટલા કાલ દરમ્યાનમાં જે ભવ્ય જીવ હોય તે કયાં તો ગ્રન્થિ ભેદે અથવા તો અભવ્યની માફક ત્યાંથી પાછો ફરે. આથી જોઇ શકાય છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાલની છે, નહિ કે અનન્ત કાલની.

ગ્રન્થિ-દેશમાં રહેલા કેટલાક જીવો તીક્ષ્ણ ધારવાળા કુહાડા સરખા આત્માના અપૂર્વ પરિણામની મદદથી તે દુર્ભેદ્ય ગ્રન્થિને પણ ભેદી નાખે છે. આ આત્માના અપૂર્વ પરિણામને 'અપૂર્વકરણ' કહેવામાં આવે છે. આ કરણને 'અપૂર્વ' એવું વિશેષણ લગાડવાનું કારણ એ છે કે આત્માને આવો પરિણામ કદી પણ પૂર્વે થયો હતો નહિ.

આવી રીતના જીવોનાં ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારનાં વર્તનોને સમજવાને સારૂ નીચેનું દૃષ્ટાન્ત ઉપયોગી થઇ પડે તેમ હોવાથી તે અત્ર આપવામાં આવે છે.

ધારો કે કોઇ ત્રણ મનુષ્યો કોઇક નગર તરફ જવા નીકળ્યા છે અને માર્ગમાં અટવી આવતાં તેમાં થઇને આગળ પ્રયાણ કરવા માંડે છે. પરંતુ સૂર્યાસ્ત થવાનો સમય આવી પહોંચતાં

---

૧ પણ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ ગાથા કલ્પ-ભાષ્યમાં પણ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

૨ સંસ્કૃત છાયા સારૂ જુઓ પૃ૦ ૧૦.

પણ તેઓ હજી તે અટવી ઓળંગી રહ્યા નથી, આથી તેઓ ભયભીત થાય છે અને તેમાં અધૂરામાં પૂરૂં ત્યાં બે ચોરોનું આગમન થાય છે. આ ત્રણ પુરૂષોમાંનો એક તો આ બે ચોરોને જોતાંજ પલાયન કરી જાય છે, જ્યારે બીજાને તો આ બે ચોરો પકડી લે છે અને ત્રીજો તો આ ચોરોને પરાસ્ત કરીને પોતાને માર્ગે આગળ વધે છે, અર્થાત્ આ ભયાનક અટવીને ઓળંગીને ઇષ્ટ નગરમાં જઇ પહોંચે છે.

આનો ઉપનય એ છે કે ભવભ્રમણ યાને સંસાર તે ભયાનક અટવી છે અને ત્રણ મનુષ્યો તે ત્રણ પ્રકારના જીવો છે. કર્મસ્થિતિ તે માર્ગ છે અને ગ્રન્થિ-દેશ તે ભયાનક સ્થાન છે, રાગ અને દ્વેષ તે બે ચોરો છે અને ઇષ્ટ નગર તે સમ્યક્ત્વ છે. ત્રણ પુરૂષોમાંથી જે દુર્ભવ્ય કે અભવ્ય હતો તે પોબારા ગણી ગયો અર્થાત્ ગ્રન્થિ–દેશ સુધી આવ્યા છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના બંધને લઇને તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો; જેને ચોરોએ પકડી રાખ્યો, તેને તેવી રીતના રાગ–દ્વેષથી ગ્રસ્ત થયેલો જાણવો કે જે ગ્રન્થિને ભેદી પણ શકતો નથી કે ત્યાંથી અમુક કાલ પર્યંત પાછો પણ ફરી શકતો નથી; અને જે ચોરોને મારી હઠાવીને અભીષ્ટ પુરમાં જઇ પહોંચ્યો તેથી એમ સમજવાનું કે તે અપૂર્વકરણ વડે ગ્રન્થિને ભેદીને સમ્યક્ત્વ પામ્યો.

યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણો પરત્વે કીડીનું દૃષ્ટાંત—

પૃથ્વી ઉપર ફરતી ફરતી કોઇ કીડી કોઇ ખીલા સુધી આવીને પાછી ફરે, કોઇ કીડી ત્યાં સુધી આવીને તે ખીલા ઉપર ચઢી જાય તથા કોઇ કીડી એ ખીલા ઉપર થઇને આગળ ઉડી જાય, એ આ ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટાંત છે. એનો ઉપનય એ છે કે કીડીનું પૃથ્વી ઉપર ફરતાં ફરતાં ખીલા સુધી આવવું એ સંસારમાં અનાદિ કાલથી રખડતા રખડતાં જીવનું યથાપ્રવૃત્તિકરણ પામી ગ્રન્થિ–દેશ સુધી આવવા બરાબર છે, કોઇ કીડી ખીલા ઉપર ચઢી જાય એ અપૂર્વકરણની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ ગ્રન્થિનું ભેદન છે, અને કોઈ કીડી એ ખીલા ઉપર ચઢીને આગળ ઉડી ગઇ, એ આ ગ્રન્થિને ભેદવા બાદ અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ છે.

અપૂર્વકરણના અધિકારી—

એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો આ અપૂર્વકરણના અધિકારી નથી. વળી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં પણ જેઓ પર્યાપ્ત સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય હોવા ઉપરાંત જેઓને બહુમાં બહુ સંસારમાં કિંચિન્ન્યૂન એવા [1]અર્ધપુદ્‌ગલ પરાવર્તન જેટલા કાલ પર્યંતજ રઝળવાનું બાકી રહેલું હોય અર્થાત્ એટલા કાલ દરમ્યાનમાં તો જેઓ જરૂરજ મુક્તિ–નગરે પહોંચવાનાજ હોય, તેજ જીવો આ અપૂર્વકરણના અધિકારીઓ છે. વિશેષમાં આવા જીવોમાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, નિન્દા વિગેરે દોષો ઘણાજ મંદ પડી ગયેલા હોય છે. તેઓ આત્મ–કલ્યાણની પ્રબળ અભિલાષા રાખે છે, આથી તેઓ સંસારના પ્રપંચ (કપટ–જાળ)થી ઉદ્વિગ્ન રહે છે. તેઓ સત્પુરૂષોના પક્ષપાતી છે તેમજ સુદેવ અને સુગુરૂનું બહુમાન જાળવવા તનતોડ મહેનત કરે છે. આવા જીવો અધ્યાત્મની પ્રથમ ભૂમિકા ઉપર છે અર્થાત્ તેઓ અપુનર્બન્ધક છે એટલે કે તેઓ જે અવસ્થામાં મિથ્યાત્વનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બંધ થતો અટકી જાય એવી અપુનર્બન્ધક અવસ્થાએ પહોંચેલા છે. આ જીવો નીતિને માર્ગે ચાલે એ સ્વાભાવિકજ છે. આ પ્રમાણેની અવસ્થામાંથી પસાર થયા બાદજ તેઓ ગ્રન્થિનો ભેદ કરી સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે.

---

૧ આના સ્વરૂપ સારૂ જુઓ વીર-ભક્તામર (પૃ૦ ૮૪-૮૫).

હવે જે જીવને અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયું હોય તેને જરૂરજ અનિવૃત્તિકરણ થાય એ બાત ઉપર આવીએ તે પૂર્વે એક એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે જેમ (એકજ જીવ આશ્રીને) યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ અનેક વાર પણ થઈ શકે તેમ છે, તેવી રીતે આ અપૂર્વકરણ કે જે ભવ્ય જીવોનેજ થઈ શકે તેમ છે, તેની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં પણ એમજ સમજવું કે કેમ? અર્થાત્ આ અપૂર્વકરણ ભવ્ય જીવને એકજ વાર પ્રાપ્ત થાય કે તેથી વધારે વાર પણ થઈ શકે? અને જો તે અપૂર્વકરણ એકથી વધારે વાર પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોય, તો પછી અપૂર્વકરણશબ્દથી સૂચિત થતો અર્થ કેવી રીતે ઘટી શકશે વારૂ?

આના સંબંધમાં સમજવું કે કેટલાક ભવ્ય જીવને એક કરતાં વધારે વાર પણ અપૂર્વકરણની પ્રાપ્તિ સંભવી શકે છે. કેમકે અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અનિવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વક જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કદી પણ ગુમાવી નજ બેસાય તેવું નથી. પરંતુ જેને એક વખત અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયું એટલે તે મોક્ષે તો જરૂરજ જવાનો અર્થાત્ એક વખત સમ્યક્ત્વ ગુમાવી બેસે તો પણ તેને સમ્યક્ત્વ ફરીથી મળવાનુંજ. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આમ છે, તો હવે બીજી, ત્રીજી વારના અપૂર્વકરણને અપૂર્વકરણ કહેવું યોગ્ય છે કે કેમ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર વિચારવામાં આવે છે. આ અપૂર્વકરણ 'અપૂર્વવત્' હોવાથી 'અપૂર્વ' સમજવું. કારણ કે સંસાર-પરિભ્રમણ દરમ્યાન જીવને અપૂર્વકરણ કંઈ બહુ વાર મળતું નથી. અર્થાત્ આવું કરણ ક્વચિત્ જ મળે છે, વાસ્તે આને અપૂર્વકરણ કહેવું યથાર્થ છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણમાં રહેલી ભિન્નતા—

આપણે જોઈ ગયા તેમ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ સિવાયના અન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણો તો અંક વિનાના મીંડાં જેવાં છે, કેમકે આત્મોન્નતિ કરવામાં તે અસમર્થ છે; જ્યારે અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ તેમજ અપૂર્વકરણ (પ્રથમ હો કે અંતિમ હો) એ બન્ને તો આત્માને ઉન્નતિના શિખર ઉપર લઈ જવાને સમર્થ છે. તેમાં પણ અપૂર્વકરણ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી ચડિયાતું છે. કારણ કે યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં સ્થિતિ-ઘાત, રસ-ઘાત કે ગુણ-શ્રેણિનું પ્રવર્તન નથી તેમજ વળી આ કરણને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ જે અશુભ કર્મો બાંધે છે, તે અશુભ કર્મના ચતુઃસ્થાનક અનુભાગને ન બાંધતાં દ્વિસ્થાનક અનુભાગને બાંધે છે અને જે શુભ કર્મ બાંધે છે, તેના દ્વિસ્થાનક અનુભાગને ન બાંધતાં ચતુઃસ્થાનક અનુભાગને બાંધે છે (આ યથાપ્રવૃત્તિકરણની પૂર્વ અવસ્થા કરતાં મહત્તા સૂચવે છે). વળી સ્થિતિ-બંધ પણ પૂર્ણ થતાં પલ્યોપમના અસંખ્યેય કે સંખ્યેય ભાગે ન્યૂન એવો અન્ય સ્થિતિબંધ બાંધે છે.

અપૂર્વકરણના સંબંધમાં તો તે કરણમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ અર્થાત્ તે કરણના પ્રથમ સમયમાંજ જીવ સ્થિતિ-ઘાત, રસ-ઘાત, ગુણ-શ્રેણિ, અને અન્ય (અપૂર્વ) સ્થિતિ-બંધનો સમકાલે પ્રારંભ કરે છે.

અનિવૃત્તિ-કરણ—

અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયા પછી અંતર્મુહૂર્તમાં તેનાથી અધિક અંશે શુદ્ધ એવો અનિવૃત્તિકરણ નામનો અધ્યવસાય પ્રાપ્ત થાય છે. આ અધિક શુદ્ધતાને લઈને તો અપૂર્વકરણથી અનિવૃત્તિ-કરણને ભિન્ન ગણવામાં આવે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ

આત્માના અધ્યવસાય કરતાં અપૂર્વકરણ વિશેષ શુદ્ધ છે અને તેનાથી પણ અનિવૃત્તિકરણ અધિકાંશે શુદ્ધ છે આ 'શુદ્ધતા' શું છે તેના સંબંધમાં અત્ર એટલુંજ કહેવું બસ છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણથી જીવ જેમ જેમ આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેના કષાયોનો અનુભાગ મન્દ થતો જાય છે અને તેમ થવાથી ઉત્તમોત્તમ કાર્ય કરવા તરફ તે વધારે ને વધારે પ્રોત્સાહિત બને છે અનિવૃત્તિકરણ એ તૃતીય અર્થાત્ અંતિમ કરણ છે અને જેવું આ કરણનું નામ છે તેવુંજ તેનું કામ છે. અનિવૃત્તિકરણનો સાધારણ અર્થ તો એ છે કે 'કાર્ય કર્યા વિના નહિ પાછા વળનારૂં સાધન'; પ્રસ્તુતમાં તેનો અર્થ એવોજ થાય છે અને તે બીજો કોઈ નહિ પણ એજ કે 'સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરાવ્યા વિના નહિ રહેનારો આત્માનો અધ્યવસાય. આ અનિવૃત્તિકરણના પ્રાબલ્યથી 'અન્તરકરણ' બને છે. આ 'અન્તરકરણ' એટલે શું તે હવે વિચારવામાં આવે છે.

અન્તર-કરણ—

આત્મા અનિવૃત્તિકરણના સામર્થ્યને લઈને અર્થાત્ આ વિશુદ્ધ પરિણામની મદદથી મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનાં દ્રવ્યો કે જે બહુ લાંબા કાળની (પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગે ન્યૂન એવી એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળા) હતાં તેના બે વિભાગ પાડે છે. આ પ્રમાણે અતિદીર્ઘ કાળની સ્થિતિ ધરાવનારાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના પુંજમાંનો કેટલોક ભાગ અન્તર્મુહૂર્ત સુધીમાં ભોગવાઈ જાય-વેદાઈ જાય-ખપી જાય એવો બને છે, જ્યારે બાકીનો મોટો ભાગ અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળો (અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પલ્યોમપના અસંખ્યેય ભાગે ન્યૂન એવી એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળો) કાયમ રહે છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વ-મોહનીય-કર્મનાં દ્રવ્યોનું બે વિભાગોમાં વિભક્ત થવું-બે વિભાગોમાં વિભક્ત થયેલ કર્મ-દ્રવ્યોની સ્થિતિમાં અંતર પડવું તે 'અન્તરકરણ' કહેવાય છે.

અન્તરકરણમાં પ્રવેશ—

અનિવૃત્તિકરણરૂપ અધ્યવસાયમાં પ્રવર્તતો આત્મા આ ઉપર્યુક્ત અન્તર્મુહૂર્તવેદ્ય મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યોને વેદી નાંખે છે-અનુભવી નાખે છે-તેનો ક્ષય કરે છે; જ્યારે બાકીનાં અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યના મોટા વિભાગને ભસ્મચ્છન્નાગ્નિવત્ (જેમ રાખ અગ્નિને દાબી રાખે છે તેમ) ઉદયમાં ન આવે-અંતર્મુહૂર્ત સુધી તો ભોગવવા નજ પડે એવી રીતે દબાવી મૂકે છે. પેલાં અન્તર્મુહૂર્તવેદ્ય કર્મ-દ્રવ્યો જ્યારે તમામ વેદી લેવાય છે કે તેજ ક્ષણે-તેજ સમયમાં અન્તર-કરણમાં પ્રવેશ થાય છે અર્થાત્ તે ક્ષણમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનો જરા પણ [1]વિપાક-ઉદય કે [2]પ્રદેશ-ઉદય એ બેમાંથી એક પણ જાતનો ઉદય નહિ હોવાથી સમ્યગ્-દર્શન અર્થાત્ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આ સમ્યક્ત્વ અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે. કેમકે અન્તરકરણનો કાળ અન્તર્મુહૂર્તનોજ છે. વિશેષમાં અંતરકરણમાં રહ્યો થકો જીવ દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિને પણ પામી શકે છે.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે અનિવૃત્તિકરણરૂપ અધ્યવસાયને પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણી પ્રતિ સમય વિશુદ્ધ પરિણામને પામતો થકો બહુ કર્મોને ખપાવે છે અને તેમાં ખાસ કરીને જે મિથ્યાત્વ-

૧-૨ રસ સહિત પ્રદેશોનો ઉદય તે 'વિપાક ઉદય' અને માત્ર પ્રદેશોનો ઉદય તે 'પ્રદેશ ઉદય' કહેવાય છે.

મોહનીય કર્મો ઉદયમાં આવ્યાં હોય તેને વેદી નાખે છે, અને જે ઉદયમાં ન આવ્યાં હોય અર્થાત્ ઉદીરણાદિક [1]કરણ દ્વારા પણ જેને (વિપાક-ઉદય કે પ્રદેશ-ઉદય એ બેમાંથી એક પણ) ઉદયાભિમુખ બનાવી શકાય તેમ ન હોય તેને દબાવી રાખે છે અર્થાત્ પારિભાષિક શબ્દમાં કહીએ તો તેને ઉપશમાવે છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વની સ્થિતિના બે વિભાગ પાડી અન્તરકરણ કરે છે અને એવી જ સ્થિતિમાં અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઉપર્યુક્ત અન્તર્મુહૂર્તવેદ્ય મિથ્યાત્વ-દલિકનું જ્યાં સુધી જીવ વેદન કરતો હોય ત્યાં સુધી તો તે **મિથ્યાદૃષ્ટિજ** કહેવાય, પરંતુ આ દલિકોને વેદી નાખ્યા બાદ અર્થાત્ અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થયા પછીનો અન્તર્મુહૂર્તનો કાળ વીત્યા બાદજ અંતરકરણના પ્રથમ સમયમાં તે (ઉપશમ-) સમ્યક્ત્વ પામે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વનમાં દાવાનલ લાગ્યો હોય અને તે દાવાનલ પ્રસરતાં પ્રસરતાં જ્યારે ઉખર ભૂમિમાં આવે ત્યારે આપોઆપ તે ઓલવાઈ જાય છે-શાંત બની જાય છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ મિથ્યાત્વ-વેદનરૂપ દાવાનલ પણ અન્તરકરણરૂપ ઉખર ભૂમિને પ્રાપ્ત થતાં ઓલવાઇ જાય છે અર્થાત્ 'ઉપશમ સમ્યક્ત્વ'ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં આનન્દની વૃષ્ટિ—

આપણે જોઇ ગયા તેમ અન્તરકરણની પ્રથમ ક્ષણમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીયકર્મનો અલ્પાંશે પણ ઉદય નહિ હોવાને લીધે તેમજ અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં તાદૃશ કર્મને આત્માના અનિવૃત્તિ-કરણરૂપ શુભ પરિણામને લઈને દબાવી રાખેલાં હોવાને લીધે અર્થાત્ રાગ-દ્વેષની **ઉપશમ** અવસ્થાને લઈને આત્માને **ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ** પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં આત્માને જે આહ્લાદ થાય છે તે ખરેખર અવર્ણનીય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ખરે બપોરે સૂર્યના પ્રખર તાપથી પીડિત થયેલા નિર્જળ વનમાં ભટકતા વટેમાર્ગુને વૃક્ષની છાયારૂપ શીતળ સ્થાન નજરે પડે તો પણ તેને કેટલો આનંદ થાય? તો પછી આ વટેમાર્ગુને આવા શીતળ સ્થાનમાં આરામ લેવાનું મળે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત ત્યાં આવીને કોઈક તેને શીત જળનું પાન કરાવે તેમજ તેના આખા શરીરે ચંદનાદિકનો લેપ કરે ત્યારે તેને કેટલો આહ્લાદ થાય વારૂ? તેવીજ રીતે અનાદિકાલિક સંસારરૂપ ઉગ્ર ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જન્મ-મરણાદિક રૂપ નિર્જળ વનમાં કષાયરૂપ તાપથી દગ્ધ થયેલા અને તૃષ્ણારૂપ તૃષાથી દુઃખિત થતા એવા ભવ્ય જીવરૂપ વટેમાર્ગુને અંતરકરણરૂપ શીતળ છાયા દૃષ્ટિગોચર થાય, ત્યારે તે તે તરફ હર્ષઘેલો થઈને દોડે એમાં શું નવાઈ? અને ત્યાં જતાંજ-અંતરકરણરૂપ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાંજ ચંદનથી પણ અનેકગણા

---

૧ કરણ એ જીવના વીર્ય-વિશેષનું નામ છે. આવાં કરણો આઠ છે—(૧) બંધનકરણ, (૨) સંક્રમણકરણ, (૩) ઉદ્વર્તનાકરણ, (૪) અપવર્તનાકરણ, (૫) ઉદીરણાકરણ, (૬) ઉપશમકરણ, (૭) નિધત્તિકરણ અને (૮) નિકાચનાકરણ. આ આઠેના સ્વરૂપ સાથે અત્ર આપણને સંબંધ નહિ હોવાથી તે વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. તેના જિજ્ઞાસુએ શ્રીશિવશર્માચાર્યકૃત **કમ્મપયડી** નામનો ગ્રન્થ જોવો. ઉદય-કાલને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા એવા કર્મ-પુદ્ગલોનો ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ થવો તે ઉદીરણા છે. અને આ પ્રમાણે કાર્ય કરવામા સાધનભૂત એવો આત્માનો પરિણામ તે ઉદીરણા-કરણ છે. અર્થાત્ જે વીર્ય-વિશેષ પરિણતિ વડે ઉદયકાલને નહિ પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મ-દલિકને ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવાય-તેને ઉદીરાય તે ઉદીરણા-કરણ છે.

શીતળ એવા સમ્યક્ત્વરૂપ ઘનસાર (ચન્દન)થી તેનો આત્મા ચર્ચિત થાય, ત્યારે તો તેના હર્ષ વિષે પૂછવુંજ શું? આવે સમયે અનંતાનુબંધી કષાયો અને મિથ્યાત્વરૂપ પરિતાપ તેમજ તૃષ્ણારૂપ તૃષા તો તેના તરફ દૃષ્ટિ-પાત પણ કરી શકતાં નથી એ કહેવાનું બાકી રહે છે ખરૂં કે?

રણસંગ્રામમાં જય મળતાં વીર પુરૂષોને જે આનંદ થાય છે, તેનાથી કરોડ ગણો-અરે તેથી પણ વધારે આનંદ આત્મા આ સમ્યક્ત્વ મેળવતાં અનુભવે છે, એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. કેમકે અનાદિકાલથી પ્રતિ સમય તીવ્ર દુઃખ દેવામાં અગ્રેસર અને કટ્ટા શત્રુરૂપ મિથ્યાત્વના ઉપર વિજય મેળવતાં કયો પ્રાણી ખુશી ખુશી ન થઈ જાય વારૂ? જન્મથીજ જે અંધ હોય તેને એકાએક નેત્રની પ્રાપ્તિ થાય-આ સમગ્ર વિશ્વને અવલોકવાની તેને તક મળે, ત્યારે તે આનંદિત થઈ જાય, તો પછી અનાદિકાલથી મિથ્યાત્વરૂપ અંધતાથી દુઃખી થતા જીવને સમ્યગ્-દર્શનરૂપ નેત્રો મળે; ત્યારે તેના હર્ષમાં કંઈ કચ્ચાસ રહે ખરી કે?

અંતરકરણમાં વર્તતા જીવની પ્રવૃત્તિ—

અંતરકરણમાં પ્રવેશ થતાંજ જીવ પ્રથમ તો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાર બાદ અન્તર્મુહૂર્ત સુધી તે ત્યાં રહીને શું કાર્ય કરે છે તે હવે જોઈએ. આ સમય દરમ્યાન જીવ પેલાં અત્યાર સુધી દાબી રાખેલાં-ઉપશમાવેલાં અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યોને સ્વચ્છ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવો પ્રયત્ન કરવાથી ઉપર્યુક્ત કર્મ-દ્રવ્યોમાંથી જે કર્મ-દ્રવ્યો સર્વથા શુદ્ધ બની જાય છે, તેને 'સમ્યક્ત્વ-મોહનીય' એવું નામ આપવામાં આવે છે, જે અર્ધ-શુદ્ધ બને છે તેને 'મિશ્ર-મોહનીય' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે; અને જે અશુદ્ધને અશુદ્ધજ રહી જાય છે તેને 'મિથ્યાત્વ-મોહનીય' કહેવામાં આવે છે (અને આમ કહેવું એ તો સ્વાભાવિક જ છે કેમકે એનુ એ અસલ નામજ છે).

જેમ અતિમલિન કાચ બહારથી આવતા પ્રકાશને રોકી રાખે છે, કિન્તુ તેજ કાચનો મેલ દૂર કરી તેને સ્વચ્છ બનાવવામાં આવે, તો પછી તે આ પ્રકાશનો પ્રતિબન્ધક રહેતો નથી, તેવીજ રીતે મિથ્યાત્વમોહનીયરૂપ કાચનો મિથ્યાત્વરૂપ મેલ દૂર કરી તેને શુદ્ધ બનાવવામાં આવે, ત્યારે તે સમ્યક્ત્વરૂપ પ્રકાશને અંદર આવતાં નજ અટકાવે, એ દેખીતી વાત છે.

મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ વિભાગો—

ઉપર જોયું તેમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં વર્તતો આત્મા મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો કરે છે. આ સંબધમાં જૈન શાસ્ત્રોમાં જે વસ્ત્ર, જળ અને મદનકોદ્રવાનાં એમ ત્રણ દૃષ્ટાન્તો આપવામાં આવે છે, તે તરફ હવે દૃષ્ટિપાત કરીએ.

જેમ કોઇ મલિન વસ્ત્રને ધોવામાં આવે, તો તે નિર્મળ-સ્વચ્છ બની જાય, કોઈક એવું વસ્ત્ર ધોવાતાં તે અર્ધ શુદ્ધ બને; અને કોઈક વસ્ત્ર એવું પણ હોય કે ધોયા છતાં પણ તે મલિનજ રહે, તેમ પ્રસ્તુતમાં સમજી લેવું. એવીજ રીતે કેટલુંક મલિન જળ સ્વચ્છ થાય, કેટલુંક નિર્મળ તથા મલિન અર્થાત્ મિશ્ર રહે અને કેટલુંક જળ મલિનજ રહે, એ બીજું દૃષ્ટાન્ત છે. મદન કોદ્રવાને ધોવાથી તેમાના કેટલાક સંપૂર્ણ મયણા રહિત થાય, કેટલાક થોડે ઘણે અંશે મયણા સહિત રહે અને કેટલાક તો સર્વથા મયણા સહિતજ રહે, એ ત્રીજું ,, છે.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછીના જીવનો પરિણામ—

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અંતર્મુહૂર્તનો કાલ વીત્યા બાદ ઉપર્યુક્ત આ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એ ત્રણ વિભાગોમાંથી જે દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તે પ્રકારની જીવની સ્થિતિ થાય છે. અર્થાત્ જો શુદ્ધ દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તો આત્મા 'ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ' પ્રાપ્ત કરે છે; જો મિશ્ર દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તો તે 'મિશ્રદૃષ્ટિ' બને છે; અને જો અશુદ્ધ દ્રવ્ય ઉદયમાં આવે, તો તો તે ફરીથી 'મિથ્યાદૃષ્ટિ' થાય છે.

અત્ર ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હકીકત તો એ છે કે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વની મદદથી આત્મા જે મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ વિભાગો બનાવે છે, તેમાંથી ગમે તે એક તો અંતર્મુહૂર્ત કાલ વીત્યા બાદ **ઉદયમાં આવે છેજ** અને તેમ થતાં તે તથાવિધ (અર્થાત્ ચોથા, ત્રીજા કે પહેલા) ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

કર્મગ્રન્થકારો અને સિદ્ધાન્તકારો વચ્ચે સમ્યક્ત્વ પરત્વે મતભેદ—

(૧) અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનેજ પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ અનાદિ કાલથી સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં કરતાં જીવ પહેલી વારજ જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે, તે તો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વજ હોઈ શકે તેમજ વળી આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી અંતર્મુહૂર્ત કાલ પૂર્ણ થયા બાદ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ દૃષ્ટિ, મિશ્ર દૃષ્ટિ તથા મિથ્યાદૃષ્ટિ એ ત્રણ સ્થિતિઓ પૈકી યથાસંભવ કોઈ પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છેજ; કેમકે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના સમય દરમ્યાન તે ઉપર્યુક્ત ત્રણ વિભાગો જરૂર કરે છેજ, આ વાત તેમજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો જે પ્રકાર આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે હકીકતના સંબંધમાં મતભેદ છે; કેમકે આ હકીકત તો **કર્મગ્રન્થકારોનેજ** માન્ય છે, જ્યારે **સિદ્ધાન્તકારો** એ બાબતમાં તેમનાથી જૂદો અભિપ્રાય ધરાવે છે.

સિદ્ધાન્તકારોનું માનવું એમ છે કે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમતઃ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વનેજ પ્રાપ્ત કરે એવો કંઈ **અચળ નિયમ નથી;** અર્થાત્ કોઈક અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને તો કોઈક ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વિશેષમાં એ પણ અત્ર ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જે પ્રાણી સિદ્ધાન્તકારોના મત મુજબ પ્રથમતઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે, તેનો પ્રકાર કર્મગ્રન્થકારોએ બતાવેલ પ્રકારને મોટે ભાગે અર્થાત્ યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણની પ્રાપ્તિપૂર્વક અંતરકરણના પ્રથમ સમયમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યા સુધી મળતો આવે છે; પરંતુ વિશેષતા એ છે કે આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના અનુભવ સમયમા (કે તે પહેલાં પણ) તે જીવ મિથ્યાત્વમોહનીયના શુદ્ધ, અર્ધ-શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો-પુંજો કરતો નથી. આથી કરીને નિર્મળ ઔપશમિક ભાવને અંતર્મુહૂર્ત કાલ પર્યંત અનુભવીને તે પ્રાણી પાછો **મિથ્યાદૃષ્ટિ અવસ્થાનેજ** પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કે મિશ્ર-દૃષ્ટિ એ બેમાંથી એક પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સબંધમા સિદ્ધાન્તકારો ઈલિકાનું દૃષ્ટાન્ત રજુ કરે છે.

જે જીવ તથાવિધ સામગ્રીના સદ્ભાવને લઈને પ્રથમતઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને બદલે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે, તે સંબંધમાં **સિદ્ધાન્તકારો** જે વિધિ બતાવે

છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. આ વિધિ પ્રમાણે પ્રાણી પ્રથમ તો યથાપ્રવૃત્તિકરણનો અધિકારી બને છે અને ત્યાર બાદ અપૂર્વકરણના સામર્થ્ય વડે રાગ-દ્વેષની પરિણતિરૂપ ગ્રન્થિને ભેદી નાખે છે અને એજ કરણને લઈને (નહિ કે અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા) મિથ્યાત્વ મોહનીય દ્રવ્યના ત્રણ પુંજો બનાવે છે અને ત્યાર પછી અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરી એ કરણની સહાયથી (નહિ કે અન્તરકરણની મદદથી) આ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજોમાંથી શુદ્ધ પુંજનોજ અનુભવ કરે છે અર્થાત્ તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે; અને આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થયા વિનાજ તે એકદમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો સ્વામી બને છે.

આ પ્રમાણે આ મત-ભિન્નતા પરત્વે વિચાર કરતાં એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું આવશ્યક છે કે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવજ શ્રેણિ વિનાનુંજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે એ વાત નિર્વિવાદ છે, કેમકે એ હકીકત તો સિદ્ધાન્તકારો તેમજ કર્મગ્રન્થકારો બન્નેને સંમત છે. આથી એમ પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે જે અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તે શ્રેણિ વિનાનુંજ હોવું જોઈએ.

કર્મગ્રન્થકારો અને સિદ્ધાન્તવાદીઓની વિચાર-ભિન્નતાનું બીજું સ્થળ એ છે કે જે મનુષ્ય ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વયુક્ત મરણ પામે તે દેવ, નરક, મનુષ્ય અને [1]તિર્યંચ એ ચાર ગતિઓમાંથી કઈ ગતિમા જાય? આ સબંધમાં **કર્મગ્રન્થકારો** તો એમજ કહે છે કે તે જીવ દેવગતિમાંજ જાય છે અને તેમાં પણ વળી વૈમાનિક દેવ તરીકેજ જન્મે છે. **સિદ્ધાન્તકારો** આ વાતથી જૂદો અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેઓ તો કહે છે કે તે જીવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા [2]પહેલાં જે ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે ગતિમાંજ તે જાય છે, અને સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે જાય છે; નરક ગતિમાં સાત નરકોમાંથી છઠ્ઠી નરક સુધી સમ્યક્ત્વને સાથે લઈને જવાય છે.

વિચાર-ભેદનું ત્રીજું સ્થળ એ છે કે ગ્રન્થિ ભેદ્યા બાદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે જીવ મિથ્યાત્વ દશામાં જાય અર્થાત્ મિથ્યાદૃષ્ટિ સ્થાને જઈ પડે તે જીવ ત્યારે મિથ્યાત્વ દશાને લગતાં જે કર્મો બાંધે તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળાં હોય કે કેમ? આ સંબંધમાં સૈદ્ધાન્તિક સન્તો નકારમાં પ્રત્યુત્તર આપે છે અર્થાત્ એવી સ્થિતિવાળાં કર્મો ન બંધાય એમ તેઓ કહે છે; જ્યારે કર્મગ્રન્થકાર મહર્ષિઓ એમ કહે છે કે કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધે પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ રસવાળાં (પરમ ચિકાસવાળાં) કર્મો બાંધવાનો સંભવ નથી.

હવે આ ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પરત્વે જે વધુ વિચારો કરવાના છે, તેમાં કોઈ કોઈ સ્થલે આ બે સમ્યક્ત્વ ઉપરાંત ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પણ તે વિચારો લાગુ પડે તેમ છે, તેથી પ્રથમ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનું સિંહાવલોકન કરવું આવશ્યક છે.

---

૧ જે જીવનો દેવ, નારકી કે મનુષ્ય તરીકે ઉલ્લેખ ન થઇ શકે તેને 'તિર્યંચ' કહેવામાં આવે છે. જુઓ સરસ્વતી-ભક્તામર (પૃ૦ ૭૩).

૨ આ 'પહેલા' શબ્દ ઉપર ભાર મૂકવાથી કદાચ એવો પ્રશ્ન ઊઠે ખરો કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી આયુષ્યનો બધ થાય, તો શુ સમજવુ? પરતુ આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર દેખીતો છે કે જે ગતિનું આયુષ્ય જીવ બાંધે તે ગતિમાં તે જાય.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ—

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો કરતાં વધારે ઊંચા દરજ્જાનું છે. તેનું કારણ એ છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો પ્રદેશ-ઉદય રહેલો છે તેમજ વળી આ સમ્યક્ત્વ દર્શનમોહનીયનાં શુદ્ધ પુદ્ગલોના ઉદયરૂપ છે (આથી આ સમ્યક્ત્વ પૌદ્ગલિક સમ્યક્ત્વ પણ કહેવાય છે), જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં કે જે અપૌદ્ગલિક-**આત્મિક** સમ્યક્ત્વ છે તેમાં તો મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો પ્રદેશ-ઉદય પણ હોતો નથી; ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં તો મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિ કર્મનો કોઇ પણ જાતનો ઉદય નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે કર્મ સત્તામાં પણ નથી; અર્થાત્ અનન્તાનુબંધી (સૌથી ખરાબમાં ખરાબ) ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો તેમજ સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીયરૂપ દર્શનમોહનીયના શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવા ત્રણે પુંજેનો સર્વથા ક્ષય છે.[2] આ પ્રમાણે ઉપર્યુક્ત સાતે પ્રકૃતિનો સમૂલ ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ 'ક્ષાયિક' સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

વિશેષમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની મહત્તા સંબંધી એમ પણ કહી શકાય કે ક્ષાયોપશમિક તેમજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો કંઈ આત્માની સાથે સ્થાયી રહેતાં નથી; અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી તે જતાં પણ રહે છે અર્થાત્ આત્મા કુસંગતિ વિગેરે કારણોને લઇને મિથ્યાત્વી પણ બની જાય છે, જ્યારે આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો આત્માનો જાણે પરમ મિત્ર ન હોય તેમ તેનાથી એક ક્ષણને માટે પણ કવચિત્ જૂદું રહેતું નથી; પરંતુ મુક્તાવસ્થામાં પણ તે તેની સાથેજ જાય છે. ઔપશમિક કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વો તો અહિંઆ પાછળ રહી જાય છે; અર્થાત્ મુક્તાવસ્થામાં તેને સારૂ સ્થાન નથી.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે ચડિયાતું છે, તેનો બોધ થવામાં 'ઉપશમ' અને 'ક્ષય' એ બેમાં શું ભિન્નતા છે તે જાણવું જરૂરી હોવાથી હવે તે વિચારવામાં આવે છે.

ઉપશમ અને ક્ષયમાં તફાવત—

ઉપશમ અને ક્ષયમાં શું ફરક છે એ સ્પષ્ટ સમજાય તેટલા માટે તેનો ઉદાહરણપૂર્વક વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે. ધારો કે આપણી પાસે એક મલિન જળનું પાત્ર છે. થોડા સમય પછી આ તમામ મેલ જળની તળિયે બેસી જશે અને ત્યાર પછી આ જળ નિર્મળ દેખાશે. પરંતુ આ નિર્મળતા ક્યાં સુધી રહેવાની? જ્યાં સુધી જળ આ સ્થિતિમાં રહે ત્યાં સુધીજ; કેમકે

૧ કેટલાક આચાર્યોનું આ સંબધમા એમ માનવુ છે કે આ વાત તો ઉપશમ-શ્રેણિવાળા ઉપશમ-સમ્યક્ત્વનેજ લાગૂ પડે છે; નહિ કે અન્યત્ર પણ; અર્થાત્ અન્યત્ર તો પ્રદેશ ઉદય સંભવે છે. જુઓ પ્રવચન-સારોદ્ધારની વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૮૨).

૨ અત્ર એ કહેવું નિરર્થક નહિ ગણાય કે પ્રાથમિક ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં અનન્તાનુબન્ધી ચારે કષાયો અને મિથ્યાત્વ મોહનીય એ **પાંચનોજ 'ઉપશમ'** છે, જ્યારે ઉપશમ-શ્રેણિના ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં ઉપર્યુક્ત ચારે કષાયો તેમજ દર્શનમોહનીયના મિથ્યાત્વમોહનીય ઉપરાંત મિશ્ર મોહનીય તથા સમ્યક્ત્વ-મોહનીય એનો પણ અર્થાત્ એકંદર સાતનો 'ઉપશમ' છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં વિશેષતા એ છે કે તેમા આ સાતેનો 'ક્ષય' છે.

જરા પણ આ જળની સ્થિતિમાં ખલેલ પહોંચતાં એ મેલના રજકણો પાછા સર્વત્ર પ્રસરી જવાના અને જે જળ નિર્મળ દેખાતું હતું તે પાછું અસ્વચ્છ માલૂમ પડશે. પરંતુ જો આ જળમાંથી તેની અસ્વચ્છતાનો સર્વથા નાશ કરવામાં આવે, તો પછી આ જળ આઘાત, પ્રત્યાઘાત કે એવી કોઈ પણ ક્રિયાથી કદી પણ અસ્વચ્છ બને ખરૂં કે? તેવીજ રીતે પ્રસ્તુતમાં મોહનીયના સંબંધમાં આ વાત ઘટાવવામાં આવે છે. મોહનીય કર્મના રજકણો આત્માના પ્રદેશમાં જ્યાં સ્થિર થઇ જાય છે, ત્યારે તે પ્રદેશો સ્વચ્છ લાગે છે. પરંતુ જેમ પેલાં જળની નીચે બેસી ગયેલા રજકણો જળને કિંચિત્માત્ર ક્રિયાની અસર થતાં અલ્પ સમયમા તમામ જળમાં પ્રસરી જાય છે તેમ ઉપશાન્ત થયેલ મોહનીય કર્મના રજકણો કારણ મળતાં સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાં પ્રસરી જાય છે, અર્થાત્ તે અમુક કાળ વીત્યા બાદ જરૂરજ પાછા ઉદયમાં આવે છે. પરંતુ જો મોહનો સર્વથા ક્ષય કરવામાં આવ્યો હોય–આ મોહનીય કર્મોના રજકણોને આત્મપ્રદેશમાથી હમેશને માટે હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હોય, તો તેનો કદી પણ પાછો ઉદય થાય ખરો કે? આ ઉપરથી એમ સમજી શકાય છે કે જેનો ઉપશમ થયો હોય તે તે સમયમાં કે ત્યાર બાદ પણ અમુક સમય સુધી જ ઉદયમાં આવે નહિ, પરંતુ અમુક કાળ પછી તે જરૂરજ ઉદયમાં આવે છે, જ્યારે ક્ષયના સંબંધમા તો તે સત્તામાં પણ નહિ હોવાને લીધે તેનો કદાપિ પણ ઉદય થવાનો અલ્પાંશે પણ સંભવ નથી.

ઉદયાદિનું સ્વરૂપ—

સાથે સાથે 'ઉદય' અને 'ક્ષયોપશમ'નું સ્વરૂપ પણ વિચારી લઈએ, તેમજ ઉપશમ અને ક્ષયોપશમની ભિન્નતા પણ જોઇ લઇએ.

જે કર્મ આપણે બાંધ્યું હોય તે કર્મનું ફળ ભોગવવું તે 'ઉદય' કહેવાય છે, અર્થાત્ તે કર્મ ઉદયમાં આવ્યુ છે એમ સમજવુ

'ક્ષયોપશમ' શબ્દ ક્ષય અને ઉપશમ એ બેનો બનેલો છે. આ હકીકત ક્ષયોપશમ-અવસ્થા દરમ્યાન ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ક્ષય થાય છે અને નહિ ઉદયમા આવેલા કર્મનો ઉપશમ થાય છે એ ઉપરથી ચરિતાર્થ થાય છે. ઉદયમા આવેલા કર્મનો ઘાત કરવા પૂર્વક અનુદિત કર્મનો સર્વથા વિષ્કમ્ભ તે ઉપશમ છે. આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે ક્ષયોપશમમાં પ્રદેશ-ઉદય રહેલો છે, જ્યારે આ ઉદયનો પણ ઉપશમમાં અભાવ છે. આ કારણને લઈને પણ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયોપશમિક કરતા ઊંચી કોટિનું ગણી શકાય છે.

'ઉદય' અને 'ક્ષય' તો આઠે કર્મોના થાય છે પરંતુ 'ક્ષયોપશમ' તો જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર ઘાતિકર્મનોજ હોઇ શકે છે અને તેમા પણ વળી 'ઉપશમ' તો મોહનીય કર્મનોજ હોઇ શકે છે.

હવે પાછા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવી જઇએ અને તેમ કરીને મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ત્રણના સબધમા કેટલીક વિશેષતાનું અવલોકન કરીએ.

આ વર્તમાનકાલમાં (પંચમ આરામાં) કયા કયા સમ્યક્ત્વનો સંભવ છે?—

આ વર્તમાન પંચમ કાલમા ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણે સમ્યક્ત્વનો સભવ છે. પરંતુ ઉત્પત્તિ તો પૂર્વના બેનીજ છે, કેમકે શાસ્ત્રમા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ તો ચરમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીના સમકાલીન મનુષ્યોને માટે બતાવવામા આવી છે.

· અત્ર એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે પૂર્વ ભવમાં પ્રાપ્ત કરેલા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત દુષ્પ્રસહસૂરિ મહાત્મા આ પંચમ આરાના અંતમાં દેવગતિમાંથી ચ્યવીને આ પૃથ્વી પર જન્મ લેનાર છે, એ વાતથી સિદ્ધ થાય છે કે આ પંચમ આરામાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી વ્યક્તિનો સર્વથા અસંભવ નથી.

[1]કયું સમ્યક્ત્વ સ્વભવનુંજ પરભવનુંજ કે ઉભય-સ્વરૂપી હોઈ શકે છે?—

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે સ્વભવનું અને પરભવનું સમ્યક્ત્વથી શું સમજવું તે જોઈ લઈએ. ધારો કે કોઈ મનુષ્ય તેના તે મનુષ્ય-ભવમાં કોઇક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તો આ તેનું સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું ગણાય છે અને જો તે પૂર્વ ભવના સમ્યક્ત્વ સહિત મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેનું તે સમ્યક્ત્વ પરભવનું કહેવાય છે.

(૧) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનુંજ હોય છે, કેમકે કોઇ પણ જીવ એક ગતિમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત બીજી ગતિમાં જઈ શકતો નથી.[2]

(૨) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનુંજ હોય કે પરભવનુંજ હોય કે સ્વભવનું તેમજ પરભવ એમ બન્ને પ્રકારનું હોય, એ બાબતસર સૈદ્ધાન્તિકો અને કર્મગ્રન્થકારો વચ્ચે વિચાર-ભિન્નતા છે. સૈદ્ધાન્તિકોના મત પ્રમાણે સાત નરકોમાંની પ્રથમની છ નરકો સુધીના જીવોનું આ સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું યા પરભવનું પણ હોઈ શકે છે, જ્યારે સાતમી નરકના જીવોનું આ સમ્યક્ત્વ સ્વભવનુંજ હોઈ શકે છે.[3] ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ ચારે દેવગતિમાંના જીવોનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું તેમજ પરભવનું એમ બન્ને પ્રકારે સંભવી શકે છે; અને આ વાત તો મનુષ્યો અને સંજ્ઞી તિર્યંચોને પણ લાગૂ પડે છે.

કર્મગ્રન્થકારોની આ પરત્વે શું વિચાર ભિન્નતા છે તે સમજવાં તેમના મતમાંના [4]ચાર નિયમો તરફ ધ્યાન આપવું ઉચિત છે. (ક) તિર્યંચ કે મનુષ્ય એ બેમાંથી કોઈ પણ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત તો વૈમાનિકગતિ સિવાય અન્યત્ર જતાજ નથી. (ખ) [5]અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો સ્વર્ગ કે નરક ગતિમાંથી આવેલા હોતા નથી, કિન્તુ તેવા મનુષ્યો મનુષ્ય અને તિર્યંચ ગતિમાંથીજ આવેલા હોય છે. (ગ) નારક જીવો મરીને તરુ-

---

૧ આ વિષય પ્રવચન-સારોદ્ધારના ૧૪૯ મા દ્વારની વૃત્તિમાં તેમજ પ્રશ્નોત્તર-સાર્ધશતક ગ્રન્થમાં પણ નજરે પડે છે.

૨ ઉપશમ-શ્રેણિમાં મૃત્યુ પામીને અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પરભવનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે એવો મતાન્તર છે.

૩ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત જીવ મરીને સાતમી નરકમાં જઈ શકે નહિ.

૪ આ ચાર નિયમોમાંથી પ્રથમ તેમજ અન્તિમ એ બે નિયમો સૈદ્ધાન્તિકોને માન્ય નથી, પરંતુ બાકીના બે નિયમો માન્ય છે.

૫ જે મનુષ્ય કે તિર્યંચનું આયુષ્ય પૂર્વ કોટિ યાને એક કરોડ પૂર્વ (૮૪ લાખને ૮૪ લાખે ગુણવાથી એક પૂર્વ થાય છે, અર્થાત્ પૂર્વ=૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) થી અધિક હોય તેને 'સંખ્યેય' વર્ષના આયુષ્યવાળા ન કહેતાં 'અસંખ્યેય' વર્ષના આયુષ્યવાળા કહેવામાં આવે છે.

તજ નરક–ગતિ કે સ્વર્ગગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી અને તેવીજ રીતે દેવતાઓ ચ્યવીને–મરીને તરતજ સ્વર્ગ–ગતિ કે નરક–ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (ધ) નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય કે દેવ એમાંથી કોઈ પણ જીવ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને સાથે લઇને તિર્યંચ ગતિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી.[1] આ ચાર નિયમોને લક્ષ્યમાં રાખવાથી જોઈ શકાય છે કે વૈમાનિક દેવો તથા સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા સંજ્ઞી મનુષ્યો એ બેજ વર્ગોનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પરભવનું સંભવે છે; કારણ કે મનુષ્ય સમ્યક્ત્વયુક્ત મરીને વૈમાનિક દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને—તે દેવને પરભવનું સમ્યક્ત્વ છે. તેવીજ રીતે જે દેવ સમ્યક્ત્વયુક્ત મરીને મનુષ્ય[2] થાય ત્યારે તેને–તે મનુષ્યને પરભવનું સમ્યક્ત્વ છે. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેટલા માટે નીચેના શબ્દો ઉમેરવામાં આવે છે.

આપણે જોઈ ગયા તેમ ત્રીજા નિયમ ઉપરથી નરકમાં અને સ્વર્ગમાં જનારા તરીકે તો તિર્યંચ–મનુષ્યોજ સિદ્ધ થાય છે આથી, તેમજ પહેલા નિયમને લઇને એટલે કે તિર્યંચ–મનુષ્યો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત નરકમાં ઉત્પન્ન થાય નહિ, એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે નારક જીવોને પરભવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય નહિ. તેજ પ્રમાણે પહેલા અને ત્રીજા નિયમોને લઇને ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ દેવતાઓને તેમજ બીજા અને ચોથા નિયમોને લીધે અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યંચોને પણ પરભવનું સમ્યક્ત્વ હોય નહિ. અર્થાત્ આ જીવોને સ્વભવનુંજ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંભવી શકે છે. સંજ્ઞી[3] તિર્યંચોનું પણ સમ્યક્ત્વ પરભવનું હોઈ શકે નહિ એ વાત પહેલા અને ચોથા નિયમો વિચારવાથી સમજી શકાય છે.

(૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મનુષ્યગતિ સિવાય અન્યત્ર કોઈ પણ ગતિમાં સ્વભવનું હોતુંજ નથી. વિશેષમાં સાત નરકો પૈકી છેલ્લી ચાર નરકના જીવોને તેમજ સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યંચોને તથા ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ ત્રણ પ્રકારના દેવતાઓને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોતું નથી એવો નિયમ છે, આથી કરીને પ્રથમની ત્રણ નરકભૂમિના જીવોનું તેમજ વૈમાનિક દેવોનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પર–ભવનું સમજવું. અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને તેમજ તેવા તિર્યંચોને પણ પર–ભવનુંજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે એવો નિયમ છે. આથી સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા (સંજ્ઞી) મનુષ્યોને સ્વ–ભવનું અને પર–ભવનું એમ બન્ને પ્રકારનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સંભવે છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી કઈ ગતિમાં જાય?—

પ્રસંગોપાત્ત એ વાત વિચારવામાં આવે છે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે મનુષ્ય કઈ ગતિમાં જાય છે. આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં પહેલાં એ જાણવું આવશ્યક છે કે આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું તે પૂર્વે આગામિ ભવનું આયુષ્ય બંધાઈ ગયું છે કે નહિ? જો

૧ આ વાત વિચારણીય છે. કેમકે અપર્યાપ્તાવસ્થામાં તિર્યંચને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે. જુઓ છઠ્ઠા કર્મ–ગ્રન્થની ૨૩ મી અને ૩૩ મી ગાથા.

૨ આવો દેવ મરીને મનુષ્યજ થાય, એ વાત ત્રીજા અને ચોથા નિયમો ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

૩ શું સંજ્ઞી તિર્યંચો સંખ્યેય વર્ષનાજ આયુષ્યવાળા હોય છે એવો પ્રશ્ન અત્ર ઉઠાવવાની કંઈ જરૂરજ નથી. કેમકે તિર્યંચ ગતિમાંના કોઈ પણ જાતનાં જીવને પરભવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોઈજ શકે નહિ, એ વાત તો ચોથા નિયમ ઉપરથી સુતરાં સમજી શકાય છે.

આવું આયુષ્ય બંધાઇ ગયું હોય તો તો જે ગતિના આયુષ્ય સંબંધી બંધ થયો હોય, તે ગતિમાં જવુંજ પડે; અને તે પણ બીજી કોઈ ગતિ નહિ પણ ત્રણ નરક, વૈમાનિક દેવગતિ અને અસંખ્યેયવર્ષાયુષ્યવાળી મનુષ્ય-તિર્યંચ ગતિમાંનીજ કોઈ પણ ગતિ સમજવી. અને જો પરભવનું આયુષ્ય ન બંધાયું હોય, તો તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચારે ગતિઓને સદાને માટે જલાંજલિ આપીને સર્વોત્કૃષ્ટ પંચમ ગતિને અર્થાત્ તેજ ભવમાં મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી કેટલા ભવમાં મોક્ષે જાય?—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ જો પરભવના આયુષ્યનો બંધ થયો ન હોય, તો તો તેજ ભવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી મોક્ષે જાય, નહિ તો જે ભવમાં આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તે ભવથી ઘણું ખરૂં તો ત્રીજે ભવે કે ચોથે ભવે[1] જરૂરજ મોક્ષે જાય અને કવચિત્ પાંચમે ભવે પણ જાય. પરંતુ આથી વિશેષ ભવો તો તેને નજ કરવા પડે એ નિઃસંદેહ વાત છે. છેક પાંચમે ભવે મુક્તિ-રમણીને વરનારા તરીકે શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ અને દુષ્પ્રસહ-સૂરિજીનાં બે ઉદાહરણો મોજુદ છે. ઉપાધ્યાયશ્રી **યશોવિજયજી** એ **કર્મપ્રકૃતિ**ની ૩૨ મી ગાથાના વિવરણમાં બન્ને ઉદાહરણો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેમજ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી**હેમચન્દ્રા-ચાર્યે ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષચરિત્ર**માં (આઠમા પર્વના અગ્યારમા સર્ગના ૫૧-૫૨ શ્લોકો-માં) કૃષ્ણ વાસુદેવ સંબંધી એ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે. વિશેષમાં આ બાબત ઉપર **વસુદેવ-હિણ્ડી** પણ પ્રકાશ પાડે છે.

શ્રીદુષ્પ્રસહસૂરિના પાંચ ભવો—

એ તો જાણીતી વાત છે કે **દુષ્પ્રસહસૂરિ** પૂર્વભવીય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વયુક્ત આ વર્ત-માન પંચમ આરાના અંતમાં દેવલોકમાંથી ચ્યવીને અત્ર ઉત્પન્ન થનારા છે અને અહિંથી કાળ-ધર્મ પામીને **સૌધર્મ** દેવલોકમાં અને ત્યાંથી પાછા મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ મોક્ષે જનાર છે. વિશેષમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ મનુષ્યભવમાંજ આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ સંભવે છે, તો દેવલોકમાંથી ચ્યવીને **દુષ્પ્રસહસૂરિ** તરીકે જન્મ લેનારા તે આચાર્યે, દેવલોકમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાને લીધે તે ભવની પૂર્વેના ભવમાં અને તે પણ મનુષ્ય તરીકે-નાજ ભવમાં ઉપાર્જન કરેલું હોવું જોઈએ અર્થાત્ (૧) આ મનુષ્ય તરીકેનો ભવ, ત્યાર બાદ (૨) દેવ તરીકેનો, ત્યાર પછી (૩) મનુષ્યનો, (૪) પછીથી દેવનો અને અંતમાં (૫) મનુષ્યનો એમ તેમના પાંચ ભવો છે.

શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના પાંચ ભવો—

કૃષ્ણ વાસુદેવ કૃષ્ણ વાસુદેવ તરીકેના ભવથી પાંચમે ભવે મોક્ષે જશે, એ વાત પણ સમજી શકાય તેમ છે. જેમકે કૃષ્ણ વાસુદેવ એના એ ભવમાંથી ત્રીજી નરકમાં અને ત્યાંથી

---

૧ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે જો દેવ કે નરક ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે જીવ ત્રીજે ભવે મોક્ષે જાય. અને જે જીવે અસખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યંચનું આયુષ્ય બાંધ્યા બાદ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે જીવ ચોથે ભવે મોક્ષે જાય, કેમકે યુગલિકો મરણ પામીને પ્રાયઃ દેવગતિજ પામે અને ત્યાંથી ચ્યવી મનુષ્ય થઇ મોક્ષે જાય.

મનુષ્યગતિમાં, ત્યાંથી વળી મરણ પામીને વૈમાનિક દેવગતિમાં અને ત્યાંથી ચ્યવીને આ ભારતવર્ષમાં ગંગાદ્વાર પુરના સ્વામી જિતશત્રુ રાજાના **અમમ** નામના પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થશે અને તે ભવમાં તીર્થંકરનામકર્મના વિપાકોદયનો અનુભવ કરી મોક્ષે સિધાવશે.

સમ્યક્ત્વના પ્રકારો—

શાસ્ત્રમાં સમ્યક્ત્વના ઘણા પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે. જેમકે સમ્યક્ત્વ એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ પ્રકારનું પણ સંભવે છે. જિનેશ્વરોએ પ્રરૂપિત કરેલાં તત્ત્વો પર જે શ્રદ્ધા કરવી તે એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. અર્થાત્ ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ "तमेव सच्चं निस्संकं जं जिणेहिं पवेइयं"[1] એટલે કે સકલ દોષરહિત અને સમસ્ત ગુણ સંપન્ન એવા જિનેશ્વરોએ જે તત્ત્વ પ્રકાશ્યું છે તે સત્યજ છે, એવી રૂચિરૂપ સમ્યક્ત્વ તે આ એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વના બે પ્રકારો ત્રણ રીતે પડે છે:—(૧) દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ, (૨) નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ; અને (૩) નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વ.

દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ—

જિનેશ્વરે પ્રરૂપેલાં તત્ત્વો સત્યજ છે એ વાતનો પરમાર્થ નહિ જાણવા છતાં પણ શ્રદ્ધા કરનારાના સમ્યક્ત્વને 'દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ' સમજવું. પરંતુ પરમાર્થના જાણકારના સબંધમાં તો આવું સમ્યક્ત્વ 'ભાવ-સમ્યક્ત્વ' સમજવું, કેમકે આ ભાવ-સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણી જીવાદિક સપ્ત પદાર્થોને નય, નિક્ષેપ, સ્યાદ્વાદ ઇત્યાદિ શૈલીપૂર્વક જાણે છે અને ત્યાર પછી તેને વિષે શ્રદ્ધા રાખે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વમાંથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે જ્યારે ઔપશમિક અને ક્ષાયિકનો ભાવ-સમ્યક્ત્વમાં અંતર્ભાવ થાય છે, કેમકે પ્રથમ સમ્યક્ત્વ તો પૌદ્ગલિક છે, જ્યારે બાકીનાં બે તો આત્મિક છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે, કેમકે 'દ્રવ્ય' સમ્યક્ત્વમાના 'દ્રવ્ય' શબ્દથી અત્ર 'પુદ્ગલ' અર્થ કરવાનો નથી. વળી આ દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અપ્રમત્ત નામના સાતમા ગુણસ્થાનકમાં પણ સંભવે છે.

નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ—

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિક આત્માના શુદ્ધ પરિણામને 'નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ' જાણવું. આત્મા અને તેના ગુણો કંઈ જુદા નથી, પરિણામે અનન્ય છે, એક છે; કેમકે અભેદ પરિણામે પરિણત થયેલો આત્મા તે તદ્ગુણ રૂપજ કહી શકાય. જેવું જાણ્યું તેવોજ ત્યાગભાવ જેને હોય અને શ્રદ્ધા પણ તદનુરૂપ હોય તેવા સ્વરૂપોપયોગી જીવનો આત્મા તેજ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે. આત્મા રત્નત્રયાત્મક અભેદભાવે શરીરમા રહ્યો છે, માટે રત્નત્રયના શુદ્ધ ઉપયોગે વર્તતા જીવને 'નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ' કહીએ. સાધુ-દર્શન, જિન-મહોત્સવ, તીર્થ-યાત્રાદિક હેતુથી ઉત્પન્ન થતાં સમ્યક્ત્વને 'વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ' કહેવામાં આવે છે.

બાકી રહેલાં નિસર્ગ અને અધિગમ સમ્યક્ત્વનો વિચાર કરતાં પૂર્વે નિસર્ગ અને અધિગમના અર્થ વિચારી લઇએ

---

૧ છાયા—

तदेव सत्यं निःशङ्कं यद् जिनैः प्रवेदितम् ।

પરના ઉપદેશની નિરપેક્ષતાને 'નિસર્ગ'[1] કહેવામાં આવે છે, જ્યારે પરના ઉપદેશની અપેક્ષા તે 'અધિગમ' કહેવાય છે. 'નિસર્ગ' શબ્દનો અર્થ 'સ્વભાવ' થાય છે. તેથી નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વનો અર્થ સ્વાભાવિક સમ્યક્ત્વ અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વ એમ થાય છે. આથી કોઇને શંકા ઉત્પન્ન થાય કે સ્વાભાવિક રીતે વળી સમ્યક્ત્વ મળે ખરૂં કે? આના સમાધાનાર્થે ત્રણ દૃષ્ટાંતો વિચારીએ. ધારો કે કોઇ વટેમાર્ગુ ભૂલી પડ્યો છે તો એ બનવા જોગ છે કે ભમતાં ભમતાં પણ અર્થાત્ કોઇને પણ માર્ગ પૂછ્યા વિના પણ તે ખરા માર્ગ ઉપર આવી જાય. કોઇકની બાબતમાં એમ પણ બને કે તે ગમે તેટલો પોતે પ્રયત્ન કરે તો પણ ખરો રસ્તો તેને જડેજ નહિ. જ્યારે ખરા માર્ગનો જાણકાર કોઇ મળી આવે અને તે દ્વારા તેને યથાર્થ માર્ગનું ભાન થાય, ત્યારેજ તેનું કાર્ય સરે.

આ પ્રમાણે જ્વરથી પીડિત હોય એવા કોઇ પુરૂષનો જ્વર ઔષધિના સેવન વિના પણ જતો રહે અને કોઇક વખતે એમ પણ બને કે ઔષધિનું પાન કર્યાથીજ તેનો તે જ્વર જાય. એવી રીતે એમ પણ બનવા જોગ છે કે કોદ્રવ નામનું ધાન્ય ઘણા કાલે સ્વયમેવ નિર્મદન (મદણા રહિત) બની જાય અથવા તો છાણ વિગેરેના પ્રયોગથી તે તેવું બને. આ દૃષ્ટાંતો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે પરની અપેક્ષા વિના પણ કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ (૧) સ્વાભાવિક રીતે—અરે ખુદ તીર્થંકરની પણ સહાય લીધા વિના અથવા તો (૨) સદ્ગુરૂના ઉપદેશથી પણ થઈ શકે છે. પ્રથમ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વને 'નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ' અને દ્વિતીય પ્રકારથી મળેલ સમ્યક્ત્વને 'અધિગમ-સમ્યક્ત્વ' સંબોધવામાં આવે છે. અર્થાત્ કોઇ શુક્લપક્ષી[2], કાલાદિક કારણ પરિપાકવંત, ચરમાવર્તિ, ચરમકરણી એવો ભવ્ય જીવ સહેજે આપોઆપ ઉહાપોહ કરતાં જે સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે તે 'નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ' છે, જ્યારે પૂર્વોક્ત કાલાદિક યોગ્યતા હોવા છતાં પણ સદ્ગુરૂના ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યાથીજ જે જીવ અનાદિકાલની પોતાની ભૂલ મટાડી દેવ, ગુરૂ અને ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને વિષે શ્રદ્ધાવાન્ બને, તેનું સમ્યક્ત્વ 'અધિગમ-સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો—

કારક, રોચક અને દીપક તેમજ ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એમ બન્ને પ્રકારે સમ્યક્ત્વના ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે. જિનેશ્વરે જેવો વિધિ-માર્ગ પ્રકાશ્યો છે તે વિધિ-માર્ગને, જિનેશ્વરની આજ્ઞાના પરિપાલનપૂર્વક અમલમાં મૂકનારનું સમ્યક્ત્વ 'કારક' સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ યથાર્થ તત્ત્વ શ્રદ્ધાન પ્રમાણે આગમોક્ત શૈલીપૂર્વક દાન, પૂજા, વ્રત વિગેરે યોગ્ય આચરણ હોય તો તે 'કારક' સમ્યક્ત્વ છે. આવું સમ્યક્ત્વ વિશુદ્ધ ચારિત્રવાનને હોય છે.

---

૧ નિસર્ગ, પરિણામ, સ્વભાવ, અપરોપદેશ એ બધા એકાર્થક શબ્દો છે.

૨ જેને સંસારમાં અર્ધ પુદ્ગલ-પરાવર્તન કરતાં ઓછો કાળ પરિભ્રમણ કરવાનું બાકી રહેલ હોય-તે જીવને 'શુક્લપક્ષી' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે એથી વિપરીત પ્રકારના જીવને 'કૃષ્ણપક્ષી' કહેવામાં આવે છે. શુક્લપક્ષીનું સ્થૂલ સ્વરૂપ વીર-ભક્તામર (પૃ૦ ૮૪-૮૫)માંથી મળી શકશે.

ધર્મને વિષે રૂચિમાત્ર કરે, શ્રીજિનોક્ત ધર્મ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા રાખે, પરં ભારે કર્મી હોવાથી તેવાં અનુષ્ઠાનો કરી ન શકે, તેને 'રોચક' સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું જાણવું. અર્થાત્ યમ-નિયમાદિ આચરણમાં ન મૂકી શકવાની સ્થિતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારૂં સમ્યક્ત્વ 'રોચક' સમ્યક્ત્વ છે. આ સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને હોય છે. શ્રેણિક નૃપતિને આવું સમ્યક્ત્વ હતું.

પોતે મિથ્યાદષ્ટિ અભવ્ય કે દુર્ભવ્ય હોવા છતાં પણ અન્ય ભવ્ય જીવોને ઉપદેશાદિક દ્વારા યથાર્થ માર્ગ તરફ રૂચિવંત કરે-અન્ય જીવો ઉપર તત્ત્વનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે તે જીવનું સમ્યક્ત્વ 'દીપક' સમ્યક્ત્વ છે. દીપક સમ્યક્ત્વધારીને અંતરંગ શ્રદ્ધા હોય નહિ; તે તો દાંભિ વૃત્તિએ કાર્ય કરે; પરંતુ તેમ છતાં પણ તે બીજાઓ ઉપર તત્ત્વનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે, એ તે ખુબી છે. મિથ્યાત્વથી વાસિત હૃદયવાળો હોઇ કરીને પણ અન્ય જીવોને યથાર્થ માર્ગ ઉપર પ્રીતિવાન્ બનાવે છે, વાસ્તે આવા જીવને દીપક સમ્યક્ત્વવાળો કહેવામાં આવે છે. આવો જી અન્ય જીવની સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિનો હેતુ હોવાથી, તેને સમ્યક્ત્વધારી કહેવામાં આવે છે. આ કા ણમાં કાર્યના ઉપચારનું દષ્ટાન્ત છે. વિશેષમાં આ દીપક સમ્યક્ત્વથી યુક્ત પ્રાણીને 'મસાલચી' ઉપમા આપી શકાય તેમ છે, કેમકે જેમ મસાલચીના પોતાના હાથમાં બળતી-પ્રકાશક 'મસાલ હોવા છતાં તે પોતે તો અંધારામાંજ રહે છે, અર્થાત્ તે મસાલથી તે અન્ય જીવો ઉપરજ નહિ કે પોતાના ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે છે, તેવી રીતે આ પ્રાણી જિનપ્રરૂપિત તત્ત્વોને વિં અંતરંગ શ્રદ્ધાન રહિત હોઇ કરીને પણ અન્ય જીવોના ઘટમાં પ્રકાશ પાડે છે એટલે કે તેમને આ તત્ત્વો તરફ રૂચિ-શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે શાસનોન્નતિનું કાર્ય કરતો હોવાથી, તે પ્રાણીને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વયુક્ત કહેવામાં આવે છે. આવું સમ્યક્ત્વ **અંગારમર્દકાચાર્યને** હતું.

બીજી રીતે સમ્યક્ત્વના પડતા ત્રણ વિભાગો પરત્વે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા હોવાથી, અત્ર તે સંબંધમાં કઇ વિચારવાનું બાકી રહેતું નથી છતાં પણ અત્ર એટલું કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય કે ક્ષાયિકાદિક ત્રણ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ તેનાં આવરણરૂપ કર્મના ક્ષયાદિકથી થાય છે. અર્થાત્ યથાર્થ દર્શન આવૃત કરનારા દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓનો તેમજ ચાર અનન્તાનુબન્ધી કષાયોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ 'ક્ષાયિક' કહેવાય છે, આ સાતે પ્રકૃતિઓનાજ ઉપશમથી ઉદ્ભવતું સમ્યક્ત્વ 'ઔપશમિક' કહેવાય છે, જ્યારે એના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ 'ક્ષાયોપશમિક' કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારો—

ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ સમ્યક્ત્વમાં 'સાસ્વાદન' સમ્યક્ત્વ ઉમેરતાં સમ્યક્ત્વના ચાર ભેદો થાય છે. ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાંથી પતિત થઇને મિથ્યાદષ્ટિરૂપ પ્રથમ ગુણસ્થાનક પર જતા આ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કોઇ પુરૂષને ગોળ ખાધા પછી વમન થાય તોપણ તેને કંઇ ગળચટો પરંતુ અનિશ્ચિત સ્વાદ લાગે તેમ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વથી પ-

મિથ્યાત્વે જતાં[1] આ સમ્યક્ત્વનો કંઇક સ્વાદ રહી જાય. આવા સમ્યક્ત્વને [2]સાસ્વાદન નામ આપવામાં આવ્યું છે.

સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો—

આ ચાર સમ્યક્ત્વમાં 'વેદક' સમ્યક્ત્વ ઉમેરતાં સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો થાય છે. અનન્તાનુબન્ધી ચાર કષાય, મિથ્યાત્વ-મોહનીય, મિશ્ર-મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય આ સાત પ્રકૃતિઓ પૈકી પૂર્વની છ પ્રકૃતિઓનો સર્વથા ક્ષય કર્યા બાદ સાતમી પ્રકૃતિને ખપાવતાં ખપાવતાં અર્થાત્ તેનો ક્ષય કરતી વેળાએ, જ્યારે તે પ્રકૃતિમાંના છેલ્લા પુદ્ગલનો ક્ષય કરવાનો બાકી રહે, તે સમયનું સમ્યક્ત્વ 'વેદક' સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો આગળ બતાવી ગયેલા અશુદ્ધ, મિશ્ર અને શુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજોમાંના પ્રથમના બે પુંજો ક્ષીણ કર્યા બાદ, શુદ્ધ પુંજના છેલ્લા ગ્રાસને વેદતી વેળાના સમ્યક્ત્વને 'વેદક' કહેવામાં આવે છે. આવું સમ્યક્ત્વ આખા સંસારમાં એકજ વાર મળે છે અને તે પછી તો તરતજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભવ્ય પ્રાણીને કયું સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત થઇ શકે?—

આપણે જોઇ ગયા છીએ તેમ અનાદિ કાળનો મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછીથી મોક્ષે જાય, ત્યાં સુધીમાં વધારેમાં વધારે તેને અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્તનથી કંઇક ન્યૂન કાળ પર્યંત આ સંસારરૂપી કેદખાનામાં સડ્યા કરવું પડે. હવે આવો કોઇક જીવ ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વમાંથી કયું સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત કરે તે વિચારવામાં આવે છે. ઉપશમ તેમજ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ તો વધારેમાં વધારે પાંચ વાર અર્થાત્ એક તો પ્રથમ સમ્યક્ત્વ મળવાના સમયે અને ત્યાર બાદ તો ચાર વાર ઉપશમ-શ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થાય ત્યારે ચાર વાર એમ એકંદર પાંચ વારજ પામી શકાય; જ્યારે વેદક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો એકજ વાર અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ તો અસંખ્ય વાર પ્રાપ્ત થઇ શકે.

કયું સમ્યક્ત્વ કયે ગુણસ્થાનકે હોય છે?—

સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ સાસ્વાદન નામના બીજા ગુણસ્થાનકમાંજ હોય છે; પરતુ ત્યાંથી આગળ કે પાછળના ગુણસ્થાનમાં નહિજ. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્-દૃષ્ટિ નામના

---

૧ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વથી પડીને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં જતા બહુજ ઓછો સમય લાગે છે અને શાસ્ત્રકારો આ સંબધમા 'માળ' ઉપરથી પડનારનુ દૃષ્ટાન્ત રજુ કરે છે. અર્થાત્ માળ ઉપરથી પડેલાને ભૂમિ ઉપર પહોંચતાં જેટલી વાર લાગે તેના કરતાં પણ અતિશય ઓછા કાળમા સમ્યક્ત્વનું વમન કરતો જીવ સાસ્વાદની થઇ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જાય, કેમકે સાસ્વાદનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ છ આવલિનો છે.

૨ 'सह आस्वादनेन वर्तते इति सास्वादनम्' અર્થાત્ આસ્વાદન સહિત વર્તે તે સાસ્વાદન એટલે કે પ્રસ્તુતમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનુ વમન થવા છતા પણ તે જીવને કંઇક આસ્વાદ રહી જાય. આવા આસ્વાદન સહિત વર્તવું તે 'સાસ્વાદન' છે. પ્રાકૃત ભાષામાં આ સમ્યક્ત્વને 'સાસાયણ' કહે છે અને તેનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર 'સાશાતન' થાય છે. આનો અર્થ એ છે કે (આ=સમન્તાત્) સમસ્તપણે શાતન કરે-પાતન કરે-મુક્તિમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે તે આશાતન કહેવાય છે. અહિં અનન્તાનુબન્ધી કષાયની સહાયથી સમ્યક્ત્વમાર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે તે 'આશાતન' છે. આવી આશાતનાથી જે યુક્ત હોય તે 'સાશાતન' યાને 'સાસાયણ' કહેવાય છે.

ચોથા ગુણસ્થાનથી લઇને ઉપશાન્તમોહ નામના અગ્યારમા ગુણસ્થાન પર્યંત એમ આઠ ગુણસ્થાનકો સુધી હોય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિનામક ચોથા ગુણસ્થાનકથી લઇને તે છેક અયોગિ-કેવલિનામક ચૌદમા-અંતિમ ગુણસ્થાનક સુધી અર્થાત્ એકંદર અગ્યાર ગુણસ્થાનકો પર્યંત હોય છે (અને ત્યાર પછી મુક્તાવસ્થામાં પણ વિદ્યમાન છે). ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિ, પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત અર્થાત્ ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા એ ચાર ગુણસ્થાનોમાંજ હોય છે, પરંતુ ત્યાંથી આગળનાં કે પાછળનાં ગુણસ્થાનોમાં તેનો સંભવ નથીજ.

સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ—

'સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ'નો અર્થ એ છે કે કયું સમ્યક્ત્વ કેટલા વખત સુધી રહેનારૂં છે. આ સ્થિતિના જઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) અને ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) એમ બે પ્રકારો પડે છે. હવે તેમાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની છે, જ્યારે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો છ [1]આવલિની છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને પ્રકારની સ્થિતિઓ અંતર્મુહૂર્તનીજ છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ભવસ્થિતિની અપેક્ષાએ તેત્રીસ (૩૩) સાગરોપમથી કંઇક અધિક છે[2] (આ સિવાયની અપેક્ષાએ અર્થાત્ મુક્તાવસ્થા આશ્રીને તો તેની સ્થિતિ અનંતકાલની છે, કેમકે આ સમ્યક્ત્વ અવિનાશી છે). ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે અને તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ (૬૬) સાગરોપમથી કંઇક અધિક[3] છે. વેદક સમ્યક્ત્વની તો જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને સ્થિતિઓ એકજ સમયની છે.

દરેક વસ્તુનું અન્વેષણ નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાન એમ છ રીતે થઇ શકે છે, તે વાત આ સમ્યક્ત્વને પણ લાગૂ પડે છે, પરંતુ એ સર્વ વાત ગ્રંથ-ગૌરવના ભયથી તેમજ આ સમ્યક્ત્વનું પ્રકરણ ઘણુંજ મોટું થઇ જવાની ભીતિથી અત્ર વિસ્તાર પૂર્વક વિચારવામાં આવી નથી. વિશેષમાં સમ્યક્ત્વના દશ ભેદો પરત્વે જે સ્થાનાંગમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેનું પણ અત્ર દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવતું નથી. ફક્ત હવે એકજ પ્રશ્ન વિચારી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

---

૧ એક આવલિમાં અસંખ્યાત સમય પસાર થઇ જાય છે. જુઓ અનુયોગદ્વાર (સૂ૦ ૧૦૪)

૨ આ ઉત્કૃષ્ટ કાળ વૈમાનિક ગતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોની અપેક્ષાએ સમજવાનો છે; કેમકે એ વિમાનમાં ગયેલા જીવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તેત્રીસ સાગરોપમનું છે અને એથી જે કંઇક અધિક કાળ કહ્યો છે તે મનુષ્યભવ આશ્રીને સમજવાનો છે.

૩ વૈમાનિક ગતિમાંના કલ્પોપપન્ન દેવતાઓમાંના બારમા દેવલોકના નિવાસીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બાવીસ (૨૨) સાગરોપમનું છે અને ત્યાં ત્રણ વાર ગમન થતાં છાસઠ (૬૬) સાગરોપમ વીતી જાય. અને જો આજ ગતિમાના વિજયાદિ વિમાન આશ્રીને બે ભવ કરવા પડે તો ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તેત્રીસ (૩૩) સાગરોપમનુ હોવાથી છાસઠ (૬૬) સાગરોપમ થાય છે. આથી કંઇક અધિક જે કાળ કહેવામાં આવ્યો છે, તે મનુષ્યભવ આશ્રીને જાણવાનો છે.

શું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને અટકાવનારૂં છે?—

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર 'હા'કારમાં છે. પરંતુ આમ ઉત્તર આપવાથી એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ તત્ત્વશ્રદ્ધાનને ઉત્પન્ન કરનારૂં હોઇ કરીને વિઘ્નરૂપ કેમ બની શકે? આના જવાબમાં જો એમ કહેવામાં આવે કે તે મિથ્યાત્વ જાતિનું હોવાથી તે વિઘ્નરૂપ છે, તો તો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આવા મિથ્યાત્વ જાતીયથી આત્મ-શ્રદ્ધાનો સંભવ કેમ મનાય ચારૂ? આ સંબંધમાં નીચેનાં બે દૃષ્ટાન્તો વિચારવા આવશ્યક છે.

એ તો દેખીતી વાત છે કે સૂક્ષ્મ અભ્રકરૂપ આવરણથી આચ્છાદિત થયેલો દીપક પણ કાંઇક ન્યૂન પ્રકાશ આપે છે, પરંતુ આ આવરણ દૂર થતાં તેની કાંતિ વિશેષતઃ ઝળકી ઊઠે છે. એવીજ રીતે કિંચિત્ મલિન વસ્ત્રમાં ઢંકાયેલા મણિનું તેજ પણ સહેજ ઓછું જણાય છે, પરંતુ સ્વચ્છ વસ્ત્રમાંથી તેની પ્રભા વિશેષ પડે છે. તેવીજ રીતે પ્રસ્તુતનાં મિથ્યાત્વનાં પુદ્ગલો ક્ષાયોપશમિક ભાવને પ્રાપ્ત થતાં આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધાન કંઇક અસ્ફુટપણે પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પુદ્ગલોનો ક્ષય થતાં આત્મ-સ્વરૂપ સર્વ પ્રકારે પ્રકટ થાય છે (આનુંજ નામ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે).

કેટલીક વાર એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે કે સમ્યક્ત્વ મોહનીયનાં પુદ્ગલોનો ક્ષય થતાં કેમ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય તેનું પણ એથી સમાધાન થઇ જાય છે એ વાત હવે નિવેદન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે એટલું ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે સમ્યક્ત્વના વિશેષ જિજ્ઞાસુએ સમ્યક્ત્વના નિસર્ગરૂચિ ઇત્યાદિ [1]દશ પ્રકારો માટે તથા [2]શમાદિક પાંચ લક્ષણો, [3]શંકાદિક પાંચ દૂષણો અને [4]કુશલતાદિક પાંચ ભૂષણો, તેના [5]આઠ પ્રભાવકો તથા સમ્યક્ત્વના [6]રાજાભિયોગાદિક છ આગારો, [7]અરિહંતાદિક સંબંધી દશ વિનયો, ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ, ચાર શ્રદ્ધાન, સમ્યક્ત્વની છ ભાવનાઓ તથા છ યતના તેમજ તેનાં છ સ્થાનકો તથા તેનાં ત્રણ લિંગો એ સમ્યક્ત્વના ૬૭ બોલો એ બધાના સ્વરૂપ માટે **પ્રવચન-સારોદ્ધાર** પ્રમુખ ગ્રન્થો જોવા.

✱ ✱ ✱ ✱

---

૧ નિસર્ગરૂચિ, ઉપદેશરૂચિ, આજ્ઞારૂચિ, સૂત્રરૂચિ, બીજરૂચિ, અભિગમરૂચિ, વિસ્તારરૂચિ, ક્રિયારૂચિ, સંક્ષેપરૂચિ તથા ધર્મરૂચિ એ દશ પ્રકારો છે.

૨ શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિકતા એ આ પાંચ લક્ષણો છે.

૩ શંકા, આકાંક્ષા, વિચિકિત્સા, મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રશંસા અને તેનો પરિચય એ પાંચ દૂષણો છે.

૪ જિનશાસનને વિષે કુશળતા, પ્રભાવના, તીર્થ-સેવા, સ્થિરતા તથા ભક્તિ એ પાંચ ભૂષણો છે.

૫ વર્તમાન શ્રુતના પારંગત, અસરકારક રીતે ધર્મ-કથા કહેનાર, પ્રખર વાદી, અપૂર્વ નૈમિત્તિક, તપસ્વી, વિદ્યા અને મંત્ર વડે પરાક્રમી, સિદ્ધિઓથી અલંકૃત અને પ્રભાવશાળી કવિ એ આઠ પ્રભાવકો છે.

૬ રાજાભિયોગ, ગણાભિયોગ, બલાભિયોગ, સુરાભિયોગ, કાન્તારવૃત્તિ અને ગુરુનિગ્રહ એ છ આગાર છે.

૭ અરિહંત (તીર્થંકર), સિદ્ધ, જિન-પ્રતિમા, સિદ્ધાન્ત, ચારિત્ર-ધર્મ, સાધુ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ચતુર્વિધ સંઘ અને સમ્યક્ત્વ એ સંબંધી વિનય તે તેના દશ પ્રકાર છે.

जगद्गुरौ दृष्टे यद् भवति तदाह—

भविअकमलाण जिणरवि!, तुहदंसणपहरिसूससंताणं ।
दढवद्धा इव विहडंति, मोहतमभमरविंदाइं ॥ ४ ॥

[भव्यकमलेभ्यो जिनरवे! त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्वसद्भ्यः ।
दृढवद्धानीव विघटन्ते मोहतमोभ्रमरवृन्दानि ॥]

प्र० वृ०–भविअत्ति । भविअकमलाण जिणरवि! मिथ्यात्वनिशीथिनीप्रान्तसमुदितत्वेन यथाऽवस्थितसन्मार्गप्रकाशकत्वेन च जिन एव रविः–जिनादित्यस्तस्य सम्बोधनं हे जिनरवे!–जिनभानो! त्वद्दर्शनाद् भव्यकमलेभ्यो मोहतमोभ्रमरवृन्दानि विघटयन्ति । तत्र भव्याः–सिद्धिगमनयोग्याः प्राणिनः, तद्गुणवन्धुरत्वेन ज्ञानादिलक्ष्मीनिवासत्वेन च कमलानीव कमलानि तेभ्यः । अत्र सूत्रस्य प्राकृतत्वात् पञ्चम्यां पष्ठी । त्वद्दर्शनं–त्वदालोकनं तस्मात् प्रहर्षः–परमप्रमोदः तेनोच्छ्वसद्भ्यः–समुद्धुपितरोमकूपेभ्यः । पक्षे विकसद्भ्यः । किंविशिष्टानि मोहतमोभ्रमरवृन्दानि? दृढवद्धान्यपि–चिरप्ररूढान्यपि । पक्षे कुशेशयकोशान्तर्निबिडपीडितान्यपि । तत्र मोहः–अज्ञानम्, तमस्तु वध्यमानं कर्म, स एव कलुषत्वेन सुकृततमोरूपाणि भ्रमरपटलानि । अयमाशयः—यथा तरुणतरणिकिरणव्यतिकरविकस्वरेभ्यः कमलेभ्यः पुष्पन्धयाः पृथग् भवन्ति, एवं भव्यानामपि जगल्लोचनलोभने भगवति जिनेश्वरे साक्षात् कृते समुल्लसितातिशायिशुभभावनावशात् मोहतमांसि विलीयन्ते ॥ इति चतुर्थगाथार्थः ॥ ४ ॥

हे० वि०–साम्प्रतं रविरूपकेण स्तुतिमाह—(भविअत्ति)

हे जिनरवे! भव्यकमलानां दृढवद्धान्यपि (अत्यर्थं मिलितान्यपि विघटन्ते–शिथिलीभवन्ति । कानीत्याह—'मोहतमोभ्रमरवृन्दानि' मोह एव) यथास्थितवस्तुस्वरूपादर्शनात् तमांसि मोहतमांसि तान्येव भ्रमरवृन्दानि–अलिकदम्बकानि तानि । (भव्यानां) कीदृशानामित्याह—त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्ल(च्छ्वस?)तां–भवदवलोकनानन्दोन्मिषताम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ

भविअ (भविक)=ભવ્ય, મુક્તિ-યોગ્ય.
कमल=કમળ
भविअकमलाण=ભવ્ય કમળોમાંથી
जिण (जिन)=જિન, વીતરાગ
रवि (रवि)=સૂર્ય.
जिणरवि!=હે જિન-સૂર્ય!
तुह (त्वत्)=દ્વિતીયપુરુષવાચક સર્વનામ
दसण (दर्शन)=દર્શન
पहरिस (प्रहर्ष)=અત્યંત આનંદ, પરમ પ્રમોદ
ऊससंत (उच्छ्वसत्)=વિકાસ પામતું

૧ પ્રાકૃત ભાષાને લીધે 'પંચમી' વિભક્તિને બદલે અત્ર 'ષષ્ઠી' વિભક્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે

तुहदंसणपहरिसूससंताणं=तारा दर्शनना प्रहर्षथी विकसित थतां.
दढ (दृढ)=मजबूत.
बद्ध (बद्ध)=बंधायेल.
दढबद्धा=मजबूत बंधायेल.
इव (इव)=पण.
विहडंति(विघटन्ते)=शिथिल बने छे.
मोह (मोह)=मोह.
तम (तमस्)=अंधकार.
भमर (भ्रमर)=भ्रमर, भमरो.
विंद (वृन्द)=समुदाय.
मोहतमभमरविंदाइं=मोहान्धकाररूपी भ्रमरोना समुदायो.

પદ્યાર્થ

જગદ્ગુરૂના દર્શનનું ફળ—

"(મિથ્યાત્વરૂપી નિશાનો નાશ કરનારા અને સન્માર્ગના પ્રકાશક એવા) હે જિન–સૂર્ય! તારા દર્શનના પ્રકૃષ્ટ આનન્દથી વિકસિત થતાં ભવ્ય–કમળોમાંથી દૃઢ બંધાયેલા એવા પણ મોહાન્ધકારરૂપી ભ્રમરોના સમુદાયો છૂટા પડી જાય છે."—૪

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્યનું તાત્પર્ય—

સૂર્યના ઉદયે કમળો વિકસ્વર થતાં તેના કોશમાં રાત્રે સપડાઇ ગયેલા ભ્રમરો જેમ બહાર નીકળી આવે છે, તેમ ભવ્ય પ્રાણીઓને પ્રભુના દર્શન થવાથી તેમની શુભ ભાવના વિકસ્વર થવાથી અનેક ભવોથી એકત્રિત થયેલા ક્લિષ્ટ કર્મરૂપ ભ્રમરો તેમનાથી છૂટા પડી જાય છે અર્થાત્ તેવા જીવોનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે–તે જીવોને સદ્જ્ઞાન અને અંતમાં મુક્તિ મળે છે.

* * * *

इदानीं भगवतः प्रथमतीर्थपतेश्च्यवनकल्याणकमुद्दिश्य गाथास्तुतिः—

लट्ठत्तणाहिमाणो, सव्वो सव्वट्ठसुरविमाणस्स ।
पई नाह ! नाहिकुलगरघरावयारुम्मुहे नट्ठो ॥ ५ ॥

[शोभनत्वाभिमानः सर्वः सर्वार्थसुरविमानस्य ।
त्वयि नाथ ! नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे नष्टः ॥]

प्र० वृ०—लट्ठत्तणत्ति । हे नाथ !–हे स्वामिन् ! सर्वार्थाभिधानस्य सुरविमानस्य समस्तोऽपि लष्टत्वाभिमानः–प्रधानत्वाहङ्कारो नष्टः–क्षीणः । क सति ? त्वयि नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे सति । यदा त्वं प्राग्भवे वज्रनाभः षट्खण्डमेदिनीमण्डलाधिपत्यं तृणवदपास्य संयमसाम्राज्यमङ्गीकृत्य तान्यर्हदादीनि विंशतिस्थानान्यासेव्य निबध्य सर्वोत्तमतीर्थकृन्नाम कर्मणा अनुत्तरसुरविमाने त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमसुखस्थाने उत्पन्नः । यदा त्वं तादृग्गुणागुणविभागज्ञोऽपि सुप्रभस्तथाभूतोऽद्भुतर्द्धिसम्बन्धबन्धुरं विमानमप्यपहाय गृहावतारोन्मुखः स्याः, तदाऽभिमानिनो मानभ्रंशः ॥ इति पञ्चमगाथार्थः ॥ ५ ॥

१ 'णाभिमाणो' इत्यपि पाठः ।

हे० वि०—प्रथमकल्याणकद्वारेण स्तुतिमाह—(लट्टत्तणत्ति)

हे नाथ! त्वयि 'नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे सति' नाभिश्चासौ कुलकरश्च नाभि-कुलकरस्तस्य गृहं तत्रावतारस्तत्रोन्मुखस्तस्मिन् । किं (जातः)? नष्टः—प्रलयं गतः । कोऽसौ? लो(ल)ष्टत्वाभिमानः—शोभनत्वाहङ्कारः । कस्येत्याह—'सर्वार्थसुरविमानस्य' सर्वार्थं च तत् सुरविमानं च सर्वार्थसुरविमानं तस्य । किंविधोऽपि? सर्वोऽपि, समस्तोऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ

लट्टत्तण (शोभनत्व)=(१) સુન્દરતા; (૨) પ્રધાનતા.
अहिमाण (अभिमान)=ગર્વ.
लट्टत्तणाहिमाणो=શ્રેષ્ઠતાનો ગર્વ.
सव्वो (सर्व)સમસ્ત.
सव्वट्ठ (सर्वार्थ)=સર્વાર્થ.
सुर (सुर)=દેવ.
विमाण (विमान)=વિમાન
सव्वट्ठसुरविमाणस्स=સર્વાર્થ નામના દિવ્ય વિમાનનો.
पइं (त्वयि)=તું.
नाह! (नाथ!)=હે નાથ!
नाहि (नाभि)=નાભિ.
कुलगर (कुलकर)=કુલકર.
घर (गृह)=ઘર, મહેલ
अवयार (अवतार)=અવતાર.
उम्मुह (उन्मुख)=ઉન્મુખ, તત્પર
नाहिकुलगरघरावयारुम्मुहे=નાભિ કુલકરના ગૃહમાં અવતાર માટે તત્પર.
नट्ठो (नष्ट)=નાશ પામ્યો.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનું ચ્યવન—

"હે નાથ! જ્યારે તું નાભિ (નામના સાતમા) કુલકરના ગૃહમાં અવતાર લેવા તૈયાર થયો (અર્થાત્ તું જ્યારે તેમના ઘરમાં અવતર્યો), ત્યારે સર્વાર્થ(સિદ્ધ નામના) દેવ વિમાનનો સુન્દરતા (અથવા પ્રધાનતા) સંબંધી સમસ્ત ગર્વ ગળી ગયો."—૫

સ્પષ્ટીકરણ.

કુલકર—

રાજ-ચિહ્નો નહિ હોવા છતાં બુદ્ધિ વગેરેની અધિકતાને લઇને તે કાળના મનુષ્યોએ સ્વીકારેલ અધિપતિને 'કુલકર' કહેવામાં આવે છે. કુળ એટલે વંશ, તેની સ્થાપના કરનાર તે 'કુલકર' એ આ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ છે. આથી સમજી શકાય છે કે યુગના પ્રારંભમાં નીતિ વગેરેની વ્યવસ્થા કરનારા મહાપુરૂષને 'કુલકર' કહેવામાં આવે છે. એકંદર રીતે આ [1]અવસર્પિણી કાળમાં [2]'વિમળવાહન, ચક્ષુષ્માન્, યશસ્વી, અભિચન્દ્ર, પ્રસેનજિત્, મરૂદેવ

૧ આ સબંધમા જુઓ સાતમા પદ્યનું સ્પષ્ટીકરણ.

૨ સરખાવો—

"कुलादिबीज सर्वेषां, प्रथमो विमलवाहन ।
चक्षुष्मान् यशस्वी चा-भिचन्द्रोऽथ प्रसेनजित् ॥
मरुदेवश्च नाभिश्च, भरत कुलसत्तमः ।"

આ શ્લોકો મનુસ્મૃતિમાં આપેલા છે એવો ઉલ્લેખ પંડિત હીરાલાલ હંસરાજે રચેલા જૈન ધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એ નામના પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગના ૧૩મા પૃષ્ઠમાં છે, પરંતુ આ વિચારણીય હકીકત છે, કેમકે (મુદ્રિત) મનુસ્મૃતિમાં તે દૃષ્ટિગોચર થતા નથી.

અને **નાભિ** એમ સાત કુલકરો થયા છે. આ બધાએ કુલકરો [1]યુગલિક ધર્મને અનુસરનારા, વજ્રઋષભનારાચ નામના સર્વોત્તમ [2]સંહનનવાળા તેમજ સમચતુરસ્ર નામના ઉત્તમ [3]સંસ્થાન-વાળા હતા.[4] અલ્પ રાગ-દ્વેષવાળા હોઇ પ્રાયઃ યુગલિકો દેવગતિગામી હોવાથી તે સર્વે મૃત્યુ પામીને દેવ-લોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.

પ્રથમ કુલકરના શરીરની ઊંચાઈ ૯૦૦ ધનુષ્ય જેટલી હતી. બીજાની એથી ઓછી, ત્રીજાની એથી પણ ઓછી હતી, જ્યારે સાતમા કુલકર **નાભિ** રાજાના શરીરની ઊંચાઇ તો ૫૨૫ ધનુષ્ય જેટલી હતી. એ પ્રમાણે આયુષ્ય પણ એક કુલકરનું તેની પહેલાના કુલકર કરતાં ઓછું હતું. પ્રથમ કુલકરનું આયુષ્ય [5]પલ્યોપમના દશમા ભાગે હતું, જ્યારે સાતમા કુલકરનું આયુષ્ય તો સંખ્યાત પૂર્વનું હતું. જેટલું આયુષ્ય કુલકરનું હોય છે તેટલુંજ આયુષ્ય તેમની પત્નીનું પણ હોય છે એ નિયમ પ્રમાણે સાતમા કુળકરની પત્ની **મરૂદેવીનું** આયુષ્ય પણ સંખ્યાત પૂર્વનું હતું. તેમનાં સંહનન, સંસ્થાન અને ઊંચાઇ પણ પ્રાયઃ **નાભિ** રાજાના જેટલાં હતાં. પ્રથમના છ કુલકરોની પત્નીઓ [6]નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થઇ, ત્યારે સાતમા કુલકરના પત્ની અને તીર્થંકર **શ્રીઋષભદેવ**ના જનની **મરૂદેવી** તો આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મોક્ષે ગયા. હાકાર, માકાર અને ધિક્કાર એ ત્રણ [7]દંડ-નીતિઓ પૈકી પ્રથમ નીતિનો ઉપયોગ પ્રથમના બે કુલકરોના સમ-યમાં, પહેલી અને બીજીનો ત્રીજા અને ચોથાના સમયમાં અને ત્રણેનો ઉપયોગ પાંચમા, છઠ્ઠા ને સાતમા કુલકરના સમયમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

આયુષ્યના સમયના દશ ભાગો કલ્પવામાં આવે તો તેમાંના પ્રથમ અને અન્તિમ ભાગ વાયના મધ્યના આઠ ભાગ જેટલો સમય કુલકર પદવી ભોગવનારા **નાભિ** કુલકરને **ઋષભદેવ** મના પુત્ર અને (તેમની સાથે ઉત્પન્ન થયેલી) **સુમંગલા** નામની પુત્રી એમ બે સંતાન હતા.

સર્વાર્થસિદ્ધ—

જૈન શાસ્ત્રમાં ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એમ જે ચાર પ્રકારના દેવોના દો પાડવામાં આવ્યા છે તેમાં વૈમાનિક દેવો શ્રેષ્ઠ છે. આ દેવો બાર દેવલોક, નવ ગ્રૈવેયક અને ચ અનુત્તર વિમાનોમાં રહે છે. આ સ્થાનો એક એકથી શ્રેષ્ઠ છે. 'સવાર્થસિદ્ધ' એ વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ નામનાં પાંચ અનુત્તર વિમાનો પૈકી એક છે. આ સર્વોત્તમ વિમાન છે. એ સર્વ દેવ-સ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. એ વિમાનમાં વસનારા દેવ પણ **સર્વાર્થસિદ્ધ**ના નામથી ઓળખાય છે અને તેના વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ઉપરથી જોઇ શકાય છે તેમ

---

૧ આની સ્થૂલ રૂપરેખા **સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા** (પૃ૦ ૮)માંથી મળશે.
૨ સંહનન એટલે શરીરનો બાંધો.
૩ આની માહિતી માટે જુઓ **વીર-ભક્તામર** (પૃ૦ ૮૭-૮૮).
૪ જુઓ **આવશ્યક-નિર્યુક્તિ**ની ૧૫૭ મી ગાથા.
૫ પલ્યોપમના સ્વરૂપ માટે જુઓ ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોકપ્રકાશનો પ્રથમ સર્ગ.
૬ ભવનપતિના દશ ભેદો પૈકી એક.
૭ આ દંડ-નીતિઓની સ્થૂલ રૂપરેખા **સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા** (પૃ૦ ૮)માં આલેખવામાં આવી છે.

તે સર્વોત્તમ દેવ છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધ'ની જૂદી જૂદી વ્યુત્પત્તિઓ વાચકવર્ય શ્રીઉ- તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ૦ ૪, સૂ૦ ૨૦)ના ભાષ્યમાં નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે

"सर्वेष्वभ्युदयार्थेषु सिद्धाः सर्वार्थसिद्धाः सर्वार्थैश्च सिद्धाः सर्वे चैषामभ्युदयार्थाः सिद्धा सर्वार्थसिद्धाः।......सर्वार्थेषु सिद्धाः सिद्धप्रायोत्तमार्था इति।"

અર્થાત્ જે સમસ્ત અભ્યુદયના અર્થોને વિષે સિદ્ધ છે એટલે કે અભ્યુદયના ઉ અધિકતાને લીધે સર્વ પ્રયોજનોને વિષે જે અવ્યાહત શક્તિવાળા છે અથવા જે સર્વ અર્થો સિદ્ધ છે એટલે કે જે સર્વ અતિશયશાળી અત્યન્ત મનોહર શબ્દાદિકથી પ્રખ્યાત છે અભ્યુદયના સમગ્ર અર્થો જેના સિદ્ધ થયા છે તે **સર્વાર્થસિદ્ધ** છે. સર્વ કર્તવ્યની પરિ- લઇને અથવા અનન્તર ભવમાં સિદ્ધ થનારા હોવાથી પણ તે **સર્વાર્થસિદ્ધ** કહેવાય છે.

આવા એકાવતારી તથા ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવો જે સ્થાનમાં રહે તે સ્થ ગર્વ ધારણ કરે એમાં નવાઇ નથી, કેમકે આનાથી કોઇ સંસારીનું સ્થાન ઉત્તમ નથી તેમ- સિદ્ધના જીવોનું નિવાસ-સ્થાન પણ આનાથી દૂર નથી.

* * * *

पइं चिंतादुल्लहमुक्खसुक्खफलए अउव्वकप्पदुमे ।
अवइन्ने कप्पतरू, जयगुरू ! हित्था इव पओत्था ॥ ६ ॥

[त्वयि चिन्तादुर्लभमोक्षसुखफलदेऽपूर्वकल्पद्रुमे ।
अवतीर्णे कल्पतरवो जगद्गुरो ! ह्रीस्था इव प्रोषिताः]

प्र० वृ०-पइन्ति । हे जगद्गुरो ! अस्य भारतवर्षस्यावनौ त्वय्यवतीर्णे कल्पद्र प्रोषिता ह्रीस्था इव-सलज्जा इव । क्व सति ? त्वय्यपूर्वकल्पद्रुमे समवतीर्णे सति । चिन नाम सङ्कल्पस्तस्यापि दुर्लभं-दुष्प्रापं मोक्षस्य-निर्वाणस्य सुखं मोक्षसुखं तदेव फलं त ददातीति चिन्तादुर्लभमोक्षसुखफलदस्तस्मिन् । भगवतोऽवतारात् प्रथमं हि कल्पमहीरु सर्वस्यापि वयं मनश्चिन्तितमर्थं सम्पादयामः । अवतीर्णे च चिन्तादुर्लभमोक्षसुखफल भुवनभर्तरि तद्दाने सर्वाण्येवा(?)स्मदर्थतामात्मनः सम्भाव्यमाना धूर्ताः कल्पतरवस्तिरो बभूवुः । इति षष्ठगाथार्थः ॥ ६ ॥

हे० वि०-भवति समुत्पन्ने किं जातमित्याह-(पइन्ति)

जगद्गुरो ! त्वय्यवतीर्णे प्रक्रमाज्जगतीति गम्यते । किंरूपे ? 'अपूर्वकल्पद्रुमे' विशि- ष्ट(विबुध)विटपिनि । किम् ? 'हित्था इव' लज्जिता इव । उत्प्रेक्षायामिवशब्दो द्रष्टव्यः । कल्पतरवः प्रोषिताः-अभावमापन्नाः । किमुक्तं भवति ? कालवशेनैव ते विनष्टाः, परं कविनोत्प्रेक्षिताः । कीदृशे त्वयीत्याह-'चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यफलदे' चिन्तया दुर्लभं यन्मोक्षसौख्यं-शिवशर्म तदेव फलं तद् ददाति यः स तथोक्तस्तस्मिन् । यत एव चिन्ता- दुर्लभमोक्षसौख्यफलदो भवान् अतोऽपूर्वकल्पद्रुमः । इति गाथार्थः ॥ ६ ॥

१ 'सर्वथैवामर्थकतामा०' इति प्रतिभाति ।

શબ્દાર્થ

(त्वयि)=તું.
ा (चिन्ता)=ચિન્તા, સંકલ્પ.
द (दुर्लभ)=દુર્લભ.
ज (मोक्ष)=મુક્તિ, સિદ્ધિ.
ख (सुख)=સુખ.
अ (फलद)=ફળને આપનાર.
ादुल्लहमुक्खसुक्खफलअ=ચિન્તા વડે દુર્લભ એવા મોક્ષના સુખરૂપ ફળને આપનાર.
न्न (अपूर्व)=અસાધારણ.
कप्पदुम (कल्पद्रुम)=કલ્પવૃક્ષ.
अउव्वकप्पदुमे=અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ.
अवइन्ने (अवतीर्णे)=અવતર્યો.
कप्पतरू (कल्पतरवः)=કલ્પવૃક્ષો.
जयगुरू! (जगद्गुरो!)=હે જગદ્‌ગુરુ, હે વિશ્વના ગુરૂ!
हित्था (हीस्थाः)=શરમાઇ ગયેલા.
इव (इव)=જેમ.
पओत्था (प्रोषिताः)=પ્રવાસે ગયા, દૂર થયા.

પદ્યાર્થ

ભુના અવતારનો પ્રભાવ—

"સંકલ્પ વડે દુર્લભ એવા મોક્ષના સુખરૂપ ફળને આપનારો એવો તું અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ ા પૃથ્વી ઉપર) અવતર્યો એટલે હે વિશ્વના ગુરૂ! કલ્પવૃક્ષો જાણે [1]શરમાઇ ગયાં હોય તેઓ અદૃશ્ય થઇ ગયાં."—૬

સ્પષ્ટીકરણ

ગદ્‌ગુરૂનો વિચાર—

જગદ્‌ગુરૂ થવું એ કંઇ બાળકનો ખેલ નથી, કેમકે જેણે ગુરૂ થવાની પૂર્ણ યોગ્યતા કરી હોય તેજ આ બિરૂદને દીપાવી શકે. વળી પોતે પોતાની જાતને જગદ્‌ગુરૂ તરીકે ખાવે તેમાં કંઇ મહત્તા નથી. પરંતુ તેવા ગુણો જે વ્યક્તિમાં દૃષ્ટિગોચર થતા હોય તેને ત્ તે રૂપે સ્વીકારે એમાં ખરૂં મહત્ત્વ રહેલું છે. જગદ્‌ગુરૂ બનનારે જગતના કલ્યાણાર્થે નું જીવન વ્યતીત કરવું જોઇએ. કોઇ પણ જીવનું અહિત ન થાય એ એનું લક્ષ્ય બિન્દુ જોઇએ. પોતાનું ચારિત્ર આદર્શરૂપ હોવું જોઇએ કે જેથી અન્ય તેનું અનુકરણ કરી શકે. દ્‌ગુરૂની વાણીમાં કડવાશ, કઠોરતા કે તુચ્છતાને માટે સ્થાન હોઇ શકે નહિ, છતાં તેમનો શ સચોટ હોય એમાં નવાઇ જેવું નથી; કેમકે તેઓ પદાર્થની પ્રરૂપણા કરતાં પ્રતિપાદન નો ઉપયોગ કરે એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે યથાર્થ સ્વરૂપ રજુ કરવું એજ તેમના ઉપદેશનો ા હોય શકે. વળી જેવો ઉપદેશ તેઓ અન્યને આપે તદનુરૂપ તેમનું વર્તન હોય એમાં કહેવુંજ શું? અર્થાત્ "मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं हि महात्मनाम्" એ સૂત્ર તેમનામાં સંપૂ- ચરિતાર્થ થાયજ. પક્ષપાતનો તો તેમનામાં સર્વથા અભાવ હોય એ દેખીતું છે, કેમકે અને દ્વેષને જલાંજલિ આપ્યા વિના જગદ્‌ગુરૂત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પ્રમાણેના અનેક થી વિશિષ્ટ જગદ્‌ગુરૂનું યથાર્થ સ્વરૂપ આલેખવા આ લેખિની સમર્થ નથી, તેથી કરીને

૧ ખરી રીતે કાળના પ્રભાવને લઇને કલ્પવૃક્ષોનો ઉચ્છેદ થવાનો સમય આવી રહેલો હતો અને ાં પ્રથમ તીર્થંકરનો જન્મ થયો એટલે તેમણે જાણે જન્મ લીધો તેથી આ બનાવ બન્યો એમ કવિરાજ ક્ષા કરે છે.

સુગુરૂનાં લક્ષણોની સ્થૂલ રૂપરેખા આલેખી સંતોષ માનવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે—

"महाव्रतधरा धीरा, भैक्षमात्रोपजीविनः ।
सामायिकस्था धर्मोप-देशका गुरवो मताः ॥"

—યોગશાસ્ત્ર (પ્ર૦ ૨, શ્લો૦ ૮)

અર્થાત્ (અહિંસાદિક) મહાવ્રતોને ધારણ કરનારા, (અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો સહન કરવામાં) ધીર, (મધુકરી વૃત્તિથી [1]સર્વસમ્પત્કરી) ભિક્ષા કરી જીવન ગુજારનારા, સમભાવમાં રહેનારા તેમજ ધર્મોપદેશ આપનારા એવા (મહાત્માઓ)ને ગુરૂઓ માનેલા છે.[2]

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે બ્રહ્મચર્ય પાળનારા, પરિગ્રહથી વિમુખ, શત્રુ તેમજ મિત્ર તરફ સમાન દૃષ્ટિએ જોનારા, ધર્મોપદેશ આપવામાં પોતાનો સમય ગાળનારા એવા જન ગુરૂપદને લાયક ગણાય છે. આ ગુણો જેનામાં સંપૂર્ણ રીતે ઝળહળી રહ્યા હોય તે મહાત્માને 'જગદ્ગુરૂ' કહેવામાં જરાએ વાંધો નથી. બાકી લાડી, વાડી અને ગાડીમાં મશગૂળ, નાટક ચેટક જોવામાં ભાગ લેનારા, દુશ્મનોનું નિકન્દન કાઢવામાં રસ લેનારા, દાંભિક વૃત્તિએ જીવન ગાળનારા, માર્મિક વચનો ઉચ્ચારનારા, પોતાના ભક્તોને પણ ધાર્મિક ઉપદેશ આપવામાં પાછી પાની કરનારા એવાને સુગુરૂ ન કહી શકાય, તો જગદ્ગુરૂ તો કેમજ કહેવાય?

ઉત્પ્રેક્ષા—

આ પદ્ય 'ઉત્પ્રેક્ષા' અલંકારથી શોભી રહ્યું છે. 'ઉત્પ્રેક્ષા' અલંકારનું લક્ષણ એ છે કે

"कल्पना काचिदौचित्याद्, यत्रार्थस्य सतोऽन्यथा ।
द्योतितेवादिभिः शब्दै-रुत्प्रेक्षा सा स्मृता यथा ॥"

—વાગ્ભટાલંકાર (પ૦ ૪, શ્લો૦ ૯૦)

અર્થાત્ વિદ્યમાન અર્થની યોગ્યતાથી અન્ય કોઇ 'इव' (જાણે) વગેરે શબ્દથી દ્યોતિત કલ્પના તે 'ઉત્પ્રેક્ષા' છે.

❀ ❀ ❀ ❀

૧ ભિક્ષા ત્રણ પ્રકારની છે—(૧) સર્વસમ્પત્કરી, (૨) પૌરૂષઘ્ની અને (૩) વૃત્તિ-ભિક્ષા. આ વાત શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ભિક્ષાષ્ટકનો નિમ્નલિખિત પ્રથમ શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે. કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે—

"सर्वसम्पत्करी चैका, पौरुषघ्नी तथाऽपरा ।
वृत्तिभिक्षा च तत्त्वज्ञै-रिति भिक्षा त्रिधोदिता ॥"

એના દ્વિતીય શ્લોકમાં સર્વસમ્પત્કરી ભિક્ષાનું સ્વરૂપ આલેખેલું હોવાથી તે અત્ર નીચે મુજબ આપવામાં આવે છે.—

"यतिर्ध्यानादियुक्तो यो, गुर्वाज्ञायां व्यवस्थितः ।
सदाऽनारम्भिणस्तस्य, सर्वसम्पत्करी मता ॥"

૨ આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે જુઓ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ તેમજ ગુરૂતત્ત્વવિનિશ્ચય. આ ઉપરાંત દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ધર્મસંગ્રહ, ધર્મબિન્દુ, ધર્મરત્નપ્રકરણ, પંચવસ્તુ વિગેરે ગ્રન્થોમાં પણ આનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

साम्प्रतं भगवतो नाभिनन्दनस्य जन्मकल्याणकमधिकृत्य गाथाद्वयमाह—

अरएणं तइएणं, इमाइ उस्सप्पिणीइ तुह जम्मे ।
फुरिअं कणगमएणं, व कालचक्किक्कपासंमि ॥ ७ ॥

[अरकेण तृतीयेनास्यामवसर्पिण्यां तव जन्मनि ।
स्फुरितं कनकमयेनेव कालचक्रैकपार्श्वे ॥]

प्र० वृ०—अरएणन्ति । हे जगद्गुरो ! अस्यामवसर्पिण्यां त्वज्जन्मनि कालचक्रैकदेशवर्तिना तृतीयारकेण स्फुरितमिति । तावद् द्वादशभिररकैः कालचक्रमभिधीयते विंशतिसागरोपमकोटिकोटीप्रमाणम् । अवसर्पिण्यामस्मिन् सुषमदुष्षमाभिधतृतीयारके प्रान्ते भगवाद्याभिसम्भवः समुत्पन्नस्तदेवाह—तव जन्मनि तृतीयारकेण काञ्चननिर्मितेनेव स्फुरितमिति । तथाविधतीर्थकृत्कल्याणकाद्युत्सवविकलं तु शेषं कालचक्रम् ॥ इति सप्तमगाथार्थः ॥ ७ ॥

हे० वि०—भगवतो जन्ममाहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह-(अरएणन्ति)—

हे नाथ ! तव जन्मनि अरकेण—कालसंज्ञितेन तृतीयकेनास्यामवसर्पिण्यां स्फुरितं—वेलसितम् । क्व ? 'कालचक्रैकपार्श्वे' कालचक्रं—द्वादशारकं तस्यैकश्चासौ पार्श्वश्च कालचक्रैकपार्श्वस्तस्मिन् । उत्प्रेक्षते—कनकमयेनेव । अयमर्थः—यथा कृष्णचक्रे कनकमयोऽरकः शोभते तथा काललक्षणेऽपि ॥ इति गाथार्थः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ

अरएणं (अरकेण)=આરાથી.
तइएणं (तृतीयेन)=ત્રીજા.
इमाइ (अस्यां)=આ.
उस्सप्पिणीइ (अवसर्पिण्या)=અવસર્પિણીમાં.
तुह (तव)=તારા.
जम्मे (जन्मनि)=જન્મને વિષે.
फुरिअं (स्फुरितं)=પ્રકાશાયું.
कणग (कनक)=સુવર્ણ, સોનું.
मइअ (मय)=પ્રચુરતાવાચક પ્રત્યય.
कणगमएणं=સુવર્ણમય.
व (इव)=જેમ.
कालचक्क (कालचक्र)=[1]કાલ-ચક્ર.
इक्क (एक)=એક.
पास (पार्श्व)=પાર્શ્વ, પડખું.
कालचक्किक्कपासंमि=કાલ-ચક્રના એક પડખે.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના જન્મનું માહાત્મ્ય—

"કાલ-ચક્રના એક પડખે આ અવસર્પિણી (કાલ)માં આપના જન્મને વિષે ત્રીજો આરો સુવર્ણમય હોય તેમ શોભી રહ્યો."—૭

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-નિષ્કર્ષ—

કહેવાની મતલબ એ છે કે જિનેશ્વરોનાં પાંચે [2]કલ્યાણકો વખતે ટૂંક સમયને માટે સર્વત્ર

૧ 'કાલ' શબ્દનો એક અર્થ સમય, વખત છે, જ્યારે તેનો બીજો અર્થ શ્યામ, કાળો પણ થાય છે.
૨ આની સ્થૂલ માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૩૦-૩૩).

દ્યોત (પ્રકાશ) થઇ રહે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ તીર્થંકરનો જન્મ અર્ધ કાલ-ચક્રરૂપ આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરામાં થતાં આ આરો કૃષ્ણ ચક્રના સુવર્ણમય આરાની જેમ દીપી રહ્યો, જ્યારે તેની પૂર્વેના બે અને છેવટના બે એમ ચાર આરાઓ તો નિસ્તેજ રહ્યા.

અવસર્પિણીનું દિગ્દર્શન—

જેમ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કાળના નિમેષ, કાષ્ઠા, કલા, મુહૂર્ત, દિવસ, માસ, વર્ષ, યુગ, [1]બ્રહ્માનો દિવસ તેમજ તેનો [2]અહોરાત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે, તેમ જૈન શાસ્ત્રમાં પણ તેના અનેક વિભાગો નજરે પડે છે. આ પૈકી કાળના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગને 'સમય' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે તેના મોટામાં મોટા વિભાગને '[2]પુદ્ગલપરાવર્ત' કહેવામાં આવે છે. બાકીના વિભાગોનાં આવલિ, મુહૂર્ત, પ્રહર, દિવસ, અહોરાત્ર, માસ, ઋતુ, [3]અયન, વર્ષ, [4]યુગ, [5]પલ્યોપમ, સાગરોપમ ઇત્યાદિ નામો છે. દશ કોડાકોડી [6]સાગરોપમ જેટલા કાલ-વિભાગને 'અર્ધ કાલ-ચક્ર' કહેવામાં આવે છે. આવા જે કાલ-વિભાગ દરમ્યાન રૂપ, રસ, ગંધ, શરીર, આયુષ્ય, બળ ઇત્યાદિમાં વધારો થતો જાય, તે કાલ-વિભાગને 'ઉત્સર્પિણી' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે જે દરમ્યાન રૂપાદિકમાં ઘટાડો થતો જાય, તે 'અવસર્પિણી' કહેવાય છે. આ વાતની **પ્રવચન-સારોદ્ધારના** ૧૬૦મા અને ૧૬૨મા દ્વારની વૃત્તિની નીચે મુજબની પંક્તિઓ સાક્ષી પૂરે છેઃ-

"अवसर्पति हीयमानारकतया अवसर्पयति वाऽऽयुष्कशरीरादिभावान् ह्रापयतीत्यवसर्पिणी', तथा उत्सर्पति-वर्धतेऽरकापेक्षया उत्सर्पयति वा भावानायुष्कादीन् वर्धयतीत्युत्सर्पिणी."

આ પ્રમાણે કાલ-ચક્રના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એમ બે વિભાગો પડે છે અને કાળની અપેક્ષાએ આ દરેકનું માપ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. એક ઉત્સર્પિણી પૂર્ણ થાય કે તરતજ અવસર્પિણીનો પ્રારંભ થાય છે અને તે પૂર્ણ થતાં ઉત્સર્પિણીની શરૂઆત થાય છે. વળી આનો અન્ત આવતાં અવસર્પિણીની શરૂઆત થાય છે.[7] આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં અનન્ત ઉત્સ-

---

૧ આપણાં ચાર અબજ અને બત્રીસ કરોડ વર્ષ જેટલો બ્રહ્માનો દિવસ છે. આને 'કલ્પ' પણ કહેવામાં આવે છે. આટલા કાળમા દેવોના એક હજાર યુગ પૂરા થાય છે. દેવોના બાર હજાર વર્ષ તે દેવોનો એક યુગ કહેવાય છે, જ્યારે દેવોનુ એક વર્ષ તે મનુષ્યના ૩૬૦ વર્ષો બરાબર છે.

૨ હિંદુ શાસ્ત્રમા કાળના એક મોટા વિભાગને બ્રહ્માના અહોરાત્ર તરીકે ઓળખાવવામા આવે છે તે પણ આની આગળ કશી ગણત્રીમાં નથી, કેમકે તેનું માપ તો આઠ અબજ ચોસઠ કરોડ વર્ષ જેટલુજ છે. આનુ સ્થૂલ સ્વરૂપ 'શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહ'ના પ્રથમ વિભાગના ૮૪ મા તથા ૮૫ મા પૃષ્ઠમા આપેલું છે.

૩ ત્રણ ઋતુ અથવા ૭ માસ જેટલા કાળને 'અયન' કહેવામાં આવે છે.

૪ પાચ વર્ષ જેટલા કાળને 'યુગ' કહેવામા આવે છે. તેમા બે ૧૩ માસવાળાં યાને અભિવર્ધિત વર્ષો આવે છે.

૫ આની સ્થૂલ રૂપરેખા ૧૩મા પૃષ્ઠમાં આલેખવામા આવી છે.

૬ સાગરોપમના સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા બબ્બે પેટા વિભાગોવાળા જે ઉદ્ધાર, અદ્ધા અને ક્ષેત્ર એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે તે પૈકી પ્રસ્તુતમાં સાગરોપમથી 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ' સમજવાનો છે. આ વાતનું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ૦ ૪, સૂ૦ ૧૫)નુ ભાષ્ય સમર્થન કરે છે.

૭ હિંદુ શાસ્ત્રમા કાળના કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એમ અનુક્રમે ચાર વિભાગો પાડ્યા છે (આ પ્રત્યેક વિભાગને 'યુગ' કહેવામાં આવે છે) આ ચાર યુગો પૂર્ણ થતાં પુનઃ કૃતાદિકનો, નહિ કે કલિ પ્રમુખનો પ્રારંભ થાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત છે.

र्पिणीओ अने अवसर्पिणीओ पसार थई गई छे अने हवे पछी पण एवी अनन्त पसार थशे, केमके काळनो कंई अवधि नथी.

અત્યારે કાલ-ચક્રનો 'હુંડા અવસર્પિણી' નામનો વિભાગ પ્રવર્તે છે અને તેમાં પણ વળી તેના ઉત્સર્પિણીની જેમ પાડવામાં આવતા છ પેટા-વિભાગો કે જેને આરા (સં. अर) કહેવામાં આવે છે, તે પૈકી ચાર વ્યતીત થઇ ગયા છે. અત્યારે પાંચમો આરો પ્રવર્તે છે.[1]

ઉત્સર્પિણીના છ આરાઓને અનુક્રમે (૧) [2]દુઃષમ-દુઃષમ, (૨) [3]દુઃષમ, (૩) [4]દુઃષમ-સુષમ, (૪) [5]સુષમ-દુઃષમ, (૫) [6]સુષમ અને (૬) [7]સુષમ-સુષમ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે, જ્યારે ઉત્સર્પિણીથી અવસર્પિણી વિપરીત લક્ષણવાળી હોવાથી એના પ્રથમ આરાને સુષમ-સુષમ, બીજા આરાને સુષમ એમ છઠ્ઠા આરાને દુઃષમ-દુઃષમ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

(૧) ચાર કોડાકોડી સાગરોપમ, (૨) ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમ, (૩) બે કોડાકોડી સાગરોપમ, (૪) એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન, (૫) ૨૧૦૦૦ વર્ષ અને (૬) ૨૧૦૦૦ વર્ષ એ અવસર્પિણીના છ આરાઓનું અનુક્રમે માપ છે.

અવસર્પિણીના પ્રથમ આરામાં અસ્તિત્વ ધરાવનારા મનુષ્યોનું આયુષ્ય ત્રણ પલ્યોપમનું હોય છે, જ્યારે તેની ઊંચાઇ ત્રણ ગાઉની હોય છે અને તેઓ ત્રણ ત્રણ દિવસને અન્તરે ભોજન કરે છે. બીજા આરામાંના જીવોનું આયુષ્ય બે પલ્યોપમનું હોય છે, તેમની ઊંચાઇ બે ગાઉની હોય છે અને તેઓ બબ્બે દિવસને અન્તરે ભોજન કરે છે. એ પ્રમાણે ત્રીજા આરા (ના ત્રણ ભાગો કલ્પવામાં આવે તો તેના પ્રથમના બે તૃતીયાંશ)માં એક પલ્યોપમના આયુષ્યવાળા, એક ગાઉની ઊંચાઇવાળા અને એકેક દિવસને અન્તરે ભોજન કરનારા મનુષ્યો હોય છે. (અન્તિમ તૃતીયાંશમાં તો અવસર્પિણી કાળના પ્રભાવને લઇને આયુષ્યાદિક ઘટતું જતું હોવાથી તેમના સંબંધમાં કંઇ ચોક્કસ નિયમ નથી. આ અન્તિમ તૃતીયાંશમાં કુલકરો ઉત્પન્ન થયા હતા એ વાતની **જમ્બૂદ્વીપ-પ્રજ્ઞપ્તિ**નું ૨૮ મું સૂત્ર સાક્ષી પૂરે છે.[8])

આ જમ્બૂદ્વીપના **હિમવાન્** પ્રમુખ છ પર્વતોને લઇને જે ભરત વિગેરે સાત વિભાગો કે જેને 'ક્ષેત્ર' કહેવામાં આવે છે તે પૈકી [9]કુરુક્ષેત્રમાં સર્વદા પ્રથમ આરો, હરિવર્ષ અને રમ્યકમાં દ્વિતીય, હૈમવત અને હૈરણ્યવતમાં તૃતીય અને [10]અંતર્દ્વીપ તથા મહાવિદેહમાં ચોથો આરો પ્રવર્તે છે (અર્થાત્ આ ક્ષેત્રોમાં આવા આરાના જેવો પ્રભાવ હોય છે), જ્યારે ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં તો અનુક્રમે છએ આરા પ્રવર્તે છે (આથી કરીને અવસર્પિણીના તેમજ ઉત્સર્પિણીના [11]ત્રીજા ચોથા આરામાંજ ચોવીસ ચોવીસ તીર્થંકરો આ બે ક્ષેત્રમાં થાય છે; બાકી

---

૧ અત્યારે કળિયુગ પ્રવર્તે છે એમ હિન્દુઓ કહે છે.

૨ અતિશય દુઃખમય. (૩) દુઃખમય. (૪) દુઃખ ઘણું અને સુખ થોડું. (૫) સુખ ઘણું અને દુઃખ થોડું (૬) સુખમય. (૭) અતિશય સુખમય.

૮ આ સૂત્રમાં પંદર કુલકરો ગણાવ્યા છે, જ્યારે મેં ૩૯મા પૃષ્ઠમાં તો સાત ગણાવ્યા છે તેનું શું એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરનારે આ સૂત્ર ઉપરની ટિપ્પણી જોવી (પત્રાંક ૧૩૨).

૯ કુરુક્ષેત્ર એ મહાવિદેહનો એક વિભાગ છે. દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ એમ એના બે ભેદો છે.

૧૦ બધા મળીને અંતર્દ્વીપો ૫૬ છે. એની માહિતી માટે જુઓ **પ્રવચન-સારોદ્ધાર**ના ૨૬૨મા દ્વારની વૃત્તિ.

૧૧ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના અન્તમાં પ્રથમ તીર્થંકર (તેમજ પ્રથમ ચક્રવર્તી)નો જન્મ થાય છે, જ્યારે ચોથા આરામાં બાકીના ત્રેવીસ તીર્થંકરો (તેમજ અન્ય શલાકાપુરુષો) સંભવે છે.

મહાવિદેહમાં તો સર્વદા તીર્થંકર હોય છે. પ્રથમના ત્રણ આરામાં યુગલિકો હોય છે અને કલ્પવૃક્ષો તેમને સર્વ વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. ચોથા આરામાં દુઃખનો પ્રારંભ થાય છે. ત્રીજા આરાના પ્રાન્ત ભાગથી ખુલ્લો થયેલો મોક્ષમાર્ગ આ પાંચમા આરામાં થોડાં વર્ષો વીત્યા બાદ બંધ થાય છે પણ ધર્મ રહે છે. છઠ્ઠા આરામાં તો તેનો પણ નાશ થાય છે).

આ પદ્યમાં જે ત્રીજા આરા વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે આ અવસર્પિણીનો સુષમ-દુઃષમ નામનો ત્રીજો આરો છે અને તેના ૮૪ લાખ પૂર્વ અને ૮૯ પક્ષ બાકી રહ્યા ત્યારે ઋષભનાથનો જન્મ થયો હતો.

ॐ ॐ ॐ ॐ

जम्मि तुमं अहिसित्तो, जत्थ य सिवसुक्खसंपयं पत्तो ।
ते अट्ठावयसेला, सीसामेला गिरिकुलस्स ॥ ८ ॥

[यत्र त्वमभिषिक्तो यत्र च शिवसुखसम्पदं प्राप्तः ।
तावष्टापदशैलौ शीर्षापीडौ गिरिकुलस्य ॥]

प्र० वृ०—जम्मित्ति । हे भुवनभर्तः! तौ उभावपि अष्टापदशैलौ सकलस्यापि गिरिकुलस्य शीर्षमेलौ–सकलगिरिकुलस्य शिरःशेखरौ । तौ कौ अष्टापदौ? तत्र एको यस्मिन् जन्मसमये आसनप्रकम्पात् घण्टानादेन समकालं सकलसुरपरिवृतैः चतुःषष्टीन्द्रैः क्षीरोदवारिसम्भृतयोजनप्रमाणवदनानेककलशकोटिभिः त्वमभिषिक्तः स सौवर्णशैलः, अपरो विनीतापुरीपरिसरस्थः क्रीडाशैलः अष्टसोपानोऽष्टापदाभिधानः यस्मिन् जग(भूभृ?)ति त्वं शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः ॥ इति अष्टमगाथार्थः ॥ ८ ॥

हे० वि०—अभिषेकविधिमुरीकृत्य स्तुतिमाह (जम्मित्ति)—

यत्र त्वमभिषिक्तः–स्नपितः । सुरैरिति गम्यते । यत्र च शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः, तौ द्वावपि [किम्] अष्टापदशैलौ वर्तेते । एकत्राष्टापदं–सुवर्णं तन्मयः शैलः, अन्यत्राष्टौ पदानि यत्र स तथोक्तः । किंविशिष्टावित्याह—शीर्षमेलौ–शिरःशेखरकौ । कस्य? गिरिकुलस्य–पर्वतसमाजस्य । निर्वाणगमनस्तुतिरवसाने द्रष्टव्या परप्रसङ्गेनात्रोक्ताऽपीति गुरुवचः ॥ ८ ॥

शब्दार्थ

जम्मि (यत्र)=જ્યાં	ते (तौ)=તે બે
तुमं (त्वं)=તું	अट्ठावय (अष्टापद)=અષ્ટાપદ.
अहिसित्तो (अभिषिक्त)=અભિષેક કરાયો	सेल (शैल)=પર્વત.
जत्थ (यत्र)=જ્યાં.	अट्ठावयसेला=અષ્ટાપદ પર્વતો.
य (च)=અને	सीस (शीर्ष)=મસ્તક
सिव (शिव)=મોક્ષ, શિવ.	आमेल (आपीड)=મુકુટ.
सुक्ख (सुख)=સુખ.	सीसामेला=મસ્તકને વિષે મુકુટ.
संपय (सम्पद्)=સંપત્તિ.	गिरि=પર્વત.
सिवसुक्खसंपयं=શિવ-સુખની સંપત્તિને.	कुल=સમૂહ.
पत्तो (प्राप्त)=પ્રાપ્ત થયો, પામ્યો.	गिरिकुलस्स=પર્વતોના સમૂહના.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનો જન્માભિષેક—

"જે સુવર્ણના ગિરિ ઉપર તારો (જન્મ-) અભિષેક થયો તે એક અષ્ટાપદ (મેરૂ) પર્વત અને જ્યાં તું શિવ-સુખની સંપત્તિને (નિર્વાણ) પામ્યો, તે (વિનિતા નગરીની સમીપમાં આવેલો આઠ પગથિયાવાળો) બીજો અષ્ટાપદ પર્વત એ બે પર્વતો (સમસ્ત) પર્વતોના સમૂહના મસ્તકને વિષે મુકુટરૂપ થયા."—૮

સ્પષ્ટીકરણ

श्रीधर्मघोषसूरिप्रणीतः ।

॥ अष्टापदकल्पः ॥

(आर्यावृत्तनिबद्धः)

वरधर्मकीर्त्ति 'ऋषभो', विद्यानन्दाश्रितः पवित्रितवान् ।
देवेन्द्रवन्दितो यं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ १ ॥

"વિદ્યા અને આનન્દથી સેવાયેલા તથા સુરેન્દ્રો વડે પૂજાયેલા તેમજ ઉત્તમ ધર્મ અને કીર્તિથી યુક્ત એવા ઋષભ(દેવે) જેને પાવન કર્યો, તે 'અષ્ટાપદ' ગિરિરાજ જય પામે છે."—૧

यस्मिन्नष्टापदे-ऽभूदष्टापदमुख्यदोपलक्षहरः ।
अष्टापदाम 'ऋषभः', स जयत्यष्टा० ॥ २ ॥

---

૧ આના સ્વરૂપ સારૂ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૩૩).

૨ પ્રભુના નિર્વાણ પ્રસંગને લક્ષ્યમાં લઇને અત્ર સ્તુતિ કરવામાં આવી નથી, પરંતુ અષ્ટાપદના અર્થોનો વિચાર આવતા કવિરાજે તેમ કર્યું હોય એમ ભાસે છે, કેમકે હજી તો પ્રભુની અન્ય અવસ્થાઓને ઉદ્દેશીને તેમની સ્તુતિ તો હવે પછી તેઓ કરે છે, એમ સર્વથા કહી શકાય તેમ નથી.

૩ આ કલ્પના પ્રથમ પદ્યમાં ધર્મકીર્તિ, વિદ્યાનન્દ અને દેવેન્દ્ર એ ત્રણના સંબંધમાં વિચાર કરતાં એવું અનુમાન થાય છે કે આ કલ્પ ગિરિનારકલ્પની જેમ શ્રીધર્મઘોષસૂરિએ ઉપાધ્યાય અવસ્થા દરમ્યાન રચ્યો હોવો જોઇએ. કેમકે ધર્મકીર્તિ એ તેમનું ઉપાધ્યાય અવસ્થાનું નામ છે, જ્યારે દેવેન્દ્ર એ તેમના ગુરૂશ્રીનું નામ છે અને વિદ્યાનન્દ એ તેમના ગુરૂભાઇનું નામ છે. આ વાતની શ્રીમુનિસુંદરસૂરિકૃત ગુર્વાવલી તેમજ પટ્ટાવલી સાક્ષી પૂરે છે. સમ્યક્ત્વ-કૌમુદીની પ્રશસ્તિ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે. આ અનુમાન કરવામાં કોઇ બાધક પ્રમાણ હોય એમ જાણવામાં નથી, વાસ્તે આ કલ્પના કર્તા તરીકે મેં શ્રીધર્મઘોષસૂરિનું નામ સૂચવ્યું છે.

૪ "संहितैकपदे नित्या०" એ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં અત્ર સંધિ કરવામાં આવી નથી તેનું શું એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, પરંતુ 'ऋलति ह्रस्वो वा' (सिद्ध० १-२-२) સૂત્રથી સમાધાન થઇ જાય છે. વળી આવી હકીકત શ્રીદેવાનન્દસૂરિકૃત ગૌતમાષ્ટકના પ્રારંભમાં 'श्रीइन्द्रभूतिं वसुभूतिपुत्रं', શ્રીસુમતિકલ્લોલ મુનિરાજકૃત ઋષભ-સ્તવનની શરૂઆતમાં 'श्रीआदिनाथं नतनाकिनाथ' ઇત્યાદિ સ્થળે પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ વાત પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ.

"જે 'અષ્ટાપદ'ને વિષે [1]અષ્ટાપદ પ્રમુખ લાખો દોષોને દૂર કરનારા તેમજ સુવર્ણ સમાન (કાન્તિવાળા) ઋષભ(દેવ) (નિવૃત્ત) થયા, તે 'અષ્ટાપદ' ગિરિરાજ જયવંતો વર્તે છે."—૨

'ऋषभ'सुता नवनवति-'र्बाहुबलि'प्रभृतयः प्रवरयतयः । यस्मिन्नमजन्नमृतं, स० ॥ ३ ॥

"મુનિઓને વિષે ઉત્તમ એવા ઋષભ(દેવ)ના બાહુબલિ પ્રમુખ ૯૯ પુત્રો જ્યાં અમૃત (પદ)ને પામ્યા, તે અષ્ટાપદ૦"—૩

अयुजन्निर्वृतियोगं, वियोगभीरव इव प्रभोः समकम् । यत्रर्षिदशसहस्राः, स० ॥ ४ ॥

"જાણે પ્રભુના વિયોગથી ભયભીત બન્યા હોય તેમ પ્રભુની સાથેજ દશ હજાર મુનિઓ જ્યાં નિર્વાણ-યોગથી યુક્ત થયા (અર્થાત્ મોક્ષ-પદને પામ્યા), તે અષ્ટાપદ૦"—૪

यत्राष्ट पुत्रपुत्रा, युगपद् 'वृषभे'ण नवनवतिपुत्राः । समयैकेन शिवमगुः, स० ॥ ५ ॥

"જ્યાં [2]વૃષભ(દેવ)ની સાથે તેમના ૯૯ પુત્રો તેમજ આઠ પૌત્રો [3]સમકાલે એકજ સમયમાં મોક્ષે ગયા, તે અષ્ટાપદ૦"—૫

रत्नत्रयमिव मूर्तं, स्तूपत्रितयं चितित्रयस्थाने । यत्रास्थापयदिन्द्रः, स० ॥ ६ ॥

"(ઋષભ દેવની, ગણધરની અને અન્ય મુનીશ્વરોની એમ) ત્રણ ચિતાના સ્થાનમાં જાણે મૂર્તિમતી રત્નત્રયી હોય તેવા ત્રણ સ્તૂપો જ્યાં ઇન્દ્રે સ્થાપન કર્યા (રચ્યા), તે અષ્ટાપદ૦"—૬

सिद्धायतनप्रतिमं, 'सिंहनिषद्ये'ति यत्र सुचतुर्द्वाः । 'भरतो'ऽरचयच्चैत्यं, स० ॥ ७ ॥

"સિદ્ધાયતન (શાશ્વત જિન-મંદિર) જેવું તથા સુન્દર ચાર દ્વારવાળું એવું 'સિંહનિષદ્યા' એ (નામનું) ચૈત્ય જ્યાં (ઋષભનાથના પુત્ર) ભરતે રચાવ્યું, તે અષ્ટાપદ૦"—૭

यत्र विराजति चैत्यं, योजनदीर्घं तदर्धपृथुमानम् । क्रोशत्रयोच्चमुच्चैः, स० ॥ ८ ॥

"જ્યાં એક યોજન લાંબું અને તેનાથી અરધા પહોળા માપવાળું (અર્થાત્ અરધો યોજન પહોળું) તેમજ ત્રણ કોશ ઊંચુ એવું ચૈત્ય ઉચ્ચ પ્રકારે શોભે છે, તે અષ્ટાપદ૦"—૮

यत्र भ्रातृप्रतिमा, व्यधाच्चतुर्विंशतिं जिनप्रतिमाः । 'भरत.' सात्मप्रतिमाः, स० ॥ ९ ॥

"જ્યાં ભરતે પોતાની પ્રતિમાની સાથે સાથે પોતાના (૯૯) બંધુઓની પ્રતિમાઓ તેમજ (આ અવસર્પિણીના) ચોવીસ તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ રચાવી, તે અષ્ટાપદ૦"—૯

स्वस्वाकृतिमितिवर्णा-ङ्कवर्णितान् वर्तमानजिनबिम्बान् । 'भरतो' यत्रास्तवानिह, स० ॥१०॥

"પોતપોતાના આકાર, (દેહનું) પ્રમાણ, વર્ણ અને લાંછનથી વર્ણિત (યુક્ત) એવી વર્તમાન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓને જ્યાં ભરતે સ્થાપન કરી સ્તુતિ કરી, તે અષ્ટાપદ૦"—૧૦

---

૧ એક શબ્દ-ચિન્તામણિ કોશમાં 'અષ્ટાપદ'નો અર્થ શેતરજ વિગેરેનો પટ એમ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ અત્ર અષ્ટાપદનો અર્થ ધૃત કરવો કેમકે દશવૈકાલિકની હારિભદ્રીય વૃત્તિના ૧૧૭મા પત્રાંકમાં 'अष्टापद' घृतम् એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એટલે આ અર્થ કરવામાં વાધો જણાતો નથી.

૨ પ્રથમ તીર્થંકર નાભિ-નન્દનનાં ઋષભ અને વૃષભ એમ બે નામો છે એ વાતની અભિધાન-ચિન્તામણિના પ્રથમ કાણ્ડનો ૨૯મો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

"ऋषभो वृषभः श्रेयान्, श्रेयांसः स्यादनन्तजिदनन्तः ।
सुविधिस्तु पुष्पदन्तो, मुनिसुव्रतसुव्रतौ तुल्यौ ॥"

૩ સમકાલે ૧૦૮ જણો મોક્ષે ગયા એ જૈન શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં દશ આશ્ચર્યો પૈકી એક છે.

सप्रतिमान् नवनवतिं, बन्धुस्तूपांस्तथाऽर्हतः स्तूपम् । यत्रारचयच्चक्री, स० ॥ ११ ॥

"જ્યાં પ્રતિમા સહિત ૯૯ બાંધવોના ૯૯ સ્તૂપો તથા (પોતાના પિતાશ્રી ઋષભદેવ) થંકરનો સ્તૂપ (ભરત) ચક્રીએ નિર્માણ કર્યો, તે અષ્ટાપદ૦"—૧૧

'भरते'न मोहसिंहं, हन्तुमिवाष्टापदः कृताष्टपदः । शुशुभेऽष्टयोजनो यः, स० ॥ १२ ॥

"મોહરૂપ સિંહને હણવાને માટે (જાણે સાક્ષાત્) [1]અષ્ટાપદ જેવો અને (એક એક જને એકેક પગથિયાવાળો એમ) આઠ પગથિયાવાળો એવો જેને **ભરતે** કરાવ્યો અને એથી કરીને તો) જે આઠ યોજન (ઊંચો) શોભી રહ્યો, તે અષ્ટાપદ૦"—૧૨

यस्मिन्ननेककोट्यो, महर्षयो 'भरत'चक्रवर्त्याद्याः । सिद्धिं साधितवन्तः, स० ॥ १३ ॥

"જ્યાં ભરત ચક્રવર્તી પ્રમુખ અનેક કોટી યોગીશ્વરોએ સિદ્ધિને સાધી, તે ષ્ટાપદ૦"—૧૩

'सगर'सुताग्रे 'सर्वा–र्थ'शिवगतान् 'भरत'वंशराजर्षीन् । यत्र 'सुबुद्धि'रकथयत्, स० ॥१४॥

"જ્યાં **સુબુદ્ધિ** (મંત્રીએ) **સગર** (ચક્રવર્તી)ના પુત્રોની આગળ 'સર્વાર્થ(સિદ્ધ') મના વિમાનમાં (ઉત્પન્ન થયેલા) તેમજ મોક્ષે ગયેલા **ભરત**ના વંશના (અનેક) રાજર્ષિઓની ત કહી, તે અષ્ટાપદ૦"—૧૪

परिखासागरमकरन्, 'सागराः' सागराशया यत्र । परितो रक्षितिकृतये, स० ॥ १५ ॥

"(આનું માહાત્મ્ય સાંભળીને) સમુદ્રના જેવા (ગંભીર) આશયવાળા **સગર**ના પુત્રોએ જેની ચારે બાજુએ રક્ષણ કરવાને માટે ખાઇરૂપ સમુદ્ર (અર્થાત્ સમુદ્રના જેવી ૧૦૦૦ યોજન ડી ખાઇ) બનાવી, તે અષ્ટાપદ૦"—૧૫

क्षालयितुमिव स्वैनो, जैनो यो गङ्गया श्रितः परितः । सन्ततमुल्लोलकरैः, स० ॥ १६ ॥

"નિરન્તર ઊંચા ઉછળતા ચપળ (તરંગરૂપી) હસ્તો વડે જાણે પોતાના પાપનું પ્રક્ષાલન કરવાને માટે (ઇચ્છા રાખતી) હોય તેમ ગંગા (નદી)એ જે જિન-સંબંધી ગિરિરાજનો ચારે બાજુથી આશ્રય લીધો, તે અષ્ટાપદ૦"—૧૬

यत्र जिनतिलकदानाद्, 'दमयन्त्या'ऽऽपे कृतानुरूपफलम् । भालस्वभावतिलकं, स० ॥१७॥

"જ્યાં (ચોવીસે) જિનેશ્વરોને (મણિમય) તિલક અર્પણ કરવાથી (ચડાવવાથી) **દમયન્તી** તે કાર્યના યથાર્થ ફળ તરીકે પોતાનાજ લલાટમાં સ્વાભાવિક તિલકને પામી, તે અષ્ટાપદ૦"—૧૭

यमकूपारे कोपात्, क्षिपन्नलं 'वालि'नांऽह्रिणाऽऽक्रम्य । आरावि 'रावणो'ऽरं, स० ॥१८॥

"જે ગિરિરાજને ક્રોધથી સમુદ્રમાં [2]ફેંકવા તૈયાર થયેલા **રાવણને વાલિ** (મુનીશ્વરે) ચરણ વડે (પર્વતને) દબાવીને અતિશય બૂમ પડાવી, તે અષ્ટાપદ૦"—૧૮

भुजतन्त्र्या जिनमहकृ–ल्लङ्केन्द्रोऽवाप यत्र 'धरणे'न्द्रात् । विजयामोघां शक्तिं, स० ॥१९॥

"હાથરૂપી વીણા વડે (અર્થાત્ વીણાનો તાર તૂટી જતાં તે સ્થળે પોતાના હાથની નસ

---

[1] સિંહને પણ હણનારું આઠ પગવાળું જાનવર.

[2] अकूपारोदध्यर्णवाः (अभि० का० ४, श्लो० १३९) ।

સાંધીને તેને આખી બનાવી) તીર્થંકરનો ઉત્સવ કરનારો લંકાપતિ (રાવણ) જ્યાં ધરણેન્દ્ર પાસેથી અમોઘવિજયા શક્તિ પામ્યો, તે અષ્ટાપદ૦"—૧૯

यत्रारिमपि वसन्तं, तीर्थे प्रहरन् सुखेचरोऽपि स्यात् । 'वसुदेव'मिवाविद्यः, स० ॥ २० ॥

"વસુદેવની જેમ જે તીર્થ ઉપર વસતા દુશ્મન ઉપર પણ પ્રહાર કરનારો શુભ ખેચર પણ વિદ્યાહીન થાય, તે અષ્ટાપદ૦"—૨૦

अचलेऽत्रोदयमचलं, स्वशक्तिवन्दितजिनो जनो लभते । 'वीरो'ऽवर्णयदिति यं, स०॥२१॥

"આ પર્વત ઉપર પોતાની શક્તિ વડે (આવીને) જે જિનોને વન્દન કરે છે, તે મનુષ્ય (તેજ ભવમાં) અચળ (શાશ્વત) ઉદય (મોક્ષ)ને પામે છે એમ વીર (પ્રભુએ) જેનું વર્ણન કર્યું, તે અષ્ટાપદ૦"—૨૧

चतुरश्चतुरोऽष्ट दश, द्वौ चापाच्यादिदिक्षु जिनबिम्बान् । यत्रावन्दत गणभृत्, स०॥२२॥

"દક્ષિણાદિક ચાર દિશામાં (અનુક્રમે) ચાર, આઠ, દશ અને બે એમ જ્યાંની (ચોવીસે) જિન-પ્રતિમાઓને ચતુર ગણધર (ગૌતમ સ્વામીએ) વન્દન કર્યું છે, તે અષ્ટાપદ૦"—૨૨

प्रभुभणितपुण्डरीका-ध्ययनाध्ययनात् सुरोऽत्र दशमोऽभूत् । दशपूर्विपुण्डरीकः, स० २३

"(જે પર્વત ઉપર) (ગૌતમ) પ્રભુએ કહેલા પુણ્ડરીક અધ્યયનના અધ્યયનથી (તિર્યગ્-જૃમ્ભક) દેવ દશ પૂર્વધારીમાં ઉત્તમ એવા દશમા (વજ્રર્ષિ નામના દશપૂર્વધર) થયા, તે અષ્ટાપદ૦"—૨૩

यत्र स्तुतजिननाथो-ऽदीक्षत तापसशतानि पञ्चदश । श्री'गौतम'गणनाथः, स० ॥ २४ ॥

"જેના (શિખર) ઉપર (જગચિંતામણિ નામના ચૈત્યવન્દનરૂપ સ્તોત્ર વડે) જેણે (ઋષભ-નાથાદિ ચોવીસ) જિનેશ્વરોની સ્તુતિ કરી છે એવા ગૌતમ ગણપતિએ જ્યાં પંદરસો (૧૫૦૦) તાપસોને દીક્ષા આપી, તે અષ્ટાપદ૦"—૨૪

इत्यष्टापदपर्वत, इव योऽष्टापदमयश्चिरस्थायी ।
व्यावर्णि महातीर्थं, स जयत्यष्टापदगिरीशः ॥ २५ ॥

"(આઠ પગથિયાંવાળા અને દીર્ઘ કાળ પર્યંત સ્થાયી રહેવાવાળા) અષ્ટાપદ પર્વતની જેમ સુવર્ણમય અને ચિરસ્થાયી જે (પ્રભુએ) આ પ્રમાણે મહાતીર્થનું વર્ણન કર્યું, તે અષ્ટાપદ પર્વતના નાયક શ્રીઋષભદેવ (અથવા અષ્ટાપદ ગિરીશ્વર) વિજયી વર્તે છે."—૨૫

卐 卐 卐 卐

---

૧ સિદ્ધાણં બુદ્ધાણંના અનેક અર્થવાળા ભિન્ન-ભિન્ન પંચમ ગાથાના પૂર્વાર્ધ સાથે આને સંબંધ છે એ કહેવાથી સમજાય તેમ છેઃ—

"चत्तारि अट्ठ दस दो, य वंदिआ जिणवरा चउव्वीसं"

૨ આ સમગ્ર ચૈત્યવન્દન પ્રથમ ગણધર ગૌતમસ્વામીએ રચ્યું નથી એ વાતનું શ્રીઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ભાવવિજયવાચકકૃત વૃત્તિમાં 'अष्टापदमागमन' સુધીનો આપેલો ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે એમ કહેવું ઠીક ન

अथ राज्यावस्थामधिकृत्य गाथाद्वयमाह—

धन्ना सविम्हयं जेहिं, झत्ति कयरज्जमज्जणो हरिणा।
चिरधरिअनलिणपत्ता–भिसेअसलिलेहिं दिट्ठो सि ॥ ९ ॥

[धन्याः सविस्मयं यैर्झटिति कृतराज्यमज्जनो हरिणा।
चिरधृतनलिनपत्राभिषेकसलिलैर्दृष्टोऽसि ॥]

प्र० वृ०—धन्नत्ति। हे भुवनबान्धव! ते युगलधर्मिणोऽपि धन्याः यैः त्वं दृष्टः सविम्हयं–सविस्मयम्। कथंभूतो भवान्? झटिति शीघ्रं कृतराज्यमज्जनो–विहितनरपतिपदाभिषेकः। केन? हरिणा–इन्द्रेण। किंविशिष्टैः मिथुनकनरैः त्वं दृष्टः? चिरं–चिरकालं धृतम्–अवस्थापितं नलिनीपत्रैः–पद्मिनीपत्रपुटकैः अभिषेकसलिलम्–अभिषेकोदकं यैः। धन्यत्वं च तेषामनिमेषाक्षिभिर्भगवदवलोकनादेव ॥ इति नवमगाथार्थः ॥ ९ ॥

हे० वि०—राज्याभिषेकविधिमङ्गीकृत्याह (धन्नत्ति)—

धन्याः–पुण्यभाजस्ते यैः। यैः किम्? दृष्टोऽसि–अवलोकितो भवसि। कथम्? सविस्मयं–सकौतुकं सहर्षं वा। किंविधः? कृतराज्यमज्जनो–विहितराज्याभिषेकः। केन? हरिणा–शक्रेण। कथम्? झटिति शीघ्रम्। कीदृशैरित्याह—'चिरधृतनलिनीपत्राभिषेकसलिलैः' अभिषेकाय जलमभिषेकजलं, चिरं–प्रभूतकालं धृतं नलिनीपत्रेष्वभिषेकजलं यैस्ते तथोक्तास्तैः ॥ इति गाथार्थः ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ

धन्ना (धन्याः)=ધન્ય, પુણ્યશાળી.
विम्हय (विस्मय)=(१) આશ્ચર્ય; (२) હર્ષ.
सविम्हयं (सविस्मयं)=વિસ્મયપૂર્વક.
जेहिं (यैः)=જેમનાથી.
झत्ति (झटिति)=જલદી.
कय (कृत)=કરાયેલ.
रज्ज (राज्य)=રાજ્ય.
मज्जण (मज्जन)=સ્નાન, જળાભિષેક.
कयरज्जमज्जणो=કરાયો છે રાજ્યાભિષેક જેનો એવા.
हरिणा (हरिणा)=ઇન્દ્ર દ્વારા.
चिर (चिर)=લાંબા કાળ સુધી.
धरिअ (धृत)=ધારણ કરેલ.
नलिण (नलिन)=રાતું કમળ.
पत्त (पत्र)=પત્ર, પાંદડું.
अभिसेअ (अभिषेक)=અભિષેક.
सलिल (सलिल)=જળ, પાણી.
चिरधरिअनलिणपत्ताभिसेअसलिलेहिं=લાંબા કાળ સુધી ધારણ કર્યું છે કમળનાં પત્રો વડે અભિષેક-જળ જેમણે એવા વડે.
दिट्ठो (दृष्टः)=દેખાયો.
सि (असि)=તું છે.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનો રાજ્યાભિષેક—

"હે જગન્નાથ! ઇન્દ્ર દ્વારા જલદી [1]રાજ્યાભિષેક કરાયેલા એવા આપને વિસ્મયપૂર્વક લાંબા કાળ સુધી કમળનાં પત્રો વડે અભિષેક-જલ ધારણ કરવા પૂર્વક જે (યુગલિકોએ) જોયા, તેમને ધન્ય છે."—૯

---

१ આ રાજ્યાભિષેકની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આવશ્યક-ચૂર્ણિ.

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્યનો સાર—

આ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઋષભ દેવનો રાજ્યાભિષેક સૌધર્મ દેવલોક- ઇન્દ્રે કર્યો હતો. એ કાર્ય ઇન્દ્ર કરી રહ્યા તે પછી કમળનાં પત્રોમાં રાજ્યાભિષેકનું જળ લઇ- આવેલા યુગલિકો પ્રભુને વસ્ત્રાલંકારથી વિભૂષિત જોઇ કેવી રીતે અભિષેક કરવો એ વિચારમ- ને વિચારમાં તેમને નિર્નિમેષ દૃષ્ટિએ નિહાળી રહ્યા હતા. અંતમાં પ્રભુનાં ચરણ-કમળમાં તેમાં જળાભિષેક કર્યો. આ પ્રમાણે પ્રભુનું દર્શન કરવાનું તેમજ તેમના રાજ્યાભિષેકમાં ભાગ લેવા યુગલિકોને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી તેઓને ધન્ય છે.

* * * *

दाविअविज्जासिप्पो, वज्जरिआसेसलोअववहारो ।
जाओ सि जाण सामिअ, पयाओ ताओ कयत्थाओ ॥ १० ॥

[दर्शितविद्याशिल्पो व्याकृताशेषलोकव्यवहारः ।
जातोऽसि यासां स्वामी प्रजास्ताः कृतार्थाः ॥]

प्र० वृ०—दाविअत्ति । सुरपतिविहितराज्याभिषेकः त्वं यासां प्रजानां स्वामी जातः सा कृतार्था । किंविशिष्टः त्वं तासां स्वामी जातः? दर्शितविद्याशिल्पः । तत्र विद्याः शब्दवि- द्यादिका लिखित-गणित-गीतादिकाश्च । शिल्पानि कुम्भकारादीनि पञ्च महाशिल्पानि येषा- मेकैकविंशतिशिल्पानि तथा व्याकृतः अशेषजनव्यवहृतिः—व्यवहारः कृषिपाशुपाल्यजलस्थल- मार्गवणिज्यादिसर्वकार्येषु स्वयं पन्था नीतः ॥ इति दशमगाथार्थः ॥ १० ॥

हे० वि०—अधुना राज्यपालनविधिं कक्षीकृत्य स्तुतिमाह (दाविअत्ति)—

जातः—सम्पन्नस्त्वं यासां प्रजानां—लोकानां स्वामी—प्रभुस्ताः प्रजाः कृतार्थाः—कृतकृ- त्याः । किंविधः? दर्शितविद्याशिल्पः । शिल्पानि चावश्यके बोद्धव्यानि । तथा वज्जरि- यत्ति देशीभाषया कथिताशेषलोकव्यवहारः कथितो—दर्शितोऽशेषो लोकव्यवहारः परिण- यनादिको येन स तथाविध इति ॥ १० ॥

શબ્દાર્થ

दाविअ (दर्शित)=દેખાડેલ.
विज्ज (विद्या)=વિદ્યા.
सिप्प (शिल्प)=શિલ્પ.
दाविअविज्जासिप्पो=દેખાડ્યાં છે વિદ્યા અને શિલ્પો જેણે એવો.
वज्जरिअ(व्याकृतः)=વિશેષ સમજાવેલ.
असेस (अशेष)=નિ શેષ, સમસ્ત.
लोअ (लोक)=જગત્, દુનિયા.
ववहार (व्यवहार)=વ્યવહાર.
वज्जरिआसेसलोअववहारो=સારી રીતે સમજાવ્યો છે બધો લોક-વ્યવહાર જેણે એવો.

जाओ (जातः)=થયો, બન્યો.
सि (असि)=તુ છે.
जाण (यासां)=જેમનો.
सामिअ (स्वामी)=નાથ.
पयाओ (प्रजा)=પ્રજાઓ.
ताओ (ताः)=તે.
कय (कृत)=કરાયેલ.
अत्थ (अर्थ)=અર્થ.
कयत्थाओ=સાર્થક થયેલ.

પદ્યાર્થ

ભુની રાજ્ય-રીતિ—

" જેમણે (શબ્દ–વિદ્યા, લેખન, ગણિત, ગીત ઇત્યાદિ) વિદ્યાઓ અને (કુંભારાદિ-) શિલ્પો દેખાડ્યાં છે તેમજ જેમણે (ખેતી, પશુ–પાલન, વાણિજ્ય, લગ્ન ઇત્યાદિ) ત (પ્રકારનો) લોક–વ્યવહાર (પણ) સારી રીતે સમજાવ્યો છે, એવા આપ જે પ્રજા- સ્વામી થયા છો, તે પ્રજા કૃતાર્થ છે."—૧૦

સ્પષ્ટીકરણ

ઘાઓ—

વિદ્યાઓમાં લેખન, ગણિત ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે એ વાત આપણે ટીકા ઉપરથી શકીએ છીએ. તો તે સંબંધમાં થોડું વિવેચન કરવું અનુચિત નહિ ગણાય. પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર **ભરતને** બહોતેર (૭૨) કળાઓ શીખવી અને **ભરતે** પણ તા ભાઇઓને તેમજ પુત્રોને એ કળાનો અભ્યાસ કરાવ્યો. પ્રભુએ પોતાના બીજા પુત્ર બલિને હાથી, ઘોડા તેમજ સ્ત્રી અને પુરૂષનાં અનેક લક્ષણો બતાવ્યાં. વળી તેમણે ની એક પુત્રી **બ્રાહ્મીને** જમણા હાથ વડે [1]અઢાર લિપિઓ બતાવી અને બીજી પુત્રી રીને ડાબા હાથથી ગણિત બતાવ્યું. આ ઉપરાંત પ્રભુએ વસ્તુઓનાં માન, ઉન્માન, ાન તેમજ પ્રતિમાન પણ બતાવ્યાં. વિશેષમાં તેમણે મણિ વિગેરે પરોવવાની કળા પણ વી.

લ્પ—

શિલ્પના પાંચ મુખ્ય ભેદો છે અને વળી તે પ્રત્યેકના વીસ અવાન્તર ભેદો છે. આ ના સમર્થનમાં નીચેની ગાથા રજુ કરવામાં આવે છે.

> "[2]पंचेव य सिप्पाइं, घड १ लोहे २ चित्त ३ णंत ४ कासवए ५ ।
> इक्विक्कस्स य इत्तो, वीसं वीसं भवे भेया ॥
>
> —આવશ્યક-નિર્યુક્તિ, ગાથાંક ૨૦૭.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે તેમ [3]કુંભાર, લુહાર, ચિતારો, વણુકર અને નાપિત (હજામ)ના પાંચ શિલ્પો મુખ્ય છે. પ્રત્યેકના અવાન્તર ભેદોનું સ્વરૂપ કોઇ સ્થળે મારા જોવામાં આવ્યું , એટલે એ વાત ન છૂટકે પડતી મૂકવામાં આવે છે.

❀ ❀ ❀ ❀

---

૧ અઢાર લિપિના સંક્ષિપ્ત વર્ણન માટે જુઓ **સરસ્વતી-ભક્તામર** (પૃ૦ ૫–૭).

૨ छाया—

> पञ्चैव च शिल्पानि घटलोहचित्रवस्त्रकाश्यपानि ।
> एकैकस्य च इतो विंशतिर्विंशतिर्भवन्ति भेदाः ॥

૩ કુંભારની કળા પ્રથમ તીર્થંકરે બતાવી હતી (હિંદુ શાસ્ત્રમાં બ્રહ્માએ આવું કાર્ય કર્યું હતું એમ વામાં આવે છે). પ્રસંગ એમ બન્યો હતો કે કલ્પવૃક્ષોનો વિચ્છેદ થવાથી લોકો કંદ–મૂળ અને ફ્લાદિક તા હતા અને ઘઉં, ચોખા ઇત્યાદિ અનાજ કાચું ને કાચુ ખાતા હતા. તે તેમને પચતું હતું નહિ. તે

अथ भगवतो निष्क्रमणकल्याणकमधिकृत्य स्तुतिगाथाद्वयमाह—

वंधुविहत्तवसुमई, वच्छरमच्छिन्नदिन्नधणनिवहो ॥
जह तं तह को अन्नो, निअमधुरं धीर ! पडिवन्नो ? ॥ ११ ॥

[वन्धुविभक्तवसुमतिः वत्सरमच्छिन्नदत्तधननिवहः ।
यथा त्वं तथा कोऽन्यो नियमधुरां धीर ! प्रतिपन्नः ? ॥]

प्र० वृ०—वंधुत्ति । हे धीर ! यथा त्वं नियमधुरं प्रतिपन्नः तथा कोऽन्यः प्रतिपद्यते ? । किंविशिष्टः त्वम् ? वन्धूनां सुतसामन्तादीनां विभक्ता–विभागेनार्पिता वसुमती–मण्डलाधिपत्यं येन स भरतबाहुबलिप्रभृतीनाम् । पुनः किंविशिष्टः ? वत्सरं–वर्षं यावदच्छिन्नो दत्तधननिवहो–(दत्त)द्रव्यसञ्चयो येन स तथा, स्थितेश्चायं कल्पो यतः सर्वेऽपि तीर्थकृतः प्रव्रज्यासमये संवत्सरमच्छिन्नं दानं ददति । एवंविधश्च भुवनगुरो ! यथा त्वं नियमधुरं सर्वसावद्यप्रभृति न करणीयमेवंलक्षणमङ्गीकृतवान् तथा कोऽन्यः–त्वद्विधादपरः प्रतिपद्यते ? ॥ इत्येकादशगाथार्थः ॥ ११ ॥

हे० वि०—दीक्षामङ्गीकृत्याह (वंधुत्ति)—

हे धीर !–महाप्रभाव ! यथा त्वं नियमधुरां–प्रव्रज्याग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नः–प्रतिपन्नवान् तथा कोऽन्यो जीवः ? न कश्चिदित्यभिप्रायः । कीदृशः ? वन्धुविभक्तवसुमतिः, प्राक्

સંબંધમાં તેઓએ પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે હાથથી ઘસીને પાણીમાં પલાળીને અને પાદડાના પડીઆમાં લઇને ખાવું એમ તેમણે ઉપદેશ આપ્યો એમ કરવા છતા પણ તેમનું દુ ખ દૂર થયું નહિ એટલે ફરીથી તેઓએ પ્રભુને વિનતિ કરી એટલે પ્રભુએ કહ્યુ કે મેં સૂચવ્યા મુજબ પૂર્વોક્ત વિધિ કર્યા બાદ ઘઉં વિગેરેને મુષ્ટિમા અથવા બગલમાં થોડો વખત રાખ્યા બાદ ભક્ષણ કરો આથી પણ તેમનો શુદ્ધવાર વળ્યો નહિ. તેવામા પરસ્પર વૃક્ષની શાખાઓ ઘસાતાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. આના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અજાણ્યા એવા તે સમયના લોકો તેને રત્ન જાણીને પકડવા ગયા પરતુ તેથી તેમના હાથ બળી જવા લાગ્યા. આ અગ્નિને કોઇક અદ્ભુત ભૂત છે એમ માનતા અને તેથી ત્રાસ પામતા લોકો પ્રભુ સમક્ષ આવ્યા ત્યારે પ્રભુએ તેમને કહ્યુ કે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ કાળનો દોષ થવાથી–તેનુ મિલન થવાથી આ તો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે. એવો અગ્નિ અત્યાર સુધી એકાન્ત સ્નિગ્ધ કાળ હોવાથી ઉત્પન્ન થયો હતો નહિ (એકાન્ત રૂક્ષ કાળમાં પણ અગ્નિ સંભવતો નથી). વાસ્તે તમારે તેની પાસે જવુ અને તેની સમીપમાં રહેલા તૃણાદિકને દૂર કરી તેને ગ્રહણ કરવો ત્યાર બાદ પૂર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ ઘઉં વિગેરેને તેમાં નાખી પકવ કરી તેનો આહાર કરવો. તે મુગ્ધ લોકોએ તેમ કર્યુ એટલે ઘઉં વિગેરેને તો અગ્નિ દેવ સ્વાહા કરી જવા લાગ્યો,/ આ વાત તેઓએ પ્રભુ સમક્ષ રજુ કરી. આ સમયે પ્રભુ હાથી ઉપર બેઠેલા હતા તેથી ત્યાજ તેઓની પાસે લીલી માટીનો પિંડ મંગાવી તેને કુમ્ભ-સ્થલ ઉપર મૂકી પ્રભુએ તેનું એક પાત્ર બનાવ્યું અને પ્રમાણે પાત્ર બનાવી તેમાં ઘઉં વિગેરે રાખી તેને અગ્નિની મદદથી પકવ બનાવી તે ખાવાની પ્રભુએ તેમને સૂચના કરી. આ પ્રમાણે પ્રભુએ પ્રથમ કુંભારના શિલ્પનો વિધિ બતાવ્યો.

तत्वात् कप्रत्ययो न भवति । बन्धूनां–भरतादीनां तेभ्यो विभक्ता–विभागीकृता वसुमतीः–क्षितिर्येन स तथोक्तः । तथा वत्सरं–वर्षं यावत् अच्छिन्नो–निरन्तरो दत्तो लोकेभ्य इति गम्यते धननिवहो–द्रव्यसमूहो येन स तथाविधः । (वर्षं यावन्नैरन्तर्येण दत्तः प्रस्तावात् वनीपकेभ्यो धननिवहो येन । धीर ! इति सम्बोधनेन व्रतग्रहणादारभ्य वर्षं यावत् क्षुत्परीषहसहनं वर्षसहस्रं च यावत् वाक्संयमसाहसं सूचितवान् । न खल्वाहारव्याहारविरहितैरतद्विधैर्दिनमप्यवस्थातुं शक्यते ॥) इति गाथार्थः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ

बंधु (बन्धु)=બાંધવ.
विहत्त (विभक्त)=વહેંચેલ.
वसुमइ (वसुमती)=પૃથ્વી.
बंधुविहत्तवसुमई=બાંધવોમાં વહેંચી આપી છે પૃથ્વી જેણે એવો
वच्छरं (वत्सरम्)=એક વર્ષ સુધી.
अच्छिन्न (अच्छिन्न)=નિરન્તર.
दिन्न (दत्त)=અર્પણ કરેલ.
धण (धन)=પૈસો.
निवह (निवह)=સમૂહ.
वच्छरमच्छिन्नदिन्नधणनिवहो=એક વર્ષ સુધી અવિચ્છિન્નપણે અર્પણ કર્યો છે ધનનો સમૂહ જેણે એવો
जह (यथा)=જેવી રીતે, જેમ.
तं (त्वं)=તું.
तह (तथा)=તેવી રીતે, તેમ.
को (क)=કયો.
अन्नो (अन्यः)=અપર, બીજો.
निअम (नियम)=નિયમ, પ્રતિજ્ઞા.
धुरा (धुरा)=ધોંસરી.
निअमधुरां=નિયમની ધોંસરીને.
धीर ! (धीर !)=હે ધૈર્યવાન !
पडिवन्नो (प्रतिपन्नः)=ધારણ કરેલ.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનો દીક્ષા-પ્રસંગ—

"જેણે (ભરતાદિક સુતો અને સામન્તોરૂપી) બાન્ધવોમાં પૃથ્વી વહેંચી આપી છે એવો તથા જેણે એક [1]વર્ષ પર્યંત નિરન્તર ધનના સમૂહનું દાન દીધું છે એવા તેં જેવી રીતે [2](દીક્ષા-સમયે સમસ્ત પાપમય આચરણના ત્યાગરૂપી) નિયમ-ધુરાને ધારણ કરી, તેવી રીતે હે [3]ધીર ! તે ધુરાને અન્ય કોણ ધારણ કરી શકે ?"—૧૧

✻ ✻ ✻ ✻

---

૧ સાંવત્સરિક દાન સંબંધી માહિતી માટે જુઓ **સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા** (પૃ૦ ૮૩) તેમજ **વીર-ભક્તામર** (પૃ૦ ૫૦).

૨ દરેક તીર્થંકર સિદ્ધ પરમાત્માઓને ઉદ્દેશીને તેમની સાક્ષીએ करेमि सामाइयं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि એવી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. જુઓ આચારાંગ-સૂત્રનો દ્વિતીય શ્રુત-સ્કન્ધ.

૩ અત્ર 'ધીર' શબ્દથી એ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રભુએ દીક્ષા લીધી ત્યાર પછી તેમને એક વર્ષ સુધી આહાર ન મળ્યો છતાં પણ તેમણે તેમની સાથે દીક્ષા લીધેલા એવા કેટલાક તાપસોની જેમ કંદ-મૂલાદિકનો આહાર ન કર્યો, પરંતુ ક્ષુધારૂપ ઉપસર્ગ ધૈર્ય અને શાન્તિપૂર્વક સહન કર્યો. વિશેષમાં એક હજાર વર્ષ સુધી તેમણે વાણી-સંયમનું પણ સેવન કર્યું.

सोहसि पसाहिअंसो, कज्जलकसिणाहिं जयगुरु ! जडाहिं ।
उवगूढविसज्जिअरा-यलच्छिवाहच्छडाहिं व ॥ १२ ॥

[शोभसे प्रसाधितांसः कज्जलकृष्णाभिर्जगद्गुरो! जटाभिः ।
उपगूढविसर्जितराजलक्ष्मीवाष्पच्छटाभिरिव ॥]

प्र० वृ०–सोहसित्ति । पीनोन्नतयोरंसपीठयोः तावत् संयमसाम्राज्यानन्तरं शोभाम प्रादुर्भूतमाह । हे जगद्गुरो! त्वं प्रविभूषितस्कन्धः शोभसे–शोभावैभवं धारयसि । काभिः कज्जलकृष्णाभिः–अञ्जनपुञ्जश्यामाभिर्जटाभिः । एनमेवार्थं कविरुत्प्रेक्षते–उवगूढत्ति । प्रथ राज्यसमये उपगूढा–आलिङ्गिता पश्चाद् दीक्षाकक्षीकारक्षणे विसृष्टा–परित्यक्ता या राज्यल क्ष्मीस्तस्या वाष्पच्छटाभिरिव–सकज्जलाभिरश्रुपरम्पराभिरिव ॥ इति द्वादशगाथार्थः ॥१२

हे० वि०–दीक्षानन्तरं गुणानाश्रित्य स्तुतिमाह–(सोहसित्ति) ।

हे जगद्गुरो!–भुवनत्रयीनाथ! शोभसे त्वम् । किंविधः? प्रसाधितांसः–मण्डितांसः काभिरित्याह–जटाभिः । ताभिः कीदृशीभिः? 'कज्जलकृष्णाभिः' कज्जलम्–अञ्जनं तद्वत कृष्णाः–सितेतरास्ताभिः । अधुनोत्प्रेक्ष्यते । उपगूढविसर्जितराज्यलक्ष्मीवाष्पच्छटाभिः । पूर्व राज्यावस्थायां उपगूढा–आलिङ्गिता पश्चाद् दीक्षासमये विसृष्टा–परित्यक्ता या राज्यल क्ष्मीस्तस्याः शीकरश्रेणीभिस्ताभिरिव इत्यर्थः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ

सोहसि (शोभसे)=તું શોભે છે
पसाहिअ (प्रसाधित)=અલંકૃત, મણ્ડિત
अंस (अंस)=સ્કંધ, ખભો
पसाहिअंसो=અલંકૃત થયા છે ખભાઓ જેના એવો
कज्जल (कज्जल)=કાજળ, અંજન
कसिणा (कृष्णा)=કાળી
कज्जलकसिणाहिं=કાજળના જેવી કાળી
जय (जगत्)=જગત્, દુનિયા.
गुरु (गुरु)=ગુરૂ, આચાર્ય
जयगुरु !=હે જગતના ગુરૂ !
जडाहिं (जटाभि)=જટાઓ વડે
उवगूढ (उपगूढ)=આલિંગન કરેલ
विसज्जिअ (विसर्जित)=તજી દીધેલ
राय (राजन्)=રાજા
लच्छि (लक्ष्मी)=લક્ષ્મી, વૈભવ
वाह (वाष्प)=અશ્રુ, આંસુ
छडा (छटा)=છટા.
उवगूढविसज्जिअरायलच्छीवाहच्छडाहिं=આલિંગન કરેલી તેમજ ત્યાગ કરેલી રાજ્ય-લક્ષ્મીની આંસુની છટાઓ વડે
व (इव)=જેમ

પદ્યાર્થ

પ્રભુની કૃષ્ણ જટા—

"હે જગદ્‌ગુરૂ! (રાજ્ય-સમયે) આલિંગન કરેલી અને (દીક્ષા-સમયે) ત્યાગ કરેલી એવી રાજ્ય-લક્ષ્મીની જાણે અશ્રુ-ધારાજ હોય તેવી કાજળના જેવી કાળી જટા વડે અલંકૃત સ્કંધવાળો તું શોભે છે."—૧૨

સ્પષ્ટીકરણ

ઋષભદેવે કરેલો કેશ-લોચ—

દરેક તીર્થંકર દીક્ષા લે તે વખતે પંચ-મુષ્ટિ-લોચ કરે છે અર્થાત્ પ્રથમ મુષ્ટિ વડે દાઢી-મૂછના વાળનો લોચ કરે છે, જ્યારે બાકીની ચાર મુષ્ટિથી માથા ઉપરના વાળનો લોચ કરે છે, પરતુ **શ્રીઋષભદેવ** ચાર મુષ્ટિ લોચ કર્યા બાદ માથા ઉપરના બાકીના કેશનો પંચમ મુષ્ટિ વડે લોચ કરવા જતા હતા, તેવામાં ઇન્દ્રે તેમને એટલા કેશ રહેવા દેવા વિનતિ કરી, તેથી તેમણે તે રહેવા દીધા. આ વાતની નીચેનાં પદ્યો સાક્ષી પૂરે છેઃ—

"मुष्टिना पञ्चमेनाथ, शेषान् केशान् जगत्पतिः ।
समुच्चिच्छिषमेवं, ययाचे नमुचिद्विषा ॥
नाथ! त्वदंसयोः स्वर्ण–रुचोर्मरकतोपमा ।
वातानीता विभात्येषा, तदास्तां केशवल्लरी ॥
तथैव धारयामास, तामीशः केशवल्लरीम् ।
याच्ञामेकान्तभक्तानां, स्वामिनः खण्डयन्ति न ॥"

—ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરૂષચરિત્ર (૫૦ ૧, સ૦ ૩, શ્લો૦ ૬૯–૭૧)

* * * *

साम्प्रतं भगवतश्छद्मस्थविहारमधिकृत्याह—

उवसामिआ अणज्जा, देसेसु तए पवन्नमोणेणं ।
अभणंत च्चिअ कज्जं, परस्स साहंति सप्पुरिसा ॥ १३ ॥

[उपशमिता अनार्या देशेषु त्वया प्रपन्नमौनेन ।
अभणन्त एव कार्यं परस्य साधयन्ति सत्पुरुषाः ॥]

प्र० वृ०–उवसामिअत्ति । हे भुवनभर्तः! त्वया देशेषु विहरता अनार्या जीवा उपशमं नीता इति तत्रानार्यदेशेषु । तथा न विद्यते आर्यत्वं धर्माधर्महेयोपादेयभक्ष्याभक्ष्यपेयापेयगम्यागम्यादिविचारलक्षणं येषां ते अनार्याः तान् तथाविधान् पशुप्रायान् लोकान् त्वमुपशमं नीतवान्–किञ्चित् कषायकालुष्यं त्याजितवान् । किं धर्मोपदेशेन शमं प्रापिता इत्याह—'प्रपन्नमौनेन' अङ्गीकृतवाक्संयमेन । यद्येवं तत् कथं उपकारः सम्भवति इत्याह–सत्पुरुषाः–पुरुषपुण्डरीकाः परस्यापि–आत्मव्यतिरिक्तस्यापि कार्यं समीहितं साधयन्ति–निष्पत्तिं प्रापयन्ति, तत् किं वाग्डम्बरेण? अभाषमाणा एव । स्वभावश्च तेषामीदृशः ॥ इति त्रयोदशगाथार्थः ॥ १३ ॥

हे० वि०–विहारमुद्दिश्य स्तुतिमाह—(उवसामिअत्ति) ।

हे भगवन्! त्वयोपशमिता–उपशमं ग्राहिताः । के? अनार्याः–म्लेच्छाः । केष्वित्याह–

देशेषु "वहली अडंवइल्ला" इत्याद्यावश्यकोक्तेषु। किंविधेन त्वया इत्याह—प्रपन्नमौनेन-विहिततूर्ष्णीभावेन। किमुक्तं भवति? यो हि किल मौनी भवति सोऽन्यस्योपशमविधानेऽसमर्थः। त्वया पुनरित्थंभूतेनाप्युपशमिताः। अथवा किमत्र चित्रम्? सत्पुरुषाः-सज्जनाः अभणन्त एव-वचनमकुर्वन्त एव। चियशब्दोऽवधारणे प्राकृतलक्षणात्। भणितं च—

"चियंचेव खुर(रि)वयारे वहारणेति निच्छएण मण्णंति।
हंहो हो हे आमंतणंमि तह किंचि पण्हंमि ॥ १ ॥"

कार्यं-समीहितं साधयन्ति-निष्पादयन्ति परस्य-आत्मव्यतिरिक्तस्य इति भावः ॥१३॥

શબ્દાર્થ

उवसामिआ (उपशमिताः)=શાંત કરાયા.
अणज्जा (अनार्याः)=અનાર્યો, મ્લેચ્છો.
देसेसु (देशेषु)=દેશોમાં.
तए (त्वया)=તારાથી.
पवन्न (प्रपन्न)=અંગીકાર કરેલ.
मोण (मौन)=મુગા રહેવું તે.
पवन्नमोणेणं=અંગીકાર કર્યો છે મૌનનો જેણે એવા.
अभणंत (अभणन्तः)=નહિ બોલતા.
च्चिअ (एव)=જ.
कज्जं (कार्यं)=કાર્ય.
परस्स (परस्य)=અન્યનું.
साहंति (साधयन्ति)=સાધે છે.
सप्पुरिसा (मू० सप्पुरिस)=સત્પુરૂષો, સજ્જનો.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનો અનાર્યો ઉપર પ્રભાવ—

" (હે નાથ !) તેં (બહલી, અડમ્બ, ઇલ્લાયોનક ઇત્યાદિ અનાર્ય) દેશોમાં અનાર્યોને મૌન ધારણ કરીને શાંત કર્યા (તે ખરેખર નવાઇ જેવું છે. કેમકે કોઇને પણ ઉપશાન્ત કરવાનો ઉપાય તો વાક્-ચાતુર્ય છે; અથવા એ વાત ન્યાયસંગત છે, કેમકે) સત્પુરૂષો નહિ બોલવા છતાં પણ અન્ય (જીવો)નું કાર્ય સાધી આપે છે."—૧૩

સ્પષ્ટીકરણ

મૌન—

દરેક તીર્થંકર દીક્ષા-ગ્રહણના સમયથી માંડીને તે કેવલ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પર્યંત પ્રાયઃ મૌન-વ્રત ધારણ કરે છે. ધર્મનો પણ ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય તેઓ કરતા નથી, કેમકે જ્યાં સુધી સર્વજ્ઞતા ન હોય, ત્યાં સુધી તેઓએ ઉપદેશ ન આપવો એવી તેમની મર્યાદા છે, પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે તેમના દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી બનતા એવા અનાર્યોના પણ કષાયો શાંત પડી જાય એ બનવા જોગ છે, કારણ કે મહાત્માના દર્શનનો પ્રભાવ કંઇ ઓરજ છે.

---

१ आव० गा० ११११।

२ चिय चेय खुरिवकारे अवधारणे निश्चयेन मन्यन्ते।
हंहो हो हे आमन्त्रणे तथा किञ्चित् प्रश्ने ॥

અનાર્ય—

ધર્મ અને અધર્મ, હેય અને ઉપાદેય, ભક્ષ્ય અને અભક્ષ્ય, પેય અને અપેય, ગમ્ય અને અગમ્ય ઇત્યાદિ વિવેકથી રહિત જીવો 'અનાર્ય' યાને 'મ્લેચ્છ' કહેવાય છે. આથી વિપરીત લક્ષણવાળા જીવો 'આર્ય' કહેવાય છે એમ આ શ્રીપ્રભાચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ ઉપરથી જોઇ શકાય છે.

સૂત્રકૃતાંગ-વૃત્તિમાં અનાર્યનું લક્ષણ એ આપવામાં આવ્યું છે કે—

"धम्मोत्ति अक्खराइं जेसु वि सुमणे न सुव्वंति"

અર્થાત્ ધર્મ એ અક્ષર જે જીવોએ સ્વપ્નમાં સાંભળ્યો નથી તે જીવો 'અનાર્ય' છે. શ્રીમલયગિરિસૂરિ પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રના પ્રથમ પદના ૩૭મા સૂત્રની વૃત્તિમાં આ સંબંધમાં એ ઉલ્લેખ કરે છે કે—

"आराद् हेयधर्मेभ्यो याताः-प्राप्ता उपादेयधर्मैरित्यार्याः, "पृपोदरादयः" इति रूपनिष्पत्तिः, म्लेच्छाः अव्यक्तभाषासमाचाराः "म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि" इति वचनात्, भाषाग्रहणं चोपलक्षणं, तेन शिष्टाऽसंमतसकलव्यवहारा म्लेच्छा इति प्रतिपत्तव्यम्"

અર્થાત્ ત્યજવા યોગ્ય ધર્મોથી વિમુખ અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ધર્મોથી યુક્ત તે 'આર્ય' કહેવાય છે, જ્યારે અવ્યક્ત ભાષા બોલનાર 'મ્લેચ્છ' છે. અત્ર ભાષાનું ગ્રહણ ઉપલક્ષણથી કરેલું હોવાથી શિષ્ટ વ્યવહારથી રહિત તે 'મ્લેચ્છ' છે એમ સમજવું.[3]

આ મ્લેચ્છોના અનેક પ્રકારો છે એ વાત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (૫૦ ૧, સૂ૦ ૩૭)માં નીચે મુજબ દર્શાવી છે:—

"मिलिक्खू अणेगविहा पन्नत्ता, तं जहा—सगा जवणा चिलाया सवर बव्बर मुरंडोड्ड भडग निण्णग पक्कणिया कुलक्ख गोंड सिहल पारस गोधा कोंच अंबडइ दमिल चिल्लल पुलिंद हारोस दोंब चोक्काण गन्धा हारवा पहलिय अज्झल रोम पास पउसा मलया य बंधुया य सूयलि कोंकणग मेय पल्हव मालव मग्गर आभासिआ कणवीर ल्हसीय खसा खासिय णेदूर मोंढ डोंबिल गलओस पओस कक्केय अक्खाग हूण रोमग हूण रोमग भरू मरुय चिलाय वियवासी य एवमाइ, सेत्तं मिलिक्खू."

---

૧ શ્રીનેમિચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રવચન-સારોદ્ધારમાં ૨૭૪મા દ્વારમાં અનાર્ય દેશનું સ્વરૂપ નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે; ત્યાં નીચે મુજબની ૧૫૮૬ મી ગાથામાં આવો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે.—

"पावा य चंडकम्मा अणारिया निग्घिणा निरणुतावी ।
धम्मोत्ति अक्खराइं सुमिणेवि न नज्जए जाणं ॥"
[पापाः च चण्डकर्माणः अनार्याः निर्घृणाः निरनुतापिनः ।
धर्मेति अक्षराणि स्वप्नेऽपि न ज्ञायते येषाम् ॥]

૨ આ પંક્તિઓનો મોટો ભાગ પ્રવચન-સારોદ્ધારની શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિકૃત ટીકા (પત્રાંક ૪૪૫)-માં પણ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

૩ આર્ય અને મ્લેચ્છના સંબંધમાં વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના તૃતીય અધ્યાયના પંદરમા સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં જે ઉલ્લેખ છે તે પણ મનન કરવા જેવો છે.

આમાં જે અનાર્ય દેશોનાં નામો નજરે પડે છે તેનાથી કેટલાંક ભિન્ન નામો **પ્રવચન-સારોદ્ધાર**ના ૨૭૪મા દ્વારમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

"सग जवण सवर बब्बर काय मुरुंडोड्ड गोण पक्कणया ।
अरवाग होण रोमय पारस खस खासिया चेव ॥ १५८३ ॥
डुंबलिय लउस बोक्कस भिल्लंध पुलिंद कुंच भमररुगा ।
कोवाय चीण चंचुय मालव दमिला कुलग्घा या ॥ १५८४ ॥
केक्कय किराय हयमुह खरमुह गयतुरयमिंढयमुहा य ।
हयकन्ना गयकन्ना अन्नेवि अणारिया बहवे ॥ १५८५ ॥"

અર્થાત્ [1]શક, યવન, શબર, બર્બર, કાય, મુરુણ્ડ, ઉડ્ર, ગૌણ, પક્કણગ, અરબાગ, હૂણ, રોમક, પારસ, ખસ, ખાસિક, ડુમ્બલિક, લકુશ, બોક્કશ, ભિલ્લ, અન્ધ્ર, પુલિન્દ્ર, કુંચ, ભ્રમરરૂચ, કોર્પક, ચીન, ચચુક, [2]માલવ, દ્રાવિડ, કુલાર્ધ, કેકય, કિરાત, હયમુખ, ખરમુખ, ગજમુખ, તુરગમુખ, મેઢ્રમુખ, હયકર્ણ, ગજકર્ણ ઇત્યાદિ [3]અનેક અનાર્ય દેશો છે.

જે પ્રમાણે અનાર્ય દેશોનાં નામોનો **પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર** વિગેરે ગ્રન્થોમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ તેમાં આર્ય દેશોનાં નામો તેમજ તેની રાજધાનીઓનાં નામોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી તે વિષે અત્ર વિચાર કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ આર્યના જે પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે તેની સ્થૂલ રૂપરેખા નીચે મુજબ આલેખવામાં આવે છેઃ—

આર્યોના ઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત-આર્ય અને ઋદ્ધિ-અપ્રાપ્ત-આર્ય એમ બે ભેદો છે. તેમાં ઋદ્ધિ-પ્રાપ્ત-આર્યના તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ, ચારણ અને વિદ્યાધર એમ છ અવાંતર ભેદો છે, જ્યારે ઋદ્ધિને નહિ પામેલા એવા આર્યોના ક્ષેત્ર-આર્ય, જાતિ-આર્ય, કુલ-આર્ય, [4]કર્મ-આર્ય, [5]શિલ્પ-આર્ય, ભાષા-આર્ય, જ્ઞાન-આર્ય, દર્શન-આર્ય અને ચારિત્ર-આર્ય એમ નવ ભેદો છે. વળી એ પ્રત્યેકના પાછા ઘણા ભેદો છે. આના જિજ્ઞાસુએ **પ્રજ્ઞાપના-સૂત્ર**નું પ્રથમ પદ જોવું.

૧ આ શક વિગેરે દેશોથી તેમજ સાડા પચવીસ આર્ય દેશોથી આધુનિક સમયમા કયા કયા દેશો સમજવા એ પ્રશ્ન મનન કરવા જેવો છે, તો એના અભ્યાસીઓને આ દિશામાં વિશેષ પ્રયાસ કરવા હું વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છુ. અત્ર એ ઉમેરવુ આવશ્યક સમજાય છે કે જે દેશો વિષે અત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે દેશોની સીમા નક્કી કરતી વેળાએ તેના આ પ્રમાણેના ઉલ્લેખ કર્યા પછી વ્યતીત થયેલા વર્ષોમાં થયેલા ભૌગોલિક પરિવર્તનો તરફ લક્ષ્ય રાખવુ ખાસ આવશ્યક છે.

૨ જે અત્યારે માલવ દેશ તરીકે ઓળખાય છે તેજ દેશને અત્ર અનાર્ય દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો હોય તો તે આર્ય દેશ તરીકે ગણાવાને લાયક છે. પૂર્વ કાળમા તેને એ પ્રમાણે કેમ ગણ્યો હશે એ પ્રશ્નનું કેટલેક અંશે સમાધાન પચાસ વર્ષ પૂર્વેની આ મુબાઇની સીમા, ધન, પ્રજા ઇત્યાદિની પરિસ્થિતિ તેમજ તેની આધુનિક સ્થિતિ તરફ નજર કરવાથી થઇ શકે એમ સૂચવવું વધારે પડતુ નહિ ગણાય.

૩ પ્રશ્નવ્યાકરણમાં તેમજ આવશ્યક-સૂત્રમા પણ અનાર્ય દેશોના નામો સૂચવવામાં આવ્યાં છે.

૪-૫ આ બેનું સ્વરૂપ ટુંકમાં ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોક-પ્રકાશના સાતમા સર્ગનો નીચે મુજબનો સાડત્રીસમો શ્લોક રજુ કરવામા આવે છે—

"कर्मार्याः दौष्यिकाः सौत्रि-कापा कार्पासिकादयः ।
शिल्पार्यास्तु प्रभकारा-स्तन्तुवायादयोऽपि च ॥"

मुणिणो वि तुहल्लीणा, नमिविनमी खेअराहिवा जाया ।
गुरुआण चलणसेवा, न निप्फला होइ कइआ वि ॥ १४ ॥

[मुनेरपि तवालीनौ नमिविनमी खेचराधिपौ जातौ ।
गुरुकाणां चरणसेवा न निष्फला भवति कदापि ॥]

प्र० वृ०–मुणिणो वित्ति । हे विश्वजनीन! तव मुनेरपि–लोकोत्तरमार्गं प्रतिपन्नस्यापि आलीनौ–समाश्रितौ नमिविनमी खेचरचक्रवर्तिनौ जाताविति । काविमौ नमिविनमी? उच्यते–भगवता सह प्रतिपन्नव्रतयोः कच्छमहाकच्छसामन्तयोः सुतौ । तौ च जगद्गुरुणा साम्राज्यावस्थास्थितेन कस्मिंश्चिदनन्यसाध्यकार्ये प्रहितावभूताम् । प्रव्रजिते च भुवनभर्तरि तौ ततः प्राच्यजनिविवृत्तौ(?) निशम्य भद्रपीठप्रतिष्ठितं भरतं छद्मस्थावस्थाविहारिणः स्वामिनः समीपमुपगतौ । यत्र च जगद्गुरुः प्रतिमयाऽवतिष्ठते तं प्रदेशं अपनीततृणकाष्ठकण्टकमलं सलिलच्छोटितमुन्मुक्तपञ्चवर्णप्रसूनपटलमुपप्रातरेवावनितललुठितमस्तकौ स्वामिन्! राज्यप्रदो भवेति । एवं चातिक्रामति अन्यदा पातालपतिः तौ वीक्ष्य प्रवृद्धभक्तिभरौ रोहिणी-प्रज्ञप्ती-पुरस्सराः षोडशापि महाविद्याःससम्प्रदायं प्रदाय रजतभूधरं च निवासवसुमतीं सन्दिश्य प्रणम्य च स्वामिनमुरगपतिस्तिरोबभूव । सफलीभूतभगवदुपास्ती युगादिजिनं प्रणम्य विमानस्थौ स्वजनमण्डलपरिकलितौ वैताढ्यं जग्मतुः । तत्र प्रथमविद्याधराधिपौ जातौ । मुनेरपि तवालीनौ एवंविधां श्रियमशिश्रियतुः इति न चित्रं, गुरूणां–त्रिभुवनमहनीयचरितानां चरणसेवा–निश्छद्मुपासना कदाचिदपि–कस्मिन्नपि काले निष्फला–फलविकला न भवति ॥ इति चतुर्दशगाथार्थः ॥ १४ ॥

हे० वि०–महच्चरणसेवायाः फलदर्शनद्वारेण स्तुतिमाह—(मुणिणो वित्ति) ।

मुनेरपि–व्रतिनोपि तवाश्रितौ–भवदाश्लिष्टौ नमिविनमी भरततनयकच्छमहाकच्छपुत्रौ खेचराधिपौ–विद्याधरनायकौ जातौ–सम्पन्नौ । यद्वा किमाश्चर्यं? गुरुकाणां–महतां चरणसेवा–पादपर्युपासना नैव निष्फला–फलरहिता भवति कदापि– कस्मिन्नपि काले इति भावार्थः ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ

मुणिणो (मुनेः)=મુનિના.
वि (अपि)=પણ.
तुह (तव)=તારા.
लीणा (लीनौ)=લીન, આસક્ત.
तुहल्लीणा=તારે વિષે લીન બનેલા.
नमि (नमि)=નમિ, કચ્છ સામન્તના પુત્ર.
विनमि (विनमि)=વિનમિ, મહાકચ્છ સામન્તના પુત્ર.

१ प्राग्भाजनादि०' इत्यपि पाठः । २ 'पुरुषाणां' इत्यपि पाठः ।

नमिविनमी=नमि अने विनमि.
खेअर (खेचर)=खेचर.
अहिव (अधिप)=स्वामी, पति.
खेअराहिवा=खेचर–पतिओ.
जाया (जातौ)=थया.
गुरुआण (गुरूणां)=गुरुओनी.
चलण (चरण)=चरण, पग.
सेवा (सेवा)=उपासना, भक्ति.
चलणसेवा=चरण–सेवा.
न (न)=नहि.
निप्फला (निष्फला)=निष्फल, निरर्थक.
होइ (भवति)=थाय छे.
कइआ (कदा)=कोइ काळे

पद्यार्थ

गुरुनी सेवानो प्रताप—

" मुनि बनेला (अर्थात् लोकोत्तर मार्गने धारण करेला एवा) तारा चरणमां अत्यंत लीन थयेला नमि अने विनमि खेचरपतिओ थया, (ते वास्तविक छे, केमके) गुरुओनी (खरा अंतःकरणपूर्वक करेली) चरणसेवा कदापि निष्फळ जती नथी."—१४

स्पष्टीकरण

पूर्व पद्य साथे संबंध—

ज्यारे मौन–व्रत धारण करेलां प्रभुना दर्शनमात्रथी पण मनःप्रसन्नतादि लाभ मळे, तो पछी तेनी भक्ति करवाथी विशेष फळ मळे के एटलुंज एना उत्तर रूपे आ पद्य रचवामां आव्युं छे.

नमि अने विनमि—

ऋषभ प्रभुना ज्येष्ठ पुत्र भरतने कच्छ अने महाकच्छ नामना बे पुत्रो हता. वळी आ बेने नमि अने विनमि एम एक एक पुत्र हतो. आ बे पुत्रो प्रथम तीर्थंकरे दीक्षा लीधी ते पूर्वे तेमनी आज्ञानुसार दूर देशमां गया हता त्याथी पाछा वळतां तेओए तेमना पिताश्रीओने वनमा [1]विचित्र स्वरूपे जोया एटले तेओए तेमने तेनुं कारण पूछ्युं. तेना प्रत्युत्तरमां तेमणे कह्युं के तमारा गया बाद ऋषभ प्रभुए राज्यनो त्याग करी भरतादिकने समस्त पृथ्वी वहेंची आपी पोते संयमरूप साम्राज्यनो स्वीकार कर्यो. तेमनी साथे अमे पण [2]साहसथी दीक्षा–ग्रहण करी, परंतु भूख, तरस, टाढ, तडको इत्यादिथी खेद पामी अमे तो लीधेलुं व्रत मूकी दीधुं. गृहस्थावासनो स्वीकार तो अमाराथी हवे थाय तेम नथी, तेथी अमे आ तपोवनमा वसीए छीए ,

१ जीर्ण वस्त्रने बदले वल्कल वस्त्र, शरीर उपर अंगरागने बदले पशुने योग्य पृथ्वीनी रज, पुष्प वडे गुंथेल केश–पाशने बदले वडना झाडना जेवी लांबी जटा, हाथी उपर आरोहण करवाने बदले पाळानी माफक पगे चालवु इत्यादि विचित्रता हती जुओ त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र (प० १, स० ३, श्लो० १२७–१२८).

२ क्षुधाने जीतनारा प्रभु अने अमे तो अन्नना कीडा, तृषाने तिलाजलि आपनारा ते नाथ अने अमे तो जळना देडका जेवा, तापने सहन करनारा ते स्वामी अने अमे तो छायाना मांकड जेवा, टाढथी नहि पराभव पामनारा ते प्रभु अने अमे तो वांदरानी माफक टाढथी धुजनारा, निद्रा–रहित प्रभु अने अमे तो कुम्भकर्णना जेवी निद्रा लेनारा, नित्य नहि बेसनारा प्रभु अने अमे तो आसनमा पांगळा जेवा एवा अमे विवेक रहित कार्य कर्युं तेथी आ साहस कहेवाय जुओ त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र (प० १, स० ३, श्लो० ११२–११५)

આ પ્રમાણેની હકીકત સાંભળીને અમે પણ પ્રભુ પાસે પૃથ્વીનો ભાગ યાચીશું, એમ કહી **નમિ** અને **વિનમિ** પ્રભુના ચરણ સમીપે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જઇને પ્રભુને વન્દન કરીને તેમણે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. પ્રભુ તો મૌન ધારણ કરી રહ્યા, તોપણ આપજ અમારી ગતિ છો એમ નિશ્ચય કરી તેઓ તેમની પ્રતિદિન સેવા કરવા લાગ્યા. પ્રભુ જ્યાં પ્રતિમા ધારીને રહ્યા હતા, તે સ્થળમાંથી તેઓ ઘાસ, કાંટા વિગેરે દૂર કરી તે સ્થળને સાફ બનાવવા લાગ્યા. વિશેષમાં તેમના સમીપ ભાગમાંની રજને શાંત કરવા જલાશયમાંથી કમલ-પત્રમાં જળ લાવી ત્યાં છાંટવા લાગ્યા. વળી તેઓ ત્યાં સુગંધથી મદોન્મત બનેલા મધુકરોથી યુક્ત એવાં પંચવર્ણી પુષ્પો વેરવાં લાગ્યા. વિશેષમાં જેમ સૂર્ય અને ચન્દ્ર **મેરૂ** પર્વતની સેવામાં પ્રતિદિન હાજર રહે છે, તેમ પ્રભુના પાર્શ્વ ભાગમાં તે બંને ખડ્ગ ખેંચીને સેવા કરવા લાગ્યા[1] અને અહોરાત્ર ત્રિકાલ અંજલિ જોડી તેઓ પ્રભુ પાસે હે નાથ! અમને રાજ્ય આપો એમ યાચના કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે તેઓ અનન્ય ભાવથી હરરોજ પ્રભુની ભક્તિ કરતા હતા. એવામાં એક દિવસ પ્રભુને વન્દન કરવા માટે ત્યાં નાગકુમારોનો અધિપતિ **ધરણેન્દ્ર** આવી પહોંચ્યો. તે આ બેને રાજ્ય-લક્ષ્મીની યાચના કરતાં અને પ્રભુની સેવા કરવામાં તલ્લીન રહેલા જોઇને આશ્ચર્ય પામી ગયો. તેણે તેમને કહ્યું કે તમારો આ શો આગ્રહ છે? પ્રભુ તો નિઃસંગી, નિષ્પરિગ્રહી, નિષ્કામ છે, તો પછી તેમની પાસે રાજ્યની માંગણી કરવાથી શું? વળી પ્રભુએ એક વર્ષ પર્યંત યથેષ્ટ દાન દીધું, ત્યારે તમે કેમ માંગણી કરી નહિ?

તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેઓએ કહ્યું કે પ્રભુના આદેશથી અમે દૂર દેશાંતર ગયા હતા. વળી જોકે તેમણે સમસ્ત રાજ્ય **ભરતા**દિકને આપી દીધું છે, છતાં પણ તેઓ અમને રાજ્ય આપશે એવી અમારી ખાત્રી છે. તેમની પાસે તે છે કે નહિ તેની સેવકે શા સારૂ ચિન્તા કરવી? સેવકે તો સેવાજ કરવી જોઇએ.

આ સાંભળીને **ધરણેન્દ્રે** તેમને કહ્યું કે **ભરત** રાજેશ્વર પાસે જઇને યાચના કરો; તે પ્રભુનો પુત્ર હોવાથી પ્રભુના સમાન છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં **નમિ** અને **વિનમિ** બોલ્યા કે સમસ્ત બ્રહ્માણ્ડના સ્વામીને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અન્ય સ્વામીનું અમારે શું કામ છે? કલ્પવૃક્ષને મૂકીને કેવડાંના વૃક્ષનો આધાર કોણ લે? વાસ્તે અમને રાજ્ય મળનાર હશે તો અમારા આજ સ્વામી પાસેથી મળશે, વાસ્તે એ સંબંધમાં તમારે ચિન્તા કરવી નહિ.

આ પ્રમાણેની તેમની દૃઢતા જોઇને **ધરણેન્દ્ર** ખુશી થયો અને તેણે તેમને કહ્યું કે હું પણ આ પ્રભુનો દાસ છું અને તમે પણ તેમનાજ કિંકર છો, વાસ્તે હું તમને તેમની સેવાના ફળ

---

૧ આ પ્રસંગને અનુસરીને મહાકવિ ધનપાલ કહે છે કે—

"दिशतु विरतिभाजामन्तरं पार्श्वसर्प-
न्नमिविनमिकृपाणोरस्नद्वयाङ्कलक्ष्मी: ।
त्रिजगदपरितापं कर्तुमायातान्यरूप-
द्वय इव भगवान् व: सम्पदं नाभिसूनु: ॥"

—તિલકમંજરી શ્લો૦ ૩

રૂપે **વૈતાઢય** ગિરિનું રાજ્ય આપું છું. આ રાજ્ય તમને પ્રભુ પાસેથીજ મળ્યું છે એમ માનજો, કેમકે પૃથ્વી ઉપર અરૂણનો પ્રકાશ થાય છે, તે સૂર્યથીજ થયેલો છે. એ પ્રમાણે કહીને તે ઇન્દ્રે પાઠ માત્ર કરવાથી સિદ્ધ થતી એવી **ગૌરી** પ્રમુખ [1]૪૮૦૦૦ વિદ્યાઓ પણ તેમને આપી. આ વિદ્યાઓ ગ્રહણ કરી પ્રભુને પ્રણામ કરી તેઓ **વૈતાઢય** પર્વત ઉપર ગયા અને ત્યાં સુખે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે અપૂર્વ સેવા કરનારા **નમિ** અને **વિનમિ** વિદ્યાધરોને.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે વીતરાગની પણ સેવા ફળે છે એ નિઃસંદેહ વાત છે. ખરી વાત તો એ છે કે સરાગની સેવાથી બહુ તો સ્વર્ગ મળી શકે, જ્યારે વીતરાગની સરાગ સેવા પણ મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન છે એ વાત **શ્રીગૌતમસ્વામી**ના ચરિત્ર ઉપરથી ચરિતાર્થ થાય છે.

* * * *

अथ भगवतो विहरतः प्रथमपारणकविधिमधिकृत्याह—

भद्दं से सेअंसस्स, जेण तवसोसिओ निराहारो ।
वरिसंते निव्वविओ, मेहेण व वणदुमो तं सि ॥ १५ ॥

[भद्रं तस्य श्रेयांसस्य येन तपःशोषितो निराहारः ।
वर्षान्ते निर्वापितो मेघेनेव वनद्रुमस्त्वमसि ॥]

प्र० चू०—भद्दं सेत्ति । अत एव से—तस्य श्रेयांसस्य भद्रं—कल्याणमस्तु । येन जगद्गुरो ! त्वं वर्षान्ते—संवत्सरपर्यन्ते निर्वापितः—सन्तर्पितः । कैः ? सम्प्रदायवशादिक्षुरसैः । किंविशिष्टः त्वम् ? निराहारः—आहाररहितोऽत एव तपसा—अनशनेन शोषितः—सुतरां क्षामितः । यथा केन कः सन्तर्प्यत इत्याह—यथा मेघेन—घनाघनेन तपःशोषितो—ग्रीष्मग्रीष्मोष्मसन्तापकदर्थितो वनद्रुमः—कान्तारपादपः सन्तर्प्यते । क्व ? 'वर्षान्ते' वर्षणं वर्षस्तस्यान्ते ॥ इति पञ्चदशगाथार्थः ॥ १५ ॥

हे० वि०—(आद्य)पारणकविधिमङ्गीकृत्याह—(भद्दन्ति)

भद्रं—कल्याणमभूत् से—तस्य श्रेयांसस्य येन किम् ? त्वं निर्वापितः—शीतलीकृतः वर्षान्ते—संवत्सरावसाने । किंविधः सन् ? तपःशोषितः तथा निराहारो—भोजनविकलः । केनेव क इत्याह—मेघेनेव वनद्रुमः—अरण्यद्रुमः । किमुक्तं भवति ? यथा मेघेन वनद्रुमस्तापेन—ग्रीष्मेण शोषितो निराधारो—जलादिपानविकलो वर्षान्ते—वर्षपर्यन्ते शीतलः क्रियते तथा भगवानपि येनेति भावार्थः ॥ १५ ॥

---

[1] આ સર્વ વિદ્યાઓનાં નામો કે તેના સ્વરૂપ પરત્વે માહિતી કોઇ પણ જૈન ગ્રન્થમાથી અત્યારે મળતી નથી.

શબ્દાર્થ

भद्दं (भद्रं)=શ્રેય, કલ્યાણ.
से (तस्य)=તેનું
सेअंसस्स (श्रेयांसस्य)=શ્રેયાંસનું.
जेण (येन)=જેનાથી.
तव (तप)=તપશ્ચર્યા.
सोसिअ (शोषित)=સૂકાઇ ગયેલ.
वसोसिओ=તપશ્ચર્યાથી સૂકાઇ ગયેલો.
राहारो (निराहार)=આહાર રહિત.
रिस (वर्ष)=વર્ષ.
त (अन्त)=છેડો.
वरिसंते=એક વર્ષને અન્તે.
निव्वविओ (निर्वापित)=શીતળ કરાયો.
मेहेण (मेघेन)=મેઘથી.
व (इव)=જેમ.
वण (वन)=જંગલ.
दुम (द्रुम)=ઝાડ.
वणदुमो=જંગલનું ઝાડ.
तं (त्वं)=તું.
सि (असि)=છે.

પદ્યાર્થ

શ્રેયાંસે કરાવેલું [1]પારણક—

"જેમ (ગ્રીષ્મ ઋતુના પ્રખર તાપથી સૂકાઇ ગયેલા અને જળરૂપ આહાર વિનાના થયેલા) વન–વૃક્ષને (વર્ષા ઋતુમાં) મેઘ તૃપ્ત કરે તેમ જેણે (અનશનરૂપ) તપશ્ચર્યા કરવા)થી સૂકાઇ ગયેલા (એટલે કે પાતળા પડી ગયેલા) એવા આપને એક વર્ષના અન્તે (ઇક્ષુ–રસથી) શીતળ કર્યા તે શ્રેયાંસનું શ્રેય થજો."—૧૫

સ્પષ્ટીકરણ

શ્રેયાંસ-વૃત્તાન્ત—

શ્રીઋષભ પ્રભુ દીક્ષા લીધા બાદ આર્ય તેમજ અનાર્ય દેશોમાં મૌનપણે વિચરતા હતા. એક વર્ષ સુધી નિરાહારપણે રહેલા પ્રભુએ વિચાર્યું કે જેમ દીપક તેલથી બળે છે અને વૃક્ષ જળથી ટકે છે તેમ આ દેહ આહારથી ટકી રહે છે. વિશેષમાં મારૂં શરીર તો આહાર વિના પણ ટકી શકશે, પરતુ તેમ કરવા જતાં જેમ ચાર હજાર મુનિઓ આહાર નહિ મળવાથી ભગ્ન ચિત્તવાળા થયા તેમ બીજાઓ પણ થશે, વાસ્તે મારે ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ પ્રમાણે વિચારી તેઓ ગજપુર (હસ્તિનાપુર) નામના નગરમાં આવી પહોંચ્યા.

આ નગરમાં તેમનો પૌત્ર અને બાહુબલિનો પુત્ર સોમપ્રભ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજાને શ્રેયાંસ નામનો પુત્ર હતો. આ શ્રેયાંસને તે સમયે એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે ચારે તરફથી કઇક કૃષ્ણવર્ણી બનેલા એવા મેરૂને મેં દૂધના ઘડાથી અભિષેક કરી ઉજ્જવળ કર્યો. તેના પિતા સોમયશે સ્વપ્નમાં એવું જોયુ કે ઘણા દુશ્મનોથી ઘેરાયેલા એવા કોઇ રાજાએ શ્રેયાંસની સહાયથી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, જ્યારે આ નગરમાં વસતા સુબુદ્ધિ શેઠે એવું સ્વપ્ન જોયું કે સૂર્યમાંથી નીકળેલાં હજાર કિરણોને શ્રેયાંસે પાછા સૂર્યમાં આરોપણ કર્યાં.

---

૧ તીર્થંકરના પારણકના સબંધમાં થોડીક માહિતી શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્ય-સંગ્રહના દ્વિતીય વિભાગ (પૃ૦ ૧૬૫–૧૬૭)મા આપવામાં આવી છે.

આ બંને જણાએ પોતપોતાનો વૃત્તાન્ત પરસ્પર નિવેદન કર્યો, પરંતુ તેનો તે ભાવ કળી શક્યા નહિ. એવામાં ઋષભ (બળદ)ની લીલાએ ગમન કરતા ઋષભ પ્રભુ નગરજનોની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેમને જોતાં કોઇ તેમને સ્નાન-જલ માટે, તો કોઇક અંગરાગ માં તો કોઇક અલંકાર માટે તો કોઇક વસ્ત્ર માટે વિનવવા લાગ્યા. કોઇક તેમને કન્યા અર્પણ કરવા તૈયાર થયા, તો કોઇક તેમને હાથી, ઘોડા પ્રમુખ વાહનો આપવા અધીરા બન્યા. કોઇક તેને પાકેરી આપવા લાગ્યા તો કોઇક પાન-સોપારી આપવા લલચાયા. પ્રભુએ આમાંથી કંઇ પ નહિ સ્વીકારતાં માધુકરી વૃત્તિ અનુસાર ઘેરે ઘેર ફરવા માંડ્યું.

આથી નગરમાં ઘણો કોલાહળ મચી ગયો. શ્રેયાંસે તેની તપાસ કરાવી તો તેને માલૂમ પડ્યું કે પોતાના પ્રપિતામહ ઋષભદેવ નગરને પાવન કરી રહ્યા છે. આ જાણતાંજ તે ઉઘાડે પગે તેમને વન્દન કરવાને સારૂ દોડ્યો. તેમની સમીપ જઇ તેણે તેમને પ્રણામ કર્યાં અને તેમના વેષ વિષે ઊહાપોહ કરવા લાગ્યો. તેમ કરતાં તેને જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન થયું. આથી પૂર્વ ભવમાં ઋષભદેવ વજ્રનાભ નામે ચક્રવર્તી થયા હતા, ત્યારે પોતે તેનો સારથિ હતો તેમજ તે બંનેએ વજ્રનાભના પિતા શ્રીવજ્રસેન તીર્થંકર પાસે દીક્ષા લીધી હતી, એ વાત તેના જાણવામાં આવી.

એવામાં કોઇક મનુષ્યે ત્યાં આવીને શ્રેયાંસને નવીન ઇક્ષુ-રસથી પરિપૂર્ણ ઘડાઓ ભેટ કર્યા. આ આહાર પ્રભુને ઉચિત છે એમ જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાનથી જાણીને તેણે તે ગ્રહણ કરવા પ્રભુને વિજ્ઞપ્તિ કરી. તદનુસાર પ્રભુએ તે ગ્રહણ કરવા હસ્તરૂપી [1]પાત્ર આગળ ધર્યું. તેમાં તે ઘડાઓ ખાલી કરતો ગયો. પ્રભુના હસ્તમાં તે રસ તો સમાઇ ગયો, પરંતુ તદંગે ઉદ્ભવતો આનન્દ તો શ્રેયાંસના હૃદયમાં સમાયો નહિ.

પ્રભુએ આ પ્રમાણે પ્રથમ પારણું કર્યું, તેથી દેવતાઓએ ત્યાં અહો દાન અહો દાન એવી ઉદ્ઘોષણા કરી, દિવ્ય વાજિંત્રો વગાડ્યાં તથા વસુધારાની વૃષ્ટિ કરી. જુઓ આવશ્યક-નિર્યુક્તિ (ગા૦ ૩૨૦-૩૨૧).

શ્રેયાંસે ઇક્ષુ-રસનું દાન વૈશાખ માસની શુક્લ તૃતીયાને દિવસે આપેલું હોવાથી તે દિવસ અક્ષય-તૃતીયાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે તેમ દાન-ધર્મ શ્રેયાંસથી પ્રવર્ત્યો, જ્યારે સર્વ વ્યવહાર અને નીતિનો ક્રમ પ્રભુથી પ્રવર્ત્યો. પ્રસંગોપાત્ત એટલું નિવેદન કરી શ્રેયાંસે દીધેલા દાનની વારંવાર પ્રશંસા કરતો હું આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરૂં છું.

* * * *

---

૧ તીર્થંકરો પાત્ર રાખતા નથી. તેઓ આહારને હસ્તરૂપી પાત્રમાંજ ધારણ કરે છે. હથેલીમાંથી રસમય પદાર્થ પણ ટપકી પડતો નથી એ તેમની વિશેષતા છે. આ વાતનું ભગવતીસૂત્ર (શ૦ ૧૫) સમર્થન કરે છે.

साम्प्रतं जगद्गुरोर्ज्ञानकल्याणकमधिकृत्याह—

उप्पन्नविमलनाणे, तुमंमि भुवणस्स विअलिओ मोहो ।
सयलुग्गयसूरे वा–सरंमि गयणस्स व तमोहो ॥ १६ ॥

[उत्पन्नविमलज्ञाने त्वयि भुवनस्य विगलितो मोहः ।
सकलोद्गतसूर्ये वासरे गगनस्येव तमौघः ॥]

प्र० वृ०—उप्पन्नत्ति । हे भुवनभर्तः ! त्वयि उत्पन्नविमलज्ञाने भुवनस्य मोहो विगलित इति । उत्पन्नं–सकलकर्मपटलमलविगलनादात्मन्येव प्रादुर्भूतं विमलं–निरावरणं लोकालोकप्रकाशकं केवलज्ञानं यस्य स तथा तस्मिन्, एवंविधे त्वयि भुवनस्य–भुवनान्तर्वर्तिभव्यजन्तुजातस्य संसारमोहो विगलितः । यथा सकलोद्गतसूर्ये–परिपूर्णप्रकाशभास्वति वासरे–दिवसे सति गगनस्य तमौघः–तमःसमूहो विगलयति–विलीयते ॥ इति षोडशगाथार्थः ॥१६॥

हे० वि०—केवलमुद्दिश्य स्तुतिमाह—(उप्पन्नत्ति)

हे नाथ ! त्वयि उत्पन्नविमलज्ञाने–सञ्जातप्रधानसंवेदने सति, किम् ? विगलितः–विनष्टः ! कोऽसावित्याह–मोहः अज्ञानरूपः । कस्येत्याह–भुवनस्य–जगत्रयस्य । अधुनोपमीयते–कस्मिन् कस्येव क इत्याह–सकलोद्गतसूर्ये वासरे–दिवसे गगनस्येव तमओघः, सकलः–परिपूर्णः उद्गतः–उदयं प्राप्तः सूर्यो भानुर्यत्र यस्मिन् वासरे–दिने गगनस्येव–नभस इव तमः(ओघः)–अन्धकारसमूहः ॥ इति गर्भार्थः ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ

उप्पन्न (उत्पन्न)=ઉત્પન્ન થયેલ.	उग्गय (उद्गत)=ઉગેલ.
विमल (विमल)=વિમળ, નિર્મળ.	सूर (सूर्य)=સૂર્ય
नाण (ज्ञान)=જ્ઞાન, બોધ	सयलुग्गयसूरे=પરિપૂર્ણ ઉદય પામ્યો છે સૂર્ય જેને વિષે એવા.
उप्पन्नविमलनाणे=ઉત્પન્ન થયુ છે વિમળ જ્ઞાન જેને વિષે એવા.	वासरंमि (वासरे)=દિવસ.
तुमंमि (त्वयि)=તું.	गयणस्स (गगनस्य)=આકાશનો
भुवणस्स (भुवनस्य)=વિશ્વનો.	व (इव)=જેમ
विअलिओ (विगलित)=ગળી ગયો.	तम (तम)=અંધકાર.
मोहो (मोह)=મોહ, અજ્ઞાન.	ओह (ओघ)=સમુદાય, સમૂહ.
सयल (सकल)=પરિપૂર્ણ.	तमोहो=અધકારનો સમૂહ.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના કેવળજ્ઞાનનો પ્રભાવ—

"જેમ સંપૂર્ણ સૂર્યોદયવાળો દિવસ હોય ત્યારે આકાશમાં (પ્રસરતા) અંધકારનો[1] સમૂહ નાશ પામે છે, તેમ હે નાથ! તને જ્યારે (સમસ્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી લોક

[1] તમ અને તમસ્ એમ બને શબ્દો છે. જુઓ શ્રીશબ્દરત્નાકર (કા૦ ૨, શ્લો૦ ૩૮)

અને અલોકના પ્રકાશરૂપ, આવરણ-વિનાનું એવું) નિર્મળ (કેવલ-)જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે જગત્‌માં (વસતા ભવ્ય પ્રાણીઓનો સાંસારિક) મોહ ગળી ગયો."—૧૬

સ્પષ્ટીકરણ

વિમળ જ્ઞાન—

વિમળ જ્ઞાનનો અર્થ કેવલ-જ્ઞાન થાય છે, કેમકે આ સિવાયનાં બાકીનાં મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યય એ ચાર જ્ઞાનો તો મલિન છે. આનું કારણ એ છે કે એ ચાર જ્ઞાનોનો પ્રાદુર્ભાવ [1]જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ ઉપર રહેલો છે, જ્યારે કેવલ-જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો પ્રથમ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયા બાદ અંતર્મુહૂર્ત પછી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અન્તરાય એ ત્રણ કર્મનો એકી સાથે ક્ષય થતાં અર્થાત્ આ ચારે (સમસ્ત) ઘાતિ-કર્મરૂપ મલનો નાશ થવાથી થાય છે.

કેવલ-જ્ઞાન એ સર્વોત્તમ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ અન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી, અર્થાત્ એ અન્તિમ તેમજ અનન્ય જ્ઞાન છે. વિશેષમાં આની પૂર્વેનાં જે ચાર જ્ઞાનો છે તેનો લાભ પહેલાંજ થાય અને ત્યાર બાદજ આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આ કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તેની પૂર્વેનાં ચાર મલિન જ્ઞાનો નાશ પામે છે[2]. એ વાતની કેવલ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પણ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે 'કેવલ' એટલે 'અન્યની અપેક્ષા વિનાનું.' આ જ્ઞાન સમસ્ત જીવાદિક પદાર્થોના (યથાયોગ્ય પ્રયોગ અને સ્વભાવ તેમજ તેના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા ઉત્પાદ, વ્યય ઇત્યાદિ) સર્વ પર્યાયોના (લક્ષણ, સત્તા ઇત્યાદિ) ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, અર્થાત્ આ અનુપમ જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોનું સમસ્ત પ્રકારે સર્વ પર્યાયથી બોધક છે. વિશેષમાં આ સર્વ આવરણોથી મુક્ત છે. જાણવા યોગ્ય વિષયો અનન્ત હોવાથી તેમજ દ્રવ્ય અનન્ત પર્યાયવાળું હોવાથી આ અનન્ત (અન્ત રહિત) છે. વળી આ નિરન્તર ઉપયોગમય હોવાથી શાશ્વત છે. નાશ નહિ પામતું હોવાથી આ અવ્યય (અપ્રતિપાતી) છે અને સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ હોવાથી-ભેદ-રહિત હોવાથી આ એકજ છે.

વિશેષમાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે કેવલજ્ઞાનની સાથેજ સમકાલે કેવલદર્શનનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કિન્તુ એકજ સમયમાં આ બનેનો ઉપયોગ હોઇ શકતો નથી. પરંતુ પ્રથમ સમયમાં કેવલજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને દ્વિતીય સમયમાં કેવલદર્શનનો ઉપયોગ હોય છે એમ સૈદ્ધાન્તિકો માને છે, જ્યારે તાર્કિક-ચક્ર-ચૂડામણિ **શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર** તો એકજ સમયમાં બને ઉપયોગો માને છે.

અલંકાર-વિચાર—

આ પદ્યમાં ઉપમા અલંકાર નજરે પડે છે. તેમાં ઉપમાનું લક્ષણ આપણે ચોથા પૃષ્ઠમાં જોઇ ગયા છીએ. ઉપમાના ઉપમાન અને ઉપમેય એ બે અંગો હોવા જોઇએ તે પ્રમાણે

---

૧ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એ કર્મના પાડવામાં આવતા આઠ વિભાગો પૈકી એક છે. જીવની જ્ઞાન-શક્તિને આચ્છાદિત કરવામાં એનું શરાતન સમાયેલું છે. આ કર્મના ઉદય દરમ્યાન સંસારી જીવ વસ્તુને બરાબર જાણી શકતો નથી. આ આવરણનો સર્વથા ઉચ્છેદ થતાં તે સર્વજ્ઞ બને છે.

૨ આ સંબધમાં મત-ભેદ છે. એની સ્થૂલ રૂપરેખા સારૂ જુઓ શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૫૯).

આ પદ્યમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદય, જ્ઞાન અને સૂર્ય, જિનેશ્વર અને દિવસ, ભુવન અને ગગન અને મોહ અને અંધકાર એ ઉપમાન-ઉપમેયનાં યુગલો છે.

વિશેષમાં અત્ર અસંગતિ અલંકાર પણ છે કેમકે એક સ્થળે કારણ છે ત્યારે અન્ય સ્થળે કાર્યોત્પત્તિ છે. જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેનો મોહ નાશ પામે એ સુવિદિત હકીકત છે. છતાં અત્રે તો જ્ઞાન પ્રભુને ઉદ્ભવ્યું અને જગતના મોહનો નાશ થયો.

卐 卐 卐 卐

केवलोत्पत्तेरनन्तरं पूजामाह—

पूआवसरे सरिसो, दिट्ठो चक्कस्स तं [1]पि भरहेण ।
विसमा हु विसयतिण्हा, गरुआण वि कुणइ मइमोहं ॥ १७ ॥

[पूजावसरे सदृशो दृष्टश्चक्रस्य त्वमपि भरतेन ।
विषमा खलु विषयतृष्णा गुरुकाणामपि करोति मतिमोहम् ॥]

प्र० वृ०—पूआवसरत्ति । हे भुवनभानो ! भगवन् ! त्वं केवलमहिमप्रस्तावे भरतचक्रिणा चक्रेण तुल्यो दृष्टोऽसीति । अयोध्यापुरिमतालपुरपरिसरे भुवनभर्तुः केवलोत्पत्तिरभूत् । तदैव प्रहरणशालायां यक्षसहस्राधिष्ठितं चक्ररत्नमुदपद्यत । ततः महर्षोत्तालगतयः सत्वरमुद्यानपालकाः प्रहरणशालानियुक्ताश्च युगपदेत्य चक्रवर्तिनं विज्ञपयामासुः । ततः समकालं श्रुतियुगलं उपगते तस्मिन् गुरुणि कार्ये (महो)द्वयोः कस्यानयोर्विधेय इति मनाग् दोलायमानं मनो विधाय चक्रवर्ती चिन्तितवान्–अहो मे महामोहः ! क्व रुधिरधौतधारं चक्ररत्नम्, क्व चायं चराचरजगज्जन्तुजातहितकृतः पूजनं पूजा तस्या अवसरः पूजावसरः, तस्मिन् सदृशः–समानः केन ? चक्रेण चक्रगणनया भरतेन चेतसि चिन्तितः, विषयाः शब्दादयस्तेषु तृष्णा–अत्यन्तासक्तिः सा विषमा एव–दुर्जयैव । यतो गुरूणामपि–भुवनमहनीयमहिम्नामपि मोहं–विपर्ययेणान्यथाभावं करोति ॥ इति सप्तदशगाथार्थः ॥ १७ ॥

हे० वि०—ततः किमित्याह—(पूआवसरत्ति)

पूजावसरे–पूजाप्रस्तावे प्राप्ते सदृशः–तुल्यो यथा भवसि एवं दृष्टः–परिकल्पितः त्वमपि–भगवानपि । आस्तां तावदन्यः । कस्येत्याह–चक्रस्य–प्रहरणविशेषस्य । केन ? भरतेन नरपतिना । अथवा विषयग्रहग्रस्तानां किमत्राद्भुतमित्याह–विषमा–वैषम्यधर्मा हुरिति स्फुटं विषयतृष्णा–विषयवाञ्छा यतो गुरुकाणामपि–महतामपि करोति–विदधाति मोहं–बुद्धेरन्यथात्वम् ॥ इति गाथाऽक्षरार्थः ॥ १७ ॥

१ 'मि' इति पाठान्तरम् । २ 'तण्हा' 'तिन्हा' इत्यपि पाठौ ।

શબ્દાર્થ

पूआ (पूजा)=પૂજા, અર્ચન.
अवसर (अवसर)=પ્રસંગ.
पूआवसरे=પૂજાના પ્રસંગે.
सरिसो (सदृशः)=સમાન, સરખો.
दिट्ठो (दृष्ट)=જોવાયો.
चक्कस्स (चक्रस्य)=ચક્રના.
तं (त्व)=તું.
पि (अपि)=પણ.
भरहेण (भरतेन)=ભરતથી.
विसमा (विषमा)=વિષમ, દુર્જય.
हु (खलु)=ખરેખર.
विसय (विषय)=વિષય.
तिण्हा (तृष्णा)=તૃષ્ણા, લાલસા.
विसयतिण्हा=વિષયની તૃષ્ણા.
गरुआण (गुरुकाणां)=મોટાઓની.
वि (अपि)=પણ
कुणइ (करोति)=કરે છે.
मइ (मति)=બુદ્ધિ.
मोह (मोह)=વિભ્રમ.
मइमोहं=મતિના વિભ્રમને.

પદ્યાર્થ

કેવલજ્ઞાનનું પૂજન—

" (હે ભુવન-પ્રદીપ! કેવલ-જ્ઞાનની) પૂજાના પ્રસંગે [1]ભરતે (પ્રસિદ્ધ પ્રભાવવાળા એવા) તને પણ [2]ચક્ર (રત્ન)ના સમાન જોયો. (તેનું કારણ એ છે કે) વિષમ એવી [3]વિષય-તૃષ્ણા [4]મોટાને (એટલે કે જગત્-પૂજ્ય જનોને) પણ મતિ-વિભ્રમ કરાવે છે."—૧૭

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-સંબંધ—

અયોધ્યા દેશમાં આવેલા **પુરિમતાલ** નગરના **શકટાયન** ઉદ્યાનમાં શ્રીઋષભદેવ કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તેજ સમયે **ભરત** નરેશ્વરની આયુધ-શાલામાં ચક્ર-રત્ન ઉત્પન્ન થ કેવલ-જ્ઞાનની વધામણી આપવાને ઉદ્યાન-પાલક **યમક** **ભરત** રાજા પાસે ઉતાવળે આ પહોંચ્યો. તેજ સમયે આયુધશાલામાંથી ચક્ર-રત્નની વધામણી આપવા માટે **શમક** પણ આવી ચઢ્યો. તે બંનેએ અંદર આવવાની રજા છડીદાર દ્વારા માંગી. **ભરતે** તે આપી એટ

---

૧ શ્રીઋષભ પ્રભુના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીની સ્થૂલ રૂપરેખા ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત વીર ભક્તામરના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૬-૭)મા આલેખવામાં આવી છે.

૨ આ ચક્રવર્તીના ચૌદ રત્નો પૈકી એક છે. તે પ્રથમ તેમજ અનુપમ છે. એના એક હજાર યક્ષ અધિષ્ઠાતા છે. ચૌદ રત્નો સંબધી માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૨૧૦ ૨૧૩).

૩ વિષય તેમજ તેના ભેદો સારૂ જુઓ શ્રીમેરૂવિજયગણિકૃત ચતુર્વિંશતિજિનાનન્દસ્તુતિ સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૪૮-૧૫૦)

૪ આ અવસર્પિણી કાળમાં થઇ ગયેલા પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી, આ કાળમાં પ્રથમ ચક્રવર્તી થયેના હોવાથી, સૌધર્મ દેવલોકના ઇન્દ્રે તેમને અર્ધાસને બેસાડેલા હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ રહીને સર્વજ્ઞ બન્યા હોવાથી અને તેજ ભવમાં પરમ પદને પામેલા હોવાથી ભરત રાજર્ષિને મોટા કહેવા તે યોગ્યજ છે.

ચમકે ભરત રાજાને નમન કરી વિનતિ કરી કે આપના પિતાશ્રીને કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે અને એ કલ્યાણકારી વાર્તા નિવેદન કરતાં મને અતિશય આનંદ થાય છે. ખરેખર આપ ભાગ્યોદય વડે વૃદ્ધિ પામો છો.

આ સમયે શમકે પણ વધામણી ખાધી કે આપની આયુધ-શાલામાં ચક્ર-રત્ન ઉત્પન્ન થયું છે. આ સાંભળીને ક્ષણ વાર ભરત નૃપતિ વિચારમાં પડ્યા કે મારે પ્રથમ કોનું અર્ચન કરવું? આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને કવિ ટકોર કરે છે કે ભરત રાજાએ કેવલ-જ્ઞાનના મહિમા અને ચક્ર-રત્નની પૂજાને સમાન ગણ્યાં. આથી જોકે મોટાનો પણ મતિ-ભ્રમ થાય છે એમ જોઇ શકાય છે, છતાં પણ તેવા મહાત્માઓના સંબંધમાં તે વધારે વાર ટકતો નથી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. કેમકે અનેક જીવોના જાન લેનારૂં અને તેના રૂધિરથી લિપ્ત બનનારૂં આ ચક્ર-રત્ન ક્યાં અને વિશ્વને અભય આપનારા કેવલ-જ્ઞાનથી અલંકૃત પિતાશ્રી ક્યાં એમ વિચારી ભરતે પ્રથમ પોતાના પિતાશ્રીના કેવલ-જ્ઞાનનાજ અર્ચનાર્થે જવા તૈયારી કરવા સેવકોને આજ્ઞા કરી અને તે કાર્યમાંથી મુક્ત થયા પછીજ ચક્ર-રત્નનું અર્ચન કર્યું. આ પ્રમાણે તેમનો મતિ-મોહ ઉદ્‌ભવતાંની સાથેજ નષ્ટ થયો એ પણ એમની મહત્તા સૂચવે છે.

* * * *

पढमसमोसरणमुहे, तुह केवलसुरवहूकओज्जोआ ।
जाया अग्गेइ दिसा, सेवासयमागयसिहिव ॥ १८ ॥

[प्रथमसमवसरणमुखे तव केवलसुरवधूकृतोद्योता ।
जाता आग्नेयी दिशा [2]सेवास्वयमागतशिखीव ॥]

प्र० वृ०—पढमसमोसरणत्ति । हे जगद्गुरो ! तव प्रथमसमवसरणमहोत्सवे आग्नेयी दिक् साक्षात् त्वत्सेवोपनतवैश्वानरेव जातेति । तत्र प्रथमं केवलोत्पत्तेरनन्तरमाद्यं यत् समवसरणं चतुर्विधदेवनिकायविरचितं अष्टप्रातिहार्यजनितचमत्कारं तस्मिन् (तस्य ?) मारम्भे । किंविशिष्टा आग्नेयी दिक् ? 'केवलसुरवधूकृतोद्द्योता' केवला-इतरनरादिजातिव्यतिरिक्ता याः सुरवध्वः-वैमानिकाप्सरसः ताभिः कृतोद्द्योता-देहदीधितिभिर्जनितप्रकाशा । तस्यां विदिशि पर्षत्त्रयं भविष्यति । तत्र प्रथमपरिषदि पुरस्सराः साधवः, द्वितीयस्यां वैमानिकदेव्यः, तृतीयायां प्रवर्तिनीसाध्व्यः । तदानीं च तीर्थस्याप्रवृत्तत्वेन साधुसाध्वीविरहितास्ता एव नाकिनितम्बिन्यः सन्ति । अत एव केवलपदोपादानम् । पुनः किंविशिष्टा ? स्वयं सेवोपनतदहनदेवतेव । केन ? सुरसीमन्तिनीजनिततनुतेजःपुञ्जव्याजेन ॥ इति अष्टादशगाथार्थः ॥ १८ ॥

---

१ 'मुहे' इत्यपि पाठः । २ 'सेवाऽऽत्मयमागत०' इत्यपि सम्भवति ।

हे० वि०—समवसृतिमङ्गीकृत्य स्तुतिमाह—(पढमसमोसरणत्ति)

प्रथमसमवसरणमुखे–आद्यसमवसृत्यारम्भे सति तव–भवतो जाता–सम्पन्ना। काऽसौ काष्ठा–दिक् । कीदृशी? आग्नेयी । किंविधा जातेत्याह—'केवलसुरवधूकृतोद्द्योता' केवला याः सुरवध्वो–देवाङ्गनास्ताभिः कृत उद्द्योतो यस्याः सा तथाविधा। साम्प्रतमु-त्प्रेक्षते—सेवास्वयमागतशिखीव सेवया–पर्युपासनया स्वयम्–आत्मना आगतो योऽसौ शिखी स इव। यद्वा सेवाशयेन–आराधनबुद्ध्या आगतश्चासौ शिखी च तद्वत् इत्यर्थः॥१८

શબ્દાર્થ

पढम (प्रथम)=પહેલું.
संमोसरण (समवसरण)=સમવસરણ, ધર્મ-દેશનાનો મણ્ડપ.
मुह (मुख)=પ્રારંભ, શરૂઆત.
पढमसमोसरणमुहे=પ્રથમ સમવસરણના પ્રારંભમાં.
मह=ઉત્સવ.
पढमसमोसरणमहे=પ્રથમ સમવસરણના ઉત્સવને વિષે.
तुह (तव)=તારા.
केवल (केवल)=એકલી.
सुर (सुर)=સુર, દેવ.
वहू (वधू)=સુન્દરી, સ્ત્રી.
कअ (कृत)=કરેલ.
उज्जोअ (उद्द्योत)=પ્રકાશ
केवलसुरवहूकओज्जोआ=કેવલ સુર-સુન્દરીઓએ કર્યો છે પ્રકાશ જેનો એવી.
जाआ (जाता)=થઇ.
अग्गेइ (आग्नेयी)=અગ્નિ કોણ સંબંધી.
दिसा (दिशा)=દિશા.
सेवा (सेवा)=ભક્તિ.
सयं (स्वयं)=પોતાની મેળે.
आगय (आगत)=આવેલ
आसय (आशय)=ઉદ્દેશ, ઇરાદો.
सिहि (शिखी)=અગ્નિ
सेवासयमागयसिहिव्व=(૧) ભક્તિથી પોતાની મેળે આવેલા અગ્નિની જેમ; (૨) સેવાના ઇરાદાથી આવેલા અગ્નિની જેમ.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના પ્રથમ સમવસરણનો દેખાવ—

" (હે નાથ! તેં કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું ત્યાર બાદ રચવામાં આવેલા) તારા પ્રથમ [1]સમવસરણના મહોત્સવમાં [અથવા પ્રારંભમાં] [2]કેવલ સુર–સુન્દરીઓના (દેહની દ્યુતિ વડે) પ્રકાશ પામેલી અગ્નિ–દિશા ભક્તિથી (આકર્ષાઇને) પોતાની મેળે આવેલા [અથવા સેવા કરવાના અભિપ્રાયથી આવેલા] અગ્નિ–દેવતા જેવી બની ગઇ."—૧૮

---

૧ સમવસરણ સંબધી માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ–ચતુર્વિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૨૯૧–૨૯૭).

૨ સમવસરણમાંની બાર પર્ષદાઓ (આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ–ચતુર્વિંશતિકાના પૃષ્ઠ ૨૯૮–૨૯૯) પૈકી અગ્નિ કોણમાં ત્રણ પર્ષદાઓ હોય છે. તેમાં સૌથી આગળ સાધુઓ, ત્યાર બાદ વૈમાનિક નિકાયની દેવીઓ, અને તેની પાછળ સાધ્વીઓ હોય છે; પરંતુ પ્રથમ સમવસરણના પ્રારંભમાં તીર્થ પ્રવર્તેલું નહિ હોવાથી અને એથી કરીને સાધુ–સાધ્વીનો સદ્‌ભાવ નહિ હોવાથી ફક્ત વૈમાનિક દેવીઓનીજ પર્ષદા એ કોણમાં સંભવતી હોવાથી અત્ર 'કેવલ' શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-તાત્પર્ય—

'ઉત્પ્રેક્ષા' અલંકારથી અલંકૃત આ શ્લોકમાંથી એવો ભાવ પણ નીકળે છે કે અનેક દેવ-દાનવોના ઇન્દ્રોને પ્રભુના કેવલજ્ઞાનનો મહોત્સવ કરવા જતા જોઇને અગ્નિ દિશાનો સ્વામી પણ સેવાર્થે ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

ॐ ॐ ॐ ॐ

अधुना भगवतः सहप्रव्रजितानां सामन्तानां समवसरणोपगतानां वक्तव्यमाह—

गहिअवयभंगमलिणो, नूणं दूरोणएहिं मुहराओ ।
ठविओ पढमिल्लुअता-वसेहिं तुह दंसणे पढमे ॥ १९ ॥

[गृहीतव्रतभङ्गमलिनो नूनं दूरावनतैर्मुखरागः ।
स्थगितः प्रथमोत्पन्नतापसैस्तव दर्शने प्रथमे ॥]

प्र० वृ०—गहिअत्ति । हे भगवन्! तव प्रथमदर्शने दूरम्–अत्यर्थमवनतैर्नूनं–निश्चितं तस्य मुखरागः–मुखच्छाया स्थगितः–अन्तरितः । कैः? तापसैः कच्छमहाकच्छवर्जैः । स्थगने हेतुमाह—यतो गृहीतम्–अङ्गीकृतं भगवद्व्रतावसरे यद् व्रतं–विरतिरूपं तस्य भङ्गः–अन्तराल एव परित्यागः तेन मलिनः–कलुषः । अयमत्राशयः–किल न खलु तैर्भक्त्यतिशयेन भगवतः प्रणतिर्विहिता, किन्तु भुवनगुरुणा समं संयममादायास्माभिः सत्त्वविकलैः पतितत्वं अङ्गीकृतमिति त्रपाभरमन्थरैः स्वमुखमुपदर्शयितुमसमर्थैः प्रणामव्याजेनावनतिरङ्गीकृता ॥ इति एकोनविंशतितमगाथार्थः ॥ १९ ॥

हे० वि०—अधुना तापससमागममुद्दिश्य भगवतः स्तुतिमाह—(गहिअत्ति) । प्रथमतापसैः–आद्यजटाधारिभिर्मुखरागो–वक्त्रौज्ज्वल्यलक्षणः स्थगितः–आच्छादितः । किंविशिष्टः? 'गृहीतव्रतभङ्गमलिनः' गृहीतं व्रतं यद् भगवता सह तस्य भङ्गः–अनासेवालक्षणस्तेन मलिनः–कलुषितः । नूनं–निश्चितम् । किंविधैरित्याह–दूरावनतैः । क सति? तव दर्शने–भवदवलोकने । किंविधे? प्रथमे–आद्ये ॥ इति गाथाक्षरार्थः ॥ १९ ॥

શબ્દાર્થ

गहिअ (गृहीत)=ગ્રહણ કરેલ
वय (व्रत)=વ્રત
भंग (भङ्ग)=ભંગ.
मलिन (मलिन)=મલિન.
गहिअवयभंगमलिणो=ગ્રહણ કરેલા વ્રતના ભંગથી મલિન
नूणं (नून)=ખરેખર.
दूर (दूर)=અત્યન્ત.
ओणअ (अवनत)=નમ્ર, નમનશીલ
दूरोणएहिं=અત્યંત નમ્ર.
मुह (मुख)=મુખ, વદન.
राअ (राग)=રાગ.
मुहराओ=મુખ-રાગ, વદનની છાયા
ठविओ (स्थगित)=ઢાંકી દેવાયો.
पढम (प्रथम)=પહેલા
इल्लुअ (उत्पन्न)=ઉત્પન્ન થયેલ.
तावस (तापस)=તાપસ.
पढमिल्लुअतावसेहिं=પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા તાપસો વડે
तुह (तव)=તારા.
दंसणे (दर्शने)=દર્શનને વિષે.
पढमे (प्रथमे)=પ્રથમ, પહેલા.

પદ્યાર્થ

પ્રભુ પાસે તાપસોનું આગમન—

"(હે નાથ!) તારા પ્રથમ દર્શનને વિષે (અર્થાત્ તને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું બાદ સમવસરણમાં તારૂં પ્રથમ દર્શન થતાં) પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા (કચ્છ અને મહા-[1]સિવાયના) અત્યન્ત નમ્ર તાપસોએ (તારી સાથે દીક્ષા–સમયે) ગ્રહણ કરેલા (સંયમરૂ વ્રતના ભંગથી મલિન (બનેલો) એવો પોતાનો મુખ–રાગ (નમસ્કારના મિષથી) ખર ઢાંકી દીધો."—૧૯

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્યનો સાર—

સ્વામીની સાથે દીક્ષા લઇ પછીથી પતિત થયેલા તાપસો સ્વામીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત તેમને વન્દન કરવા આવે એ સ્વાભાવિક હકીકત છે. આ પ્રસંગે કવિરાજ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે તેઓએ લીધેલું વ્રત પાળ્યું હતું નહિ તેથી તેઓ શું મુખ લઇને પ્રભુ પાસે આવે? એટલે આ તેમનું વન્દન ભક્તિપૂર્વકનું હતું નહિ; પરંતુ પોતાના મુખની મલિનતા નજરે ન પડે તેથી કરીને જાણે સ્વામીના દર્શન થતાંજ મસ્તક નમાવી તેમણે પોતાનું મુખ છૂપાવ્યું.

* * * *

साम्प्रतं तैरलङ्कृतपार्श्वेन स्वामिना यः शोभाभरो विभराम्बभूवेति तमाह—

> तेहिं परिवेढिएण य, वूढा तुमए खणं कुलवइस्स ।
> सोहा विअडंसत्थल–घोलंतजडाकलावेण ॥ २० ॥
>
> [तैः परिवेष्टितेन च व्यूढा त्वया क्षणं कुलपतेः ।
> शोभा विकटांसस्थलप्रे(ङ्)खज्जटाकलापेन ॥]

प्र० वृ०—तेहिन्ति । हे जगद्वल्लभ! त्वया क्षणं कुलपतेः शोभा व्यूढा–प्राप्ता । शिष्टेन त्वया? तैर्जटामुकुटविटङ्कितशिरोभिरुद्धूलितगात्रैः अभिनवतपस्विभिः परि न्तात् वेष्टितेन [व्यूढा–प्राप्ता]। का? शोभा–सादृश्यम् । कस्य? कुलपतेः–तपस्विना(चार्यस्य । किंविशिष्टेन त्वया? विकटौ–विस्तीर्णौ समदवृषस्कन्धवन्धुरौ यौ अंसस्थली–स्क प्रदेशौ तयोः आधारभूतयोः घोलंतजडाकलावेण–प्रेङ्खत्सुश्लिष्टकुन्तलकलापेन । एवंविध तापसैः कृतपरिवेषस्य समुचितं कुलपतित्वम् । अथ कियत् कालम्? क्षणं पश्चात् ते प्रव्रज्यां जगृहुरित्यर्थः ॥ इति विंशतितमगाथार्थः ॥ २० ॥

हे० वि०—तत्समागमे भगवान् किंविधो जात इत्याह—(तेहिन्ति)।

---

[1] 'સિવાયના' એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કચ્છ અને મહાકચ્છ એ બે તાપસોએ દી(માર્ગ મૂક્યો નહિ, એટલે તેઓ પ્રભુ પાસે આવ્યા નહિ

अस्या गमनिका—तैस्तापसैः परिवेष्टितेन-परिवारितेन च-पुनरर्थे त्वया-भगवता वूढा-धृता । काऽसावित्याह—शोभा-श्रीः । कस्य? कुलपतेः । कथम्? क्षणं-स्तोककालम् । पश्चात् ते प्रव्रज्यां प्रजगृहुरित्यभिप्रायः । किंविधेन त्वया? 'विकटांसस्थलघोलमानजटाकलापेन' विकटौ-विस्तीर्णौ यौ अंसस्थलौ तयोर्घोलायमानो जटाप्राग्भारो यस्य स घोलतजटाकलापः तथाविधः तेन ॥ इति गाथार्थः ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ

तेहिं (तैः)=તેઓ વડે.
परिवेढिएण (परिवेष्टितेन)=વીંટાયેલા.
य (च)=વળી.
वूढा (व्यूढा)=પ્રાપ્ત થઇ.
तुमए (त्वया)=તારાથી.
खणं (क्षणं)=એક પળ વાર.
कुल (कुल)=કુળ.
वइ (पति)=પતિ.
कुलवइस्स=કુળપતિની, તાપસાચાર્યની.
सोहा (शोभा)=શોભા.
विअड (विकट)=વિશાળ
अंस (अंस)=સ્કંધ, ખાંધ.
त्थल (स्थल)=સ્થળ, પ્રદેશ.
घोलंत (प्रेङ्खत्)=સ્પર્શ કરતો, અડકતો.
जडा (जटा)=જટા.
कलाव (कलाप)=કલાપ, સમૂહ.
विअडंसत्थलघोलंतजडाकलावेण=વિશાળ સ્કંધ-પ્રદેશને સ્પર્શ કરતો છે જટા-સમૂહ જેમનો એવા.

પદ્યાર્થ

તાપસોથી પરિવૃત પ્રભુ—

"વળી (હે નાથ! આ પ્રમાણે વન્દન કરવા આવેલા) તે તાપસો વડે વીંટાયેલ એવા અને વિશાળ સ્કંધ-પ્રદેશને સ્પર્શ કરતા જટા-સમૂહવાળા એવા તેં [1]ક્ષણ વાર કુળ-પતિની શોભા પ્રાપ્ત કરી."—૨૦

* * * *

तुह रूवं पिच्छंता, न हुंति जे नाह ! हरिसपडिहत्था ।
समणा वि गयमण च्चिय, ते केवलिणो जइ न हुंति ॥ २१ ॥

[तव रूपं पश्यन्तो न भवन्ति ये नाथ! हर्षपरिपूर्णाः ।
समनस्का अपि गतमनस्का एव ते केवलिनो यदि न भवन्ति ॥]

प्र० वृ०—तुहत्ति । हे नाथ!-स्वामिन्! ये त्वद्रूपमवलोकयन्तः प्रीतिं न बिभ्रति ते समनस्का अपि गतमनस्का एव भवन्ति-असंज्ञिन एव । तत्र रूपं-नैसर्गिकमाङ्गिकशोभावैभवं, तच्च तथाविधशुभसंसारशुभभावनावशानिबिडनिकाचिताद्भुततीर्थकृन्नामकर्मविनिर्मितं सर्वोत्तममेव भवति । एवंविधं च तव रूपं प्रेक्षमाणाः-साक्षात्कुर्वाणा ये प्राणिनः हर्षभरनिर्भरा भवन्ति न, ते समनस्का अपि-संज्ञिनोऽपि गतमनस्का-असंज्ञिन एव,

[1] ક્ષણ વાર કહેવાનું કારણ એ છે કે ત્યાર પછી તો તરતજ તે તાપસોએ પ્રભુના ઉપદેશથી દીક્ષા ગ્રહણ કરવા માટે મુષ્ટિ વડે કેશનો લોચ કર્યો; એટલે તેઓ તાપસ મટીને મુનિ થયા.

समनस्काः ते कथम्? अमनस्का इति न?, किं सर्वेषामियमेव गतिरित्याह–यदि ते केवलज्ञानिनो न भवेयुः । केवलिनस्तु श्रमणलिङ्गधारिणोऽपि तथा स्थितेरेव भावमनोवैकल्यान्नामनस्का एव भवन्ति । इत्येकविंशतितमगाथार्थः ॥ २१ ॥

हे० वि०—रूपातिशयमुररीकृत्य स्तुतिमाह—(तुहत्ति)।

तव रूपं–भवतो रूपं–विम्बं पश्यन्तः–अवलोकयन्तो (ये) न भवन्ति–न जायन्ते प्रक्रमात् प्राणिनो गम्यन्ते । किंविधाः? हर्षपरिपूर्णाः । ते किम्? समनस्का अपि स्थावरा एव–एकेन्द्रिया एवेत्यर्थः । परं ते यदि द्रष्टारः केवलिनो न भवन्ति ॥ ननु किं समनस्काः केवलिनो भण्यन्ते येनेदमुच्यते? "अमनस्काः केवलिनः" इत्यागमः । सत्यम्; किन्तु समणत्ति प्राकृतशब्देन उच्यन्ते । अतस्तेषां व्युदासः इति हृदयम् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ

तुह (तव)=તારા.
रूवं (रूपं)=રૂપને.
पिच्छंता (पश्यन्तः)=જોનારા
न (न)=નહિ.
हुंति (भवन्ति)=થાય છે.
जे (ये)=જેઓ.
नाह! (नाथ!)=હે પ્રભુ!
हरिस (हर्ष)=હર્ષ, આનન્દ.
पडिहत्थ (परिपूर्ण)=ભરપૂર.
हरिसपडिहत्था=હર્ષથી ભરપૂર.
समणा (समनस्काः)=સંજ્ઞીઓ.
समणा (श्रमणाः)=સાધુઓ.
वि (अपि)=પણ.
गय (गत)=ગયેલું.
मण (मनस्)=મન, ચિત્ત.
गयमण=જતું રહ્યું છે મન જેનું એવા, અસંજ્ઞી
च्चिय (एव)=જ.
ते (ते)=તેઓ.
केवलिणो (केवलिन्)=કેવલીઓ, સર્વજ્ઞ.
जइ (यदि)=જો.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનું અનુપમ રૂપ—

"હે નાથ! તારૂં (સર્વોત્તમ) રૂપ જોનારા (જીવો) જો હર્ષથી પરિપૂર્ણ થતા નથી, તો જો તેઓ સર્વજ્ઞ ન હોય તો પછી તેઓ સંજ્ઞી હોવા છતાં પણ ખરેખર અસંજ્ઞી છે."—૨૧

સ્પષ્ટીકરણ

સર્વજ્ઞમાં હર્ષનો અભાવ—

જે મનુષ્ય સર્વજ્ઞ હોય, તેને હર્ષ કે શોક સંભવતા નથી, કેમકે એ તો અજ્ઞાનજન્ય યોગ્ય છે. પૂર્વે નહિ દૃષ્ટિ-ગોચર કે શ્રવણ-ગોચર થયેલી હકીકતનો અનુભવ થવાથી પ્રાયઃ હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વજ્ઞને તો પ્રતિક્ષણ ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોવાથી તેના સંબંધમાં આ હકીકત ઘટી શકતી નથી.

પદ્ય-ધ્વનિ—

આ પદ્યમાંથી એવો સામાન્ય અર્થ નીકળે છે કે સર્વજ્ઞ સમનસ્ક છે, કેમકે જો તેવો ભાવાર્થ નહિ નીકળતો હોય, તો 'સર્વજ્ઞ ન હોય તો' એમ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતે નહિ. પરંતુ

१ જુઓ સ્થાનાંગ (સ્થા० ४), પ્રજ્ઞાપના તથા ભગવતીસૂત્ર.

ोने સમનસ્ક નથી કિન્તુ અમનસ્ક છે એમ આગમ કહે છે એવો ઉલ્લેખ શ્રીહેમચન્દ્રગણિ-
। ટીકામાં છે તેનું શું? આ સંબંધમાં નિવેદન કરવાનું કે કેવલીને દ્રવ્ય-મનજ છે પરંતુ તેમને
વ-મન નથી એટલે દ્રવ્ય-મનની અપેક્ષા પ્રમાણે સર્વજ્ઞો સમનસ્ક છે, કેમકે જરૂર પડે અનુત્તર
માનવાસી દેવ વિગેરેને તેમના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે તેઓ દ્રવ્ય-મનનો ઉપયોગ
. છે; જ્યારે ભાવ-મનની અપેક્ષાએ તો તેઓ અમનસ્ક છે.

વિશેષમાં 'સમણુ' શબ્દનો અર્થ શ્રમણો (સાધુઓ) થાય છે અને સર્વજ્ઞો પણ સાધુઓ
, પરંતુ તેઓ સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમનામાં હર્ષાદિકનો અભાવ છે એટલે તેમનો આ કોટિમાં
તર્ભાવ કરવો નહિ એમ સૂચવવા 'સર્વજ્ઞ ન હોય તો' એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

卐 卐 卐 卐

इदानीं स्वामिनो गुणानुगुणां स्तुतिं स्तुतिकृदाह—

पत्ताणि असामन्नं, समुन्नइं जेहिं देवया अन्ने।
ते दिंति तुम्ह गुणसं-कहासु हासं गुणा मज्झ ॥ २२ ॥

[प्राप्तान्यसामान्यां समुन्नतिं यैर्दैवतान्यन्यानि।
ते ददते तव गुणसङ्कथासु हासं गुणा मह्यम्॥]

प्र० वृ०—पत्ताणित्ति। इह हि प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रधानतमं किमपि पण्यं विचार्याङ्गीकु-
र्वन्ति तद्वदत्रापि विवेचकैः कैश्चित् सकलदोषकालुष्यकलङ्कविकलं जगद्गुरो! भवन्तं
भवतं मनसि कृत्य त्वद्गुणसङ्कथासु क्रियमाणासु परदेवानां विचार्यमाणा गुणा मम
हास्यं ददतीति। अथ कानि तानि दैवतानि समुन्नतिं प्राप्तानि अत आह—अन्यानि च-
अवीतरागत्वेन त्वद्व्यतिरिक्तानि। तव गुणगणाश्च तदीयेतिवृत्तादेव सर्वात्मनाऽवसेयाः।
तेषामविचारितचारु चरितं ततो हरिहरब्रह्मादीनाम् अत एव तथाविधाभिरामगुणसङ्कथासु
क्रियमाणासु कथमेषामेवंविधा गुणगणा मम हास्यं न ददति? यदेवंविधैरपि दैवतगुण-
गणैस्तानि जगति [1]निःसामान्यां–अनन्यसदृशीं समुन्नतिं प्राप्तानि, स च तदाराधकानामेव
विचारचातुरीप्रपञ्चः॥ इति द्वाविंशतितमगाथार्थः॥ २२॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्गुणमाहात्म्यद्वारेण स्तवमाह—(पत्ताणित्ति)।

यैर्गुणैरन्ये देवता हरिहरादयः समुन्नतिं–समृद्धिं प्राप्ताः। किंविधाम्? [2]निःसामा-
न्याम्–असाधारणाम्। ते गुणाः किं ददति–जनयन्ति? हासं–अवज्ञारूपम्। कस्य? मम–
मे। कासु सतीषु? 'गुणसङ्कथासु' गुणानां भगवदाचरणरूपाणां सम्यक्कथावर्णनासु।
कस्य सम्बन्धिनीषु? तव–भवतः॥ इति गाथार्थः॥ २२॥

१-२ 'असामा०' इति प्रतिभाति।

શબ્દાર્થ

पत्ताणि (प्राप्तानि)=મેળવેલ.
असामन्नं (असामान्या)=અસાધારણ.
समुन्नइं (समुन्नतिं)=ઉન્નતિને, મોટાઇને.
जेहिँ (यैः)=જેમનાથી.
देवया (दैवतानि)=દેવોએ
अन्ने (अन्यानि)=અન્ય, બીજા.
ते (ते)=તેઓ.
दिंति (ददते)=આપે છે.
तुम्ह (तव)=તારા.
गुण (गुण)=ગુણ.
संकहा (सङ्कथा)=સંકથા, કીર્તન.
गुणसंकहासु=ગુણોની સંકથાઓને વિષે.
हासं (हासं)=હાસ્યને, તિરસ્કારને.
गुणा (गुणाः)=ગુણો.
मज्झ (मह्य)=મને.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના ગુણોનું ગૌરવ—

"જે ([1]જગત્કર્તૃત્વાદિક) ગુણો વડે (હરિ, હર પ્રમુખ) અન્ય દેવોએ અસાધારણ પ્રભુતાને પ્રાપ્ત કરી, તે (કલ્પિત) ગુણો (હે નાથ!) તારા (સદ્ભૂત) ગુણોના સંકીર્તનો થતાં હોય ત્યારે મને હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે (કેમકે હરિહરાદિકની મોટાઇ મિથ્યા આડંબરવાળી છે, કારણકે એ મોટાઇનો આધાર તો કલ્પિત ગુણો છે અને તેનો તેમનામાં ખોટો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે તારી મોટાઇનો આધાર સાચા-સદ્ભૂત ગુણો અવલંબીને છે)."—૨૨

* * * *

૧ 'જગત્-કર્તૃત્વ' એ કલ્પિત વસ્તુ છે અને તેથી ઈશ્વર જગત્-કર્તા છે એમ કહેવું તે ન્યાય-વિરુદ્ધ છે. કોઇ પણ વસ્તુ સર્વથા ઉત્પન્ન થતી નથી કે સર્વથા તેનો નાશ થતો નથી, તો પછી ઈશ્વરે જગત્ ક્યારે, ક્યાંથી (કઇ વસ્તુમાંથી તેમજ કયે સ્થળેથી) અને કેમ ઉત્પન્ન કર્યું તે વિચારવું જોઇએ. જુઓ શ્રીકુમારિલભટ્ટનો શ્લોક-વાર્તિક (શ્લો० ૪૪-૪૭ સમ્બ०). વિચાર કરતા એ જરૂર માલૂમ પડશે કે જગત્-કર્તૃત્વ એ વન્ધ્યા-પુત્ર જેવું છે.

વળી કેટલાક અન્ય દર્શનીયો પણ ઈશ્વરને જગત્-કર્તા માનતા નથી, એ વાત સાંખ્ય-તત્ત્વકૌમુદીની ૫૭ મી કારિકાના વાચસ્પતિમિશ્ર મહાશયે કરેલા વિવેચન ઉપરથી તેમજ ભગવદ્-ગીતાના પંચમ અધ્યાયના ૧૪ મા શ્લોક ઉપરથી પણ જોઇ શકાય છે.

અત્ર આ સંબંધમાં વિશેષ ઊહાપોહ ન કરતાં એ વિષયના તીવ્ર જિજ્ઞાસુને સૂત્રકૃતાંગ (શ્રુ० ૧, અ० ૧, ઉ० ૩; શ્રુ० ૨, અ० ૧), નન્દીસૂત્ર (સૂ० ૪૭), શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચય (તૃતીય સ્તબક) તેમજ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે રચેલી અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાત્રિંશિકાના છઠ્ઠા શ્લોકનું મુનિરાજ શ્રીમલ્લિષેણકૃત વિવરણ જોઇ જવા વિનતિ કરું છું, ત્યારે આનું ફક્ત દિગ્દર્શન કરવાની અભિલાષાવાળા પાઠકવર્ગને તો ન્યાયકુસુમાંજલિના દ્વિતીય સ્તબકના ૧ થી ૯ સુધીના શ્લોકો ઉપરનું મહીધર સ્પષ્ટીકરણ જોવા (ભલામણ કરું છું.

दोसरहिअस्स तुह जिण!, निंदावसरंमि भग्गपसराए ।
वायाइ वयणकुसला वि, वालिसायंति मच्छरिणो ॥ २३ ॥

[दोषरहितस्य तव जिन! निन्दावसरे भग्नप्रसरया ।
वाचा वचनकुशला अपि वालिशायन्ते मत्सरिणः ॥]

प्र० वृ०—दोसत्ति । हे [१] जितान्तरारे ! जिन ! तव निन्दावसरे मत्सरिणो वालिशायन्त इति । तत्र मत्सरिणो–विद्यमानाभिरामपरगुणग्रामासहिष्णवस्ते 'वालिशायन्ते' वालिशा–जडास्तद्वदाचरन्ति, मुग्धमूर्धाभिषिक्तायन्त इत्यर्थः । वचनकुशला अपि–वाक्प्रपञ्चचतुरा अपि । वाचा–गिरा । किंविशिष्टया ? यतः कारणात् भग्नप्रसरया–मुकुलितविस्तारया । कस्मिन्नवसरे ? तव निन्दावसरे–अश्लाघावादावसरे प्रस्तावे । किंविशिष्टस्य तव ? दोषरहितस्य–तिलतुषत्रिभागमात्रेणापि दोषेणास्पृष्टस्य । अयमाशयः–दुर्जनाः सूचीरन्ध्रमात्रमपि दूषणं ज्ञात्वाऽसत्यान्यपि वचनीयान्यारोपयितुमुपक्रमन्ते । त्वयि तु परमाणुप्रमाणमपि दोषमनीक्षमाणाः सर्वथैव हताशा एव तपस्विनस्ते सञ्जाताः ॥ इति त्रयोविंशतितमगाथार्थः ॥२३॥

हे० वि०—भगवन्निर्दोषताकथनमुखेन श्लाघामाह—(दोसत्ति) ।

अस्या गमनिका—हे जिन! दोषरहितस्य तव—कलङ्कवर्जितस्य भवतो निन्दावसरे–परिभवप्रस्तावे वालिशायन्ते–मूर्खा इवाचरन्ति । के? मत्सरिणः–परपरिवादिनः । कया? वाचा–गिरा । किंविधया? 'भग्नप्रसरया' भग्नो निर्दोषत्वात् भगवतः प्रसरः–प्रवेशो यस्याः सा तथोक्ता तया । किंविशिष्टा अपि त इत्याह—वचनकुशला अपि–स्थानान्तरेषु उक्तिनिपुणा अपि इति परमार्थः ॥ २३ ॥

शब्दार्थ

दोस (दोष)=દોષ, અવગુણ.
रहिअ (रहित)=રહિત, વિનાના.
दोसरहिअस्स=અવગુણ વિનાના.
तुह (तव)=તારા.
जिण! (जिन!)=હે તીર્થંકર!
निंदा (निन्दा)=નિન્દા.
अवसर (अवसर)=પ્રસંગ.
निंदावसरंमि=નિન્દાના પ્રસંગે.
भग्ग (भग्न)=ભાંગી ગયેલ.
पसर (प्रसर)=પ્રસાર, વિસ્તાર.
भग्गपसराए=ભાંગી ગયો છે પ્રસાર જેનો એવી.
वायाइ (वाचा)=વચન વડે, વાણી દ્વારા.
वयण (वचन)=વચન.
कुसल (कुशल)=કુશળ, ચતુર.
वयणकुसला=વચનમાં કુશળ.
वि (अपि)=પણ.
वालिसायंति (वालिशायन्ते)=બાળક જેવી ચેષ્ટા કરે છે.
मच्छरिणो (मत्सरिणः)=[२]મત્સરી.

१ 'जिन!–जितान्तरारे!' इति प्रतिभाति ।

२ આવા જનો પારકાના સદ્‌ભૂત ગુણોને સહન કરતા નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ એક તલ જેટલો પણ અન્યમાં દોષ હોય તો તેની નિન્દા કરવા મંડી જાય છે; કિન્તુ સર્વજ્ઞમાં દોષનો સર્વથા અભાવ

પદ્યાર્થ

પ્રભુના નિન્દકોની બાલિશતા—

"હે તીર્થંકર! વચન (વદવા)માં કુશળ (એવા) મત્સરી (લોકો) પણ (સર્વથા) દોષ-રહિત એવા તારી નિંદા કરવાને પ્રસગે ભાંગી ગયેલા પ્રસારવાળી વાણી (વદવા) વડે (જેમ તેમ બોલવાથી) બાળકના જેવી ચેષ્ટા કરે છે."—૨૩

* * * *

अणुरायपल्लविल्ले, रइवल्लिफुरंतहासकुसुमंमि ।
तवताविओ वि न मणो, सिंगारवणे तुहल्लीणो ॥ २४ ॥

[अनुरागपल्लववति रतिवल्लिस्फुरद्धासकुसुमे ।
तपस्तापितमपि न मनः शृङ्गारवने तव लीनम् ॥]

प्र० वृ०—अणुरायत्ति । हे भुवनभूषण! विभो! तव मनः शृङ्गारवने न समाश्रितमिति। कथम्भूते शृङ्गारवने? 'अणुरायपल्लविल्ले' दर्शनस्य श्रवणस्य चानु-पश्चात् जायत इत्यनुरागः स एव पल्लवौघस्तेन पल्लववति । वनं हि पल्लवपेशलं भवति । शृङ्गारवनं नवनवां भङ्गीमङ्गीकुर्वाणस्यानुरागस्यैव तैस्तैरुत्कलिकाप्रकारैः पल्लवितं तस्मिन् । विशिष्टे? 'रइवल्लिफुरंतहासकुसुमंमि' तत्र रतिः-अनुरागस्यैव नैरन्तर्येण प्र सन्ततिः, सा च यूनोः परस्परावलोकनमात्रात् सम्भोगादिभिः प्ररोहैर्निरन्तर वल्लिरिव वल्लिः तस्यां ललितं स्मितमेव कुसुमं यत्र तस्मिन् । तव मनः कथम्भूतम् भिरनशनादिभिस्तापितमपि-बाढं तपितमपि । तथा चोक्तम्—

"सन्तापितातिससारे यदि बत विश्रामभूमयो रामाः ।
ननु कुपितभोगिभोगच्छायाभिः किं कृतं तर्हि? ॥ १ ॥"—आर्या

अतः स्थाने शाश्वतसुखाभिलाषिणो भुवनबान्धवस्य मनः शृङ्गारवने न लीनम् चतुर्विंशतितमगाथार्थः ॥ २४ ॥

હોવાથી તેમની નિન્દા તો તેઓ અલ્પાંશે પણ કરી શકતા નથી આવા જનોના સબધમા શ્રીહે સૂરિના નીચે મુજબના ઉદ્ગારો મનન કરવા જેવા છે

"गुणेष्वसूयां दधत परेऽमी
मा शिश्रियन् नाम भवन्तमीशम् ।
तथापि संमील्य विलोचनानि
विचारयन्तां नयवर्त्म सत्यम् ॥"—ઉપજાતિ

—અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાત્રિંશિકા, શ્લો૦ ૩

અર્થાત્ ખરેખર ગુણોને વિષે અદેખાઇ રાખનારા આ અન્ય (દાર્શનિકો) આપનો ઈશ્વર આશ્રય લીધો નહિ, તોપણ નેત્રને મીંચીને (ક્યો) નીતિ-માર્ગ સત્ય (છે તે) તેમણે વિચારવું જોઇ

हे० वि०–भगवतो वीतरागतामुररीकृत्य स्तवमाह—(अणुरायत्ति) ।

हे भगवन्! त्वन्मनः तपस्तापितमपि शृङ्गारवने–भोगकानने नाश्रितं– (तेन) न निवासः
ः । किम्भूते? 'अनुरागपल्लववति' अनुराग एव पल्लवो विद्यते यस्य तत् तथा तस्मिन्
नुरागपल्लववति । "मंउवत्थम्मि मुणिज्जह आणा–इल्लं मणंतं च" इति प्राकृतलक्षणा-
त्वर्थीयः । तथा रतिर्वल्लीव यत्र तत् तथा तच्च तत् स्फुरद्धासकुसुमं च रतिवल्लीस्फुरद्धा-
कुसुमं तस्मिन् । यद्वा रतिरेव वल्ली तस्यां स्फुरद्धासकुसुमं यत्र तत् तथा तत्र । किमुक्तं
वति? यः किल तापेन–ग्रीष्मेण तापितो भवति स वनमाश्रयति । त्वन्मनस्तु तपसा
पितमपि शृङ्गारवने नाश्रितम् ॥ इति गर्भार्थः ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થ

गुराय (अनुराग)=[3]અનુરાગ, સ્નેહ.
वविल्ल (पल्लववत्)=પલ્લવવાળા.
गुरायपल्लविल्ले=સ્નેહરૂપી પલ્લવવાળા.
(रति)=[4]રતિ.
ल्ले (वल्लि)=લતા, વેલ.
रंत (स्फुरत्)=વિકસતા, શોભતા.
स (हास)=હાસ્ય.
सुम (कुसुम)=પુષ્પ, ફુલ.
त्वल्लिफुरंतहासकुसुमम्मि=(૧) રતિરૂપ વેલ તથા શોભતા હાસ્યરૂપ ફુલવાળા; (૨) રતિરૂપી લતા ઉપર સ્ફુરી રહેલા હાસ્યરૂપ પુષ્પવાળા.

तव (तप)=તપશ્ચર્યા.
ताविअ (तापित)=તપ્ત થયેલ.
तवताविओ=તપશ્ચર્યાથી તપ્ત થયેલું.
वि (अपि)=પણ.
न (न)=નહિ.
मणो (मनः)=મન, ચિત્ત.
सिंगार (शृङ्गार)=શૃંગાર.
वन (वन)=વન, જંગલ..
सिंगारवने=શૃગારરૂપ વનમાં.
तुह (तव)=તારૂં.
लीणो (लीनं)=આસક્ત થયેલ.

પદ્યાર્થ

પ્રભુની અસાધારણ વીતરાગતા—

"(હે નાથ!) અનુરાગરૂપી પલ્લવવાળા અને રતિરૂપી લતાના ઉપર વિકસતા
હાસ્યરૂપ પુષ્પવાળા એવા શૃંગારરૂપ વનમાં (અનશનાદિક) તપશ્ચર્યા(રૂપી તાપ)થી તપ્ત
થયેલું પણ તારૂં ચિત્ત ચોંટ્યું નહિ (એ આશ્ચર્ય છે, કેમકે ગ્રીષ્મ ઋતુના તાપથી તપેલા
જનો તો વનનો આશ્રય લે છે)."—૨૪

❀ ❀ ❀ ❀

१ छाया—

मतुवर्थे जानीत ... ... ।

२ मतुर्द्वं स्वरूपमिदमिति प्रतिभाति, सिद्धहेमे (८–२–१५९) निम्नलिखितोल्लेखप्रेक्षणात्—

"आलु–इल्ल–उल्ल–आल–वन्त–मन्त–इत्त–इर–मणा मतोः"

૩ દર્શન તેમજ શ્રવણ પછી ઉત્પન્ન થતો રાગ.

૪ અનુરાગની નિરંતર વધનારી સંતતિ.

साम्प्रतं भुवननाथस्य प्रस्तुतमेव मन्मथप्रत्यर्थितामाह—

आणा जस्स विलइआ, सीसे सेस व्व हरिहरेहिं पि ।
सो वि तुह झाणजलणे, मयणो मयणं विअ विलीणो ॥ २५ ॥

[आज्ञा यस्य विलगिता शीर्षे शेषेव हरिहराभ्यामपि ।
सोऽपि तव ध्यानज्वलने मदनो मदनमिव विलीनः ॥]

प्र० वृ०–आणत्ति । हे भगवन्! सोऽपि मदनस्तव ध्यानानले मदनमिव विलीन इति यस्य मदनस्य–रतिपतेराज्ञा–शासनं हरिहराभ्यामपि शीर्षे–शिरसि विर- रोपिता । केव? शेषेव–समुचितेष्टदेवतानिर्माल्यमिव । हरिर्लक्ष्मीपतित्वेन प्रतीत हरोऽपि पार्वतीप्राणनाथत्वेन । तद्देवाभ्यां सकलसुरासुरनमस्कृताभ्यां हरिहराभ्या मदनशासनं शिरसा धृतं, ततोऽप्रतिहतपराक्रमः कामस्तव ध्यानज्वलने स्मीकरणाक्षीणशक्तौ शुक्लध्यानधूमध्वजे झटिति मदनमिव विलीनः इति अहो तव वातिशय इति । इति पञ्चविंशतितमगाथार्थः ॥ २५ ॥

हे० वि०–इदानीं मदननिराकरणद्वारेण भगवतः स्तवमाह—(आणत्ति) ।

आज्ञा–शासनं यस्य मदनस्यावलम्बिता–धृता । क्वेत्याह—शिरसि–मूर्ध्नि । काभ्या मपि? हरिहराभ्यामपि । केव? शेषेव–पूज्यमस्तकस्थानारोपणमिव । सोऽपि मारह ध्यानज्वलने–ध्यानधूमध्वजे सति मदनमिव–सिक्थमिव विलीनः–प्रलयं गतः ॥ इ गाथार्थः ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ

आणा (आज्ञा)=આજ્ઞા, શાસન, હુકમ	सो (स)=તે
जस्स (यस्य)–જેની	वि (अपि)=પણ
विलइआ (विलगिता)=ધારણ કરવામા આવી	तुह (तव)=તારા
सीसे (शीर्षे)=મસ્તક ઉપર.	झाण (ध्यान)=ધ્યાન
सेसा (शेषा)=શેષ, ઇષ્ટ દેવને અર્પણ કરવામા આવેલી વસ્તુનો નિર્માલ્ય અશ	जलण (ज्वलन)=અગ્નિ.
व (इव)=જેમ	झाणजलणे=ધ્યાનરૂપી અગ્નિમા
हरि (हरि)=હરિ, વિષ્ણુ.	मयणो (मदन)=[1]મદન, કદર્પ, કામદેવ
हर (हर)=હર, મહાદેવ.	मयणं (मदन)=મીણ
हरिहरेहिं=હરિ અને હર વડે	विअ (इव)=જેમ
पि (अपि)–પણ	विलीणो (विलीन)=ઓગળી ગયો.

પદ્યાર્થ

કુદિત કંદર્પના દર્પનું દલન—

"જેની આજ્ઞા હરિએ અને હરે પણ શેષની જેમ મસ્તકે ચઢાવી છે, તે (અપ્રતિ

---

१ આની માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ० १४२), ચતુર્વિંશતિકા (પૃ० ६२) તેમજ શ્રીભક્તામર-સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્યસંગ્રહનો દ્વિતીય વિભાગ (પૃ० १११-११३)

ા સામર્થ્યવાળો) મદન પણ (હે નાથ!) તારા (શુક્લ) ધ્યાનરૂપી અગ્નિમાં મીણની જેમ ાગળી ગયો."—૨૫

સ્પષ્ટીકરણ

ધ્યાન-દિગ્દર્શન—

ધ્યાનની વ્યાખ્યા કરતાં વાચકવર્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ કથે છે કે—

"उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम्"

—તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ૦ ૯, સૂ૦ ૨૭)

અર્થાત્ ઉત્તમ (એટલે કે વજ્ર-ઋષભ-નારાચ, ઋષભ-નારાચ, નારાચ અને અર્ધ-નારાચ ; ચાર પૈકી ગમે તે) સંહનનવાળા જીવનો એકાગ્રપણે ચિન્તાનો રોધ તે 'ધ્યાન' છે. આ ાન અંતર્મુહૂર્ત સુધી સંભવે છે.[1]

જૈન શાસ્ત્રમાં ધ્યાનના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છેઃ—(૧) આર્ત, (૨) રૌદ્ર, (૩) ધર્મ ાને (૪) શુકલ. તેમાં પ્રથમના બે ધ્યાન સંસારના હેતુરૂપ છે, જ્યારે અન્તિમ બે ધ્યાનો તો ોક્ષના કારણભૂત છે. વિશેષમાં આ ચાર ધ્યાનો પૈકી આર્ત ધ્યાન સૌથી અનિષ્ટ છે, જ્યારે ાુકલ ધ્યાન સૌથી સારૂં છે.

આર્ત ધ્યાન અવિરત, દેશવિરત અને પ્રમત્ત સંયતોને સંભવે છે. એના ચાર પ્રકારો . જેમકે અનિષ્ટ વસ્તુનો યોગ થતાં તેને દૂર કરવા માટે-તેનો વિયોગ કેમ થાય તે માટે ાતત ચિન્તન કરવું તે અનિષ્ટસંયોગ-આર્ત ધ્યાન છે. શારીરિક કે માનસિક દુઃખ આવી ાડતાં અર્થાત્ વ્યાધિથી ગ્રસ્ત બનતાં તેને દૂર કરવા માટે ચિંતા કર્યા કરવી તે રોગ-ચિન્તા-ાાર્ત ધ્યાન છે. વળી ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો માટે આકુળ ્યાકુળ થવું તે ઇષ્ટ-વિયોગ-આર્ત ધ્યાન છે. કામથી ઉદ્દીપ્ત થયેલા ચિત્તવાળા જીવો પુનર્જન્મમાં ાવા વિષયો પ્રાપ્ત કરવા માટે નિયાણુ કરે-[2]નિદાન કરે તે અગ્ર-શોચ-આર્ત ધ્યાન છે.

રૌદ્ર ધ્યાન અવિરત અને દેશવિરતનેજ હોય છે. એના પણ ચાર પ્રકારો છે. દ્વેષપૂર્વક જીવોને બાંધવા મારવા વિગેરે માટે સંકલ્પ કરવા તે હિંસા-રૌદ્ર ધ્યાન છે. અસત્યને સત્ય તરીકે સ્થાપવા માટેની ચિન્તા કરવી ઇત્યાદિ અસત્ય-રૌદ્ર ધ્યાન છે. પારકાનું દ્રવ્ય હરી લેવાના સંકલ્પા-દિક સ્તેય-રૌદ્ર ધ્યાન છે. વિષયનાં સાધન માટે તેમજ પરિવારાદિકના રક્ષણ માટે ચિન્તા કર્યા કરવી તે વિષય-સંરક્ષણ-રૌદ્ર ધ્યાન છે.

[3]ધર્મ ધ્યાનના આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનને ઉદ્દેશીને ચાર ભેદો પડે છે. આજ્ઞા-ધ્યાન એટલે જિનેશ્વરની આજ્ઞાનો વિવેક. પરમ પુરૂષોની અબાધ્ય આજ્ઞાને અવલંબીને વસ્તુના સ્વરૂપનું યથાર્થપણે ચિન્તન કરવું તે 'આજ્ઞા' ધ્યાન છે. સન્માર્ગથી પતિત થવાથી ઉદ્ભવતી

૧ આ ઉત્કૃષ્ટ કાળ છે, કેમકે ત્યાર બાદ દુર્ધ્યાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે એમ ભગવાન્ સૂત્રકાર સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં ઉલ્લેખ કરે છે.

૨ નિયાણુ એ પ્રાકૃત શબ્દ છે, જ્યારે નિદાન એ સંસ્કૃત છે. વ્રતાનુષ્ઠાનની ફલ-પ્રાપ્તિનો અભિલાષ એ એનો અર્થ છે. એના નવ પ્રકાર છે.

૩ ધર્મ-ધ્યાનના દશ પ્રકારો પણ જોવામાં આવે છે. આની પ્રતીતિના અભિલાષીએ શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચયની સ્યાદ્વાદકલ્પલતાનું ૩૩૬ મું પત્રાંક જોવું. આ પત્રમાં અપાય, ઉપાય, જીવ, અજીવ, વિપાક, વિરાગ, ભવ, સંસ્થાન, આજ્ઞા અને હેતુ એ દશ પરત્વેના વિષય (ચિન્તન) રૂપ દશ પ્રકાર સૂચવવામાં આવ્યા છે.

પીડાનો વિવેક તે 'અપાય' ધ્યાન છે અર્થાત્ આ ધ્યાનમાં રાગ-દ્વેષરૂપ દોષોથી ઉત્પન્ન કલેશનગતીનું અને તે દોષોના નાશનાં સાધનોનું ચિન્તન થાય છે. કર્મ-ફળના વિવેક તે 'વિપાક' ધ્યાન છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના સંયોગાનુસાર પ્રાણીઓને ભવ-શ્રેણીમાં વિચિત્ર ફળો ભોગવવાં પડે છે એવું જે ચિન્તન તે 'વિપાક' ધ્યાન છે. લોકની આકૃતિ વિવેક તે 'સંસ્થાન' ધ્યાન છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે, તે સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને અનન્તાનન્ત છે, એ મધ્ય-બિન્દુમાં આ લોક રહેલો છે; વળી આ લોકના ઊર્ધ્વ લોકાદિ ત્રણ વિભાગો છે ઇત્યાદિ પરિચિન્તન તે 'સંસ્થાન' ધ્યાન છે.

ધર્મ ધ્યાનના અધિકારીઓ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ધ્યાનારાથી આત્મિક ઉન્નતિના માર્ગમાં આગળ વધેલા છે. અપ્રમત્ત સંયત, ઉપશાંત-કષાય અને ક્ષીણકષાયને આ ધ્યાન સંભવે છે.

સર્વોત્તમ ધ્યાન તે શુકલ ધ્યાન છે. એના પણ ચાર ભેદો છેઃ—(૧) પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, (૨) એકત્વ-વિતર્ક, (૩) સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતી અને (૪) વ્યુપરત(સમુચ્છિન્ન)ક્રિયા-અનિવૃત્તિ.

આ ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે ધર્મ-ધ્યાનમાં બાહ્ય વસ્તુનું અવલંબન હોય છે, જ્યારે આ શુકલ ધ્યાનમાં તો ફક્ત મનની અંદરજ અમુક તત્ત્વ સ્થાપિત કરી તેના પર્યાયોનું પરિચિન્તન છે. વળી શુકલ ધ્યાનમાં ચિત્તનો નિરોધ ખરી રીતે અનુભવાય છે. આથી કરીને આની મહત્તા-ઉત્તમતા સમજી શકાય છે.

જૂદી જૂદી રીતે-જૂદા જૂદા નયોને લક્ષ્યમાં રાખીને કોઇ એક દ્રવ્યના ઉત્પાદ, સ્થિતિ, લય, મૂર્તત્વ ઇત્યાદિ પર્યાયોનું પરિચિન્તન કરવું તે 'પૃથક્ત્વ-વિતર્ક' કહેવાય છે. એની અંદર શબ્દ, અર્થ અને યોગનું સંક્રમણ રહેલું છે અર્થાત્ એક શબ્દ ઉપર વિચાર કરી બીજા શબ્દ ઉપર, એક અર્થ ઉપર વિચાર કરી બીજા અર્થ ઉપર અને માનસિક, વાચિક અને કાયિક એ ત્રણ યોગો પૈકી એક યોગ ઉપર સ્થિર રહી બીજા યોગ ઉપર વિચાર કરાય છે.

શુકલ ધ્યાનનો બીજો પ્રકાર પ્રથમ પ્રકાર કરતાં ઘણોજ પ્રબળ છે, કેમકે પ્રથમ ભેદમાં એક દ્રવ્યના અન્યાન્ય પર્યાયોના પરિચિન્તન માટે અવકાશ છે, જ્યારે આ ભેદમાં તો એક દ્રવ્યના એકજ પર્યાયના પરિચિન્તનને માટે સ્થાન છે. વળી આ ધ્યાનમાં સંક્રમણ નથી એટલે એ અવિચાર પણ કહેવાય છે. ફક્ત એક પર્યાય ઉપરજ ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી એ 'અપૂર્વ' સમાધિ છે. 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ' એ મહર્ષિ પતંજલિકૃત યોગદર્શનમાં સમાધિ-પાદ નામના પ્રથમ પાદના દ્વિતીય સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ યોગની પરાકાષ્ઠા આ ભેદમાંજ દષ્ટિ

૧ આ સમાધિને 'અપૂર્વ' કે અદ્ભુત કહેવી તે અતિશયોક્તિ નથીજ; કેમકે જે એક અણુ (પરમાણુ) નયન-પથમાં આવી ન શકે-તેના એક પર્યાય ઉપર ચિત્ત-વૃત્તિને સુસ્થિર કરવી અર્થાત્ સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડમાં ગમે તેમ ભ્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળા મનને એક પરમાણુના પર્યાયના ચિન્તનમાં એકાગ્ર કરવું તે શું લોકોત્તર ધ્યાન નથી? આ ધ્યાનના અધિકારી મહાયોગીશ્વરો છે. વિશેષમાં પરમાણુ ઉપર સ્થિર થયેલ વિચારાત્મક મનનો નાશ કરવો સહેલ છે, કેમકે શું ઝેર ઉતારવામાં કુશળ જનો આખા શરીરમાં પ્રસરેલા ઝેરને જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી ખેંચીને ફક્ત દંશ-સ્થાનમાં લાવી તેનો સત્વર ક્ષય કરતા નથી? આ ઉદાહરણ સ્વકપોલકલ્પિત નથી, પરન્તુ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્ર સૂરિરાજ અજિતનાથ-ચરિત્રના ૭૪૧મા શ્લોકમાં કહે છે કે—

"त्रिजगद्विषयं ध्याने-नाणुसाऽणौ दधौ मनः ।
सर्वाङ्गीणं विषं दंशे, मन्त्रेणेव जगत्प्रभुः ॥"

ોચર થાય છે. આ અનન્ય તેમજ અંતિમ માનસિક યોગ છે. અત્ર કૈવલ્યસાધક યોગની ર્ણાહુતિ થાય છે.

શુકલ ધ્યાનના ઉપર્યુક્ત બે પ્રકારો તો ઉપશાંત કષાયી અને ક્ષીણકષાયી એમ બંનેને ભવે છે, જ્યારે બાકીના બે પ્રકારો તો સર્વજ્ઞોનેજ હોય છે, અર્થાત્ છદ્મસ્થ જીવો તેના ધિકારી નથીજ.

શુકલ ધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર આયુષ્યના અન્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધ્યાનમાં મનોયોગ થા વચન-વ્યાપારનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે, પરંતુ કાયિક ચેષ્ટાનો પૂરેપૂરો નિરોધ નથી, મકે આ સ્થિતિએ પહોંચેલા યોગીશ્વરને પણ શારીરિક સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ રહેલી હોય છે.

ત્રણ યોગવાળાને પૃથકત્વ-વિતર્ક, ગમે તે એક યોગવાળાને એકત્વ-વિતર્ક અને કેવળ ાયયોગવાળાને સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતિ નામનું ધ્યાન હોય છે, જ્યારે અયોગીને-ચૌદમા ગુણ થાનકે વર્તનારા પરમાત્માને વ્યુપરતક્રિયાઅનિવૃત્તિ ધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાન તે સર્વોત્તમ યાન છે. શુકલ ધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારમાં કાયિક ચેષ્ટારૂપ રહી ગયેલી ન્યૂનતાને સર્વથા દૂર કર-ારૂં ધ્યાન તે આ છે, અર્થાત્ આ અનુપમ ધ્યાનમાં શરીર-યોગનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે. ાથી આને 'સમુચ્છિન્નક્રિય' પણ કહેવામાં આવે છે.

અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ એ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો સમુચિત રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલો ાળ વ્યતીત થાય એટલા કાળ પર્યંતનુંજ આ ધ્યાન છે. આ કાળની પૂર્ણાહુતિ થતાં સંસારનો દાને માટે સમૂળ ઉચ્છેદ થાય છે અને સિદ્ધિ-સુન્દરીનો સર્વથા સમાગમ થાય છે.

અત્ર એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે શુકલ ધ્યાનનું સ્વરૂપ इयाणिं सुक्क-ाणं तत्थ पुहुत्तवितक्कं ઇત્યાદિ શબ્દો દ્વારા **દશવૈકાલિકચૂર્ણિ**માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વળી આનું સ્વરૂપ **શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત સમ્મતિતર્ક**ની વ્યાખ્યામાં पृथक्त्ववितर्कस-वीचारं થી શરૂ થયેલું નજરે પડે છે. દિગમ્બર ગ્રન્થો પૈકી **શ્રીશુભચન્દ્ર** આચાર્યકૃત **જ્ઞાનાર્ણવ** (પ્ર૦ ૪૨)માં પણ આ ધ્યાનનું સુંદર વર્ણન છે.

આ ઉપરથી શુકલ ધ્યાનનું ગૌરવ કેવું અપ્રતિમ છે તે સમજી શકાશે અને તેમ થતાં 'મદન પણ શુકલ ધ્યાનરૂપ અગ્નિમાં મીણની જેમ ઓગળી ગયો' એમ જે આ પદ્યમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે, તે યથાર્થ છે એમ જોઇ શકાશે.

ધ્યાનનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો હેતુ પદ્યાર્થની પ્રતીતિ કરાવવા પૂરતોજ હોવાથી હવે ધ્યાનના સંબંધમાં વિશેષ ઊહાપોહ નહિ કરતાં તેના જિજ્ઞાસુ પૈકી ગુજરાતી પાઠક-વર્ગને **અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક**નું ધ્યાનસિદ્ધિ નામનું છઠ્ઠું પ્રકરણ જોવા અને સંસ્કૃતજ્ઞને તો **યોગશાસ્ત્ર**નો [1]ખાસ કરીને દશમો પ્રકાશ, **અધ્યાત્મસાર**નો સોળમો અધિકાર, **ધ્યાનશતક** વગેરે પ્રૌઢ ગ્રન્થો જોવા વિનવી આ વિવરણથી વિરમું છું.

卐 卐 卐 卐

---

૧ ખાસ કરીને એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞે સાતમા પ્રકાશમાં પિંડસ્થ, આઠમા પ્રકાશમાં પદસ્થ અને નવમા પ્રકાશમાં રૂપસ્થ ધ્યાનનો વિષય આલેખ્યો છે, જ્યારે દશમા પ્રકાશમાં રૂપાતીત ધ્યાન વિષે મનનીય વિચારો પ્રકટ કરતાં સાથે સાથે ધર્મ ધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનનુ પણ આબેહુબ વર્ણન સૂરીશ્વરે કર્યું છે.

પીડાનો વિવેક તે 'અપાય' ધ્યાન છે અર્થાત્ આ ધ્યાનમાં રાગ-દ્વેષરૂપ દોષોથી ઉત્પન્ન હેરાનગતીનું અને તે દોષોના નાશનાં સાધનોનું ચિન્તન થાય છે. કર્મ-ફળના અનુભવ વિવેક તે 'વિપાક' ધ્યાન છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના સંયોગાનુસાર પ્રાણીઓને ભવ-ભ્ર ણમાં વિચિત્ર ફળો ભોગવવાં પડે છે એવું જે ચિન્તન તે 'વિપાક' ધ્યાન છે. લોકની આકૃતિ વિવેક તે 'સંસ્થાન' ધ્યાન છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે, તે સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને અનન્તાનન્ત છે; એ મધ્ય-બિન્દુમાં આ લોક રહેલો છે; વળી આ લોકના ઊર્ધ્વ લોકાદિ ત્રણ વિભાગો છે ઇત્ય પરિચિન્તન તે 'સંસ્થાન' ધ્યાન છે.

ધર્મ ધ્યાનના અધિકારીઓ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ધ્યાનારાથી આત્મિક ઉન્નતિના માર્ગમાં આગ વધેલા છે. અપ્રમત્ત સંયત, ઉપશાંત-કષાય અને ક્ષીણકષાયને આ ધ્યાન સંભવે છે.

સર્વોત્તમ ધ્યાન તે શુક્લ ધ્યાન છે. એના પણ ચાર ભેદો છેઃ—(૧) પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, (૨ એકત્વ-વિતર્ક, (૩) સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતી અને (૪) વ્યુપરત(સમુચ્છિન્ન)ક્રિયા-અનિવૃત્તિ

આ ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે ધર્મ-ધ્યાનમાં બાહ્ય વસ્તુનું અવલંબન હોય છે, જ્યારે આ શુક્લ ધ્યાનમાં તો ફક્ત મનની અંદરજ અમુક તત્ત્વ સ્થાપિત કરી તેના પર્યાયોનું પરિચિન્તન છે. વળી શુક્લ ધ્યાનમાં ચિત્તનો નિરોધ ખરી રીતે અનુભવાય છે. આથી કરીને આની મહત્તા-ઉત્તમતા સમજી શકાય છે.

જૂદી જૂદી રીતે-જૂદા જૂદા નયોને લક્ષ્યમાં રાખીને કોઇ એક દ્રવ્યના ઉત્પાદ, સ્થિતિ, લય, મૂર્તત્વ ઇત્યાદિ પર્યાયોનું પરિચિન્તન કરવું તે 'પૃથક્ત્વ-વિતર્ક' કહેવાય છે. એની અંદર શબ્દ, અર્થ અને યોગનું સંક્રમણ રહેલું છે અર્થાત્ એક શબ્દ ઉપર વિચાર કરી બીજા શબ્દ ઉપર, એક અર્થ ઉપર વિચાર કરી બીજા અર્થ ઉપર અને માનસિક, વાચિક અને કાયિક એ ત્રણ યોગો પૈકી એક યોગ ઉપર સ્થિર રહી બીજા યોગ ઉપર વિચાર કરાય છે.

શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પ્રકાર પ્રથમ પ્રકાર કરતાં ઘણોજ પ્રબળ છે, કેમકે પ્રથમ ભેદમાં એક દ્રવ્યના અન્યાન્ય પર્યાયોના પરિચિન્તન માટે અવકાશ છે, જ્યારે આ ભેદમાં તો એક દ્રવ્યના એકજ પર્યાયના પરિચિન્તનને માટે સ્થાન છે. વળી આ ધ્યાનમાં સંક્રમણ નથી એટલે એ અવિચાર પણ કહેવાય છે. ફક્ત એક પર્યાય ઉપરજ ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી એ 'અપૂર્વ સમાધિ છે. 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ' એ મહર્ષિ **પતંજલિકૃત યોગદર્શન**માં સમાધિ-પાદ નામના પ્રથમ પાદના દ્વિતીય સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ યોગની પરાકાષ્ઠા આ ભેદમાંજ દૃષ્ટિ

૧ આ સમાધિને 'અપૂર્વ' કે અદ્ભુત કહેવી તે અતિશયોક્તિ નથીજ; કેમકે જે એક અણુ (પરમાણુ) નયન-પથમાં આવી ન શકે-તેના એક પર્યાય ઉપર ચિત્ત-વૃત્તિને સુસ્થિર કરવી અર્થાત્ સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડમાં ગમે તેમ ભ્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળા મનને એક પરમાણુના પર્યાયના ચિન્તનમાં એકાગ્ર કરવું તે શું લોકોત્તર ધ્યાન નથી? આ ધ્યાનના અધિકારી મહાયોગીશ્વરો છે. વિશેષમાં પરમાણુ ઉપર સ્થિર થયેલ વિચારાત્મક મનનો નાશ કરવો સહેલ છે, કેમકે શું ઝેર ઉતારવામાં કુશળ જનો આખા શરીરમાં પ્રસરેલા ઝેરને જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી ખેંચીને ફક્ત દંશ-સ્થાનમાં લાવી તેનો સત્વર ક્ષય કરતા નથી ? આ ઉદાહરણ સ્વકપોલકલ્પિત નથી, પરંતુ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્ર સૂરિરાજ અજિતનાથ-ચરિત્રના ૩૪૧મા શ્લોકમાં કહે છે કે—

"त्रिजगद्विषयं ध्याने-नाणुनाऽणौ दधौ मनः ।
सर्वाङ्गीणं विषं दंशे, मन्त्रेणेव जगद्गुरुः ॥"

ગોચર થાય છે. આ અનન્ય તેમજ અંતિમ માનસિક યોગ છે. અત્ર કૈવલ્યસાધક યોગની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

શુક્લ ધ્યાનના ઉપર્યુક્ત બે પ્રકારો તો ઉપશાંત કષાયી અને ક્ષીણકષાયી એમ બંનેને સંભવે છે, જ્યારે બાકીના બે પ્રકારો તો સર્વજ્ઞોનેજ હોય છે, અર્થાત્ છદ્મસ્થ જીવો તેના અધિકારી નથીજ.

શુક્લ ધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર આયુષ્યના અન્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધ્યાનમાં મનોયોગ તથા વચન-વ્યાપારનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે, પરંતુ કાયિક ચેષ્ટાનો પૂરેપૂરો નિરોધ નથી, કેમકે આ સ્થિતિએ પહોંચેલા યોગીશ્વરને પણ શારીરિક સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ રહેલી હોય છે.

ત્રણ યોગવાળાને પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, ગમે તે એક યોગવાળાને એકત્વ-વિતર્ક અને કેવળ કાયયોગવાળાને સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતિ નામનું ધ્યાન હોય છે, જ્યારે અયોગીને-ચૌદમા ગુણસ્થાનકે વર્તનારા પરમાત્માને વ્યુપરતક્રિયાઅનિવૃત્તિ ધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાન તે સર્વોત્તમ ધ્યાન છે. શુક્લ ધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારમાં કાયિક ચેષ્ટારૂપ રહી ગયેલી ન્યૂનતાને સર્વથા દૂર કરનારૂં ધ્યાન તે આ છે, અર્થાત્ આ અનુપમ ધ્યાનમાં શરીર-યોગનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે. તેથી આને 'સમુચ્છિન્નક્રિય' પણ કહેવામાં આવે છે.

અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ એ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો સમુચિત રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલો કાળ વ્યતીત થાય એટલા કાળ પર્યંતનુંજ આ ધ્યાન છે. આ કાળની પૂર્ણાહુતિ થતાં સંસારનો સદાને માટે સમૂળ ઉચ્છેદ થાય છે અને સિદ્ધિ-સુન્દરીનો સર્વથા સમાગમ થાય છે.

અત્ર એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે શુક્લ ધ્યાનનું સ્વરૂપ इयाणिं सुक्काणं तत्थ पुहुत्तवितक्कं ઇત્યાદિ શબ્દો દ્વારા **દશવૈકાલિકચૂર્ણિ**માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વળી આનું સ્વરૂપ **શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત સમ્મતિતર્ક**ની વ્યાખ્યામાં पृथक्त्ववितर्कसवीचारं થી શરૂ થયેલું નજરે પડે છે. દિગમ્બર ગ્રન્થો પૈકી **શ્રીશુભચન્દ્ર** આચાર્યકૃત **જ્ઞાનાર્ણવ** (પ્ર૦ ૪૨)માં પણ આ ધ્યાનનું સુંદર વર્ણન છે.

આ ઉપરથી શુક્લ ધ્યાનનું ગૌરવ કેવું અપ્રતિમ છે તે સમજી શકાશે અને તેમ થતાં 'મદન પણ શુક્લ ધ્યાનરૂપ અગ્નિમાં મીણની જેમ ઓગળી ગયો' એમ જે આ પદ્યમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે, તે યથાર્થ છે એમ જોઇ શકાશે.

ધ્યાનનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો હેતુ પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવવા પૂરતોજ હોવાથી હવે ધ્યાનના સંબંધમાં વિશેષ ઊહાપોહ નહિ કરતાં તેના જિજ્ઞાસુ પૈકી ગુજરાતી પાઠક-વર્ગને **અધ્યાત્મતત્ત્વાલોક**નું ધ્યાનસિદ્ધિ નામનું છઠ્ઠું પ્રકરણ જોવા અને સંસ્કૃતજ્ઞને તો **યોગશાસ્ત્ર**નો [1]ખાસ કરીને દશમો પ્રકાશ, **અધ્યાત્મસાર**નો સોળમો અધિકાર, **ધ્યાનશતક** વગેરે પ્રૌઢ ગ્રન્થો જોવા વિનવી આ વિવરણથી વિરમું છું.

卐 卐 卐 卐

---

૧ ખાસ કરીને એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞે સાતમા પ્રકાશમાં પિંડસ્થ, આઠમા પ્રકાશમાં પદસ્થ અને નવમા પ્રકાશમાં રૂપસ્થ ધ્યાનનો વિષય આલેખ્યો છે, જ્યારે દશમા પ્રકાશમાં રૂપાતીત ધ્યાન વિષે મનનીય વિચારો પ્રકટ કરતાં સાથે સાથે ધર્મ ધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનનું પણ આબેહૂબ વર્ણન સૂરીશ્વરે કર્યું છે.

साम्प्रतं भविते भुवननाथे मन्मथमहीनाथे तत्सैन्यकानामवस्थाविशेषमाह—

पइं नवरि निरभिमाणा, जाया जयदप्पभंजणुत्ताणा ।
वम्महनरिंदजोहा, दिट्ठिच्छोहा मयच्छीणं ॥ २६ ॥

[त्वयि केवलं निरभिमाना, जाता जगद्दर्पभञ्जनोत्तानाः ।
मन्मथनरेन्द्रयोधा दृष्टिक्षोभा मृगाक्षीणाम् ॥]

प्र० वृ०–पइन्ति । हे स्वामिन्! मन्मथनरेन्द्रयोद्धारः नवरं–केवलं त्वय्येव निरभिमाना जाता इति । तत्र मन्मथ एव सकलजगज्जेतृत्वेन नरेन्द्रः । युध्यन्त इति योधाः सुभटास्तस्य । पइं–त्वयि नवरं–केवलं निरभिमाना–[नष्टाः] निरहङ्कारा जाताः । अथ के योद्धाः? 'दिट्ठिच्छोहा मयच्छीणं' मृगाक्षीणां–भयतरलकुरङ्गशावकचपललोचनानां दृग्क्षेपाः–सविकारावरावलोकनविशेषाः । पुनः किंविशिष्टाः? जयदप्पत्ति । जगच्छब्देन जगद्वर्तिनस्तेषां दर्पः–अवष्टम्भस्तस्य भञ्जनं तेनोत्तानाः ॥ इति षड्विंशतितमगाथार्थः ॥२६॥

हे० वि०–अधुना मदनयोधानां भगवद्विषयेऽसामर्थ्यप्रतिपादनद्वारेण स्तवमाह– (पइन्ति) ।

हे भगवन्! त्वय्येव विषये । नवरंशब्दस्यावधारणार्थत्वादेवमुच्यते । निरभिमाना–निरहङ्कारा जाताः । किंविधास्ते? मन्मथनरेन्द्रयोधा–मारनृपतिभटाः । पुनः कीदृशाः? जगद्दर्पभञ्जनोत्तानाः–भुवनप्रभावजयोच्छेदकाः ॥ इत्यक्षरार्थः ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થ

पइं (त्वयि)=તારે વિષે.
नवरि (केवल)=કેવલ.
निरभिमाणा (निरभिमाना)=ગર્વ રહિત.
जाया (जाता)=થયા.
जय (जगत्)=દુનિયા.
दप्प (दर्प)=દર્પ, ગર્વ, અભિમાન.
भंजण (भञ्जन)=ભંગાણુ, નાશ.
उत्ताण (उत्तान)=ઉન્મુખ, તત્પર.
जयदप्पभंजणुत्ताणा=જગત્‌ના ગર્વને તોડી પાડવામાં તત્પર.
वम्मह (मन्मथ)=કંદર્પ, કામદેવ.
नरिंद (नरेन्द्र)=રાજા.
जोह (योध)=સુભટ, લડવૈયો
वम्महनरिंदजोहा=કામદેવ રાજાના સુભટો.
दिट्ठि (दृष्टि)=દૃષ્ટિ.
छोह (क्षोभ)=ક્ષોભ.
दिट्ठिच्छोहा=દૃષ્ટિ-ક્ષોભો.
मय (मृग)=હરણ.
अच्छि (अक्षिन्)=નેત્ર, આખ.
मयच्छीणं=મૃગાક્ષીઓના, હરણના જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના.

પદ્યાર્થ

મદનની સેનાની છિન્ન-ભિન્નતા—

"જગત્ (નિવાસી જનો)ના દર્પને દળવાને સમર્થ એવા કંદર્પ નૃપતિના સુભટરૂપ મૃગાક્ષીઓના કટાક્ષો કેવળ આપના વિષે નિરભિમાની બન્યા છે (અર્થાત્ ફાવી શક્યા નથી)."—૨૬

સ્પષ્ટીકરણ

આ પદ્યનો પૂર્વનાં બે પદ્યો સાથે સંબંધ—

૨૪મા પદ્યમાં નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે કે કંદર્પ નૃપતિની શૃંગાર નામની રાજધાનીનો પ્રભુએ વિક્ષેપ કર્યો. ત્યાર બાદ ૨૫મા પદ્યમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે કંદર્પને પ્રભુએ પરાજિત કર્યો. આ પ્રમાણે કંદર્પરૂપ નાયકને હારી ગયેલો જોઈને તેનું મૃગાક્ષીના કટાક્ષરૂપ સૈન્ય જેમ નિર્નાયક સમુદાય અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ જાય તેમ પોતાનું શૂરાતન અજમાવવામાં અસમર્થ બન્યું, એ આ પદ્યનો સાર છે.

✻ ✻ ✻ ✻

साम्प्रतं त्वद्वचनस्य प्रभावमभिधित्सुराह—

विसमा रागद्दोसा, निंता तुरय व्व उप्पहेण मणं ।
ठायंति धम्मसारहि !, दिट्ठे तुह पवयणे नवरं ॥ २७ ॥

[विषमौ रागद्वेषौ नयन्तौ तुरगाविवोत्पथेन मनः (अनः) ।
तिष्ठतो धर्मसारथे ! दृष्टे तव प्रवचने केवलम् ॥]

प्र० वृ०—विसमत्ति । हे धर्मसारथे ! तव प्रवचने दृष्टे रागद्वेषौ प्राणिनां मन उत्पथेन नयन्तौ अवतिष्ठेते । तत्र मनोज्ञेषु शब्दादिषु प्राणिनां मनो रञ्जयति—आसक्तं करोतीति रागः, तेष्वेवामनोज्ञेषु देहिनां मनो द्वेष्टि—अप्रीतिं करोतीति द्वेषः, रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ । किंविशिष्टौ ? विषमौ—अनन्तभवोपलालनलब्धप्रसरत्वेन विदुषाऽपि दुर्जयौ । ज्ञानदर्शनचारित्रात्मको मोक्षमार्गस्तस्मादितरः समस्तोऽप्युत्पथः । धर्मसारथिः । तत्र दुरन्तचतुर्गतिकसंसृतिप्रपतत्प्राणिगणान् धारयतीति धर्मः स एव रथः । अत्र सूत्रे धर्मस्य रथत्वमभणितमिति सारथिशब्दोपादानसामर्थ्यलभ्यं, भगवानेव सारथिस्तस्य सम्बोधनम् । तौ रागद्वेषौ केवलं तवैव प्रवचने दृष्टे उत्पथे न प्रेरयतः । तथाचोक्तिः—निंता तुरय व्वत्ति । यथा विषमौ—दुर्दान्तौ तुरङ्गमौ अनः—शकटं रथं उत्पथेन—अक्षुण्णमार्गेण नयन्तौ सारथेः प्रवचने—प्राजनदण्डे दृष्टे उत्पथं विहाय पथ्येवावतरतः ॥ इति सप्तविंशतितमगाथार्थः ॥ २७ ॥

दे० वि०—साम्प्रतं प्रवचनप्रभावप्रतिपादनमुखेन स्तवमाह—(विसमत्ति) ।

हे धर्मसारथे !—धर्मस्यन्दनप्रवर्तक ! तव प्रवचने दृष्टे—भवच्छासनेऽवलोकिते सति, किम् ? विषमौ यौ रागद्वेषौ तौ नवरं—निश्चितं तिष्ठतः—निवर्तेते । किं कुर्वतः ? नयन्तः—प्रापयन्तः । किं तत् ? मनः—चित्तम् । केनेत्याह—उत्पथेन—उन्मार्गेण । काविव ? तुरगाविव—तुरङ्गमाविव । किमुक्तं भवति ? यथा विषमौ तुरगौ—दुर्दमौ वाजिनौ प्रधानसारथिप्रवयणे—तोत्रे दृष्टे सति उत्पथेन अनः—शकटं नयन्तौ तिष्ठतः—स्वस्थौ स्तः तथा रागद्वेषावपि इत्युपदेशः ॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ

विसमा (विषमौ)=વિષમ, દુર્જેય.
राग (राग)=રાગ.
दोस (द्वेष)=દ્વેષ.
रागद्दोसा=રાગ અને દ્વેષ.
निंता (नयन्तौ)=દોરી જતા.
तुरया (तुरगौ)=અશ્વો, ઘોડાઓ.
व्व (इव)=જેમ.
उप्पहेण (उत्पथेन)=ઉન્માર્ગે, ખોટે રસ્તે.
मणं (मन)=ચિત્તને.
उप्पहेणं (उत्पथेन)=ઉન્માર્ગે.
अणं (अन•)=શકટ, ગાડું.
ठायंति (तिष्ठत•)=ઊભા રહે છે.
धम्म (धर्म)=ધર્મ.
सारहि (सारथि)=સારથિ, રથ હાંકનાર.
धम्मसारहि!=હે ધર્મ(રૂપી રથના) સારથિ!
दिट्ठे (दृष्टे)=જોયે.
तुह (तव)=તારો.
[1]पवयणे (प्रवचने)=સિદ્ધાન્ત.
नवरं (केवलं)=જ.

પદ્યાર્થ

જિન-શાસનનો પ્રભાવ—

"જેમ રથને ખોટે માર્ગે લઇ જનારા અશ્વો સારથિની ચાબૂક જોતાં તેમ ઠ અટકી જાય છે તેમ હે ધર્મ(રૂપી રથ)ના સારથિ! જ્યારે તારાજ સિદ્ધાન્તના દ થાય છે, ત્યારે ચિત્તને ઉન્માર્ગે દોરી જનારા વિષમ રાગ અને દ્વેષ ઊભા રહી જાય (અર્થાત્ તેનું કંઇ જોર ચાલતું નથી)."—૨૭

સ્પષ્ટીકરણ

ધર્મ-સારથિ—

નમુત્થુણં યાને **શક્રસ્તવની** છઠ્ઠી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં **धम्मसारहीणं** એવું જે વિશે તીર્થંકરને ઉદ્દેશીને યોજવામાં આવ્યું છે, તેના ભાવને આ પદ્ય સ્ફુટ કરે છે. એ તો સુવિદિત વ છે કે રથને સન્માર્ગે કે ઉન્માર્ગે દોરી જવામાં ઘોડાઓ જેટલે અંશે જવાબદાર છે તે કરતાં તેની લગામ હાથમાં રાખનાર સારથિ વિશેષ જવાબદાર છે, કેમકે ઘોડાઓ રથને કુમા લઇ જવા આગ્રહ કરતા હોય તો તેને પણ સારથિ ચાબૂક વડે સીધા દોર બનાવી રથ ખાડામાં પડતો અટકાવી શકે છે.

હું ભૂલતો નહિ હોઉં તો એ કહેવું ખોટું નહિ ગણાય કે પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધમાં **અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને** પોતાના રથના સારથિ થવા જે વિજ્ઞપ્તિ કરી હતી તે સા થિના ગૌરવને લક્ષ્યમાં રાખીને કરી હશે. આ ઉપરથી એમ પણ સૂચન થાય છે કે મહાવિગ્રહ આસ થતી સફળતા પણ જ્યારે સારથિને અવલંબીને રહેલી છે, તો આવા અનેક મહાવિગ્રહો પણ પરાસ્ત કરનારા સંસારી જીવ અને કર્મ રાજા વચ્ચેના યુદ્ધમાં તો વિજય મેળવવા માટે યોગ્ય સારથિ આવશ્યકજ છે એમ સહેલાઇથી સમજી શકાય છે. આવા સારથિ **શ્રીઋષભદેવ** જેવ પરમાત્મા-આપ્ત પુરૂષ છે એમ કવિરાજ સૂચવે છે.

* * * *

---

૧ 'પવયણ'ના (૧) પ્રવચન અર્થાત્ જૈન શાસ્ત્ર અને (૨) પ્રાજન અર્થાત્ ચાબુક એમ બે અર્થો થા છે. પરંતુ પ્રથમ અ[illegible] છે, જ્યારે દ્વિતીય અર્થવાચક શબ્દ પુંલ્લિંગનો છે.

पच्चलकसायचोरे, सइसंनिहिआसिचक्कधणुरेहा ।
हुंति तुह च्चिअ चलणा, सरणं भीआण भवरन्ने ॥ २८ ॥

[प्रत्यलकषायचौरे सदासन्निहितासिचक्रधनूरेखौ ।
भवतस्तवैव चरणौ शरणं भीतानां भवारण्ये ॥]

प्र० वृ०—पच्चलत्ति । हे जगत्रयत्राणप्रवीण! भगवन्! भवारण्ये भीतानां भवच्चरणावेव शरणम् । भव० इति, तत्र भव एवारण्यं भवारण्यं तस्मिन् भवारण्ये-संसारकान्तारे भीतानां देहिनां तवैव चरणौ-पादौ शरणं-त्राणस्थानम्, नान्यस्य । किंविशिष्टे भवारण्ये? पच्चलत्ति । प्रत्यला-दक्षास्तथाविधवञ्चनप्रपञ्चविपश्चितः कष्यन्ते-हिंस्यन्ते नरकादिगतिष्वारमानोऽस्मिन्निति कषः-संसारः तस्य आयः-वृद्धिः येभ्यस्ते कषायास्त एव ज्ञानादिसर्वस्वापहरणत्वेन संयमजीवितव्यव्ययहेतुत्वेन च चौराः-तस्कराः यस्मिन् प्रत्यलकषायचौरे । किंविशिष्टौ तव चरणौ? सइसन्निहिअत्ति । सदा-निरन्तरं सन्निहिताः-समीपस्थाः खड्गचक्रधनूरूपा रेखा ययोस्तौ । अयमर्थः—यथाऽरण्ये प्रत्यलचौरे आयुधवन्तः शरणं भवन्ति तथा भवारण्येऽपि । इति अष्टाविंशतितमगाथार्थः ॥ २८ ॥

हे० वि०—इदानीं भगवच्चरणशरणत्वविधानेन स्तुतिमाह—(पच्चलत्ति) ।

हे नाथ! भवारण्ये-संसारकान्तारे भीतानां देहिनां तवैव चरणौ शरणं-त्राणस्थानं भवतः, नान्यस्य । किंविधे भवारण्ये? 'प्रत्यलकषायचौरे' प्रत्यलाः-समर्था ये कषायाः-क्रोधादयस्त एव दुःखहेतुत्वात् चौराः-तस्करा यस्मिन् तत् तथा तस्मिन् । उक्तं च

"कम्मं कसं भवो वा कसमाओ सिं जओ कसाया ते ।
कसमाययंति व जओ गमयंति कसं कसायत्ति ॥ १ ॥"

—(विशेषावश्यके गा० १२२८)

तथा किंविधावित्याह—सदा-नियतं सन्निहिताः-समीपवर्तिनोऽसिचक्रधनूरूपा रेखा ययोस्तौ तथा । किमुक्तं भवति? यथाऽरण्ये प्रत्यलचौरे आयुधवन्तः शरणं भवन्ति, तथा भगवच्चरणावपि ॥ इति गाथार्थः ॥ २८ ॥

શબ્દાર્થ

पच्चल (प्रत्यल)=સમર્થ, પ્રબળ.	संनिहिअ (सन्निहित)=સમીપવર્તી, પાસે રહેલ.
कसाय (कषाय)=કષાય.	असि (असि)=તરવાર.
चोर (चौर)=ચોર.	चक्क (चक्र)=ચક્ર.
पच्चलकसायचोरे=સમર્થ કષાયરૂપ ચોર છે જેને વિષે એવા.	धणु (धनुस्)=ધનુષ્ય.
सइ (सदा)=હમેશાં.	रेहा (रेखा)=રેખા.

१ છાયા માટે જુઓ ૯૦ મું પૃષ્ઠ.

सहसंनिहिआसिचक्कधनुरेहा=સદા સમીપ રહેલી છે તરવાર, ચક્ર અને ધનુષ્યરૂપી રેખાઓ જેને વિષે એવાં.
हुंति (भवन्ति)=થાય છે.
तुह (तव)=તારાં.
चिअ (एव)=જ.
चलणा (चरणौ)=ચરણો, પગો.
सरणं (शरणं)=શરણ, આશ્રય.
भीआण (भीतानां)=બીધેલાના.
भव (भव)=સંસાર.
रन्न (अरण्य)=વન, જંગલ.
भवरन्ने=સંસારરૂપ જંગલમાં.

પદ્યાર્થ

ભવારણ્યમાં પ્રભુનું ચરણ શરણ—

"હે ભગવન્! જેમાં પ્રબળ કષાયરૂપ ચોરો (વસે) છે એવા સંસારરૂપ જંગલ ભયભીત (જીવો)ને તરવાર, ચક્ર અને ધનુષ્યરૂપી રેખાઓથી સર્વદા [1]લાંછિત એવાં ત ચરણો શરણ(રૂપ) છે."—૨૮

સ્પષ્ટીકરણ

કષાયની વ્યુત્પત્તિ—

પ્રાયઃ દરેક શબ્દનો અર્થ તેની વ્યુત્પત્તિનો બોધ થતાં સ્ફુરે છે, તો કષાયની અર્થ-વ્યુત્પત્તિ વિચારવી અસ્થાને નહિ ગણાય. આ સંબંધમાં પૂર્વધર આચાર્યવર્ય શ્રીજિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણકૃત શ્રીવિશેષાવશ્યકની ૧૨૨૮ મી તથા ૧૨૨૯ મી ગાથા દિવ્ય પ્રકાશ પાડે કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે—

"कम्मं कसं भवो वा कसमाओ सिं जओ कसाया ते ।
कसमाययंति व जओ गमयंति कसं कसायत्ति ॥ १२२८ ॥
आओ व उवादाणं तेण कसाया जओ कसस्साया ।
(चत्तारि बहुवयणओ पढं विइयादओ वि मया) ॥ १२२९ ॥"

અર્થાત્—'કષ' એટલે કર્મ અથવા ભવ (સંસાર) તેનો 'આય' એટલે લાભ જેથી તે 'કષાય'; અથવા કર્મ કે સંસાર જેથી આવે તે 'કષાય;' અથવા જે છતાં જીવ કર્મ કે સંસા પામે તે 'કષાય'. આયનો અર્થ ઉપાદાન હેતુ એમ પણ થઈ શકે છે. સંસાર યા કર્મનો ઉ દાન હેતુ તે 'કષાય' છે. (બહુવચનના પ્રયોગથી એ કષાયો ચાર છે અને દેશવિરતિ ગુણોના અનુક્રમે ઘાતક હોવાથી તે બીજો, ત્રીજો અને ચોથો કહેવાય છે.)

કષાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે. આના સંબંધમાં અત્ર ઉ

---

૧ જિનેશ્વરનો દેહ ૧૦૦૮ લક્ષણોથી અંકિત હોય છે. આમાંનાં ૩૨ લક્ષણો સંબંધી હકીકત વિંશતિકા (પૃ૦ ૫૮-૫૯)માં વિચારમાં આવી છે. બાકી ૧૦૦૮ લક્ષણોનાં નામો કોઇ ગ્રન્થમાં જો આવતાં નથી.

૨ છાયા—

कर्म कषं भवो वा कषमाय एषां यतः कषायास्ते ।
कषमाययन्ति वा यतो गमयन्ति कषं कषाया इति ॥
आयो वोपादानं तेन कषाया यतः कषस्यायाः ।
(चत्वारो बहुवचनतः पूर्वं द्वितीयादयोऽपि मताः) ॥

ગોહ઼ન કરતાં તેના જિજ્ઞાસુને શ્રીવીર-ભક્તામરના ૧૪ મા પદ્યનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૩૨-૩૭) જોવા ભલામણ કરૂં છું.

ॐ ॐ ॐ ॐ

तुह समयसरब्भट्ठा, भमंति सयलासु रुक्खजाईसु ।
सारणिजलं व जीवा, ठाणट्ठाणेसु वज्झंता ॥ २९ ॥
[तव समयसरोभ्रष्टा भ्राम्यन्ति सकलासु रूक्षजातिषु ।
सारणिजलमिव जीवाः स्थानस्थानेषु बध्यमानाः ॥]

प्र० वृ०—तुह समयत्ति । हे भुवनभानो! भगवन्! जीवाः सकलास्वपि रूक्षजातिषु भ्राम्यन्तीति सण्टङ्कः । जीवाः । 'जीव प्राणधारणे' (पा० धा० ५६२) जीवन्ति-दशविधप्राणान् धारयन्तीति जीवाः । तथा रुक्खजाईसु । 'जनी प्रादुर्भावे' (पा० धा० ११४९) जायन्ते-प्रादुर्भवन्ति प्राणिनः एतास्विति जातयो-योनयः पृथिवीकायाद्याः रूक्षाः-कर्कशाः क्लेशावेशवैशसविश्रामनपराः, रूक्षाश्च ता जातयश्च रूक्षजातयस्तासु । कतिसङ्ख्योपेतासु? सकलासु-चतुरशीतिलक्षप्रमाणासु । किंविशिष्टा जीवाः? तुह समयत्ति । तव सम्बन्धी यः समयः-सिद्धान्तः स एव स्वादुः सुन्दरोपदेशामृतपूरपूरितत्वेन तत्तदतिशयकुशेशयसहस्रशोभितत्वेन च सर इव सरः तस्माद् भ्रष्टा-बहिर्भूताः । कुतोऽपि पुण्ययोगात् तं प्राप्यापि परिपतितपरिणामत्वेन सर्वथैव तद्गन्धमात्रेणापि वन्ध्याः । पुनः किंविशिष्टाः सन्तः? ठाणट्ठाणेसुत्ति, स्थानस्थानेषु-योनिषु बध्यमानाः नागपाशैरिव निगडनिकाचितैः प्रस्तावात् कर्मभिः श्लेष्यमाणाः, भवे भवे नवं नवं कर्मराशिमर्जयन्त इत्यर्थः । सुकरो हि सर्वासु चेष्टासु भगवदुपदेशवन्ध्यैः कर्मबन्धः । उपमामाह—जीवाः किमिव भ्राम्यन्ति? सारि(र)णिजलं व-कुल्याजलमिव । कुतोऽपि तथाविधागाधतडागात्-तटाकात् केनचिदवतारेणोपवाहितं (जलं) सकलासु नागपुन्नागतिलकचम्पकाशोकवकुलसहकारादिषु वृक्षजातिषु[3] भ्राम्यति । किंविशिष्टं सत्? स्थानेषु स्थानेषु आलवालेषु बध्यमानमेकस्मिन् पूरितेऽन्यत्र सञ्चारणाय । अत्र च जीवानां सारणीजलेन रूक्षजातीनां वृक्षजात्या समयस्य सरसा सहोपमानोपमेयम् । इति एकोनविंशतितमगाथार्थः ॥ २९ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवत्सिद्धान्तभ्रष्टानां दोषकथनमुखेन स्तवमाह—(तुह समयत्ति)। हे नाथ! तव समयसरिद्भ्रष्टा—भवत्सिद्धान्तनदीविकला भ्रमन्ति-पर्यटन्ति । के ते? जीवाः-प्राणिनः । कासु? वृक्षजातिषु, हीनजातिष्वित्यर्थः । किमिवेत्याह—सारि(र)णिजलं व-कुल्यावारि इव । किंविधाः? बध्यमानाः । कर्मणेति गम्यते । केषु? स्थानस्थानेषु नर-

---

१ सरित्ति पाठो विवरणकारमते इति प्रतिभाति ।

२ दश प्राणाः—

"पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च, उच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायुः ।
प्राणा दशैते भगवद्भिरुक्ता-स्तेषां वियोजीकरणं तु हिंसा ॥"

एतत् पद्यं साक्षिरूपेण निरदेशि श्रीमलयगिरिसूरिभिः जीवाजीवाभिगमवृत्तौ (पत्राङ्के १०२तमे)।

३ तद्धकायेव इत्यधिकः ख-पाठः ।

कादिभिन्नभेदेषु । किमुक्तं भवति? यथा नदीभ्रष्टं सत् सारणिजलं सकलासु ् भ्राम्यति स्थानस्थानेषु आलवालेषु वध्यमानं तथा जीवा अपि तव ् स्थानेषु भ्राम्यन्ति ॥ इति गाथार्थः ॥ २९ ॥

શબ્દાર્થ

तुह (तव)=તારા.
समय (समय)=સિદ્ધાન્ત.
सर (सरस्)=સરોવર.
मट्ट (भ्रष्ट)=ભ્રષ્ટ.
समयसरब्भट्टा=સિદ્ધાન્તરૂપ સરોવરથી ભ્રષ્ટ.
भमंति (भ्राम्यन्ति)=ભમે છે.
सयलासु (सकलासु)=સર્વે.
रुक्ख (रूक्ष)=રૂક્ષ.
रुक्ख (वृक्ष)=વૃક્ષ, ઝાડ.
जाई (जाति)=જાતિ.
रुक्खजाईसु=(૧) રૂક્ષ જાતિઓને વિષે, (૨) જાતિઓને વિષે.
सारणि (सारणि)=સારણિ, નીક.
जल (जल)=જળ, પાણી.
सारणिजलं=સારણિનું જળ.
व (इव)=જેમ.
जीवा (जीवा.)=જીવો, પ્રાણીઓ.
ठाण (स्थान)=સ્થાન, સ્થળ.
ठाणट्ठाणेसु=સ્થાને સ્થાને, ઠેકાણે ઠેકાણે.
वज्झंता (वध्यमानाः)=બંધાયેલા.

પદ્યાર્થ

સિદ્ધાન્તથી ભ્રષ્ટ થયેલાની ગતિ—

"જેમ સારણિનું જળ સર્વ વૃક્ષ જાતિઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બંધાતું છતું ફરે છે (હે નાથ!) તારા સિદ્ધાન્તરૂપ સરોવરથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવો (૮૪ લાખ યોનિરૂપ) રૂક્ષ ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં (કર્મ વડે) સ્થળે સ્થળે બંધાતા છતા ભમે છે."—૨૯

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-વિચાર—

આ પદ્યમાં જિન-સિદ્ધાન્તને સરોવરની અને એના વિરાધકને સારણિના જળની (આપવામાં આવી છે. વિશેષમાં ૮૪ લાખ યોનિઓને સમક્ષ રૂક્ષ જાતિની અને કર્મને આલ સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે એમ સહજ સમજી શકાય છે. એ તો દેખીતી વાત છે કે સરો રહેલા જળને પરિભ્રમણ કરવું પડતું નથી, પરંતુ તેમાંથી જે જળ બહાર જતું રહે છે તેને તો આલવાલમાંથી બીજા આલવાલમાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ અનેક આલવાલોમાં અ પડે છે. એવીજ રીતે જિનાજ્ઞાની વિરાધના કરનાર જીવ પણ વિવિધ યોનિઓમાં કર્મથી ઇને પરિભ્રમણ કરે છે, પરંતુ કોઇ સ્થળે સ્થિરતા કરી શકતો નથી-તેને તો પોતાનો પ્ર ચાલૂને ચાલૂજ રાખવો પડે છે.

सलिल(लि) व पवयणे तुह, गहिए उड्ढं अहो विमुक्कम्मि ।
वच्चंति नाह ! कूवय-रहट्टघडिसंनिहा जीवा ॥ ३० ॥
[सलिल इव प्रवचने तव गृहीते ऊर्ध्वमधो विमुक्ते ।
मजन्ति नाथ! कूपकारघट्टघटीसन्निभा जीवाः ॥]

प्र० वृ०—सलिलि पत्ति । हे नाथ!—हे स्वामिन्! जीवा ऊर्ध्वमधश्च मजन्तीति योग

त्रोर्ध्वं-स्वर्गादिषु अधः-तिर्यग्नरकादिषु । क सति ? तव प्रवचने पूर्वोक्तस्वरूपे गृहीते-
ानश्रद्धानानुष्ठानैः सम्यगासेविते सति उड्ढं-ऊर्ध्वं तथाविधशुभसंसारसुलभेषु स्वर्गादिषु
ीवा यान्ति । तस्मिन्नेव पूर्वोक्तवैपरीत्येन विमुक्कम्मि-विमुक्ते अहो-अधो गच्छन्ति, लेश-
ोऽप्यपरिशीलिते हि भगवदुपदेशे तथाविधयतित्वमप्याप्ताः, किन्तु दैववशादासाद्य
नर्दुष्कर्मनिर्मन्थिताः परित्यजन्ति । तेषां पुनः का गतिरित्याह-इयं तावदेकान्ततः परि-
यक्तभगवत्प्रवचनानां गतिरुक्ता । साम्प्रतमन्वयव्यतिरेकाभ्यां भगवत्प्रवचनाङ्गीकारपरि-
ारयोः फलं प्रतिपिपादयिषुराह-धर्मशुक्लध्यानाधीनचेतसामसुमतामसत्यजीवहिंसापरि-
मेतपरिग्रहादिविमुक्तानां सुलभाः स्वर्गादिगतयः, आर्तरौद्रवासनावासितचेतसामसुमतां
ायामृषादिभिः पञ्चेन्द्रियवधपिशिताशनापरिमितपरिग्रहादिभिश्च सुलभाः तिर्यग्नरका-
देगतयः । अत्रैवोपमामाह-किंविशिष्टा जीवाः ? कूवयरहट्टत्ति । तत्र कूपः-अवटस्तस्मिन्
भरघट्टः काष्ठघटितः सलिलोदञ्चनयन्त्रं तत्र घटीमाला मृन्मयाः प्रणीता एव तत्सन्निभाः-
ुल्याः । क सति ? सलिले गृहीते विमुक्ते च । अयमर्थः—यथा ताः सलिले गृहीते ऊर्ध्वं-
कूपस्योपरितमं प्रदेशं तत्र तथा यन्त्रप्रयोगात् प्राप्नुवन्ति, तस्मिन्नेव सलिले परित्यक्ते अधः-
कूपस्यैवान्तराले व्रजन्ति तद्वत् । अत्र च पानीयप्रवचनयोः कूपारघट्टघटीजीवानां च पर-
स्परमुपमानोपमेयता । इति त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३० ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवत्प्रवचनगृहीतमुक्तगुणोत्त(णान्त)रकथनमुखेन श्लाघामाह—
(सलिलि घत्ति) । गमनिका-

हे नाथ! सलिल इव प्रवचने-आचाराङ्गादिभेदभिन्ने तव सम्बन्धिनि गृहीते-
कक्षीकृते जीवाः-जन्तवः ऊर्ध्वम्-उपरिभागे गच्छन्ति-व्रजन्ति, विमुक्ते त्वधो-न्यक्
गच्छन्ति । किंविधा जीवाः ? 'कूपारहट्टघटीसन्निभाः' । कोऽर्थः ? यथा कूपारघट्टघट्यो या
जलं गृह्णन्ति ता ऊर्ध्वं व्रजन्ति, याश्च मुञ्चन्ति ता अधो यान्ति, तथा जीवा अपि प्रव-
चने गृहीते सति मुक्ते च द्रष्टव्या इत्युपदेशः ॥ ३० ॥

શબ્દાર્થ

सलिले (सलिले)=જળ.	नाह! (नाथ !)=હે સ્વામી!
व्व (इव)=જેમ.	कूवय (कूपक)=કુવો.
पवयणे (प्रवचने)=પ્રવચન, સિદ્ધાન્ત.	अरहट्ट (अरघट्ट)=અરઘટ્ટ, રેંટ, કુવામાંથી પાણી કાઢ-વાનું યંત્ર.
तुह (तव)=તારો.	घडि (घटी)=નાનો ઘડો, નાની ગાગર.
गहिए (गृहीते)=ગ્રહણ કરેલ.	संनिह (सन्निभ)=સમાન, તુલ્ય.
उड्ढं (ऊर्ध्वं)=ઊંચે.	कूवयरहट्टघडिसंनिहा=કુવાના અરઘટ્ટના ઘડાના સમાન.
अहो (अधः)=નીચે.	जीवा (जीवाः)=જીવો, પ્રાણીઓ.
विमुक्कम्मि (विमुक्ते)=છોડી દીધેલ.	
वच्चंति (व्रजन्ति)=જાય છે.	

પદ્યાર્થ

જિન-સિદ્ધાન્તની આરાધના-વિરાધનાનું ફળ—

"હે નાથ! કુવાના અરઘટ્ટની ઘટીના જેવા જીવો, જળ જેવા તારા પ્રવચનને ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે તેઓ ઊંચે (સ્વર્ગમાં મોક્ષમાં) જાય છે; અને જ્યારે તેને છોડી ત્યારે તેઓ નીચે (તિર્યંચ કે નરક ગતિમાં) જાય છે."—૩૦

સ્પષ્ટીકરણ

પૂર્વ પદ્ય સાથેનો સંબંધ—

પૂર્વ પદ્યમાં કવિરાજે જિન-સિદ્ધાન્તનું પરિશીલન નહિ કરવાથી જે અનિષ્ટ આવે છે તેનું ચિત્ર આલેખ્યું છે, જ્યારે આ પદ્યમાં સિદ્ધાન્તના સેવનથી જે ઇષ્ટ આવે છે તેની રૂપરેખા દોરી છે. આ પ્રમાણે આ બે પદ્યો દ્વારા જિન-સિદ્ધાન્તના અનાદરથી થતા ગુણ-દોષોનું સમગ્ર ચિત્ર રજુ કરવામાં આવ્યું છે. આ પદ્યમાં પણ શાસનની વિરાધના કરવાથી જે દૌર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે તરફ ફરીથી કવિરાજે પાઠક ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે પૂર્વોક્ત હકીકતને વિશેષ સમર્થન કરવાના હેતુથી કર્યું હશે એમ લા અથવા તો એકજ પદ્ય દ્વારા એકજ વસ્તુની બંને બાજુઓ દર્શાવવા માટે તેમ કર્યું હશે.

પદ્યનો નિષ્કર્ષ—

આ પદ્યમાં જીવોને અરઘટ્ટની ઘટમાલા સાથે અને સર્વજ્ઞના સિદ્ધાન્તને જળની સરખાવ્યા છે. અર્થાત્ જેમ જળથી ભરેલી ઘટમાળા ઊંચે આવે છે તેમ જે જીવો સર્વજ્ઞ પિત પ્રવચનનું યથાર્થ રીતે આરાધન કરે છે, તે જીવો સ્વર્ગે કે મોક્ષે જાય છે, જ્યારે જળથી રિક્ત બનેલી ઘટમાલા નીચે જાય છે, તેમ શુદ્ધ સિદ્ધાન્તની વિરાધના કરનારા તિર્યંચ કે નારક તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે.

* * * *

इदानीं भगवत्प्रवचनस्यैव विदुषां शिवोपादेयत्वमाह—

लीलाइ निंति मुक्खं, अन्ने जह तित्थिआ तहा न तुमं ।
तहवि तुह मग्गलग्गा, मग्गंति वुहा सिवसुहाइं ॥ ३१ ॥

[लीलया नयन्ति मोक्षमन्ये यथा तीर्थिकाः तथा न त्वम् ।
तथापि तव मार्गलग्ना मृगयन्ते बुधाः शिवसुखानि ॥]

प्र० वृ०—लीलाइत्ति । हे विश्वजनीन! भगवन्! यथाऽन्ये तीर्थिका लीलया मो नयन्ति-प्रापयन्ति तथा त्वं न नयसीति गाथापूर्वार्धसम्बन्धः । तत्र लीला-अनायास मोक्षो-महोदयः, अन्ये तु-इतरे शाक्य-साङ्ख्यादयः, तीर्थिका-दर्शनिनः । एतद् तु वि यत्, तदपि-तथापि एवं सत्यपि बुधास्तव मार्गलग्नाः शिवसुखानि मार्गयन्ति इति गाथोत्तर र्धसम्बन्धः । तत्र तव सम्बन्धी मार्गस्तत्र मार्गः ज्ञानदर्शनचारित्रलक्षणस्मिन् लग्ना

देकतानत्वेन दत्तावधानाः। यदि पुनस्ते मार्गमुखा एव भविष्यन्तीत्यत आह। बुधाः 'बुध वगमने' (पा०धा० ८५८) बुध्यन्ते-अवगच्छन्ति यथाऽवस्थिततया तत्त्वमिति बुधा-विद्वांसः सिवसुहाइं-मोक्षसुखानि गवेषयन्ति। इयमत्र भावना-किल य एव तथाविधं किमप्यद्भुतं प्रयोजनमचिरेण साधयन्ति त एव प्रयोजनार्थिभिरभिगम्यन्ते, इह तु वैपरीत्यम्। ये किलापेण मोक्षं नयन्ति शाक्यादयस्तानपहाय प्रत्युत तद्विलक्षणं भवन्तं विद्वांस आश्रयन्ति। अथ च य एव त्वत्प्रवचनाश्रिता निःश्रेयससुखान्यभिलषन्ति त एव तत्त्वतस्तत्त्वज्ञाः। शाक्यादीनां तु परमार्थतः स्वयममुक्तत्वेन तन्मार्गलग्नानां परेषां मोक्षसम्भवः कथम्? येन चाति]दुःखतरेण क्रियाकाण्डताण्डवेन तैर्मुक्तिरभिहिता तेनैव चेत् स्यात्, ततः को नाम निवृत्तिमुपेयात्? । तथाहि सौगतमतानुगतानां पश्य कीदृशी अक्लेशसाध्या मुक्तिः—

"मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया, मध्ये भक्तं पानकं चापराह्णे।
द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रौ, मोक्षश्चान्ते शाक्यसिंहेन दृष्टः॥ १॥"

इयं साङ्ख्यादीनामपि मुक्तिप्रस्तावे बहु वक्तव्यं तदिह ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तम्। सोऽयं लीलया मोक्षनयनप्रकारः परेषाम्। एवंविधे चास्मिन् रजःपर्वराज्याभिषेक इव केवलपरिहासमात्रफले कथं मनीषिणां मनो रज्यतां नाम?। अतः स्थाने क्लेशावेशसाध्यान्यपि सर्वज्ञोपज्ञतत्त्वेषु तान्यपि शिवसुखानि त्वन्मार्गलग्ना एव विपश्चितः प्रार्थयन्ते। इति एकत्रिंशत्तमगाथार्थः॥ ३१॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवदुक्तक्रियादुष्करताकथनेन स्तवमाह—(लीलाइत्ति)

हे नाथ! लीलया-हेलया नयन्ति-प्रापयन्ति मोक्षं-शिवं अन्ये-हरिहरादिसम्बन्धिनस्तीर्थिकाः, तथा न त्वं, कष्टसाध्यत्वात् त्वत्क्रियानुष्ठानस्य। यद्यप्येवं तथापि तव मार्गलग्ना-भवन्मार्गस्थिताः मृगयन्ति-निभालयन्ति बुधा-अवगततत्त्वाः। कानीत्याह—शिवसौख्यानि-मोक्षकल्याणानि। किमुक्तं भवति? ये बालिशास्ते तत्र लग्नाः नावगततत्त्वाः। निन्दाद्वारेण स्तुतिरियम्॥ इति गाथार्थः॥ ३१॥

शब्दार्थ

लीलाइ (लीलया)=લીલાપૂર્વક, અનાયાસે.	तुह (तव)=તારા.
निंति (नयन्ति)=લઇ જાય છે.	मग्ग (मार्ग)=માર્ગ, રસ્તો.
मुक्खं (मोक्ष)=મોક્ષે.	लग्ग (लग्न)=લાગેલ, જોડાયેલ,
अन्ने (अन्ये)=બીજા.	मग्गलग्गा=માર્ગે લાગેલા.
जह (यथा)=જેમ.	मग्गंति (मृगयन्ते)=ગવેષે છે, શોધે છે.
तित्थिआ (तीर्थिका.)=તીર્થિકો, દર્શનકારો.	बुहा (बुधाः)=વિચક્ષણ જનો, ડાહ્યા માણસો.
तहा (तथा)=તેમ.	सिव (शिव)=મોક્ષ.
न (न)=નહિ.	सुह (सुख)=સુખ.
तुमं (त्वं)=તું.	सिवसुहाइं=મોક્ષનાં સુખોને.
तहवि (तथापि)=તોપણ.	

१ 'मार्गमुखा' इति पाठान्तरम्। २ 'भावार्थ.' इति पाठान्तरम्।

પદ્યાર્થ

જૈન દર્શનનું ગૌરવ—

"જેમ અન્ય (બૌદ્ધાદિક) દર્શનકારો લીલાપૂર્વક (જીવોને) મોક્ષે લઇ જાય તેમ તું કરતો નથી, તોપણ (યથાર્થ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ) તારા માર્ગમાં લાગે વિચક્ષણ જનો મોક્ષનાં સુખોને શોધે છે."—૩૧

સ્પષ્ટીકરણ

મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન—

એ તો આબાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે પરિશ્રમ કર્યા વિના ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થ નથી.[1] તેમાં પણ વળી જેટલી ઇષ્ટ વસ્તુની વિશિષ્ટતા તેટલે અંશે પરિશ્રમની પણ વિશેષ રહેલી છે. જેમકે મૅટ્રિક્યુલેશન (સ્કૂલ-લિવિંગ)ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવામાં જેટલા પ્રયાસની આ શ્યકતા રહેલી છે તેથી વિશેષ પ્રયાસની જરૂરિયાત એથી ઉત્તરોત્તર પરીક્ષામાં ફત્તેહમંદ થવા મ સંભવે છે. આથી એમ. એ. ની અંતિમ પરીક્ષા પસાર કરવામાં સૌથી[2] વધારે પરિશ્રમની અપે રહેતી હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જે સત્-ચિત્-આનન્દમય હોય, જ્યાં અજ્ઞાન દુઃખને માટે જરા પણ અવકાશ ન હોય, તેમજ જે પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને ગુમાવી બેસવા કદાપિ બનનારજ નહિ હોય તેમજ જે પ્રાપ્ત થતાં અન્ય કોઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની બાકી રહે ન હોય એવી મુક્તિ મેળવવી એ કંઇ જેવી તેવી વાત નથી. આવી મુક્તિ પરિશ્રમ વિ પ્રાપ્ત થાય ખરી? શું આહાર-વિહારમાં અનિયમિત રહેનાર તથા ભોગોપભોગમાં ર પચી રહેનારી વ્યક્તિ મુક્તિ મેળવી શકે? નહિજ. એ તો જે કાયાને કસી શકે, [3]મન મારી શકે, ત્યાગ-માર્ગને ગ્રહણ કરી શકે તેજ મુક્તિ-રમણીને વરી શકે. આવી પરિસ્થિતિ

---

૧ આથી વિપરીત હકીકત ક્વચિત્ આ સંસારમાં નજરે પડે છે. જેમકે ભરત ચક્રવર્તીએ ગૃહસ્થાશ્રમ રહીને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને મરૂદેવી માતાએ તો હાથી ઉપર બેઠા બેઠા લીલામાત્રમાં કેવલ જ્ઞાન અને તત્ક્ષણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં. ઉપરોક દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે કે આવી અપૂર્વ વસ્તુ પણ વિના પ્રયાસે મળી શકે છે. પરંતુ વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે તો માલૂમ પડશે કે આ તો પૂ ભવમાં કરેલા વિશિષ્ટ પ્રયાસની પૂર્ણાહુતિરૂપજ છે અર્થાત્ કોઇ પણ ભવમાં મુક્તિને માટે મહેનત કર્ય વિના તે કોઇને પણ મળી હોય કે મળનાર હોય એવો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં કોઇ પણ સ્થળે નજરે પડતો નથી

૨ વિદ્યાની કષ્ટ-સાધ્યતા માટે વિચારો—

મૅટ્રિકે માંદા પડ્યા, બી. એ ના બેહાલ,
એમ. એ. મરણ પથારીએ, એ વિદ્યાના હાલ.

૩ આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના ધાર્મિક સંપ્રદાયો નજરે પડે છે. તે પૈકી એક સંપ્રદાયની એવી માન્યતા છે કે મનને જરા પણ મારવું નહિ, પરંતુ જે જે ઇચ્છા ઉદ્ભવે-પછી ભલે તે સારી હોય કે નઠારી-તે તે તૃપ્ત કરવી. આમ કરવાથી મન શાંત થાય છે અને તેથી મુક્તિ-માર્ગ મોકળો થાય છે. પરંતુ આ માન્યતા ભૂલ ભરેલી જણાય છે, કેમકે તૃષ્ણાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત નથી. એ તો જેમ અગ્નિમાં ઘી પડતું જાય તેમ તે વધારેને વધારે પ્રદીપ્ત થતો જાય, તેમ ઇચ્છારૂપ અગ્નિ પણ તેને તૃપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કરવાથી તો વધારેને વધારે પ્રજ્વલિત થતો જાય છે.

[...]મ્ન-લિખિત કથન રૂચિકર અને ખરૂં?

"मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया, मध्ये भक्तं पानकं चापराह्णे ।
द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रौ, मोक्षश्चान्ते शाक्यसिंहेन दृष्टः ॥"—शालिनी

અર્થાત્ (શયનાર્થે) પોચી પોચી શય્યા, સવારે (ઉઠીને પાન કરવા માટે) ચોખાની કાંજી, [બ]પોરના (ભોજન માટે) ભાત, પાછળે પહોરે પાન અને અડધી રાતે દ્રાક્ષાનો ખણ્ડ અને [સ]ાકર (ખાવાં એમ કરવા છતાં) અન્તે શાક્યસિંહે (બુદ્ધે) મોક્ષ જોયો છે.

આ કથન પણ ગળે ઉતરે તેમ ન હોય તો શાક્ત ધર્મની તો વાતજ શી કરવી? એ [ધ]ર્મમાં તો પરદારાગમન, માંસનું ભોજન અને મદિરાનું પાન એ ત્રણે નિન્દ્ય વસ્તુનો પણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. આ વાત શ્રીજયશેખરસૂરિકૃત પ્રબોધચિન્તામણિના ચતુર્થ અધિ-[કા]રના નિમ્ન-લિખિત ૧૦૩ મા શ્લોક ઉપરથી જોઇ શકાય છે—

"रण्डा चण्डादीक्षिता धर्मदारा, मांसं मद्यं भुज्यते पीयते च ।
भिक्षाभोज्यं चर्मखण्डं च शय्या, कौलो धर्मः कस्य नो भाति रम्यः ? ॥"—शालिनी

અર્થાત્ વિધવા અને ક્રોધથી દીક્ષિત એવી વનિતાઓનો પત્ની તરીકે ઉપભોગ કરવો, માંસ ખાવું અને મદિરા પીવી, ભિક્ષા માંગીને ભોજન કરવું અને ચર્મના ખણ્ડનો શય્યા તરીકે ઉપયોગ કરવો એવો કૌલ ધર્મ કોને મનોહર ન લાગે?

સાંખ્ય-દર્શન તરફ નજર કરીશું તો તેમાં એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે ક્રિયાઓ [ગ]મે તેવી હોય, કિન્તુ જો પચ્ચીસ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થયું હોય તો મુક્તિ અવશ્ય મળે છે. આ હકીકત માઠરભાષ્યના પ્રાન્ત ભાગમાં આપેલા નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છેઃ—

"हस पिब लल खाद मोद नित्यं, भुङ्क्ष्व च भोगान् यथाऽभिकामम् ।
यदि विदितं ते कपिलमतं तत्, प्राप्स्यसि मोक्षसौख्यमचिरेण ॥ १ ॥"

અર્થાત્ હસ, (યથેષ્ટ) પાન કર, વિલાસ કર, (ઇચ્છામાં આવે તે) ખા, મોજ માન અને સર્વદા યથારૂચિ ભોગો ભોગવ. આમ કરવા છતાં પણ જો કપિલ (મહર્ષિ)નો મત તારા જાણવામાં આવ્યો છે, તો તું થોડા વખતમાં મોક્ષ-સુખ પામીશ.

આ કથન પણ વિચારણીય છે; કેમકે તત્ત્વ-જ્ઞાનજ મોક્ષનું કારણ નથી, પરંતુ યથાર્થ જ્ઞાન તેમજ ક્રિયા એ બંનેનો સહયોગ મોક્ષનું કારણ છે. વળી [1]યથાર્થ જ્ઞાનનું ફળ પણ વિર-તિજ હોઇ શકે એ નિર્વિવાદ વાત છે. આ સંબંધમાં દશવૈકાલિક સૂત્રના ષડ્જીવનિકાય નામના ચતુર્થ અધ્યયનનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક મનન કરવા જેવો છે.

"[2]जयं चरे जयं चिट्ठे, जयमासे जयं सए ।
जयं भुंजंतो भासंतो, पावं कम्मं न बंधइ ॥ ८ ॥"

---

૧ સરખાવો—
"विनयफलं शुश्रूषा, गुरुशुश्रूषाफलं श्रुतज्ञानम् ।
ज्ञानस्य फलं विरतिर्विरतिफलं चास्रवनिरोधः ॥"
—પ્રશમરતિ શ્લો૦ ૭૨

૨ છાયા—
यतं चरेत् यतं तिष्ठेत् यतमासीत यतं स्वपेत् ।
यतं भुञ्जानः (यतं) भाषमाणः पापं कर्म न बध्नाति ॥

અર્થાત્ (જે જીવ) ઇર્યાસમિતિરૂપ ઉપયોગ પૂર્વક ચાલે, ઉપયોગ પૂર્વક ઊઠે, ઉ પૂર્વક બેસે, ઉપયોગ પૂર્વક સૂવે અર્થાત્ કામોદ્દીપક શય્યાનો ત્યાગ કરે, યતના પૂર્વક ભો કરે (નહિ કે માદક પદાર્થો ખાય) અને સંભાળ પૂર્વક બોલે, તો તે પાપ-કર્મ બાંધતો નથી કે તે સત્વર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

* * * *

एवं तावद् भगवन्मार्गानुगमनेन शिवसुखान्वेषिणां क्रमेण तद्योग्यताभिहिता। साम्प्रतं भगवद्दर्शनमात्रेणैव यद् भवति तदाह—

सारि व्व वंधवहमरणभाइणो जिण! न हुंति पइं दिट्ठे।
अक्खेहिं वि हीरंता, जीवा संसारफलयम्मि ॥ ३२ ॥

[शारय इव वन्ध-वध-मरणभागिनो जिन! न भवन्ति त्वयि दृष्टे।
अक्षैरपि ह्रियमाणा जीवाः संसारफलके ॥]

प्र० वृ०—सारि व त्ति। हे जिन! रागादिजयनशील! स्वामिन्! अमी जीवाः त्वयि दृष्टे वन्धवधमरणभागिनो न भवन्ति। तत्र वन्धो रज्ज्वादिभिः, वधो लकुटादिभिः, मरणं—प्राणच्यावः, वन्धश्च वधश्च मरणं चेत्यादि द्वन्द्वः। एतद्भाजनं जीवा न भवन्ति। क्व सति? त्वयि (दृष्टे, त्वयि) देवत्वबुद्धावारोपितायामित्यर्थः। किंविशिष्टा जीवाः? 'अक्खेहिं वि हीरन्ता' अक्षैः—इन्द्रियैः, अपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वात् ह्रियमाणा अपि—कृष्यमाणा अपि। क्व? 'संसारफलयम्मि' संसार एव चतुरन्तत्वात् फलक इव फलकस्तस्मिन्। इह च वन्धवधमरणानि यद्यपि मनुष्यजातावपि सम्भवन्ति तथापि तिर्यगादियोनिसम्बन्धीन्येव गृह्यन्ते। इतरग्रहणे को दोष इति चेत्, उच्यते—अत्रैव पूर्वापरविरोधः स्यात्। कथमिति चेदुच्यते—पश्य च। इह किल भाविभद्राणां भव्यप्राणिनां भगवति विशुद्धा देवत्वबुद्धिः परमार्थतो भगवद्दर्शनमभिधीयते सैव च सम्यक्त्वम्। तन्मात्रेण च नरकतिर्यग्गती परं निरुध्येते, न तु देवमनुष्यगती अपि। तथा च गाथोत्तरार्धे अक्षैः—इन्द्रियैः संसारफलके ह्रियमाणा अपि—मनुष्यदेवादिगतिषु भ्राम्यमाणा अपीत्युक्तम्। अतः कथं सम्यक्त्वाङ्गीकारेण मनुष्यदेवादिगतिसम्बन्धिवधवन्धादिनिरासः? तिर्यङ्नरकगतिसम्बन्धिनां तु वधवन्धादीनामङ्गीकृतसम्यक्त्वानामयुक्तता एव। तथा च धर्मदासगणिः—

"संम्मत्तम्मि उ लद्धे, ठइयाइं नरयतिरिअदाराइं।
दिव्वाणि माणुसाणि य, मुक्खसुहाइं सहीणाइं ॥ १ ॥"—आर्या

—(उपदेशमालायां गा० २७०)

---

१ છાયા—

सम्यक्त्वे तु लब्धे स्थगितानि नरकतिर्यग्द्वाराणि।
दिव्यानि मानुषाणि च मोक्षसुखानि स्वाधीनानि ॥

सम्यक्त्वे लब्धे तुशब्दादबद्धायुष्काणामवान्तसम्यक्त्वानां च जीवानां तिर्यग्नरक-
द्वाराणि स्थगितानि, देवमनुष्यसम्बन्धीनि सुखानि स्वाधीनान्येवेति । अत्रोपमामाह ।
वाः का इव? 'सारि व्व' शारय इव । यथा शारयः काष्ठादिमय्यो-दुरोदरोपकरणानि
: अक्षैः-पाशकैः प्रतीतैरेव फलके-शारिक्रीडाफलके ह्रियमाणाः-सञ्चार्यमाणा बन्धवध-
णानि कितवप्रतीतानि भजन्ते-प्राप्नुवन्ति तथा जीवाः त्वयि दृष्टे बन्धवधादीनां
जनं न भवन्ति । इति द्वात्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३२ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनमाहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह—(सारि व्व त्ति) ।

हे जिन! त्वयि दृष्टे-सम्यगवलोकिते जीवाः संसारफलके वंधवन्धमरणभाजो न भव-
तीति सम्बन्धः । किंविशिष्टाः? येऽपि ह्रियमाणा अपि । कैरित्याह—अक्षैः-इन्द्रियैः ।
क इव? सा(शा)रा इव । कोऽभिप्रायः? यथा सा(शा)राः अक्षैः-पाशैः फलके-द्यूतफलके
तीते ह्रियमाणाः वंधवन्धमरणभाजो भवन्ति तथा जीवाः संसारे त्वयि दृष्टे वंधवन्धमर-
णभाजो न भवन्तीति सण्टङ्कः ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થ

सारी (शारयः)=(શેતરંજ કે સોગટાબાજીનાં) મહોરાં.	पइं (त्वयि)=તું.
व्व (इव)= જેમ.	दिट्ठे (दृष्टे)=જોવાય.
वंध (बन्ध)=બંધ, બંધન.	अक्खेहिं (अक्षैः)=(૧) પાસાઓ વડે; (૨) ઇન્દ્રિયો વડે.
वह (वध)=વધ, નાશ.	वि (अपि)=ભિન્ન ક્રમ સૂચક અવ્યય.
मरण (मरण)=મરણ, મૃત્યુ.	हीरंता (ह्रियमाणाः)=હરાયેલા, ખેંચાયેલા.
भाइ (भागिन्)=ભાગી.	जीवा (जीवाः)=જીવો, પ્રાણીઓ.
वंधवहमरणभाइणो=બંધ, વધ અને મરણના ભાગી.	संसार (संसार)=સંસાર.
जिण! (जिन!)=હે તીર્થંકર!	फलय (फलक)=ફલક, શેતરંજનું પાટિયું.
न (न)=નહિ.	संसारफलयम्मि=સંસારરૂપી ફલકને વિષે.
हुंति (भवन्ति)=થાય છે.	

પદ્યાર્થ

પ્રભુ-દર્શનનો પ્રભાવ—

"જેમ પાસાઓ વડે ખેંચાયેલાં (ચલાવાતાં) મહોરાં બંધ, વધ અને મરણના ભાજન બને છે, તેમ હે તીર્થંકર! (આ) સંસારરૂપી ફલકમાં ઇન્દ્રિય (રૂપ મહોરાં) વડે (જન્મ-મરણને વશ થઇ અન્યાન્ય દુર્ગતિમાં) ભ્રમણ કરતા જીવો જ્યારે તને (યથાર્થ બુદ્ધિ વડે) જુએ છે, ત્યારે તેઓ (તિર્યંચ અને નરક ગતિ સંબંધી) બંધ, વધ અને મરણના ભાગી થતા નથી."—૩૨

卐 卐 卐 卐

१-२ 'बन्धवधमरण०' इति प्रतिभाति ।

ये त्वव्यवहारिकराशिमध्यगतत्वेन सर्वथैव मार्गमात्रस्याप्यनभिज्ञा निगोदजीवास्तेषां स्वरूपमाह—

अवहीरिआ तए पहु!, निंति निओगिक्कसंखलावद्धा।
कालमणंतं सत्ता, समं कयाहारनीहारा ॥ ३३ ॥

[अवधीरितास्त्वया प्रभो! नयन्ति निगोदैकशृङ्खलाबद्धाः।
कालमनन्तं सत्त्वाः समं कृताहारनीहाराः ॥]

प्र० वृ०—अवहीरअ त्ति। हे प्रभो!-भुवनस्वामिन्! त्वदवधीरिताः सत्त्वा अनन्तं कालं प्रस्तावात् निगोदेषु नयन्तीति सण्टङ्कः। तत्रावधीरिताः-अवगणिताः। केन? त्वया। भगवदवधीरणा च तेषां सामग्रीसाकल्येनैव धर्मोपदेशादिप्रसाददानस्य कदाचिदप्यविषयीकृतत्वम्(स्यात्?)। किंविशिष्टाः सन्तः? निओगिक्कत्ति। निगोदैकशृङ्खलाबद्धाः निगोदरूपिणी या एका-संलग्ना शृङ्खला तया निबद्धा-निविडनियन्त्रिताः। निगोदाः-आगमप्रसिद्धाश्चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकवर्तिनोऽसङ्ख्येया अनन्तजन्त्वाधाराः शरीरविशेषा एव तद्वर्तिनो जन्तवः परमसूक्ष्माः परस्परं सुश्लिष्टा निशातैरपि शस्त्रैश्छेदयितुं, विपुलैरपि सलिलैः प्लावयितुं, प्रहुते(दीप्ते)नापि हुतभुजा भस्मीकर्तुं अशक्याः तथा स्वाभाव्यादेवोच्छ्वासनिःश्वासमात्रकालान्तराले साधिकसप्तदशभवग्रहणप्रवणाः, केवलं केवलिदृश्या एव स्युः। पुनः किंविशिष्टाः? समं कयत्ति। तथा स्थितिसद्भावात् समम्-एककालं या कृतावाहारनीहारौ यैस्ते तथा। उच्छ्वासनिःश्वासयोरुपलक्षणं चैतत्। एवं च ते कियन्तं कालम्? अनन्तं, अनन्तान् पुद्गलपरावर्तानित्यर्थः। तथाविधाश्च ते कथं भगवदुपदेशयोग्याः? अवधीरणाऽप्यत एव तेषाम्। अथवा अन्येऽपि ये नियोगिप्रमुखाः प्रभुणा राज्ञा तथाविधापराधवशादवगणिता भवन्ति तेऽपि परापरापराधिसंघट्टसण्टङ्केष्वपि निगोदप्रायेषु गुप्तिगृहेषु पतितास्तथाविधाऽयोमयैकशृङ्खलानिविडनिगडिताः समकालकृताहारनीहाराश्च प्रभूतं कालं गमयन्ति। इति त्रयस्त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३३ ॥

हे० वि०—अधुना भगवदनादरदुःखकथनमुखेन स्तुतिमाह—(अवहीरिअ त्ति)।

हे प्रभो!-स्वामिन्! त्वया-भवता अवधीरिता-अवज्ञाताः सत्त्वाः-प्राणिनो नयन्ति-गमयन्ति। कम्? कालम्। कियन्तम्?-अनन्तम्। किंविधाः सन्तः? 'निगोदैकशृङ्खलाबद्धाः' निगोदानामेका चासौ शृङ्खला च निगोदैकशृङ्खला तया बद्धाः-क्रोडीकृताः, यद्वा त एव शृङ्खला तया बद्धाः। पुनः किंविधाः? समम्-एककालं कृतौ आहारनीहारौ यैस्ते तथाविधाः। ननु भगवतः किं समस्त्यवज्ञाकरणं सत्त्वेषु येनेदमुच्यते? नैव, परं ये पुलकितगात्रा भगवन्तं नावलोकयन्ति ते भगवतावधीरिता भण्यन्ते ॥ इति तात्पर्यार्थः ॥३३॥

શબ્દાર્થ

अवहीरिआ (अवधीरिता)=અવગણના પામેલા, તિરસ્કાર કરાયેલા.
तए (त्वया)=તારાથી.
पहु! (प्रभो!)=હે નાથ!
निंति (नयन्ति)=પસાર કરે છે.
निओग (निगोद)=નિગોદ.
निओग (नियोग) નિયોગ.
इक्क (एक)=એક.
संखला (शृङ्खला)=શૃંખલા, સાંકળ.
बद्ध (बद्ध)=બંધાયેલ.
निओगिक्कसंखलाबद्धा=નિગોદરૂપ એક શૃંખલાથી બંધાયેલા.
कालं (कालं)=કાળને.
अणंतं (अनन्तं)=અનન્ત.
सत्ता (सत्त्वाः)=જીવો.
समं (समं)=સાથે.
कय (कृत)=કરેલ.
आहार (आहार)=આહાર.
नीहार (नीहार)=નીહાર.
कयाहारनीहारा=કર્યાં છે આહાર અને નીહાર જેમણે એવા.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના અનાદરનું ફળ—

" (જેમ કેટલાક અમલદારો રાજાની અવગણના થતાં નિગોદ જેવા કારાગૃહમાં લોખંડની સાંકળો વડે જકડાઇ જઇ અન્ય કેદીઓની સાથે સમકાલે આહાર અને નીહારની ક્રિયાઓ કરતાં ઘણો કાળ ગુમાવે છે, તેમ) હે નાથ! (અવ્યવહાર રાશિને પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી સાધનના અભાવે ધર્મોપદેશથી વંચિત હોવાને લીધે) આપના વડે અવગણના કરાયેલા જીવો નિગોદરૂપ એક (જ) શૃંખલા વડે બંધાઇ એકી સાથે આહાર–નીહાર કરતા અનંત કાળ ગુમાવે છે. "—૩૩

સ્પષ્ટીકરણ

નિગોદ-વિચાર—

આ પદ્યમાં સૂચવ્યા મુજબ આ જીવો એક બીજાની સાથે સમકાળે આહાર–નીહાર કરે છે એટલુંજ નહિ, પરતુ તેમની ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસરૂપ ક્રિયાઓના તેમજ શરીર–નિષ્પત્તિ તથા વ્યુત્કાન્તિના સંબંધમાં પણ તેમજ સમજવું જોઇએ. આ વાતની પ્રજ્ઞાપના–સૂત્રની નિમ્નલિખિત ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે—

"समगं वक्कंताणं, समगं तेसिं सरीरनिप्फत्ती ।
समगं आहारगहणं, समगं उस्सासनिस्सासा ॥
[समकं व्युत्क्रान्तानां समकं तेषां शरीरनिष्पत्तिः ।
समकमाहारग्रहणं समकमुच्छ्वासनिःश्वासौ ॥]
साहारणमाहारो, साहारणमाणपाणगहणं च ।
साहारणजीवाणं, साहारणलक्खणं एयं ॥"
[साधारण आहारः साधारणमानप्राणग्रहणं च ।
साधारणजीवानां साधारणलक्षणमेतत् ॥]

હવે આ જીવોના પણ વ્યાવહારિક અને અવ્યાવહારિક એમ જે બે ભેદો પડે છે તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ, કેમકે તેમ કર્યા વિના પ્રથમ ટીકાનો આશય સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેમ નથી. જે જીવો આ અનાદિ-સૂક્ષ્મ-[1]નિગોદમાંથી એક વાર પણ બહાર નીકળી અર્થાત્ મરીને પૃથ્વી-કાયાદિકરૂપે ઉત્પન્ન થયા છે તે 'વ્યાવહારિક' કહેવાય છે. આ જીવો કર્મવશાત્ ફરીથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાં ઉત્પન્ન થાય તો પણ તેમને 'વ્યાવહારિક' કહેવામાં આવે છે, કારણકે તેઓ એક વાર વ્યવહાર-રાશિમાં આવી ગયા છે અને ફરીથી તેમ થનાર છે એ નક્કી છે.

જે જીવો વ્યવહાર-રાશિમાં આવ્યા નથી તે અવ્યાવહારિક છે એ દેખીતું છે. વળી એવા પણ અનંત જીવો છે કે જેઓ અત્યાર સુધી વ્યવહાર-રાશિમાં આવ્યા પણ નથી અને આવશે પણ નહિ[2] (આ જીવોને 'જાતિ-ભવ્ય' કહેવામાં આવે છે).

વિશેષણવતીમાં પણ કહ્યુ છે કે—

"[3]अत्थि अणंता जीवा, जेहिं न पत्तो तसाइपरिणामो ।
ते वि अणंताणंता, निगोअवासं अणुहवंति ॥"

બૃહત્-સંગ્રહણીમાં ૩૦૨ મી ગાથા તરીકે આ નજરે પડે છે. આ સંબંધમાં એ પણ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જેટલા જીવો વ્યવહાર-રાશિમાં મુક્તિ-પદને પામે છે, તેટલાજ જીવો અનાદિ નિગોદમાંથી બહાર નીકળે છે અર્થાત્ અવ્યવહાર-રાશિમાંથી વ્યવહાર-રાશિમાં આવે છે. આ વાતની **પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિ** સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યુ છે કે—

"[4]सिज्झंति जत्तिया किर, इह संववहार[5]रासिमज्झाओ ।
इति अणाइवणस्सइ-[6]मज्झाओ तत्तिआ तम्मि ॥"

વળી અત્ર લક્ષ્યમાં જેવી હકીકત તો એ છે કે અનન્ત કાળે પણ જેટલા જીવો મોક્ષે ગયા હશે, તેની સંખ્યા એક નિગોદના અનંતમે ભાગે છે. કહ્યું પણ છે કે—

"[7]जइया य होइ पुच्छा, जिणाण मग्गंमि उत्तरं तइया ।
इक्कस्स निगोअस्स य, अणंतभागो उ सिद्धिगओ ॥"

---

૧ પ્રથમ ટીકામા નિવેદન કર્યા મુજબ આગમ-પ્રસિદ્ધ, ચૌદ રજ્જુ પ્રમાણક લોકમા વર્તનારા તેમજ અનન્ત જંતુઓના આધારરૂપ એવા અસખ્યેય શરીરો 'નિગોદ' કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોના શરીરને ઉદ્દેશીને અત્ર નિગોદ શબ્દનો વ્યવહાર કરવામા આવ્યો છે. બાકી બાદર સાધારણ વન-સ્પતિકાયના જીવોના શરીરને પણ 'નિગોદ' કહેવામા આવે છે.

૨ અવ્યવહાર-રાશિમાથી જો અભવ્ય બહાર આવે તો કાલાન્તરે વ્યવહાર-રાશિ અભવ્યમય બની જાય એમ કેટલાક માને છે.

૩-૪ છાયા—

सन्ति अनन्ता जीवा यैर्न प्राप्तस्त्रसादिपरिणामः ।
तेऽपि अनन्तानन्ता निगोदवासमनुभवन्ति ॥
सिद्ध्यन्ति यावन्त. किल इह सव्यवहारराशिमध्यत' ।
आयान्ति अनादिवनस्पतिमध्यतस्तावन्तस्तस्मिन् ॥

५ 'जीवरासीओ' इति पाठान्तरम् । ६ 'रासीओ' इत्यपि पाठ. ।

૭ છાયા—

यदा च भवति पृच्छा जिनाना मार्गे उत्तर तदा ।
एकस्य निगोदस्य चानन्तभागस्तु सिद्धिं गत. ॥

આ ગાથામાં એક નિગોદ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી નિગોદની કોઇક સંખ્યા હોવી જોઇએ એમ જે અનુમાન થાય છે તે વાસ્તવિક છે, કેમકે તેની સંખ્યા અસંખ્યેય છે. વળી અસંખ્યેય નિગોદથી એક ગોળો બને છે અને આવા ગોળા પણ ત્રૈલોક્યમાં અસંખ્યેય છે. આ વાતની **સંગ્રહિણી**ની નિમ્ન-લિખિત ૩૦૧ મી ગાથા સાક્ષી પૂરે છેઃ—

"गोला य असंखिज्जा असंखनिगोय गोलओ भणिओ ।
इक्किक्कम्मि निगोए अणंतजीवा मुणेयव्वा ॥"

ગોળ લાડવા જેવી આકાશ-પ્રદેશોની રચના કે જેને ગોળા (स. गोलक) કહેવામાં આવે છે તે પૂર્ણ તેમજ અપૂર્ણ એમ બને પ્રકારે સભવે છે. કેમકે જ્યાં ઉપર નીચે તેમજ પૂર્વાદિક ચારે દિશાઓમાં લોક છે, ત્યાં પૂર્ણ ગોળા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ લોકના અન્તમાં જ્યાં ખૂણા (सं. निष्कूट) નીકળેલા હોય છે તેવા સ્થાનમાં ત્રણ દિશાએ અલોક છે અને આવા સ્થાનમાં કે જ્યાં ત્રણ દિશાથીજ આહાર મળી શકે છે ત્યાં તેમજ ચાર અને પાંચ દિશામાંથી પણ જ્યાં આહારનો સદ્ભાવ છે તેવા સ્થાનમાં પણ પૂર્ણ ગોળા ઉત્પન્ન થઇ શકતા નથી, પરતુ ખંડ ગોળા ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંબંધમાં **લોકપ્રકાશ**ના દ્રવ્યલોકના નામથી ઓળખાતા પ્રથમ વિભાગના ચતુર્થ સર્ગમાં તેમજ **નિગોદષટ્ત્રિંશિકા**માં પણ બહુ સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પરતુ ગ્રન્થ-ગૌરવના ભયથી તે અત્ર આપવામાં આવતું નથી. તેના જિજ્ઞાસુએ ઉપર્યુક્ત ગ્રન્થ જોવા એવી વિજ્ઞપ્તિ કરવામાં આવે છે.

❀ ❀ ❀ ❀

सामग्रीविशेषे सर्वासु अवस्थासु भगवतः सेव्यत्वमाह—

जेहिं तविआणं तव–निहि ! जायइ परमा तुमम्मि पडिवत्ती ।
दुक्खाइं ताइं मन्ने, न हुंति कम्मं अहम्मस्स ॥ ३४ ॥

[यैस्तापितानां तपोनिधे ! जायते परमा त्वयि प्रतिपत्तिः ।
दुःखानि तानि मन्ये न भवंति कर्माधर्मस्य ॥]

प्र० वृ०—जेहिंति । हे तपोनिधे !–दुस्तपतपोनिलय ! किलेदं सकलदर्शनसम्मतमेतत् यत् पापमूलानि दुःखानीति । अहं त्वेवं मन्ये—यत् तानि दुःखानि अधर्मस्य–पाप्मनः कर्म–कृतिर्न भवन्ति । अत्र दुःखकर्मपदयोर्न विशेषणविशेष्यभावः अपि तु अनुवाद्यविधेय-भावस्तेन कर्तृकर्मणोः भेदकत्वेन एकवचनं न विरुद्धम् । न तान्यधर्मकर्तृकाणीति सम्बन्धः । यैः किंविशिष्टैरित्याह–जेहिन्ति । यैर्दुःखैस्तापितानाम्–अत्यर्थं कदर्थितानां । 'जायइ'त्ति त्वयि विषये परमा–सर्वोत्कृष्टा प्रतिपत्तिः–आन्तरा प्रीतिर्जायते–प्रादुर्भवति । किलास्ति अयं

---

१ છાયા—

गोलाश्चासङ्ख्याता असङ्ख्यनिगोदो गोलको भणितः ।
एकैकस्मिन् निगोदेऽनन्ता जीवा ज्ञातव्याः ॥

लोकवादः यदार्ता देवानां भक्ता भवन्ति, अतो यैर्दुःखैरत्यन्तमुद्वेजिताः प्राणिनः त्वयि अभङ्गुरां भक्तिं दधति कहं–कथं तानि पापमूलानीति मन्ये? । यदि च तानि पापमूलान्येव स्युः तदा नियतं कारणानुरूपं हि कार्यमुत्पद्यत इति न्यायात् स्वानुरूपानुबन्धिनीमेव वियमुत्पादयेयुः । इदमत्र हृदयम्–तथाविधपुराकृतदुष्कृतवशादवश्यं दुःस्थामवस्थां तावत् प्राणिनः प्राप्नुवन्ति । तस्यां चापतितायामविवेकिनामार्तरौद्रवासनैव प्रायशः सान्निध्यमध्यास्ते । ये तु विकस्वरविवेकास्तस्यामप्यवस्थायामेवं मनसि दधति–यतः नूनमधन्यैरस्माभिरन्यजन्मन्यपि न तावत् सर्वज्ञसेवाहेवाकः कृतः; कथमन्यथा दुरवस्थेयम्? तदधुनाप्यस्माकं भगवानेव शरणं गतिर्मतिरिति । तस्मात् सुखानुबन्धित्वेन दुःखान्यपि अमूनि कथमधर्मकर्तृकाणि? प्रत्युत स्पृहणीयानि । इति चतुस्त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३४ ॥

हे० वि०—सम्प्रति दुःखान्यपि शुभकारणानि भगवद्दर्शने भवन्तीति दर्शयन्नाह—

(जेहिंति)। हे तपोनिधे! यैर्दुःखैस्तप्तानां देहिनामिति गम्यते । जायते–उत्पद्यते । काऽसावित्याह–प्रतिपत्तिः–शुभभावना । क? त्वयि–भवति । किंरूपा? परमा–प्रधाना । तानि दुःखानि अहमेवं शङ्के–न भवन्त्येव । किं तत्? कर्म–फलम् । कस्य? अधर्मस्य–पापस्य । धर्मफलमेव इति भावार्थः ॥ ३४ ॥

શબ્દાર્થ

जेहिं (यै)=જેનાથી
तवियाणं (तापितानां)=સંતાપ પામેલાના, દુઃખી થયેલાના
तव (तपस्)=તપ, તપશ્ચર્યા.
निहि (निधि)=નિધિ, ભંડાર
तवनिहि !=હે તપોનિધિ!
जायइ (जायते)=ઉત્પન્ન થાય છે
परमा (परमा)=ઉત્કૃષ્ટ, અત્યંત.
तुमम्मि (त्वयि)=તારે વિષે
पडिवत्ती (प्रतिपत्ति)=આન્તરિક પ્રીતિ.
दुक्खाइं (दुःखानि)=દુઃખો
ताइं (तानि)=તે
मन्ने (मन्ये)=હું માનું છું.
न (न)=નહિ
हुंति (भवन्ति)=હોય છે.
कम्मं (कर्म)=કર્મ
अहम्मस्स (अधर्मस्य)=અધર્મનું, પાપનું.

પદ્યાર્થ

સંકટ-સમયે પ્રભુ-સેવા—

"હે તપોનિધિ! જે દુઃખોથી પીડિત થયેલા (જીવો)ને તારે વિષે અત્યન્ત આન્તરિક પ્રીતિ ઉદ્ભવે છે, તે દુઃખો અધર્મના કર્મરૂપ નથી (પરંતુ પુણ્યાનુબંધી હોવાથી ઉલટા પ્રશંસનીય છે)."—૩૪

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્ય-નિષ્કર્ષ—

જે જે જીવ દુઃખી હોય છે તે તે જીવ પોતાનો સમય અશુભ ધ્યાનમાં ગાળી અધર્મને પથે ચડે છે એવી માન્યતામાં કેટલી સત્યતા છે તેનો અત્ર વિચાર કરવામા આવે છે. મોટે

। આવા જીવો પુણ્ય ન કરતાં પાપ બાંધે છે પરંતુ યાદ રાખવું જોઇએ કે "સુખમાં ી દુઃખમાં રામ" એ કથન મુજબ કેટલાક જીવો તો વિપત્તિના સમયે ઇશ્વરના નામનું ણુ કરે છે, કેમકે તેઓ સમજે છે કે પૂર્વે ઈશ્વરની ભક્તિ ન કરી તેનું તો આ અનિષ્ટ પરિ- મ અમે ભોગવી રહ્યા છીએ અને આનાથી બચવાનો માર્ગ એ છે કે આ દુઃખથી કંટાળી જતાં તેને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરી યથેષ્ટ સમય ઇશ્વરના ગુણ-ગ્રામ ગાવામાં ગાળવો જોઇએ.

આ પ્રમાણે જે કદર્થિત મનુષ્યો કષ્ટના સમયમાં ઇશ્વર-ભક્તિ કરવા ખરા અંતઃકરણથી ાય છે, તેમનાં કષ્ટોને કે દુઃખને પાપના હેતુ નજ ગણી શકાય એ દેખીતી વાત છે અર્થાત્ [1]પુણ્યાનુબંધી પાપ છે, નહિ કે પાપાનુબંધી પાપ.

* * * *

होही मोहुच्छेओ, तुह सेवाए धुव त्ति नंदामि ।
जं पुण न वंदिअव्वो, तत्थ तुमं तेण झिज्जामि ॥ ३५ ॥

[भविष्यति मोहोच्छेदस्तव सेवया ध्रुव इति नन्दामि ।
यत् पुनर्न वन्दितव्यस्तत्र त्वं तेन क्षीये ॥]

प्र० वृ०—होहीति । हे मोहद्रोहकारिन्! भगवन्! अहं नन्दामि । 'टुनदि(टु) समृद्धौ' सिद्ध० धा०) धातुः, ततो हर्षसमृद्धिबन्धुरो भवामि इति गाथापूर्वार्धसम्बन्धः । साम्प्रतं हेतुमाह–यद्वशाद् देहिनः चतुरन्तदुरन्तसंसृतिसङ्गताः सकलैहिकामुष्मिककायिकवा-कमानसिकासङ्ख्यदुःखलक्षाणि अनुभवन्ति तस्य मोहस्य–मोहनीयकर्मणः उत्–प्राबल्येन दः–समुच्छित्तिर्भविष्यति ध्रुवो–निश्चित इति–अस्माद्धेतोर्नन्दामि । केनोपायेन पुनस्तदु-च्छेदस्तदाह—तुह सेवाए त्ति । तव सम्बन्धिनी या पर्युपास्तिस्तया, त्रिकरणशुद्ध्या त्वदाज्ञा-प्रतिपालनेनेत्यर्थः । युक्तियुक्तं चैतत् । यतः [2]सच्छीलस्तच्छीलाः प्रकृतयस्तस्य, अतस्तव मूलोन्मूलितमोहस्य सन्निहितसेवकानां मोहोच्छेदः समुचित एव । साम्प्रतं हर्षे सत्यपि

१ જૈન શાસ્ત્રમાં જેમ પુણ્યના પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય અને પાપાનુબંધી પુણ્ય એમ બે પ્રકારો પાડેલા ે, તેમ પાપના પણ આવા બે પ્રકારો પાડેલા છે. પૂર્વ જન્મમાં જે દુષ્કૃત્ય કર્યા હોય તેનું અનિષ્ટ ફળ આ જન્મમા ભોગવતાં જતાં સાથે સાથે પુણ્ય બંધાતુ જાય તે પુણ્યાનુબંધી પાપ છે, જ્યારે એવું અનિષ્ટ ફળ ભોગવતી વેળાએ જો પાપ બંધાતું જાય તો તે પાપાનુબંધી પાપ છે. એવીજ રીતે પૂર્વ જન્મમાં જે સુકૃત કર્યા હોય તેના ફળ તરીકે સુખ ભોગવતી વેળાએ જો પુણ્ય બંધાતું જાય અર્થાત્ સારાં કાર્યો થતા જાય તો તે પુણ્ય પુણ્યાનુબંધી છે. એથી વિપરીત પુણ્ય તે પાપાનુબંધી છે. આ પ્રકારના પુણ્ય અને પાપના પ્રકારો ધ્યાનમા લેતા ધર્મીને ઘેર ધાડ કેમ આવે છે તે પણ સમજી શકાય છે, કેમકે આ તો પુણ્યાનુબંધી પાપનું ફળ તે ભોગવે છે, ભવિષ્યમાં જરૂર તેને સુખ મળશેજ. એવી રીતે ખોટે માર્ગે જનારો પણ ફાવી જતો દેખાય છે તે પાપાનુબંધી પુણ્યનો પ્રભાવ છે. પૂર્વ જન્મમાં તેણે જે પુણ્ય કર્યું હતું તેનું તે અત્યારે ઇષ્ટ ફળ ભોગવે છે બાકી હવે પછી તો પોતાનાં દુષ્કૃત્ય બદલ તે જરૂર દુઃખી થશે.

२ 'यच्छीलो नृपस्तच्छीलाः' इति प्रतिभाति ।

पुनरेकं विषादहेतुमाह—जं पुण त्ति। हे नाथ! तेन कारणेनाहं पुनः पुनरपि झिज्जामि क्षीणो भवामीति गाथोत्तरार्धसम्बन्धः। क्षीणत्वे हेतुमाह—यद्-यस्माद्धेतोः तत्र-तस्मि मोहोच्छेदे सञ्जाते सति त्वं तादृगुपकारकोऽपि स प्रभुर्मया न वन्दिअव्वो-पञ्चाङ्गप्रणामे सद्भूतगुणस्तुत्या च न वन्दनीयः। अनया चिन्तयाऽऽचान्तचित्तस्य समुचितं क्षीणत्वम् इयमत्र भावना-त्वया मां सन्निहितसेवकं मोहोच्छेदेनात्मनः समानपदवीमारोपयिष्यता करिष्यता सुस्वामिधर्मः। मम पुनः प्रणाममात्रेणापि तत्र वाञ्छितस्य कथं भृत्यधर्मनिर्वा इत्यहो मम कृत(घ्नता)। क्षीणमोहः केवली केवलिनं न नमस्करोति (इति नियमः)। इति पञ्चत्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३५ ॥

हे० वि०—भगवत्सेवाफलमाह-(होहीति)।

हे स्वामिन्! भविष्यति-सम्पत्स्यते। कोऽसौ? मोहोच्छेदः-मोहविनाशः तव सेवया-भवतः पर्युपासनया ध्रुवो-निश्चित इति नन्दामि-हर्षमनुभवामि। यत् पुनर्न वन्दितव्यो-न वन्दनीयः तत्रेति मोहोच्छेदे त्वं-भवान् तेन कारणेन झिज्झा(ज्जा)मि-खेदं गच्छामि। किमुक्तं भवति? कविर्धनपालनामा आत्मनो भक्त्यतिशयमाचष्टे इति गुरूपदेशः ॥३५॥

શબ્દાર્થ

होही (भविष्यति)=હશે, થશે.	जं (यत्)=જે માટે.
मोह=મોહ.	पुण (पुनः)=વળી.
उच्छेअ (उच्छेद)=નાશ.	न (न)=નહિ.
मोहुच्छेओ=મોહનો નાશ.	वंदिअव्वो (वन्दितव्यः)=વંદન કરવા યોગ્ય.
तुह (तव)=તારી.	तत्थ (तत्र)=ત્યાં.
सेवाए (सेवया)=સેવાથી, ભક્તિથી.	तुमं (त्वं)=તું.
धुव (ध्रुव.)=જરૂર, નક્કી.	तेण (तेन)=તેથી કરીને.
त्ति (इति)=એથી કરીને.	झिज्जामि (क्षीये)=હું ક્ષીણ થાઉં છું.
नंदामि (नन्दामि)=હું ખુશી થાઉં છું.	

પદ્યાર્થ

કવિરાજની ભક્તિની અતિશયતા—

"(હે નાથ!) તારી સેવાથી જરૂર (મારા) મોહનો નાશ થશે એ (વાત)થી હું આનન્દ પામું છું પરંતુ (મોહનો ઉચ્છેદ થતાં મને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે અને કેવલજ્ઞાની કેવલજ્ઞાનીને નમન ન કરે એવો નિયમ હોવાથી મારા ઉપર અનુપમ ઉપકાર કરનારા એવા) તને (પણ હું) વાંદી નહિ શકું તેથી કરીને હું ક્ષીણ થાઉં છું—હું શોકાતુર થાઉં છું."—૩૫

સ્પષ્ટીકરણ

કેવલજ્ઞાન—

એ તો દેખીતી વાત છે કે સરાગની સોબતથી સરાગતા પ્રાપ્ત થાય અને વીતરાગની સેવાથી વીતરાગતા પ્રાપ્ત થાય. આ ન્યાય મુજબ જિન-તીર્થંકર-સંપૂર્ણ વીતરાગની ભક્તિ કર-

ી મોહરૂપી મદિરાના પાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉન્મત્તતા સર્વથા નષ્ટ થાય એટલે કે અજ્ઞાન-
ી અંધકારનો આત્યન્તિક અંત આવે અને સર્વજ્ઞતારૂપી આત્મ-જ્યોતિ સદાને માટે પ્રકટે.

અત્ર કોઇને એ શંકા થાય કે સર્વજ્ઞતા તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉચ્છેદ થવાથી પ્રાપ્ત થાય તો પછી મોહનીય કર્મનો નાશ થતાં તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કેમ કહ્યું છે? આનું સમાધાન એ છે કે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયા બાદજ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થાય છે ને તે પણ વળી અંતર્મુહૂર્તમાંજ થાય છે. વળી સાથે સાથે દર્શનાવરણીય અને અન્તરાય કર્મરૂપી જંજીરા પણ આત્મ-પ્રદેશથી જૂદી પડી જાય છે.

કવીશ્વરનો પ્રભુ પ્રતિ અપ્રતિમ પ્રેમ છે એવું સૂચન કરનારા આ પદ્યમાં શોકનું કારણ બતાવતાં કેવલી કેવલીને ન વન્દન કરે એ સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમાં અપૂર્વ મહત્ત્વ રહેલું હોય એમ લાગે છે.

* * * *

इदानीं स्तुतिकृद् भगवति दृढानुरागरञ्जितत्वेन सकलैहिकसुखशाखिबीजभूताः सम्पदोऽपि तृणवदवगणयन्नाह—

जा तुह सेवाविमुह–स्स हुंतु मा ताउ मह समिद्धीओ ।
अहिआरसंपया इव, पेरंतविडंवणफलाओ ॥ ३६ ॥

[यास्तव सेवाविमुखस्य भवंतु मा ता मम समृद्धयः ।
अधिकारसंपद इव पर्यन्तविडम्बनफलाः ॥]

प्र० वृ०—जा तुह त्ति । हे सकलसम्पन्निलय ! स्वामिन् ! ताः समृद्धयोऽपि मम मा भूवन्निति योगः । कास्ताः सम्पद इत्याह—जा तुहेत्यादि । याः त्वत्सेवाविमुखस्य—त्वच्चरणसरोजपर्युपास्तिपराङ्मुखस्य, सर्वथा जिनधर्मबाह्यत्वेन प्रथमगुणस्थानकस्थितस्येत्यर्थः, एवंविधस्य मम समृद्धयः, ताभिः पर्याप्तम् ॥ ननु भगवदाराधनां विनाकृता अनन्ताः सम्पदः स्वसाध्यसाधने (किं) वन्ध्यतां दधति येन न प्रार्थ्यन्त इत्याशङ्क्य अप्रार्थने हेतुमाह—पेरंतत्ति । पेरंते—पर्यन्ते विडम्बनै(नमे?)व फलं यासां तास्तथा । कथमेतदिति? उच्यते—यद्यपि ताः श्रियः स्वोपभोक्तॄणां तथाविधैहिकक्लेशावेशाविलसुखलवसम्पादनपरास्तथापि तेषां तस्मात् कुपात्रदानैश्चान्धितधियां जिनधर्मपराङ्मुखत्वेनैवापरपुरन्ध्रिपापर्द्धिमदिरादुरोदराधिव्यसनसन्तर्पणपरायणानां ता एव पर्यन्ते दुरन्तदुर्गतिपातहेतुत्वेन कथं न विडम्बनमात्रफलाः स्युः? । साम्प्रतं पर्यन्तविडम्बनमात्रफलत्वे एवोपमामाह—ताः का इव? अहिआरत्ति । अधिकारो—राजनियोगः तस्मात् सम्पदोऽधिकारसम्पदस्ता इव । यथा ताः पर्यन्ते विडम्बनफला भवन्ति । नियोगिनो हि पूर्वं नरपतिप्रसाददुर्ललिताः स्वलीलयैव सर्वत्र व्यवहृत्य तैरेवापहृतसर्वस्वाः तथाविधहीनजनेभ्योऽपि कां कां विडम्बनां न प्राप्नुवन्ति? । अत एवोक्तम्—

१ 'इमाः सम्पदः' इति प्रत्यन्तरे । २ 'दारादिप्र' इति पाठान्तरम् ।

"अधिका धियोऽधिकाराः कारा एवाग्रतः प्रवर्तन्ते ।
प्रथमं न वन्धनं वन्धनं ततो नृपनियोगजुपाम् ॥ १ ॥"

तस्मात् त्वत्सेवापरायणभृत्यत्वमात्रमपि वरं, न तु त्वच्छासनं विनाकृतस्य स्वामित्व मपि । यदुक्तम्—

"जिनधर्मविहीनोऽपि, मा भूवं चक्रवर्त्यपि ।
स्यां चेटोऽपि दरिद्रोऽपि, जिनधर्माधिवासितः ॥ १ ॥",

इति षट्त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३६ ॥

हे० वि०—अधुना भगवत्सेवाविमुखसम्पदां दुःख(हेतुता)प्रतिपादनमुखेन स्तवमा —(जा तुह त्ति)।

हे भगवन्! याः तव सेवाविमुखस्य–भवत्पर्युपासनापराङ्मुखस्य भवन्तु–सम्पद्यन्त मा ता मम समृद्धयः–सम्पद इति । यतोऽधिकारसम्पद इव–नियोगलक्ष्म्य इव पर्यन्तविड म्बनफलाः, विडम्बनमेव फलं यासां ताः तथाविधाः, अवसानदुःखदाः ॥ इति गाथाऽ क्षरार्थः ॥ ३६ ॥

શબ્દાર્થ

जा (या)=જે.
तुह (तव)=તારી.
सेवा (सेवा)=સેવા, ભક્તિ.
विमुह (विमुख)=વિમુખ.
सेवाविमुहस्स=સેવાથી વિમુખની
हुंतु (भवन्तु)=હોજો
मा (मा)=નહિ.
ताउ (ताः)=તે
मह (मम)=મારી.
समिद्धीओ (समृद्धय)=સમૃદ્ધિઓ, સંપત્તિઓ
अहिआर (अधिकार)=અધિકાર
संपया (सम्पद्)=સંપત્તિ.
अहिगारसंपया=અધિકારની સંપત્તિઓ
इव (इव)=જેમ.
पेरंत (पर्यन्त)=અન્ત.
विडंवण (विडम्बन)=વિડંબના.
फल (फल)=ફળ.
पेरंतविडंवणफलाओ=અન્તમાં વિડંબનારૂપ ફળ છે જેમનું એવી

પદ્યાર્થ

પ્રભુ-સેવાથી વિમુખની સંપત્તિની હેયતા—

"અન્તમાં વિડંબનારૂપ ફળવાળી છે એવી (રાજ્ય-)અધિકારની સંપત્તિઓના જેવી જે સંપત્તિઓ (હે નાથ!) તારી સેવાથી વિમુખ (અર્થાત્ સર્વથા જિનધર્મથી રહિત-પ્રથમ ગુણસ્થાને રહેલા એવા મનુષ્યો)ને હોય, તે સંપત્તિઓ મને ન હોજો."—૩૬

સ્પષ્ટીકરણ

સાચી સંપત્તિ—

આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં અનેક પ્રકારની સંપત્તિઓ પણ વિપત્તિઓની જેમ મળે છે. પરંતુ તેમાં ખરેખરી સંપત્તિ કઇ છે એ જાણવું જોઇએ. શું આપણને લાડી, વાડી

ગાડીરૂપ સંપત્તિ મળે, તો તે શું સાચી સંપત્તિ છે? અથવા તો એકાદેક ગામનો ગરાસ મળે કે કેટલાંક નગરોનું કે દેશનું આધિપત્ય મળે કે સમગ્ર વિશ્વનું સામ્રાજ્ય મળે અને તેમ થતાં અનેક જનો ઉપર હકુમત ચલાવવાનો અધિકાર મળે એ સાચી સંપત્તિ છે? કે સ્વર્ગનું સુખ અને અપ્સરાઓનો સમાગમ એ સાચી સંપત્તિ છે?

આનો ઉત્તર એજ હોય શકે કે જે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી વિપત્તિનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાયજ નહિ, જે સંપત્તિનો અનુભવ કરતાં સુખજ મળે, દુઃખને માટે સ્થાન રહેજ નહિ, જે સંપત્તિ જોઇને અન્યને પણ તેજ મેળવવા રૂચિ ઉત્પન્ન થાય, જે સંપત્તિના સ્વામીને પરમ ઐશ્વર્યવાળો પરમેશ્વર કહી સંબોધી શકાય, તેજ સંપત્તિ એ સાચી સંપત્તિ છે. આવી શાશ્વતી સંપત્તિ તો પરમાનંદ પદને પામેલા પરમેશ્વરની પૂર્ણ પ્રેમ ભક્તિ કરવાથીજ મળી શકે છે; એ સિવાય અન્ય કોઇ સાધન નથી.

પ્રથમ ગુણસ્થાનકના નામની સાર્થકતા—

આ ગાથાની શ્રી**પ્રદ્યાનન્દ**સૂરિકૃત વૃત્તિમાં '**सर्वथा जिनधर्मबाह्यत्वेन प्रथमगुणस्थानकस्थितस्य**' એવો જે ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પ્રથમ ગુણસ્થાનના અધિકારી જિન-ધર્મથી વિમુખ-મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિમાં ગુણસ્થાન કેમ માનવામાં આવ્યું છે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉન્નતિ દશામાંજ ગુણસ્થાનનો પ્રયોગ યોગ્ય છે, કેમકે ગુણસ્થાન શબ્દજ સૂચવે છે તેમ ગુણોના વિકાસ વિના ગુણસ્થાન ઘટી શકે નહિ. એક અપેક્ષાએ આ વાત સાચી છે. આને લક્ષ્યમાં રાખીને તો **ગુણસ્થાનક્રમારોહ** (શ્લો૦ ૬-૭)માં શ્રી**રત્નશેખર**સૂરિ કથે છે કે—

"अदेवागुर्वधर्मेषु, या देव-गुरु-धर्मधीः ।
तन्मिथ्यात्वं भवेद् व्यक्त-मव्यक्तं मोहलक्षणम् ॥
अनाद्यव्यक्तमिथ्यात्वं, जीवेऽस्त्येव सदा परम् ।
व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्ति-र्गुणस्थानतयोच्यते ॥"

અર્થાત્—કુદેવ, કુગુરૂ અને કુધર્મને વિષે (સુ)દેવ, (સુ)ગુરૂ અને (સુ)ધર્મની મતિ તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે, જ્યારે મોહરૂપ લક્ષણવાળું અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે. આ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ અનાદિ કાળથી જીવમાં છેજ, પરંતુ (તેમાંથી નીકળી) વ્યક્ત મિથ્યાત્વ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ તે (પ્રથમ) ગુણસ્થાન કહેવાય છે.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ એ તદ્દન અજ્ઞાન-દશા છે. એમાં સુપદાર્થને કુપદાર્થ કે કુપદાર્થને સુપદાર્થ એવી વિપરીત સમજણની પણ યોગ્યતાનો અભાવ છે. એ તો ઘોર અંધકાર જેવી અવસ્થા છે. આવી અવસ્થામાંથી બહાર નીકળી વિપરીત સમજણ જેટલી પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે અને આને પ્રથમ ગુણસ્થાનક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિદ્વદ્-ધુરંધર શ્રીહરિભદ્રસૂરિ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે પ્રથમ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ મિત્રા-દૃષ્ટિના ગુણોના આધાર ઉપર માનવી જોઇએ. આ વાતની તેમની 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' નામની કૃતિનો નિમ્ન-લિખિત ૪૦મો શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે:—

"प्रथमं यद् गुणस्थानं, सामान्येनोपवर्णितम् ।
अस्यां तु तदवस्थायां, मुख्यमन्वर्थयोगतः ॥"

અત્ર એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે જેમ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વી મટીને વ્ય મિથ્યાત્વી થવું એ એક અપેક્ષાએ ઉન્નત દશા છે, તેમ બીજી અપેક્ષાએ એમ પણ કહે કરી શકાય કે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ એ રૌદ્ર પરિણામવાળા વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કરતાં સારું છે, કે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ બુદ્ધિની ઉગ્ર દશામાં જેવો ક્લિષ્ટ કર્મનો બંધ થાય છે, તેવો અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ થતો નથી. આથી કરીને જે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ બુદ્ધિને પ્રથમ ગુણસ્થાનક તરીકે ઓળખાવ ઘટે છે તે વિશિષ્ટ પ્રકારની અર્થાત્ મિત્રા દૃષ્ટિની સ્થિતિવાળી હોવી જોઇએ. આ વાતનું ન્યાય ચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિકૃત ૨૧ મી દ્વાત્રિંશિકાનો નિમ્ન-લિખિત ૨૫ મો શ્લોક અને તે ટીકા સમર્થન કરે છે.

"व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्ति-रप्यन्यत्रेयमुच्यते ।
घने मले विशेषस्तु, व्यक्ताव्यक्तधियोर्नु कः ? ॥"

टीका—"अन्यत्र-ग्रन्थान्तरे व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्तिः मिथ्यात्वगुणस्थानकपदप्रवृत्तिनिमित्त त्वेन इयं मित्रादृष्टिरेवोच्यते, व्यक्तत्वेन तत्र अस्या एव ग्रहणत्वात् । घने-तीव्रे मले तु सति, नु इति वितर्के, व्यक्ताव्यक्तधियोः को विशेषः ? दुष्टाया धियो व्यक्ताया अव्यक्तापेक्षया प्रत्युत अतिदुष्टत्वात् न कथञ्चिद् गुणस्थानत्वनिबन्धनत्वम् ॥"

આ પ્રમાણે ગુણસ્થાનકની વ્યાખ્યા વિચારતાં જરૂર એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે સિદ્ધાન્તોમાં —આગમોમાં પ્રથમ મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાન તો તમામ નીચી હદના જીવોમાં-સૂક્ષ્મ નિગોદ જેવા જંતુઓમાં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તે શું અયોગ્ય છે? આનું સમાધાન એ છે કે આ હકીકત તો સામાન્ય અપેક્ષાએ છે. અને તે વળી એજ કે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુમાં પણ- સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવમાં પણ થોડીક પણ ચૈતન્ય-માત્રા છેજ. આ અપેક્ષાને લક્ષ્યમાં રાખીને એવા જીવોમાં પ્રથમ ગુણસ્થાન સિદ્ધાન્તકારોએ સ્વીકાર્યું છે. વિશિષ્ટ અપેક્ષા ઉદ્દેશીને તો જે ઉદ્ગારો અન્યાન્ય આચાર્યોએ કાઢ્યા છે તેની સ્થૂળ રૂપરેખા ઉપર મુજબ છે.

* * * *

अधुना सर्वाद्भुतनिधेर्भगवत एवाद्भुतचरित्रतामभिधित्सुराह—

भित्तूण तमं दीवो, देव! पयत्थे जणस्स पयडेइ ।
तुह पुण विवरीयमिणं, जइक्कदीवस्स निव्वडिअं ॥ ३७ ॥

[भित्त्वा तमो दीपो देव! पदार्थान् जनस्य प्रकटयति ।
तव पुनर्विपरीतमिदं जगदेकदीपस्य निष्पन्नम् ॥]

प्र० वृ०—भित्तूण त्ति । हे देव! केवलकमलाविलासदुर्ललित! भगवन्! लोके हि दीप

पदार्थान् प्रकटयतीति सण्टङ्कः। तत्र 'दीपः' प्रकटयति गृहैकदेशानिति दीपः। पयत्थे-प-
र्थान् घट-पटादीन्। किं कृत्वेत्याह-भित्तूण तमं ति। तमः-अन्धकारं भित्त्वा-विदार्य, निर-
त्यर्थः। तदनन्तरं जनस्य घटाद्यर्थिनो लोकस्य तान् घटादीन् प्रकटयति। इदानीं जग-
रोरद्भुतत्वमाह-तुह पुण त्ति। तव पुनर्विमलकेवलालोकप्रकाशकत्वेन जगदेकदीपस्यापि
णं-इदं दीपकार्यं विवरीअं-विपरीतं वैपरीत्येन निवडिअं-निर्व्यूढम्। अयमाशयः-
केल दीपो हि तमो भित्त्वा पदार्थान् व्यञ्जयति, त्वं तु पूर्वं स्वोपदेशभाभिर्भविभद्रस्य-
भव्यजन्तुजातस्य जीवाजीवादीन् पदार्थान् प्रकटयसि-अवबोधयसि, ततस्तस्य तत्त्वाव-
बोधोत्पादनेनैव तमः-अज्ञानं भिनत्सि-दलयसीत्यहो तव सर्वातिशायिचरित्रम्॥ इति
सप्तत्रिंशत्तमगाथार्थः॥ ३७॥

हे० वि०—इदानीं भगवतोऽपूर्वदीपत्वख्यापनमुखेन वर्णनामाह—(भित्तूण त्ति)।

हे देव!-स्वामिन्! दीपः प्रतीतो भित्त्वा-तिरस्कृत्य तमः-अन्धकारं पदार्थान् घटादीन्
जनस्य-लोकस्य प्रकटयति-प्रकाशयति। तव पुनर्विपरीतमिदं पूर्वोक्तं निर्घटितं (निर्वृत्तं?)-
सञ्जातं यस्मात् प्रथमं पदार्थान् प्रकाश्य पश्चात् तमो भिनत्सि। किंविधस्येत्याह-जगदेक-
दीपस्य-भुवनाद्वितीयदीपस्य॥ इति गाथार्थः॥ ३७॥

શબ્દાર્થ

भित्तूण (भित्त्वा)=ભેદીને.
तमं (तम)=અંધકારને.
दीवो (दीप)=દીપક, દીવો.
देव! (देव!)=હે દેવ, હે ઇશ્વર!
पयत्थे (पदार्थान्)=પદાર્થોને.
जणस्स (जनस्य)=મનુષ્યના.
पयडेइ (प्रकटयति)=પ્રકટ કરે છે.
तुह (तव)=તારૂં.
पुण (पुनः)=વળી.
विवरीयं (विपरीतं)=વિપરીત, ઉલટું.
इणं (इदं)=આ
जग (जगत्)=જગત્, દુનિયા.
इक्क (एक)=અદ્વિતીય, અપૂર્વ.
दीव (दीप)=દીપક, દીવો.
जइक्कदीवस्स=જગત્‌ના અદ્વિતીય દીપક.
निवडिअं (निष्पन्नम्)=થયું.

પદ્યાર્થ

પ્રભુરૂપ દીપકની અપૂર્વતા—

"હે દેવ! (અન્ય) દીપક અંધકારને ભેદીને મનુષ્યને (ઘટાદિક) પદાર્થો પ્રકટ કરે છે અને જગત્‌ના અદ્વિતીય દીપકરૂપ તારૂં આ (દીપક-કાર્ય) તો વિપરીત છે, (કેમકે તું તો પ્રથમ ઉપદેશરૂપ કિરણ દ્વારા ભવ્ય જીવોને જીવાજીવાદિક પદાર્થનો બોધ કરાવે છે અને ત્યાર પછી એ પ્રમાણે તેમને યથાર્થ જ્ઞાન કરાવી તેમના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો અંત આણે છે)."—૩૭

* * * *

साम्प्रतं भगवद्वचनस्यैव प्रभावातिशयमाह—

मिच्छत्तविसपसुत्ता, सचेयणा जिण! न हुंति किं जीवा?।
कण्णम्मि कमइ जइ कि-त्तिअं पि तुह वयणमन्तस्स ॥ ३८ ॥

[मिथ्यात्वविषप्रसुप्ताः सचेतना जिन! न भवन्ति किं जीवाः?।
कर्णयोः क्रामति यदि कियदपि तव वचनमन्त्रस्य ॥]

प्र० वृ०—मिच्छत्तत्ति। हे जिन!—जितरागद्वेष! अमी जीवाः—प्राणिनः सचेतनाः—सचेतसः समस्तहेयोपादेयादिविचारचातुरीधुरीणबुद्धयः किं न भवेयुरिति योगः। अथ कथममी प्रथमचेतसः(सचेतसः)सञ्जातास्तदाह—मिच्छत्तत्ति। तत्र मिथ्याऽवबोधो मिथ्या तस्य भावो मिथ्यात्वं तदेव सम्यग्बोधचैतन्यापहारकारित्वेन विषमिव विषं तेन प्रसुप्ता—विगलितसंवेदनाः यदि किं स्युः अत आह—कण्णम्मि त्ति। यदि तेषां मिथ्यात्वविषप्रसुप्तानां कण्णम्मि—कर्णे कमइ—क्रामति सङ्क्रामति, प्रविशतीति यावत्। किं तत्? तव प्रवचनं—द्वादशाङ्गीप्रवचनं तदेव रागादिगरलबलदलनकलितत्वेन मन्त्र इव मन्त्रस्तस्य कित्तिअं पि—कियन्मात्रमपि, पदमात्रमपीत्यर्थः। इयमत्र भावना—तावदेव देहिनो मिथ्यावासनावासितचेतसः कृत्याकृत्यविचारे विपरीयन्ति यावद् भगवदुपदेशमन्त्रस्य लेशोऽपि श्रुतियुगले न स्खलितः। प्रविष्टे तु श्रुतिपदं पदमात्रेऽपि भगवत्प्रवचनस्य कस्य नाम चिलातीतनयस्येव भृशं(दुष्ट)चरित्रस्यापि। तस्यापि न सावद्यवासनाविगमेनोपशमरसः स्फुरति?। अथवाऽन्येऽपि विषवेगमूर्च्छया प्रसुप्ता भवन्ति तेषां कर्णे यदि गारुडशास्त्रप्रणीतसंस्फुरन्मन्त्रपदानां द्वित्राण्यक्षराणि प्रविशन्ति तदा तदैव ते सचेतनाः—चलनस्पन्दनादिचेष्टावन्तः के न सम्पद्यन्ते? अपि तु भवन्त्येव ॥ इति अष्टत्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३८ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्वाचो मन्त्रशक्तिविधानेन स्तवमाह—(मिच्छत्त त्ति)।

गमनिका—हे जिन! मिथ्यात्वविषप्रसुप्ताः—विपरीतार्थश्रद्धानगराघ्राताः सचेतनाः—चैतन्ययुक्ताः किं न भवन्ति?—न सम्पद्यन्ते?। अपि तु भवन्त्येवेत्यभिप्रायः। यदि किम्? यदि क्रामति—प्रविशति। किम्? यदपि स्तोकमपि—किमपि। कस्य सम्बन्धि? त्वद्वचनमन्त्रस्य। किमुक्तं भवति? यथा विषेण व्याप्तोऽपि कश्चिज्जीवो विशिष्टमन्त्रेण निर्विषो भवति, तथा मिथ्यात्वव्याप्तोऽपि जीवो भगवद्वचनेन मिथ्यात्वरहितो भवति। इति परमार्थः ॥ ३८ ॥

१ 'कण्णम्मि' इति पाठान्तरम्। २ 'कथ ममायप्रथमचेतस सञ्जा०' इत्यपि पाठः।

શબ્દાર્થ

ચ્છત્ત (मिथ्यात्व)=મિથ્યાત્વ.
સ (विष)=વિષ, ઝેર.
સુત્ત (प्रसुप्त)=સૂઇ ગયેલ, મૂર્છા પામેલ.
મિચ્છત્તવિસપસુત્તા=મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી મૂર્છા પામેલા.
સચેયણા (सचेतनाः)=સચેતન, ચૈતન્યથી યુક્ત.
જિણ ! (जिन !)=હે તીર્થંકર !
ન (न)=નહિ.
તે (भवन्ति)=થાય છે.
(किम्)=શું.
જીવા (जीवाः)=જીવો.
કન્નમ્મિ (कर्णे)=કર્ણમાં, કાનમાં.
કમઇ (क्रामति)=પ્રવેશ કરે.
જઇ (यदि)=જો.
કિત્તિઅં (कियत्)=કેટલુંક.
પિ (अपि)=પણ.
તુહ (तव)=તારા.
વયણ (वचन)=વચન, બોલ.
મંત (मन्त्र)=મન્ત્ર.
વયણમંતસ્સ=વચનરૂપ મન્ત્રનું.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના વચનનો પ્રભાવ—

"જો મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી મૂર્છિત થયેલા જીવોના કર્ણમાં હે વીતરાગ ! તારા વચનરૂપ મન્ત્રનો કંઇક અંશ પણ પ્રવેશ કરે, તો (તેવા) જીવો (પણ [1]રોહિણીય ચોર તથા ચેલાતીપુત્રની જેમ) શું સચેતન ન થાય ?"—૩૮

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્યનું તાત્પર્ય—

એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે સર્પનું ઝેર ચડવાથી મૂર્છા પામેલા મનુષ્યોની મૂર્છા તેમના કર્ણમાં ગારૂડિક–મન્ત્રના બે ત્રણ અક્ષર પડતાં જતી રહે છે અર્થાત્ તેઓ સચેતન બને છે. તો તેવીજ રીતે પ્રભુના વચનરૂપ અપૂર્વ ગારૂડિક–મન્ત્રના બે ત્રણ અક્ષરો કે પદો કર્ણગોચર થતાં અનાદિ કાળના મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી વિવેકરૂપ ચૈતન્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા જીવો પોતાનું અસલ ચૈતન્ય મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય તેમાં કહેવુંજ શું ?

મન્ત્ર—

અન્ય દર્શનીયોની જેમ જૈનો પણ મન્ત્રમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે એ વાતનું જૈનાચાર્યોએ રચેલા **અનુભવસિદ્ધમંત્રદ્વાત્રિંશિકા**, યોગશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ ગ્રન્થો સમર્થન કરે છે. મન્ત્રને માનનારા તેમજ નહિ માનનારા એવા બંને વર્ગો આધુનિક સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મન્ત્ર એટલે અમુક અક્ષરોની અમુક પ્રકારની સંકલના. આવી સંકલનાથી વાતાવરણ ઉપર કોઈ વિશિષ્ટ અસર થાય છે, એવો એનો અર્થ કેટલાક કરે છે. મન્ત્રને માનનારા મનુષ્યો પોતાના પક્ષના પ્રત્યક્ષ સમર્થનાર્થે ગારૂડિક મન્ત્રનું ઉદાહરણ રજુ કરે છે અને તેઓ કહે છે કે આ મન્ત્રનો એવો પ્રભાવ છે કે કરડીને નાસી ગયેલો સર્પ પણ મન્ત્રથી આકર્ષાઇને ગારૂડિકને તાબે થાય છે.

---

[1] રોહિણેય ચોરના જીવન-વૃત્તાન્તની અંગ્રેજીમાં મેં આલેખેલી સ્થૂલ રૂપરેખા માટે જુઓ ન્યાયકુસુમાંજલિ (પૃ૦ ૧૦૫).

જેમ આકર્ષણશીલ (negative) વિદ્યુત્ અને પ્રેરક (positive) વિદ્યુતના ત
તણખો (spark) ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જૂદા જૂદા સ્વભાવવાળા અક્ષરોની યથાયોગ્ય રીતે સંકલ
ગુંથણી કરવાથી કોઇ અપૂર્વ શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એ તો જાણીતી વાત છે કે મ
રૂપોએ ઉચ્ચારેલા સામાન્ય શબ્દોમાં પણ અદ્દભુત સામર્થ્ય રહેલું છે, તો પછી અમુક ઉદ્દેશ
વિશિષ્ટ વર્ણોની સંકલનાથી યોજેલા પદોના સામર્થ્યની તો વાતજ શી? વળી આવા પદો
મન્ત્ર-પદોના રચયિતા જેટલે અંશે સંયમ અને સત્યના પાલક હોય તેટલે અંશે તેમાં વિ
ષ્ટતા સંભવે છે. આથી કરીને મન્ત્રની ભાષામાં પરિવર્તન કરવામાં આવે અર્થાત્ તદ્દગત
અન્ય ભાષા દ્વારા રજુ કરવામાં આવે તો તે પરિવર્તન મન્ત્રની ગરજ સારી શકે નહિ.

આ સંબંધમાં વિશેષ ઊહાપોહ કરવાનું આ સ્થળ નહિ હોવાથી આ વિષય આટલેથી પ
મૂકવામાં આવે તે પૂર્વે એટલું તો નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે જૈન શાસ્ત્રમાં
ૐ-પ્રણવ બીજ, અને अर्हम् એ બેનો વિશેષતઃ સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

ૐ એને મન્ત્રશાસ્ત્રમાં પ્રણવ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. સર્વ મન્ત્રોમાં પ્રથમ
ભોગવનારો આ પ્રણવ સમસ્ત દાર્શનીક અને તાન્ત્રિક શાસ્ત્રોમાં સમાનભાવે વ્યાપક છે.
વર્ણોની ઉત્પત્તિરૂપ, શબ્દ-સૃષ્ટિના બીજરૂપ અને અનાદ્યન્ત ગુણયુક્ત સ્વરૂપવાળો એવો
પ્રણવ સકામ ભક્તોને કામિત ફળ અર્પણ કરે છે, જ્યારે નિષ્કામ ઉપાસકોને તો મોક્ષ સમ
છે. પરમેષ્ઠીનો વાચક, પરબ્રહ્મનો દ્યોતક, અનાહત નાદનો પ્રતિઘોષ, અને જ્ઞાનરૂપ જ્યોતિ
કેન્દ્ર-સ્થાનરૂપ આ પ્રણવ યોગિ-જનોનો આરાધ્ય વિભુ છે. કહ્યું પણ છે કે—

"ॐकारबिन्दुसंयुक्तं, नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव, ॐकाराय नमो नमः ॥"

આ સંબંધમાં વિશેષ ઊહાપોહ **જૈન સાહિત્ય સંશોધક** (ખંડ ૩, અંક ૧ પૃ૦ ૧૦-
૧૨) માં કરવામાં આવ્યો છે, વાસ્તે એના જિજ્ઞાસુએ તે દિશામાં પ્રયાણ કરવું. સાથે સાથે
આ ગ્રન્થમાં अर्हम् ના સંબંધમાં પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. अर्हम् ને મંત્રાધિરાજ તરીકે
ઓળખાવવામાં આવે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિ પ્રાયઃ પોતાની પ્રત્યેક કૃતિના પ્રારં
ભમાં આદ્ય મંગળ તરીકે આનું સ્મરણ કરે છે. પ્રણવની જેમ આ મન્ત્રાધિરાજ પણ પરમેષ્ઠીનો
વાચક છે; કેમકે એમાં પરમેષ્ઠીનું પરમ તત્ત્વ સમાયેલું છે. વળી આ પદમાંના अ, र અને ह
એ ત્રણ અક્ષરો વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહાદેવના પણ વાચક છે. એ વાતની નિમ્ન-લિખિત
પદ્ય સાક્ષી પૂરે છે:—

"अकारेणोच्यते विष्णू, रेफे ब्रह्मा व्यवस्थितः ।
हकारेण हरः प्रोक्त-स्तदन्ते परमं पदम् ॥"

સકળ શાસ્ત્રોના સારરૂપ પ્રણવ અને મન્ત્રાધિરાજની જેમ બીજા પણ મન્ત્રાક્ષરો જૈન
શાસ્ત્રમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. જેમકે ह्रीँ એ માયા-બીજ, स्वा એ પવન-બીજ, हा એ
કાશ-બીજ છે, પરંતુ આ સંબંધમાં અત્ર વિચાર કરવો ઇષ્ટ નહિ હોવાથી આ પ્રકરણ
પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

* * * *

भगवत्समयस्यैव परसमयेभ्यो भङ्ग्यन्तरेण गुरुतरं गौरवं आपादयन्नाह—

आयन्निआ खणद्धं, पि पइं थिरं ते करंति अणुरायं।
परसमया तहवि मणं, तुहसमयन्नूण न हरंति ॥ ३९ ॥

[आकर्णिताः क्षणार्धमपि त्वयि स्थिरं ते कुर्वन्त्यनुरागम्।
परसमयास्तथापि मनस्त्वत्समयज्ञानां न हरन्ति ॥]

०वृ०—आयन्निअ त्ति। हे सकलश्रुतनिलय! भगवन्! परसमयास्तथापि त्वत्समय-
ां मनो न हरन्तीति योगः। तत्र परे—कपिल-दक्ष-कणभक्षा-ऽक्षपाद-जैमिनिप्रभृत-
षां समयाः—सिद्धान्ताः परसमयाः। ते—तव समयम्—आगमं जानन्ति—अवबुध्यन्ते
त्समयज्ञास्तेषां मनः—चेतो न हरन्ति—न प्रीणन्ति, नावर्जयन्तीति यावत्। यदि पुनस्ते
मयज्ञाः दे(दै)वतेषु प्रतिकूलभाषिणो भविष्यन्तीत्यत आह—आयन्निआ इत्या-
ये परसमयाः क्षणैः—कालविशेषस्तस्यार्धं तन्मात्रमपि कालमाकर्णिताः—श्रुतिपथमवता-
ः पइं—त्वयि विषये थिरं—स्थिरं अनुयायिनं (रायं?) अनुरागम्—अन्तःप्रीतिविशेषं करंति—
न्ति तहवि—तथापि एवं सत्यपि ते त्वत्समयज्ञानां मनो न हरन्ति ॥

ननु यस्यैव दर्शनस्य समयः श्रूयते तद्दे(दै)वते एव तच्छ्रोतुर्मनोऽनुरज्यते। इह तु
मेनिप्रमुखाणामागमाः श्रूयन्ते, मनस्तु वीतरागे दृढानुरागं भवति तत् कथमेतद्?।
यते—यदि तेषु—तदागमेषु किमपि क्षोदक्षममुपश्रूयते तदा तत्प्रयोक्तृदे(दै)वतेषु श्रोतु-
ोऽवतरति। न च ते तथाविधाः; यतः श्रुतिमूलानि तावत् जैमिनिप्रभृतीनां शास्त्राणि,
तेगिरश्च ताभिरसमञ्जसभणितिभङ्गिभिर्वातूलप्रलपितान्यपि गलहस्तयन्ति। तथाहि—

"स्पर्शोऽमेध्यभुजां गवामघहरो वन्द्या विसंज्ञा द्रुमाः
स्वर्गश्छागवधाद् धिनोति च पितॄन् विप्रोपभुक्ताशनम्।
आप्ताश्छद्मपराः सुराः शिखिहुतं प्रीणाति देवान् हविः
स्फीतं फल्गु च वल्गु च श्रुतिगिरां को वेत्ति लीलायितम्? ॥ १ ॥"

किञ्च—तेषां कुकविनिबद्धनाटकानामिवान्यत् मुखेऽन्यन्निर्वहणसन्धौ। तथाहि—एकैर्देव-
ानुरक्तैरेकसमयमार्गानुयायिभिस्तस्य सुकृतिभिः स्वेषु स्वेषु शास्त्रेष्वन्यदन्यदभिहितं तत्
ावत् क्वचिदेकत्र प्राणिप्राणपरित्राणमूलं धर्ममुपदिशता केनचिदेवमभ्यधायि यदुत—

"यावन्ति पशुरोमाणि, पशुगात्रेषु भारत!।
तावद् वर्षसहस्राणि, कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥ १ ॥"
—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३८)

---

१ 'तुह' इति पृथक् पदं वा। २ 'तदुक्तम्' इति पाठश्चिन्तनीयः।

पुनरन्येन केनचित् तदागमविप्लावितेनैव स्वाभिप्रायेण क्वापीदमभिहितं, यदुत—

"यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः, स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य, तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ॥ १ ॥"

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३९)

तथा केनचित् क्वापि मांसाशनमपवदता दयालुनैवेदमुदीरितमभूत्—

'मां स खादयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वे, निरुक्तं मुनिरब्रवीत् ॥ १ ॥"

तथा पुनः केनचित् तदुक्तं युक्तमसूययैवापहस्तयता तत्समयप्रवीणेन क्वापि प्रोक्तम्—

"क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य, परोपहृतमेव वा"

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३२)

तदेवं प्रयोक्तॄणां स्वैरप्रलापितया परस्परेण पौर्वापर्येण विरुद्धाः परसमयाः यथा यथा श्रूयन्ते तथा तथा स्थानेऽवस्थितार्थप्रयोक्तरि त्वयि वीतरागेऽनुरागवृद्धिं जनयन्तीत्येवं-विधाश्च ते कथं स्याच्छब्दलाञ्छितानेकान्तात्मकत्वन्मतप्रबलप्रतिभानां मनो हरन्ति?/ इति एकोनचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३९ ॥

हे० वि०—अधुना भगवत्समयस्थितिचित्तदृढताप्रतिपादनद्वारेण स्तवमाह-(आय ण्णिअ त्ति)।

आकर्णिताः–श्रुताः क्षणार्धमपि–स्तोककालमपि त्वयि स्थिरं–निश्चलं कुर्वन्ति–िप त्यनुरागं–बहुमानं ये परसमयाः–बौद्धादिसिद्धान्तास्तथापि मनः–चित्तं न हरन्ति–ना ह्लादयन्ति । केषामित्याह–त्वत्समयज्ञानां–भवत्सिद्धान्तवेदिनाम् । किमिति ? निश्चलचित्त त्वात् तेषाम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३९ ॥

---

१ मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ५५) तु यथा—

"मां स भक्षयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं, प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"

२ 'भक्षयिता' इति पाठः हारिभद्रीयाष्टके योगशास्त्र(प्र० ३, श्लो० २६)स्वोपज्ञवृत्तौ च।

३ 'मनुरब्रवीत्' इति पाठो योगशास्त्र(प्र० ३, श्लो० २६)स्वोपज्ञवृत्तौ।

४ उत्तरार्धं तु यथा—

"देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दुष्यति ।"

सम्पूर्णः श्लोको दृश्यते योगशास्त्र(प्र० ३, श्लो० ३१)स्वोपज्ञवृत्तौ।

શબ્દાર્થ

ायण्णिआ (आकर्णिताः)=સાંભળેલા.
ण (क्षण)=ક્ષણ, પળ.
द्ध (अर्ध)=અડધી.
णद्धं=અડધી ક્ષણ.
पे (अपि)=પણ.
इं (त्वयि)=તારે વિષે.
थिरं (स्थिरं)=સ્થિર, દૃઢ.
ते (ते)=તેઓ.
करंति (कुर्वन्ति)=કરે છે.
अणुरायं (अनुरागं)=અનુરાગને પ્રેમને.
पर (पर)=અન્ય.
समय (समय)=સિદ્ધાન્ત, આગમ.
परसमया=અન્યના આગમો.
तहवि (तथापि)=તો પણ.
मणं (मनः)=મનને.
तुह (त्वत्)=દ્વિતીય પુરૂષનું એકવચન.
ञ्ञ (ज्ञ)=જાણકાર.
त्वत्समयञ्ञूण=તારા સિદ્ધાન્તને જાણનારાના.
तुह (तव)=તારા.
समयञ्ञूण (समयज्ञानां)=સિદ્ધાન્તને જાણનારાઓના.
न (न)=નહિ.
हरंति (हरन्ति)=હરે છે.

પદ્યાર્થ

જિન-સિદ્ધાન્તનું ગૌરવ—

"અન્ય (વૈશેષિક, નૈયાયિક, જૈમિનીય, સાંખ્ય, સૌગત પ્રમુખ)ના આગમો અડધી ક્ષણ સાંભળ્યા છતાં પણ તારે વિષેનો અનુરાગ સ્થિર કરે છે અને તેમ થવાથી તારા સિદ્ધાન્તના જાણકારોનું ચિત્ત તે હરી (શકતા) નથી (તે યોગ્યજ છે)."—૩૯

સ્પષ્ટીકરણ

સારાંશ—

આ પદ્યમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે જૈન દર્શનના રહસ્યનો જાણકાર જૈમિનીય પ્રમુખ આગમો અડધી ક્ષણ તો શું પણ કલાકોના કલાકો અને દિવસોના દિવસો સુધી એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળે તોપણ તેનો જૈન શાસન પ્રત્યેનો પ્રેમ અલ્પાંશે પણ ઓછો થાય તેમ નથી. કેમકે અન્ય દર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધતાદિક અનેક દોષો તેની નજરે પડતાં તેના ઉપર તેની પ્રીતિ થાયજ કેમ ?

ॐ ॐ ॐ ॐ

वाईहिं परिग्गहिआ, करंति विमुहं खणेण पडिवक्खं ।
तुज्झ नया नाह ! महागय व्व अन्नुन्नसंलग्गा ॥ ४० ॥

[वादिभिः परिगृहीताः कुर्वन्ति विमुखं क्षणेन प्रतिपक्षम् ।
तव नया नाथ ! महागजा इवान्योन्यसंलग्नाः ॥]

प्र० वृ०—वाईहिं ति । हे विहितदुर्दान्तकुतीर्थिसार्थपुमर्थ ! नाथ ! तव सम्बन्धिनो

१ 'कुणंति' इति पाठो वृत्तिकारमते । २ 'वाजिभिः' इति अर्थान्तरे ।

नयाः क्षणेन विपक्षं विमुखं करंति–कुर्वन्तीति योगः। तेन नीयते–गम्यते प्रमाणप्रतिपन्नस्य वस्तुनो घटादेर्विषयीक्रियते तदितरांशानपेक्षेण येन परामर्शविशेषेण प्रतिपत्तुरभिप्रायविशेषेणांशः सदादिमयः स च व्यासतोऽनेकविकल्पः, समासतो द्वेधा–द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च। द्रव्यमेव वस्तु, न पर्यायाः, तेषां तन्मतेनावस्तुत्वात्। अत एव द्रव्याण्यर्थोऽस्येति द्रव्यार्थिकोऽयमुच्यते। पर्यायनयस्य तु पर्याया एव वस्तु, न द्रव्यं, तस्य तन्मतेनावस्तुत्वात्। अत एव पर्याया अर्थोऽस्येति पर्यायार्थिकोऽसावुच्यते। यदाहुः परमर्षयः[1]—

"तित्थयरवयणसंगहसविसेसपत्थारमूलवायरणी।
दव्वट्ठिओ अ पज्जवणओ असेसा विगप्पा सिं॥ १॥"[2]

—सम्मतितर्क (गा० ३)

तत्र द्रव्यार्थिकस्त्रिधा–नैगमः, सङ्ग्रहो, व्यवहारश्च। तत्र नैके गमा–अवबोधमार्गा यस्य स निपातनान्नैगमः। तथा अशेषविशेषरहितं सत्त्वद्रव्यत्वादिकं सामान्यमात्रं यः सङ्गृह्णाति स सङ्ग्रहः। तथा सङ्गृहीतान् सत्त्वद्रव्यादीनर्थान् विधाय न तु निषिध्य यः परामर्शविशेषस्तानेव विभजते स व्यवहारः। द्वितीयः पर्यायार्थिकः पुनश्चतुर्धा–ऋजुसूत्रः, शब्दः, समभिरूढः, एवम्भूतश्च। तत्र ऋजु–अतीतानागतकाललक्षणकौटिल्यवैकल्यात् प्राञ्जलं सूत्रयति योऽभिप्रायः स ऋजुसूत्रः। तथा काल-कारक-लिङ्ग-सङ्ख्या-पुरुषो-पसर्गभेदेन ध्वनेरर्थभेदो यः प्रतिपद्यते स शब्दः। तथा पर्यायशब्देषु व्युत्पत्तिभेदेन भिन्नमर्थं यः समभिरोहति स समभिरूढः। तथा यः शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं (शब्दं) वाऽनन्यत्वेनाभ्युपगच्छति स एवम्भूतः। एवममी सर्वेऽपि समुदिता नैगमादयः सप्त महानया येषामेकैकस्यैकैकं शतमनुगामिनां नयानाम्। इह वचननिर्णयप्रस्तावे बहु वक्तव्यं तच्च ग्रन्थगौरवभीरुभिर्नोद्दृतम्। तत एते त्वत्प्रवचनान्तःपातिनो नयाः क्षणात् विपक्षवैमुख्यमारचयन्ति। किंविशिष्टाः सन्तः? वाईहिं ति–वादिभिः परिगृहीताः सहजनिजप्रज्ञाऽवज्ञातवाचस्पतिमतिविभवैस्तथाविधाद्भुतवादलब्धिसम्पन्नैर्वादिभिः परिगृहीताः स्वपक्ष[विपक्ष]स्थापनेन परपक्ष[विपक्ष]विक्षेपाय प्रयुक्ताः। एवंविधाश्च ते किं कुर्वन्तीति अत आह–कुणंति विमुहं ति प्रतिपक्षं साङ्ख्य-सौगतादिकुतीर्थिसार्थं क्षणेन–अक्षेपेण विमुहं–विमुखं विगलितप्रतिभाप्राग्भारत्वेन वादकथापराङ्मुखं कुणंति–कुर्वन्ति। पुनः किंविशिष्टास्ते नयाः? अन्नुन्नसंलग्गा–अन्योन्यसंलग्नाः, परस्परं कार्यकरणप्रवीणाः। अन्योन्यनिरपेक्षत्वे तु तेषां दुर्नयत्वमेव स्यात्। यदुक्तं परमर्षिभिः—

---

१ आचार्यवर्यश्रीसिद्धसेनदिवाकराः।

२ छाया—

तीर्थंकरवचनसंग्रहविशेषप्रस्तारमूलव्याकरणी।
द्रव्यार्थिकश्च पर्यायनयश्च शेषा विकल्पाः॥

"दोहि वि नएहिं नीअं सत्थमुलूएण तहवि मिच्छत्तं ।
जं सविसयप्पहाणत्तणेण अन्नुन्ननिरविक्खं ॥ १ ॥" ति
—विशेषावश्यके (गा० २१९५)

अत्रोपमामाह–नयाः क इव ? महागय व–महागजा इव भद्रजातीयत्वेन मद-मन्थरगमनाः सांयुगीनाः प्रधानदन्तिन इव, तथा विधत्ते विपक्षप्रतिपन्थिनामनीकमेकहेलया प्रवृत्ताः क्षणेन हतविग्रहमेव पश्चान्मुखं विक्षिपन्ति । किंविशिष्टाः सन्तः ? वाईहिं ति वाजिभिः–तुरङ्गैः परिगृहीताः–कृतपरिक्षेपाः । विधीयते हि समितिभूमिषु मत्तानां गजानां तथाविधातिगूढाभिमर्मर(?)प्रहारपरिहारतुरङ्गमपूरैः परिक्षेपः । इति चत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४० ॥

हे० वि०—इदानीं नयप्रभावप्रतिपादनद्वारेण स्तवमाह–(वाईहिं ति) ।

हे नाथ ! तव नयाः नैगम१सङ्ग्रह२व्यवहार३ऋजुसूत्र४शब्द५समभिरूढ६एवम्भूत७-रूपाः क्षणेन–स्तोककालेन कुर्वन्ति विमुखं–पराङ्मुखं प्रतिपक्षं–विपक्षं, नयवादाम्भोधेर्दुरवगाहत्वात् । क इवेत्याह–महागजा इव–प्रधानद्विपा इव । किंविधा नयाः ? किंविधा महागजाः इति श्लेषमाह—वादिभिः–वचनकुशलैः परिगृहीताः–परिवारिताः, महागजास्तु वाजिभिः–तुरङ्गैः, तथाऽन्योन्यसंलग्नाः–परस्परं मिलिताः, मिथः सापेक्षा इत्यर्थः । अयमत्र भावार्थः—कैश्चित् कुवासनाग्रहग्रस्तैरयःशलाकाकल्पा नया अभ्युपगताः । जैनैश्च पुनः सर्वनयसमूहमयं जिनमतमिति प्रतिपन्नम् । तस्मात् युक्तमन्योन्यसंलग्ना इति विशेषणमिति । साम्प्रतं प्रसङ्गागतमिति सङ्क्षिप्तरुचिविनेयानुग्रहाय लेशतो नयस्वरूपमुपवर्णयामः । तत्रानन्तधर्मात्मकं वस्तु स्वमतविशिष्टं नयन्ति–गोचरयन्ति संवेदनं समारोपयन्ति इति नयाः, वस्त्वेकदेशपरामर्शा इत्यर्थः । तथा चोक्तं (श्रीसिद्धसेनदिवाकरैः)—

"एकदेशविशिष्टोऽर्थो, नयस्य विषयो मतः"
—न्यायावतारे (श्लो० २९)

इति । ते च अनन्तधर्माध्यासितत्वात् वस्तुनोऽनन्ताः । तथापि सर्वत्र प्रसिद्धत्वात् सप्त भेदा वर्ण्यन्ते, अन्येषां तेष्वेवान्तर्भावात् । तत्रापि चत्वारोऽर्थसमर्थकाः त्रयश्च शब्दद्वारकाः इति । साम्प्रतं एकैकमतमुपवर्णयामि(मः) । नैगमास्तावत् विचार्यन्ते । निगम्यन्ते–विविक्तं परिच्छिद्यन्ते इति निगमाः घटादयोऽर्थास्तेषु भवो नैगम इति । अयं हि सत्तालक्षणमाह

---

१ छाया—

द्वाभ्यामपि नयाभ्यां नीतं शास्त्रमुलूकेन तथापि मिथ्यात्वम् ।
यत् स्वविषयप्रधानत्वेन अन्योन्यनिरपेक्षम् ॥

२ 'मत्तगजानां' इत्यपि पाठः ।

सामान्यमवान्तरसामान्यानि, च द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादीनि । तथा अन्त्यविशेषान धारणरूपलक्षणानवान्तरविशेषांश्च घटादीन् अभिप्रैतीति नैगमयति ॥ छ ॥

अधुना सङ्ग्रहाकूतमुपवर्णयामि—तत्र सङ्गृह्णातीति समस्तविशेषप्रतिक्षेपद्वारेण सामान्यरूपतया सकलं वस्त्विति सङ्ग्रहः । अयं हि सत्तालक्षणं महासामान्यं समर्थयति, न स्तम्भकुम्भाम्भोरुहादीन् विशेषानिति सङ्ग्रहः ॥ छ ॥

साम्प्रतं व्यवहाराभिप्राय उच्यते–व्यवह्रियते लौकिकैरनेनाभिप्रायेणेति व्यवहारः अयं तु मन्यते यदेव लोकव्यवहारपथमवतरति जलाद्याहरणसमर्थं घटादिकं तदेव पारमार्थिकं वस्तु, न सामान्यं अन्त्यविशेषा वा पारमार्थिका इति व्यवहारः ॥ छ ॥

साम्प्रतं ऋजुसूत्राभिप्रायः कथ्यते–तत्र अतीतस्य विनष्टत्वात् अनागतस्य अलब्धात्मलाभत्वात् खरविषाणादिभ्योऽविशिष्यमाणतया नार्थक्रियानिवर्तनक्षमत्वमर्थक्रियाक्षमं च वस्तु तदभावात् तयोर्न वस्तुत्वं (इति) ऋजुसूत्रः । तदिदमर्थस्वरूपनिरूपण निपुणानां मतमुपवर्णितम् ।

अधुना शब्दद्वारकाणां मतमुपवर्ण्यते । इदं साधारणमाकूतं यदुत शब्द एव परमार्थो, नार्थः, तस्य तत्प्रतीतौ प्रतीयमानत्वात् स्वरूपवदिति ॥ छ ॥

साम्प्रतं प्रत्येकमतं कथ्यते–तत्र शब्दते–आहूयते अनेनाभिप्रायेणार्थः इति शब्दः। अयं हि मन्यते रूढितो यावन्तो ध्वनयः कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्तन्ते यथा इन्द्र–शक्र–पुरन्दरादयस्तेषामपि एकोऽर्थो वाच्य इति ॥ छ ॥

साम्प्रतं समभिरूढमतमुच्यते—सम्–एकीभावेन व्युत्पत्तिनिमित्तमास्कन्दयति शब्दप्रवृत्तौ योऽभिप्रायः स समभिरूढः । अयं हि पर्यायशब्दानां प्रतिविभक्तमेवार्थमभिगम्यते। तद्यथा–इन्दनादिन्द्रः, शकनात् शक्रः, पूर्दारयतीति पुरन्दरः ॥ छ ॥

साम्प्रतं एवम्भूताभिप्रायः प्रतिपाद्यते । तत्र एवंशब्दः प्रकारवचनः, ततश्चैवम्–यथा व्युत्पादितस्तं प्रकारं भूतः–प्राप्तो योऽभिप्रायः स एवम्भूतः । अयं हि यस्मिन्नर्थे शब्दो व्युत्पाद्यते स व्युत्पत्तिनिमित्तमर्थो यदैव विवर्तते तदैव तं शब्दं प्रवर्तमानमभिप्रैति, न सामान्येन । यथोदकाद्याहरणवेलायां योषिदादिमस्तकारूढो विशिष्टचेष्टावानेव घटोऽभिधीयते, न शेषः, घटशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तशून्यत्वात् पटादिवदिति ॥ छ ॥

एतावभिप्रेत्य धर्मं समर्थयन्तः । शेषधर्मस्वीकारतिरस्कारपरिहारद्वारेण प्रवर्तमाना नया भण्यन्ते । यदा तु सावधारणाः सन्तः वस्तु समर्थयन्ति तदा दुर्णयतां भजन्ते । दुर्णयत्वं च यथा भवति तथा ग्रन्थगौरवभयादस्माभिर्नोच्यते ग्रन्थान्तराद् विज्ञेयमिति कृतं विस्तरेण । प्रकृतं प्रस्तुमः ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ

वाईहिं (वादिभिः)=વાદીઓથી.	**नाह** ! (नाथ !)=હે નાથ !
वाईहिं (वाजिभिः)=ઘોડાઓથી.	**मह** (महत्)=મોટો.
परिग्गहिआ (परिगृहीताः)=સ્વીકારાયેલા.	**गय** (गज)=હાથી.
करंति (कुर्वन्ति)=કરે છે.	**महागय**=મોટા હાથીઓ.
विमुहं (विमुखं)=વિમુખ.	**व्व** (इव)=જેમ.
खणेण (क्षणेन)=ક્ષણમાં, પળમાં.	**अन्नुन्न** (अन्योन्य)=પરસ્પર.
पडिवक्खं (प्रतिपक्षं)=પ્રતિપક્ષને, શત્રુને.	**संलग्ग** (संलग्न)=જોડાયેલ.
तुज्झ (तव)=તારા.	**अन्नुन्नसंलग्गा**=પરસ્પર જોડાયેલા.
नया (नयाः)=નયો.	

પદ્યાર્થ

જૈન નયોની પ્રભુતા—

"હે નાથ ! ઘોડાઓથી વીંટળાયેલા તથા પરસ્પર મળી ગયેલા એવા મોટા હાથીઓ જેમ (શત્રુના સૈન્યને રણ-ક્ષેત્રમાંથી પાછું હઠાવે છે તેમ અતિશય ચતુર અને વળી વાદ-લબ્ધિથી અલંકૃત એવા) વાદીઓએ (પોતાના પક્ષના મણ્ડનને માટે અને પ્રતિપક્ષના ખણ્ડનને માટે) સ્વીકારેલા તેમજ [1]પરસ્પર સંગત એવા તારા નયો પ્રતિપક્ષને એક ક્ષણમાં (વાદ-વિવાદના ક્ષેત્રથી) વિમુખ કરે છે."—૪૦

---

૧ આ વિશેષણથી વિશિષ્ટ નયોજ 'સુનય' છે એમ સૂચન કરવામા આવ્યું છે; નહિ તો જે નયો પોતાના મર્યાદા-ક્ષેત્રની બહાર જઇ એક બીજાને ઉતારી પાડવા પ્રયત્ન કરે તો તે 'દુર્નય' બની જાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પરસ્પર સાપેક્ષ નયો 'સુનય' છે, જ્યારે પરસ્પર નિરપેક્ષ નયો તે 'દુર્નય' છે. આ વાતનું શ્રીરત્નપ્રભસૂરિકૃત સ્તુતિ-દ્વાત્રિંશિકાનું નિમ્ન-લિખિત પદ્ય સમર્થન કરે છેઃ—

"अहो चित्रं चित्रं तव चरितमेतन्मुनिपते !
स्वकीयानामेषां विविधविषयव्याप्तिवशिनाम् ।
विपक्षापेक्षाणां कथयसि नयानां सुनयतां
विपक्षक्षेमूणां पुनरिह विभो ! दुष्टनयताम् ॥"

પંચાશત્માંનો નિમ્ન-લિખિત શ્લોક પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છેઃ—

"निःशेषांशजुषां प्रमाणविषयीभूयं समासेदुषां
वस्तूनां नियमांशकल्पनपराः सप्त श्रुता भङ्गिनः ।
औदासीन्यपरायणास्तदपरे चांशे भवेयुर्नया—
श्चेदेकान्तकलङ्कपङ्ककलुपास्ते स्युस्तदा दुर्नयाः ॥"

પરંતુ આ ઉપરથી નય અને દુર્નય એ બે હોય એવુ સૂચન થાય છે. વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રકારની છે એમ કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિના નીચે મુજબના ઉદ્ગાર ઉપરથી જણાય છે એટલુંજ નહિ પણ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિ પણ એને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે —

"सदेव सत् स्यात् सदिति त्रिधाऽर्थो मीयेत दुर्नीतिनयप्रमाणैः"
—અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા દ્વાત્રિંશિકા શ્લો૦ ૨૮

આથી કરીને શ્રીમલયગિરિસૂરિ "नयो दुर्नय- सुनयश्चेति दैगम्बरा व्यवस्था, न त्वस्माकम्, नयदुर्नययोरर्थाविशेषात्" ઇત્યાદિ જે ઉલ્લેખ કરે છે તે કઇ અપેક્ષા અનુસાર ઘટે છે તે વિદ્વાનોએ વિચારી જોવા જેવું છે.

સ્પષ્ટીકરણ

નય-પર્યાલોચન—

પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નિર્ણાયક શક્તિ અને ગ્રાહક શક્તિની મુખ્યતા રહેલી છે. નિ શક્તિ પદાર્થના નિર્ણયો તરફ ધ્યાન આપે છે, જ્યારે ગ્રાહક શક્તિ એ નિર્ણયોને ક્રમશ હારરૂપ આપવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ શક્તિઓને શાસ્ત્રકારો અનુક્રમે 'પ્રમાણ' અને એવા નામથી સંબોધે છે. આ બંને જ્ઞાનનાં એક જાતનાં રૂપાંતરો છે, છતાં એ બનેમાં િ છે. જેમકે પ્રમાણ નિરપેક્ષ છે, જ્યારે નય સાપેક્ષ છે; અર્થાત્ પ્રમાણ પોતાના સામ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે, જ્યારે નયને તો પોતાના બચાવ માટે પ્રમાણનો આશ્રય લેવ છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રમાણ વસ્તુ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે, જ્યારે નય તો પ્ર કરેલા નિર્ણય ઉપર જીવે છે. એનું કારણ એ છે કે નયરૂપે ગણાવા લાયક કોઈ પણ આ અભિપ્રાય-વિચાર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે અન્ય કોઇ પ્રમાણથી બાધિત નજ હોવો જોઇએ. વિચાર અભ્રાન્ત છે, અસંદિગ્ધ છે, નિર્દોષ છે એવી પ્રતીતિ પ્રમાણ દ્વારા થાય ત્યાર પછી વિચાર નયસમિતિનો સભ્ય બની શકે છે. આ પ્રમાણે નયસમિતિના સભ્ય બનેલા વિ પોતાનાથી ભિન્ન કે વિરૂદ્ધ વિચાર સાથે ઝપાઝપી ન કરવી જોઇએ, તેના તરફ ઉદાસીન પોતાનું કાર્ય બજાવવું જોઇએ. આ પ્રમાણેનું વર્તન નહિ રાખે તો તેને નયસમિતિ પોતાના બહાર મૂકે છે અને તેને 'નયાભાસ' એવા નામથી ઓળખાવે છે.

આ ઉપરથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુમાંના કોઈ અમુક ધ ઉદ્દેશીને જે યથાર્થ અભિપ્રાય આપવામાં આવે તે 'નય કહેવાય છે, જ્યારે અન્ય ધર્મો ઉદાસીનતા ધારણ ન કરતાં તેનું ખણ્ડન કરવા પ્રવૃત્ત થતો અભિપ્રાય તે 'નયાભાસ' છે. આ પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તે પોતાની મહત્તા ગુમાવી બેસે, એ દેખીતી વાત છે.

નય-જ્ઞાન એ દ્રવ્યાનુયોગની કુંચી છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો દ્રવ્યાનુયોગનું યથાર્થ સ્વ પ્રકટ કરનારી એ બારાખડી છે, કેમકે એની સહાયતાથી વિકટમાં વિકટ પ્રશ્ન પણ સુ અને સચોટ રીતે ઉકેલી શકાય છે. આનાથી જગત્‌ના સમસ્ત વિચારો તેમજ તેની પ્રવૃત્તિ અરે સમાજ કે વ્યક્તિગત બંધારણના પાયાઓનો પણ વાસ્તવિક બોધ થાય છે. આથી તો નય ઉદ્દેશીને અન્યાન્ય જૈનાચાર્યોએ અનેક પ્રૌઢ ગ્રન્થો રચ્યા છે. મેં પણ યથામતિ એની સ્થ રૂપરેખા **ન્યાયકુસુમાંજલિના** સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૬૫-૧૭૨,૨૨૪-૨૨૮)માં આલેખી છે.

આ વિષયના ગૌરવ તરફ લક્ષ્ય આપતાં તેમજ ટીકાકારનો આશય થોડે ઘણે અંશે સ જાવવા માટે કરેલો પ્રયાસ અનાવશ્યક નહિ ગણાય એમ માની નીચે મુજબની હકીકત ર કરવામાં આવે છે:—

આપણે ઉપર જોઇ ગયા તેમ નય એ અભિપ્રાય-વિશેષ યાને એક પ્રકારનું અપેક્ષા જ્ઞાન હોવાથી એની સંખ્યા અગણિત હોવી જોઇએ એવો સહજ ભાસ થાય છે. ખરેખર વસ્તુ-સ્થિતિ પણ તેમજ છે, કેમકે એ વાતની **સમ્મતિ-તર્કના** તૃતીય કાણ્ડની નિમ્ન-લિખિત ૪૭મી ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

"जावइया वयणपहा तावइया चेव हुंति नयवाया"

---

૧ છાયા—

यावन्तो वचनपथाः तावन्त: चैव भवन्ति नयवादाः ॥

અર્થાત્ જેટલા વચન-માર્ગ છે તેટલા નય-વાદો છે.

આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ કુશાગ્રમતિ જૈનાચાર્યોએ આ ગણનાતીત નયોના સમૂહને માત્ર સાત નયોમાંજ વિભક્ત કર્યો છે. આ વહેંચણી પણ વળી એવી અનુપમ રીતે કરી છે કે જગતના કોઇ પણ વિચારનો આમાં સમાવેશ થવો બાકી રહેતો નથી.

અત્ર એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે શબ્દ-સમુદાયની વિશાળતાને લઇને શબ્દ-જ્ઞાન પણ થવું મુશ્કેલ છે તો અપેક્ષા-જ્ઞાનની વાતજ શી? આનું સમાધાન એ છે કે એક તો વૈયાકરણોએ આ શબ્દ-સમુદાયના નામ, સર્વનામ ઇત્યાદિ ભેદો પાડી સરલતા કરી આપી છે અને બીજું અભ્યાસ-પરિચય દ્વારા તે શબ્દ-જ્ઞાન પણ સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તો એવી રીતે સુયોગ્ય અભ્યાસ-મનન કરવાથી કયો અભિપ્રાય કયા નયને અવલંબીને આપવામાં આવ્યો છે તે જાણવામાં ધારવા જેટલી મુશ્કેલી નથી.

પ્રાપ્ત કરવું, લઈ જવું એ અર્થ સૂચક नी ધાતુ ઉપરથી 'નય' શબ્દ બનેલો છે. એનાં પ્રાપક, [2]કારક [3]સાધક, [4]નિવર્તક, [5]નિર્ભાસક, [6]ઉપલંભક, [7]વ્યંજક ઇત્યાદિ [8]નામાંતર છે એ વાત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ० ૧, સૂ० ૩૫)ના ભાષ્ય ઉપરથી જોઇ શકાય છે. આ પ્રાપક વગેરેનાં લક્ષણોના સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન ન કરતાં તેના જિજ્ઞાસુને ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિકૃત **નયરહસ્ય-પ્રકરણ** જોવા ભલામણ કરવામાં આવે છે.

નયના જે મુખ્ય સાત ભેદો પાડવામાં આવે છે તે તરફ હવે ઉડતી નજર ફેંકીએ.

(૧) નૈગમ નય વસ્તુગત સામાન્ય તેમજ વિશેષ ધર્મો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આના જૂદી જૂદી રીતે ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે. (જુઓ **સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકાનું ૨૦ મું પૃષ્ઠ**) આ નય તરફ નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શનની અનુચિત પ્રીતિ છે[9] અર્થાત્ આ નયની સુવ્યવસ્થિત મર્યાદાનું તે દર્શનમાં ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું છે એવું જૈન શાસ્ત્રકારોનું કથન છે.

(૨) સંગ્રહ નય વસ્તુમાં રહેલી વિશેષતા તરફ ઉદાસીન રહી તદ્ગત સામાન્યતા તરફ દૃષ્ટિ-પાત કરે છે. સાંખ્ય દર્શન તેમજ અદ્વૈતવાદની ઉત્પત્તિ આ નય તરફના અઘટિત મોહને આભારી છે.[10]

---

૧ પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર-મેળવી આપનાર. ૨ જ્ઞાન પદાર્થનો બોધ કરાવનાર. ૩ પદાર્થના નિર્ણયને સાધનાર. ૪ પદાર્થગત બોધનો નિષ્પાદક. ૫ પદાર્થનો ભાસ કરાવનાર. ૬ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ-પ્રાપ્તિ કરાવનાર. ૭ પદાર્થને વ્યક્ત-સ્ફુટ કરનાર. ૮ નયના સ્વભાવને અનુરૂપ-અર્થસૂચક-અન્વર્થ એવાં આ નામો છે.

૯-૧૦ સામાન્યગ્રાહી સંગ્રહ નયમાંથી નૈયાયિક દર્શન અને વિશેષગ્રાહી વ્યવહાર નયમાથી વૈશેષિક દર્શન ઉદ્ભવ્યાં છે, એમ મતાન્તર છે. શુદ્ધ સંગ્રહ નયમાથી બ્રહ્મવાદિ દર્શન અને અશુદ્ધ વ્યવહાર નયમાથી સાંખ્યદર્શન ઉત્પન્ન થયા છે એવો એક મત છે, જ્યારે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિકૃત **નમસ્કાર-નિર્યુક્તિ**માં તો નૈગમ નયમાંથી સાંખ્યદર્શનની પ્રવૃત્તિ થઇ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ સબંધમાં (નયરહસ્ય, નયપ્રદીપ, જૈનતર્કભાષા વગેરેના કર્તા) ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિના ઉદ્ગારો મનન કરવા જેવા છે. તેઓ નયોપદેશમાં કથે છે કે—

"जातं मृण्मासिकाद्युत्वात्, दर्शनं ब्रह्मवादिनाम्।
संग्रहे शब्दसन्मात्रं, चित्सन्मात्रं परे जगुः ॥ १०१ ॥

(૩) વ્યવહાર નય વિશેષતા તરફ લક્ષ્ય રાખે છે. લોક વ્યવહાર આ નયનું કાર્ય-ક્ષેત્ર : એના અયથાર્થ સેવનથી ચાર્વાક દર્શન ઉદ્‌ભવ્યું છે.

(૪) ઋજુસૂત્ર નય વર્તમાન કાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ પર્યાયો તરફ ધ્યાન આ છે. આની સત્તાના દુરુપયોગરૂપ [1]સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધ દર્શન છે.[2]

(૫) શબ્દ નય પ્રવૃત્તિ લૌકિક સંકેતો ઉપરજ નિર્ભર છે. એ પર્યાયોની ભિન્નતા તરફ ધ આપતો નથી. અન્યાન્ય શબ્દોવડે સૂચ વાતા વાચ્યાર્થને એકજ પદાર્થરૂપે તે સ્વી છે. આનું અનુચિત સેવન વૈભાષિક દર્શનમાં નજરે પડે છે.

अशुद्धाद् व्यवहाराख्यात्, ततोऽभूत् साङ्ख्यदर्शनम् ।
चेतनाचेतनद्रव्या-नन्तपर्यायदर्शकम् ॥ ११० ॥
यद्यप्येतन्मतेऽप्यात्मा, निर्लेपो निर्गुणो विभुः ।
अध्यासाद् व्यवहारश्च, मह्मवादेऽपि सम्मतः ॥ १११ ॥
प्रस्तुतात्मनि कर्तृत्व, साङ्ख्यानां प्रातिभासिकम् ।
वेदान्तिनां त्वनिर्वाच्यं, मतं तद् व्यावहारिकम् ॥ ११२ ॥
अनुत्पन्नत्वपक्षश्च, निर्युक्तौ नैगमे श्रुतः ।
नेति वेदान्तिसाङ्ख्योस्तयोः, सङ्ग्रहव्यवहारता ॥ ११३ ॥
तथाप्युपनिषद्दृष्टिः, सृष्टिवादात्मिका परा ।
तस्यां स्वप्नोपमे विश्वे, व्यवहारलवोऽपि न ॥ ११४ ॥
साङ्ख्यशास्त्रे च तन्नात्म-व्यवस्था व्यवहारकृत् ।
इत्येतावत् पुरस्कृत्य, विवेकः सम्मतावयम् ॥ ११५ ॥
हेतुर्मतस्य कस्यापि, शुद्धोऽशुद्धो न नैगमः ।
अन्तर्भावो यतस्तस्य, सङ्ग्रह-व्यवहारयोः ॥ ११६ ॥
द्वाभ्यां नयाभ्यामुन्नीत-मपि शास्त्रं कणादिना ।
अन्योन्यनिरपेक्षत्वान्-मिथ्यात्वं स्वमताग्रहात् ॥ ११७ ॥
स्वतन्त्रव्यक्तिसामान्य-ग्रहा येऽत्र तु नैगमे ।
औलूक्यसमयोत्पत्तिं ब्रूमहे, तत एव हि ॥ ११८ ॥"

१ સૌત્રાન્તિક એ બૌદ્ધ સંપ્રદાયના ચાર ફિરકાઓ પૈકી એક છે. એનું તેમજ બીજા ત્રણ ફિરકાઓનું સ્થૂળ સ્વરૂપ નિમ્ન-લિખિત પદ્યમા દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે —

"अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते
प्रत्यक्षो नहि बाह्यवस्तुविसरः सौत्रान्तिकैराश्रितः ।
योगाचारमतानुगैरभिमता साकारबुद्धिः परा
मन्यन्ते बत मध्यमाः कृतधियः स्वच्छां परां संविदम् ॥"

આ પદ્ય નયોપદેશની શ્રીભાવપ્રભસૂરિકૃત અવચૂરિમા છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ષડ્દર્શનસમુચ્ચયની શ્રીગુણરત્નસૂરિએ રચેલી તર્કરહસ્યદીપિકા નામની વૃત્તિના પ્રથમ અધિકારના અન્તમાં પણ છે; પરતુ તેના મૂળ કર્તા કોણ છે તે મારા જાણવામાં નથી.

૨ આ તેમજ હવે પછીના ત્રણ ઉલ્લેખો નયોપદેશના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકના આધારે કરવામાં આવ્યા છે —

"ऋजुसूत्रादितः सौत्रान्तिक-वैभाषिकौ क्रमात् ।
अभूवन् सौगता योगाचार-माध्यमिकाविति ॥ ११९ ॥"

(૬) સમભિરૂઢ નય પર્યાયની ભિન્નતાથી અર્થમાં ભિન્નતા માને છે. કેમકે એ લૌકિક સંકેતો ઉપરાંત વ્યુત્પત્તિ તરફ પણ લક્ષ્ય આપે છે. અર્થાત્ આ નય શબ્દો દ્વારા અર્થોનો બોધ મેળવતી વેળા લૌકિક સંકેત અને શબ્દ વાચ્યભાવ એ બંને તરફ નજર રાખે છે. આના તરફ અયોગ્ય મોહ ધરાવનારા દર્શન તરીકે યોગાચારને ઓળખાવી શકાય.

(૭) એવંભૂત નય સ્વકીય કાર્યને કરનારી વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપે માને છે. આ નય પણ લૌકિક સંકેતનો આશ્રય લે છે તો પણ તેનું મુખ્ય ધ્યેય તો શબ્દના વ્યુત્પત્તિ જન્ય ભાવ સાથે અર્થના સામ્ય તરફજ હોય છે. આ નય લાક્ષણિક કે ઔપચારિક શબ્દો તરફ જરા પણ ધ્યાન આપતો નથી. કહેણી અને રહેણીની સમાનતાને પુષ્ટિ આપવામાં આ નય એક્કો છે, અર્થાત્ શબ્દનો ભાવ એક દિશામાં હોય અને અર્થનો બીજી દિશામાં હોય તે વાત આને સંમત નથી. માધ્યમિક દર્શનની આ તરફ અઘટિત પ્રીતિ છે.

એક એકથી વધારે વિશુદ્ધ એવા આ સાત નયો પૈકી પ્રત્યેકના સો સો ભેદો પડે છે. ...ગ્યે આનું સ્વરૂપ **નયચક્રવાલ**માં તેના કર્તા **શ્રીમલ્લવાદી**એ આલેખ્યું છે એટલુંજ નહિ, ...તુ તેના ઉપર સુવિસ્તૃત ટીકા રચી પોતાની પરોપકાર-વૃત્તિ **શ્રીસિદ્ધર્ષિ** મુનિવર્યે પ્રકટ ...ી છે. આનો આદર્શ તૈયાર કરવામાં ન્યા૦ ન્યા૦ **શ્રીયશોવિજય** મહોપાધ્યાયે અપૂર્વ પરિ...મ સેવ્યો છે. આ અનુપમ ગ્રન્થ જેમ બને તેમ જલદી છપાવીને બહાર પાડવામાં આવે ...મ વધારે હિતકર છે. એ પ્રકટ થતાં તેના જિજ્ઞાસુને ઘણું જાણવાનું મળશે.

ઉપર્યુક્ત સાત નયો પૈકી કેટલા નયોને દ્રવ્યાર્થિક ગણવા એ સંબંધમાં મત-ભેદ છે. ...તામ્બર સમ્પ્રદાયમાં **શ્રીજિનભદ્રગણિ** ક્ષમાશ્રમણ પ્રમુખ સૈદ્ધાન્તિકો પ્રથમના ચારને દ્રવ્યા...ક માને છે, જ્યારે **શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર** પ્રમુખ તાર્કિકો પ્રથમના ત્રણને દ્રવ્યાર્થિક માને ... **નયોપદેશ**માં કહ્યું પણ છે કે—

"तार्किकाणां त्रयो भेदा, आद्या द्रव्यार्थिनो मताः ।
सैद्धान्तिकानां चत्वारः, पर्यायार्थगताः परे ॥ १८ ॥

...ગમ્બર-સમ્પ્રદાય તરફ નજર કરતાં માલૂમ પડે છે કે **તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક**ના કર્તા ...**શ્રીવિદ્યાનન્દસ્વામી** તાર્કિકોને મળતા છે, કેમકે તેમણે આ ગ્રન્થ (પૃ૦ ૨૬૮)માં કહ્યું છે કે—

"सङ्क्षेपाद् द्वौ विशेषेण, द्रव्यपर्यायगोचरौ ।
द्रव्यार्थो व्यवहारान्तः, पर्यायार्थस्ततोऽपरः ॥ ३ ॥"

અર્થ-નય અને શબ્દ-નયમાં ક્યા કયા નયોનો અન્તર્ભાવ થાય છે તે સંબંધમાં તો મત-ભિન્નતા જણાતી નથી. સૈદ્ધાન્તિકો તેમજ તાર્કિકો નૈગમથી ઋજુસૂત્ર પર્યંતના ચાર નયોને અર્થ-નય માને છે, જ્યારે બાકીના નયોને શબ્દ-નય તરીકે ઓળખાવે છે. આ વિષયમાં તો શ્વેતાંબર અને દિગમ્બર સમ્પ્રદાયોનું પણ ઐક્ય જોવાય છે; કેમકે **તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક** (પૃ૦ ૨૭૪)માં કહ્યું છે કે—

"तत्रर्जुसूत्रपर्यन्ता–श्चत्वारोऽर्थनया मताः ।
त्रयः शब्दनयाः शेषाः, शब्दवाच्यार्थगोचराः ॥ ८१ ॥"

નયનો વિષય જાણવા લાયક છે, પરંતુ તે એટલો [1]ગહન તેમજ વિસ્તૃત છે કે સંબંધમાં જેટલો ઊહાપોહ કરવામાં આવે તેટલો ઓછો છે. તેથી આખો એક ગ્રન્થ રચી શકાય એવા આ વિષયને લગતી એ ત્રણ હકીકતોનો ઉલ્લેખ કરી આને પૂર્ણ ક આવે તો અનુચિત નહિ લેખાય.

ઉપર ગણાવી ગયેલા સાત નયો પૈકી નૈગમાદિક ત્રણ નયો મતિ, શ્રુત અવધિ, મન અને કેવલ એ પાંચે જ્ઞાનોને તેમજ મતિ–અજ્ઞાન, શ્રુત–અજ્ઞાન અને [2]વિભંગ જ્ઞાન એ અજ્ઞાનોને માને છે. ઋજુસૂત્ર નય તો શ્રુત–જ્ઞાન અને શ્રુત–અજ્ઞાનને સાહાય્ય કરનાર ઉ મતિ–જ્ઞાન અને મતિ–અજ્ઞાન સિવાયના ચાર જ્ઞાનોને અને બે અજ્ઞાનોને માને છે. શબ્દ મતિ અવધિ અને મનઃપર્યય એ ત્રણ શ્રુતના સહાયક હોવાથી શ્રુત–જ્ઞાન અને કેવલ–જ્ઞા એનેજ માને છે. આ નયની અપેક્ષાએ કોઇ અજ્ઞાની કે મિથ્યાદૃષ્ટિ નથી (જુઓ **તત્ત્વ ધિગમસૂત્ર** અ૦ ૧, સૂ૦ ૩૫ ના ભાષ્યનો અંતિમ ભાગ).

અત્ર એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડારની કુંચ નયનો [3]પ્રમાણ અને [4]સ્યાદ્વાદ સાથે શો સંબંધ છે એ જ્યાં સુધી બરાબર ધ્યાનમાં ન ત્યાં સુધી નયનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરૂં આંકી શકાય નહિ. આ સંબંધને વ્યક્ત કરનારાં બે પદ્યો તા શિરોમણિ આચાર્ય **શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે** પોતાની કૃતિ **ન્યાયાવતાર**માં રચ્યાં છે. તે મુજબ છેઃ—

---

૧ ગહન કહેવુ વાસ્તવિક છે કે નહિ તે તો શુદ્ધાદિક એવા જે દ્રવ્યાર્થિક નયના ભેદોનું સ્વ **દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા**માં આપ્યું છે તે જોવાથી પ્રતીતિ થશે.

૨ વિપરીત અવધિ–જ્ઞાનને વિભગ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. અવધિ–અજ્ઞાન એવો પ્રયોગ કરવ આવતો નથી.

૩ પ્રમાણનુ યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ મેં ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ મુનિરાજ **શ્રીન્યાયવિજય**કૃત **ન્યાય કુસુમાંજલિ**ના તૃતીય સ્તબકના સ્પષ્ટીકરણમા વિચારેલુ હોવાથી એના જિજ્ઞાસુને તે જોવા હુ ભલામણ કર

૪ સ્યાદ્વાદના સબંધમાં શ્રી**શોભન** મુનિરાજકૃત **સ્તુતિ–ચતુર્વિંશતિકા**ના સ્પષ્ટીકરણ (પૃ૦ ૧૧૨ ૧૧૫) માં થોડો ઘણો ઊહાપોહ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે અહીં એ સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ કરતાં એટલોજ ઇસારો કરવો બસ થશે કે સ્યાદ્વાદ એ પરમત–અસહિષ્ણુતારૂપ બીજને પલ્લવિત કરના નયાભાસરૂપ મેઘને વિખેરી નાંખનાર પવન છે. એની મદદથી સ્યાદ્વાદી સર્વ ઉપર સમાન ભાવ રા શકે છે. આથી તો તે પોતાને બીજાની સ્થિતિમાં પોતાની કલ્પના–શક્તિ વડે–નયાંતરથી મૂકી શકે છે અ તેથીજ તે બીજા માનવની સ્થિતિ સમજી તેના તરફ 'સ્યાત્' શબ્દ દ્વારા દયા–દિલસોજી–સહાનુભૂતિ દર્શાવી શકે છે. આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદ આત્માના સમભાવરૂપ પદ્મને વિકસિત કરી તેને મુક્તિ–રમણીના મંદિરમાં દોરી લઇ જાય છે. **સંબોધ સિત્તરી**ના આરંભમાં તેના કર્તા શ્રીરત્નશેખરસૂરિએ કહ્યું પણ છે કે—

"सेयंबरो य आसंबरो य बुद्धो व अहव अन्नो वा ।
समभावभाविअप्पा लहइ मुक्खं न संदेहो ॥ १ ॥"

અર્થાત્ શ્વેતાંબર હો કે દિગમ્બર હો, બુદ્ધ હો કે અન્ય કોઇ હો. જેનો આત્મા સમભાવને ભજ છે તે મોક્ષ પામે છે. એ નિઃસંદેહ હકીકત છે.

"अनेकान्तात्मकं वस्तु, गोचरः सर्वसंविदाम् ।
एकदेशविशिष्टोऽर्थो, नयस्य विषयो मतः ॥ २९ ॥
नयानामेकनिष्ठानां, प्रवृत्तेः श्रुतवर्त्मनि ।
सम्पूर्णार्थविनिश्चायि, स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥ ३० ॥"

અર્થાત્—"અનેક ધર્માત્મક વસ્તુ એ સર્વ સંવેદનનો-પ્રમાણનો વિષય મનાય છે અને ક દેશ-અંશ સહિત વસ્તુ એ નયનો વિષય મનાય છે (આ નય અને પ્રમાણના વિષય ર પ્રકાશ પાડનારૂં પદ્ય છે).-૨૯

એક નિષ્ઠ-એક એક ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં લીન એવા નયોની પ્રવૃત્તિ શ્રુતિમાર્ગમાં વાથી સંપૂર્ણ વસ્તુને નિશ્ચિત કરનાર અર્થાત્ વસ્તુને સમગ્રપણે પ્રતિપાદન કરનાર તે સ્યાદ્વાદ-ત કહેવાય (આ નય અને સ્યાદ્વાદના સંબંધનું સૂચન કરનારૂં પદ્ય છે)."-૩૦

આનન્દની વાત એ છે કે **ન્યાયાવતાર**ના અન્ય પદ્યોની જેમ આ બે પદ્યોનું ગૂર્જર ારામાં અધ્યાપક શ્રીયુત પં૦ **સુખલાલજી**એ તૈયાર કરેલું સ્પષ્ટીકરણ **જૈન સાહિત્ય ંશોધક**ના ત્રીજા ખંડના પ્રથમ અંક (પૃ૦ ૧૪૨-૧૪૬)માં નજરે પડે છે. આ ત્રિમા-ોકના વિદ્વાન્ સંપાદકે આના સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે કે "જે સ્પષ્ટીકરણ લોકે ૨૯-૩૦ ના વિવેચનમાં કરવામાં આવ્યું છે તે તો અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અદ્વિતીય મને અનન્યજ્ઞાત જેવું છે." આવી પરિસ્થિતિમાં હું તે સ્પષ્ટીકરણ અક્ષરશઃ અત્ર આપું તો તે સ્થાને નહિ લેખાય.

"પ્ર. પ્રમાણનો વિષય થનારી વસ્તુઓ કરતાં નયનો વિષય થનારી વસ્તુઓ શું તદ્દન જૂદી હોય છે, કે જેથી પ્રમાણ અને નયના વિષયને તદ્દન જૂદે જૂદો બતાવી શકાય?

ઉ. ના, એક બીજાથી જૂદા એવા વસ્તુઓના કોઇ બે વિભાગ નથી કે જેમાંથી એક વિભાગ પ્રમાણનો વિષય બને અને બીજો વિભાગ નયનો વિષય બને.

પ્ર. જો પ્રમાણ અને નયનો વિષય થનાર વસ્તુ એક જ હોય તો પછી બન્નેનો વિષયભેદ કેવી રીતે?

ઉ. વસ્તુ ભલે એક જ હોય પણ જ્યારે તે વસ્તુ અમુક વિશેષતા દ્વારા અર્થાત્ અમુક વિશેષ ધર્મોની પ્રધાનતા છતાં અખંડિતપણે ભાસે છે ત્યારે તે અનેક ધર્માત્મક વિષય કહેવાય છે. પરંતુ જ્યારે તે જ વસ્તુમાંથી કોઇ એક અંશ છૂટો પડી પ્રધાનપણે ભાસે છે ત્યારે તે એક-અંશ-વિશિષ્ટ-વિષય કહેવાય છે. આ વાત દાખલાથી સ્પષ્ટ કરીએ. આંખ સામે કોઇ એક ઘોડો આવે ત્યારે અમુક આકાર, અમુક કદ અને અમુક રંગ એ તેની વિશેષતાઓ પ્રધાનપણે ભાસે છે; પણ તે વખતે એ વિશેષતા-ઓની પ્રધાનતા છતાં અભિન્નરૂપે અન્ય વિશેષતાઓ સહિત સમગ્ર ઘોડો જ ચાક્ષુષ જ્ઞાનનો વિષય બને છે. તે વખતે કાંઇ તેની અમુક વિશેષતાઓ બીજી વિશેષતાઓ કરતાં છૂટી પડી ભાસતી નથી કે ઘોડારૂપ અખંડ પદાર્થમાંથી આકારાદિ તેની વિશે-ષતાઓ પણ તદ્દન ભિન્નપણે ભાસતી નથી. માત્ર અમુક વિશેષતાઓ દ્વારા તે

આખો ઘોડો જ અખંડિતપણે આંખનો વિષય બને છે. એ જ પ્રમાણનો વિષય રીત છે. પ્રમાણના વિષય થયેલ એ ઘોડાનું જ્ઞાન જ્યારે બીજાને શબ્દ દ્વારા કરા હોય ત્યારે તે ઘોડાની અમુક વિશેષતાઓ બીજી વિશેષતાઓ કરતાં બુદ્ધિ છૂટી પાડી વક્તા કહે છે કે—આ ઘોડો લાલ છે, ઊંચો છે કે અમુક આકારનો તે વખતે વક્તાના બૌદ્ધિક વ્યાપારમાં કે શ્રોતાની જ્ઞાનક્રિયામાં ઘોડો ભાસમાન છ તે માત્ર ગૌણ હોય છે, અને તેની વિશેષતાઓ જે બીજી વિશેષતાઓ કરતાં જ પાડી કહેવામાં આવે છે, તે જ મુખ્ય હોય છે. તેથી જ એ વખતે જ્ઞાનનો વિ બનતો ઘોડો અમુક અંશ વિશિષ્ટ વિષય બને છે. એ જ નયનો વિષય થવાની રીત છે

આ વક્તવ્યને બીજા શબ્દોમાં—ટૂંકમાં એ રીતે પણ કહી શકાય કે—ભાનમાં અમુ વિશેષતાઓની પ્રધાનતા છતાં જ્યારે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના વિભાગ સિવાય જ વસ્તુ ભાસમા થાય ત્યારે તે પ્રમાણનો વિષય અને જ્યારે વસ્તુ ઉદ્દેશ્ય–વિધેયના વિભાગ પૂર્વક ભાસમાન થા ત્યારે તે નયનો વિષય. આ રીતે વસ્તુ એક જ છતાં તેના ભાનની રીત જૂદી જૂદી હોવાથી પ્રમાણ અને નયમાં તેનો વિષયભેદ સ્પષ્ટ છે.

પ્ર. પ્રમાણની પેઠે નય પણ જો જ્ઞાન જ હોય તો બેમાં તફાવત શો?

ઉ. ઇન્દ્રિયોની મદદથી કે મદદ સિવાય જ ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જ્યારે કોઇ વસ્તુને યથાર્થ-પણે પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે તે પ્રમાણ કહેવાય છે અને પ્રમાણ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી વસ્તુને શબ્દ દ્વારા બીજાને જણાવવા માટે તે વસ્તુના વિષયમાં જે માનસિક વિચાર-ક્રિયા થાય છે તે નય. અર્થાત્ શબ્દમાં ઉતારાતી કે ઉતારવા લાયક જે જ્ઞાનક્રિયા તે નય અને એનો પુરોગામી ચેતના–વ્યાપાર તે પ્રમાણ. આ ઉપરાંત નય અને પ્રમાણનું અંતર એક એ છે કે નયજ્ઞાન તે પ્રમાણજ્ઞાનના અંશરૂપે છે અને પ્રમાણજ્ઞા તે નયજ્ઞાનના અંશી કે સમૂહ રૂપે છે. કારણ કે પ્રમાણવ્યાપારમાંથી જ નયવ્યાપારની ધારાઓ પ્રકટે છે.

પ્ર. પ્રમાણ અને નય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવી તેનો અર્થભેદ સ્પષ્ટ કરો.

ઉ. પ્ર+માન=(જે જ્ઞાન વડે પ્ર–અભ્રાન્તપણે વસ્તુનું માન–પ્રકાશન (નિર્ણય) થાય તે પ્રમાણ. ની+અ–(ની–પ્રમાણ દ્વારા જાણેલી વસ્તુને બીજાની અર્થાત્ શ્રોતાની બુદ્ધિમાં પહોંચાડવાની ક્રિયા. અ–કરનાર વક્તાનો માનસિક વ્યાપાર તે) નય.

પ્ર. જૈન ન્યાય ગ્રન્થોની જેમ જૈનેતર ન્યાય ગ્રન્થોમાં નય વિષે મીમાંસા છે કે નહિ?

ઉ. નથી. જો કે જૈન અને જૈનેતર બન્નેના તર્કગ્રન્થોમાં મીમાંસા છે છતાં નયને પ્રમાણથી છૂટો પાડી તેના ઉપર સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત મીમાંસા તો માત્ર જૈનોએ જ કરી છે."

આ પ્રમાણેનું ૨૯ મા પદ્યનું સ્પષ્ટીકરણ છે. નય અને સ્યાદ્વાદ વચ્ચેનો સંબંધ તથા બન્નેનું અંતર એવા શીર્ષક પૂર્વક ત્રીસમું પદ્ય તેમજ તેનો ઉપર્યુક્ત અર્થ આપ્યા બાદ તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે.—

પ્ર. શ્રુત એટલે શું?

ઉ. આગમજ્ઞાન તે શ્રુત.

પ્ર. શું બધું શ્રુત એક જ જાતનું છે કે તેમાં જાણવા જેવો ખાસ ભેદ છે?

ઉ. ભેદ છે.

પ્ર. તે કયો?

ઉ. શ્રુતના મુખ્ય બે ભાગ પાડી શકાય એક તો અંશગ્રાહી–વસ્તુને એક અંશથી સ્પર્શ કરનાર; અને બીજો સમગ્રગ્રાહી–વસ્તુને સમગ્રપણે ગ્રહણ કરનાર. અંશગ્રાહી તે નયશ્રુત અને સમગ્રગ્રાહી તે સ્યાદ્વાદશ્રુત.

આ કથનને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ. કોઇ એક તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર એક આખું શાસ્ત્ર, આખું પ્રકરણ કે આખો વિચાર તે તે તત્ત્વ પૂરતું સ્યાદ્વાદશ્રુત; અને તેમાંના તે તત્ત્વને લગતા જૂદા જૂદા અંશો ઉપરના ખંડ વિચારો તે પ્રત્યેક નયશ્રુત. આ વિચારો એક એક છૂટા છૂટા લઇએ ત્યારે નયશ્રુત અને તે બધાનું પ્રસ્તુત તત્ત્વ પરત્વે એકીકરણ તે સ્યાદ્વાદશ્રુત. કોઇ એક તત્ત્વ પરત્વે નય અને સ્યાદ્વાદશ્રુતનો જે આ ભેદ તે જ સંપૂર્ણ જગત્ પરત્વે ઘટાવી શકાય.

પ્ર. દાખલો આપી સમજાવો.

ઉ. સમગ્ર ચિકિત્સાશાસ્ત્ર એ આરોગ્ય તત્ત્વનું સ્યાદ્વાદશ્રુત છે, પણ આરોગ્ય તત્ત્વને લગતાં, આદાન, નિદાન, ચિકિત્સા આદિ જૂદા જૂદા અંશો ઉપર વિચાર કરનાર એ શાસ્ત્રના તે તે અંશો, એ ચિકિત્સાશાસ્ત્રરૂપ સ્યાદ્વાદશ્રુતના અંશો હોવાથી તે તત્ત્વ પરત્વે નયશ્રુત છે. આ રીતે નયશ્રુત તે અંશોનો સરવાળો છે.

પ્ર. નય અને સ્યાદ્વાદને જૈનશ્રુતમાં ઘટાવવાં હોય તો કેવી રીતે?

ઉ. જૈનશ્રુતમાંના કોઇ એકાદ સૂત્રને લ્યો કે જે એક જ અભિપ્રાયનુ સૂચક હોય તે નયશ્રુત અને એવાં અનેક અભિપ્રાયોનાં સૂચક અનેક સૂત્રો (પછી ભલે તે પરસ્પર વિરોધી ભાસતા હોય) તે સ્યાદ્વાદશ્રુત. દાખલા તરીકે—'पडुप्पन्ने नेरइए विणस्सइ' એ સૂત્ર લ્યો. એનો અભિપ્રાય એ છે કે નારકી જીવ ઉત્પન્ન થતાં વેંત જ નાશ પામે છે. આ અભિપ્રાય ક્ષણભંગસૂચક છે. એટલે નારકી જીવનો ઉત્પાદ અને વ્યય સૂચવે છે. તેવી જ રીતે નારકી જીવની સ્થિરતાનું વર્ણન કરનાર બીજાં સૂત્રો લ્યો.

પ્ર. णेरइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पन्नत्ता?

ઉ. गोयमा! जहण्णेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं ठिई पन्नत्ता"

(भगवती पृ० ५३, श० १ उ० १)

એ બધાં જ સૂત્રો જૂદાં જૂદાં નારકી પરત્વે નયવાક્ય છે અને એક સાથે મળે ત્યારે સ્યાદ્વાદશ્રુત બને છે.

પ્ર. ત્યારે એમ થયું કે એક વાક્ય એ નય અને વાક્યસમૂહ તે સ્યાદ્વાદ અને જો એમ હોય તો પ્રશ્ન થાય છે કે શું એક જ વાક્ય સ્યાદ્વાદાત્મક અનેકાન્તદ્યોતક ન હોઇ શકે?

ઉ. હોઇ શકે.

પ્ર. કેવી રીતે? કારણકે એક વાક્ય એ કોઇ એક વસ્તુ પરત્વે એક અભિપ્રાયનું સૂચક હોવાથી તેના કોઇ એક અંશને સ્પર્શ કરી શકે, બીજા અંશોને સ્પર્શ ન કરી શકે

૧ આ અનુપ્રવાદ પૂર્વની નૈપુણિક વસ્તુનું સૂત્ર છે. હી. ર.

આવા ધ્વનિવાળો એક શ્લોક ન્યાયાચાર્ય ન્યાયવિશારદ મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયગણિ-કૃત અધ્યાત્મસાર (પ્ર૦ ૬, શ્લો૦ ૧૯૮) માં પણ દૃગ્ગોચર થાય છે. આ રહ્યો તે શ્લોક

पूर्णः पुण्यनयप्रमाणरचनापुष्पैः सदास्थारसै-
स्तत्त्वज्ञानफलः सदा विजयते स्याद्वादकल्पद्रुमः ।
एतस्मात् पतितैः प्रवादकुसुमैः षड्दर्शनारामभू-
र्भूयः सौरभमुद्वमत्यभिमतैरध्यात्मवार्तालवैः ॥"

* * * *

इदानीमनादिनिधनभैरवभवगहने निरन्तरं परिभ्रमन्तः कथञ्चित् युगसमिलायो न्यायेन प्राप्यापि पुण्यप्राग्भारलभ्यं भगवन्तं पुनर्दुष्कर्मनिर्मन्थितवीर्या ये परिहरन्ति ते गतिमाह—

पइ मुक्के पोअम्मि व, जीवेहिं भवन्नवम्मि पत्ताओ ।
अणुवेलमावयामुहपडिएहिं विडंवणा विविहा ॥ ४२ ॥

[त्वयि मुक्ते पोत इव जीवैर्भवार्णवे प्राप्ताः ।
अनुवेलमापदामुखपतितैर्विडम्बना विविधाः ॥]

प्र० वृ०—पइ त्ति । हे विश्वजनीन! भगवन्! अमीभिर्जीवैर्भवार्णवे विविधा विडम्बन प्राप्ता इति योगः । तत्र भव एव जन्मजरामरणरोगशोकादिसलिलसम्भृतत्वेन समुल्लसत्तर दुदग्रक्रूग्राहग्रामसङ्कुलत्वेन प्रसृमरोल्वणकषायवडवानलकरालान्तरालत्वेन चार्णव इव र्णवस्तस्मिन् पत्ताओ-प्राप्ताः । काः प्राप्ता इत्याह—विडम्बणा-विडम्बनाः वक्ष्यमाणलक्षण चतुष्टयगतिसम्बन्धिन्यः । किंविशिष्टाः? 'विविहा' विविधाः-नानाविधा विविधप्रकारा इति यावत् । अथ कथम्? 'अणुवेलं' अनुवेलं-प्रतिक्षणम् । कैः? जीवैः । किंविशिष्टैर आह-आवय त्ति आपन्मुखं पतितैः । तत्रापदो जल-ज्वलन-चौरनरपतिजनितास्तन्मु खपतितैः । क सतीत्याह—पइ मुक्के-त्वयि मुक्ते सति । अयमाशयः—न खलु भगवदङ्गी कारेण सम्यगासेवितधर्ममार्गाणामापदः परापतन्ति । साम्प्रतमुपमामाह-त्वयि कस्मि न्निव विमुक्त? इत्याह-'पोअम्मि व' पोत इव-यानपात्रे इव । यथा केनचिदात्मवैरिणस्त थाविधागाधजलधिमध्यमध्यासीनाः पोतं परित्यजन्ति । परित्यक्ते च तस्मिन् तैर्विविधा-नानारूपाः विडम्बना-यातनाः [illegible] दिकाः प्राप्यन्ते । किंविशिष्टैस्तैस्तदाह-आवया०आपगामुखपतितैः-तरङ्गिणीप्रवेशप्रदे शगतैः । तरङ्गिण्यो हि दूरापातघातवेगास्तरङ्गिणीनाथमापतन्त्यः प्रत्यासन्नवर्तिनं क्षिति-धरशिखरमपि जर्जरयन्ति, किं पुनर्मानवादीन्? । इति द्वाचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४२ "

१ 'पगामुख०' इति पक्षान्तरे । २ 'स च' इत्यपि पाठ ।

हे० वि०—साम्प्रतं पोतदृष्टान्तेन भगवति विमुक्ते विडम्बनाप्रतिपादनद्वारेण श्लाघामाह—(पइ त्ति)

हे नाथ! त्वयि मुक्ते पोत इव जीवैः-प्राणिभिः भवार्णवे-संसारसमुद्रे प्राप्ताः। काः इत्याह—विडम्बनाः-कदर्थनाः विविधा-दारिद्र्यादिनानाप्रकाराः। किंविधैः जीवैः? आपन्मुखपतितैः-व्यसनवदनगतैः, अन्यत्रापगामुखपतितैः-नदीप्रवेशवर्तिभिः। कथम्? 'अनुवेलं' एकत्र वेलाकल्लोलमाश्रित्य, अन्यत्र वारंवारम्। कोऽत्र भावार्थः? यथा कश्चित् पुरुषः पोते मुक्ते आपगामुखपतितोऽनुवेलं विडम्बनाः प्राप्नोति तथा जीवैरपि संसारे त्वयि मुक्ते प्राप्ताः। इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

શબ્દાર્થ

पइ (त्वयि)=તું.
मुक्के (मुक्ते)=તજી દીધો.
पोअम्मि (पोते)=નૌકા, વહાણ.
व (इव)=જેમ.
जीवेहिं (जीवैः)=જીવોથી, પ્રાણીઓથી.
भव (भव)=સંસાર.
अण्णव (अर्णव)=સમુદ્ર.
भवण्णवम्मि=સંસારરૂપ સમુદ્રમાં.
पत्ताओ (प्राप्ताः)=મેળવાયા.
अणुवेलं (अनुवेलं)=(૧) વારંવાર, પ્રતિક્ષણ; (૨) પ્રત્યેક ભરતીના મોજાને આશ્રીને.
आवया (आपदा)=વિપત્તિ, કષ્ટ.
आवया (आपगा)=નદી.
मुह (मुख)=મુખ.
पडिअ (पतित)=પડેલ.
आवयामुहपडिएहिं=(૧) આપત્તિના મુખમાં પડેલ; (૨) નદીના મુખમાં પડેલ.
विडंबणा (विडम्बनाः)=વિડંબનાઓ, મુશ્કેલીઓ.
विविहा (विविधाः)=વિવિધ, જૂદી જૂદી જાતની.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનો ત્યાગ કરનારાની વિડંબના—

"(જેમ નદીના મુખમાં પડેલા જીવો વહાણના અભાવે નિમજ્જન, દુષ્ટ જળચર પ્રાણીઓના હાથે મરણ ઇત્યાદિ વિવિધ વિપત્તિઓ ભરતીના કલ્લોલે કલ્લોલે ભોગવે છે તેમ હે નાથ!) નૌકા સમાન તારો જે જીવોએ ત્યાગ કર્યો, તે આપત્તિના મુખમાં પડેલા જીવો સંસાર-સમુદ્રમાં વિવિધ વિડંબના વારંવાર પામે છે."—૪૨

✻ ✻ ✻ ✻

साम्प्रतं भगवदवगणनाकृतामेव प्राणिनां पूर्वोद्दिष्टाः गतिचतुष्टयसम्बन्धिनीर्विडम्बनाः स्तुतिकृत् स्तोद्देशेन क्रमेणाभिधित्सुः आदावेव सर्वोत्तरदुरन्तदुःखक्षितिधवराजधान्यां नरकगतौ तावदाह—

घुच्छं अपत्थिआगय-मच्छभवंतो मुहुत्त वसिएण।
छावट्ठी अयराइं, निरंतरं अप्पइट्ठाणे ॥ ४३ ॥

[उषितमप्रार्थितागतमत्स्यभवान्तर्मुहूर्त्तमुषितेन।
षट्षष्टिः अतराणि (सागरोपमानि) निरन्तरमप्रतिष्ठाने ॥]

१ श्रीहेमचन्द्रगणिमते मच्छोमुहुत्त इति पाठः। स एव आदरणीय इति मां भाति, तन्मुख्यमत्स्यस्य मत्स्य-मुहूर्तमात्रायुषः।

प्र० वृ०—वुच्छं ति । हे दुरन्तदुःखार्तसत्त्वशरण्य! स्वामिन्! परेषां का कथा? मयै तावत् तमतमाभिधानमय्यां सप्तमनरकपृथिव्यां चतुर्दिशं नरकावासचतुष्टयसंयुते लक्षयोजनप्रमाणमाने अप्रतिष्ठानाभिधाने मध्यवर्तिनि नरकावासे वुच्छं–उषितमिति सण्टङ्कः । अकियन्तं कालमित्याह–छावट्ठि त्ति । षट्षष्टिरतराणि–सागरोपमानि । कथम्? निरन्तरम अविच्छिन्नम् । नन्वायुःकर्मणस्त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमान्येव सर्वोत्कृष्टा स्थितिः, तत् कथं दमुपपन्नमित्याह—अपत्थिअ त्ति । किंविशिष्टेन मया? अप्रार्थितागतः–अचिन्तितोपनत योऽसौ मत्स्यभवस्तस्यान्तर्–मध्ये मुहूर्तमात्रं कालमुषितेन । यद्वा अप्रार्थितोपनते मत्स्यभ अन्तर्मुहूर्तमात्रमुषितेन । यद्वा त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमान्यप्रतिष्ठाने पूर्वमुषितं, ततस्तदन्तराव वर्तिनि मत्स्यभवेऽन्तर्मुहूर्तमुषितं, पुनरप्रतिष्ठाने त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमानीति । एवं मत्स्य भवोऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणः अप्रतिष्ठानायुरतराणि षट्षष्टिसागरोपमानि भवन्ति । इति त्रिच त्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४३ ॥

दे० वि०—साम्प्रतं सूत्रकारस्ता विडम्बनाः चतुर्गतिसंसारे यथाऽनुभूतास्तथा गाथ चतुष्टयेन दर्शयन्नाह—

उषितं–वासः कृतः । क्व? अप्रतिष्ठाने–सप्तमनरकपृथिव्यां मध्यवर्तिनि नरकावासे । मयेति गम्यते । किंविधेनेत्याह–अल्पस्थितिकागतमत्स्यभवस्तत्रान्तर्मुहूर्तं–किञ्चिन्न्यूनघटिकाद्वय उषितः स्वाल्पस्थितिकागतमत्स्यभवान्तर्मुहूर्तोषितस्तेन । कियन्तं कालम्? [illegible] मानि । सागरोपमं दशकोटाकोटिपल्योपमजनितं समयवेदितव्यम् । कथमुषितम्? निरन्तरं–व्यवधानरहितं यथा भवति । तच्च व्यवधानं तथोक्तमेवान्तर्मुहूर्तमात्रं मध्यभवः इति गाथार्थः ॥ ४३ ॥

શબ્દાર્થ

वुच्छं (उषित)=રહેવાયું.
अपत्थिअ (अप्रार्थित)=પ્રાર્થના વિનાનો, અણમાગ્યો
आगय (आगत)=આવેલ
मच्छ (मत्स्य)=મત્સ્ય, માછલું
भव (भव)=ભવ, જન્મ
अंतो (अन्तर्)=મધ્યે, વચ્ચે
मुहुत्त (मुहूर्त)=મુહૂર્ત, બે ઘડી
अंतोमुहुत्त (अन्तर्मुहूर्त)=[1]અંતર્મુહૂર્ત
अपत्थिआगयमच्छभवंतोमुहुत्त=માગ્યા વિના પ્રાપ્ત થયેલા મત્સ્યના ભવમાં મુહૂર્ત અથવા અંતર્મુહૂર્ત
वसिएण (उषितेन)=રહેવાથી
छावट्ठी (षट्षष्टि)=છાસઠ
अयराइं (अतराणि)=સાગરોપમો.
निरंतर (निरन्तरं)=નિરન્તર, અન્તર વિના અવિચ્છિન્નપણે
अप्पइट्ठाणे (अप्रतिष्ठाने)=અપ્રતિષ્ઠાનમાં.

૧ અંતર્મુહૂર્તનો અર્થ લોકપ્રકાશના દ્રવ્યલોકના તૃતીય સર્ગના નિમ્ન-લિખિત—

"समयेभ्यो नवभ्यः स्यात्, प्रभृत्यन्तर्मुहूर्तकम् ।
समयोनमुहूर्तान्त—मसङ्ख्यातविधं यथा ॥"

—૩૪ મા પદ્ય ઉપરથી બોધ થાય છે તેમ એ છે કે નવ સમયથી માંડીને મુહૂર્તમાં એક સમય ન્યૂન એટલા કાળને 'અંતર્મુહૂર્ત' કહેવામાં આવે છે. આના અસંખ્ય ભેદો છે, કેમકે ૧૦ સમય, ૧૧ સમય ઇત્યાદિ તથા મુહૂર્તમાં એક સમય ઓછો એ બધા કાળો 'અંતર્મુહૂર્ત'ના નામથી ઓળખાય છે

પદ્યાર્થ

નરક ગતિમાં આપત્તિ—

"(હે દેવ! બીજા જીવોની તો શી વાત કહું?) અણધાર્યા આવી પડેલા (તંદુળિયા) મત્સ્યના ભવમાં બે ઘડી અથવા અંતર્મુહૂર્ત કાળ વસીને હું અપ્રતિષ્ઠાનમાં છાસઠ સાગરોપમ અવિચ્છિન્નપણે રહ્યો."—૪૩

સ્પષ્ટીકરણ

તન્દુલ મત્સ્ય—

જૈન શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયની સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઇને સંસારી જીવોના એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે. આ પૈકી પંચેન્દ્રિય જીવોના દેવ, નારકી, મનુષ્ય અને તિર્યંચ (પ્રથમની ત્રણ કોટિમાં જેનો સમાવેશ થતો નથી એવા જીવો) એમ ચાર ભેદો છે. વળી તેમાં પણ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના જલચર, સ્થલચર અને ખેચર એમ ત્રણ પ્રકારો છે. વળી આ જલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયના [1]મત્સ્ય, [2]કચ્છપ, ગ્રાહ, [3]મકર અને શિશુમાર એમ પાંચ અવાંતર ભેદો છે. આ પૈકી મત્સ્યના અનેક ભેદો છે. એ ભેદોમાં તન્દુલ મત્સ્ય પણ છે.[4] આનું શરીર તન્દુલ-ચોખા જેવડું છે.[5] આથી આને આ નામ આપવામાં આવ્યું હશે. આ તન્દુલ મત્સ્યને અંતર્મુહૂર્ત ગર્ભમાં રહેવું પડે છે.[6] ગર્ભજ હોવાથી તેને મન હોય છે. તેને તેની માતા (માછલી) મોટા મગરમચ્છની પાંપણમાં જન્મ આપે છે. તેનું આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે, છતાં પણ તેનો અધ્યવસાય અતિશય મલિન હોવાથી તે મરીને સાતમી નરકે જાય છે. આ વાતની સહસ્રાવધાની શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિકૃત અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમના ૧૪ મા અધિકારગત નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદ્ય સાક્ષી પૂરે છેઃ—

"मनः संवृणु हे विद्वन्-नसंवृतमना यतः।
याति तन्दुलमत्स्यो द्राक्, सप्तमीं नरकावनीम् ॥"

---

૧ માછલું. ૨ કાચબો. ૩ મગર.

૪ સરખાવો પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું નિમ્ન-લિખિત ૩૨ મું સૂત્ર—

"से किं तं जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया? जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिया पंचविहा पन्नत्ता, तं जहा—मच्छा १ कच्छभा २ गाहा ३ मगरा ४ सुसुमारा ५ ॥ से किं तं मच्छा? मच्छा अणेगविहा पन्नत्ता, तं जहा—सण्हमच्छा, खवलमच्छा, जुंगमच्छा, विज्झडियमच्छा, हलिमच्छा, मगरिमच्छा, रोहियमच्छा, हलीसागरा, गागरा, वडा, वडगरा, गब्भया, उसगारा, तिमितिमिंगिला, णक्का, तंदुलमच्छा, कणिक्कामच्छा, सालिसत्थियामच्छा, लंभणमच्छा, पडागा, पडागाइपडागा जे यावन्ने तहप्पगारा, से तं मच्छा ॥"

૫ શ્રીમુનિસુન્દરસૂરિએ ઉપદેશરત્નાકરના તૃતીય અંશના પંચમ તરંગની દ્વિતીય ગાથાની વ્યાખ્યામાં (૨૦૯ મા પત્રાંકમાં) કહ્યું પણ છે કે—

"तन्दुलमत्स्यः पुनर्यो महामत्स्यस्य चक्षुःपक्ष्मणि तन्दुलप्रमाणोऽन्तर्मुहूर्तायुर्जायते, तथाविधक्रूरपरिणामेन चान्तर्मुहूर्तेन तादृगायुर्बद्ध्वा सप्तमनरकं गच्छतीति"

૬ સરખાવો શ્રીશુભવિજયગણિસંકલિત સેનપ્રશ્નના દ્વિતીય ઉલ્લાસનો નીચે મુજબનો પ્રશ્નોત્તરઃ—

"तथा-महामत्स्यभ्रूपक्ष्मत्स्यस्य तन्दुलमत्स्यस्य गर्भस्थितिरान्तर्मुहूर्त्तिकी आयुःस्थितिरप्यान्तर्मुहूर्त्तिकी, तत्

આ સંબંધમાં **અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ**ના વિવરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે મગર
વિચિત્ર રીતે આહાર લે છે. જે પાણીમાં અનેક માછલાં હોય તે પાણીનો મોટો જથ્થો પો
મોંઢામાં એ ભરી લે છે. પછી માછલાંઓને રોકી મોંઢામાં રહેલી જાળી (દાંતની બેવડ)માં
પાણી પાછું કાઢી નાખે છે, પરંતુ તેમ થતાં મોટા મત્સ્યો મોંઢામાં રહી જાય છે (જેને
આહાર કરે છે.), જ્યારે કેટલાંએ નાનાં નાનાં માછલાંઓ જાળનાં છિદ્રો મોટાં હોવાથી-દાં
વચ્ચે બખોલ (અંતર) હોવાથી જળની સાથે સાથે બહાર નીકળી જાય છે ([1]ઉપદેશર
કરમાં તો એવો ઉલ્લેખ છે કે તન્દુલ મત્સ્ય સૂતેલા મહામત્સ્યના વિકસ્વર મુખમાં જલ-
લોને લીધે અનેક માછલાંને દાખલ થતા તેમજ નીકળી જતા જુએ છે). આથી તે એવો
વિચાર કરે છે કે જો હું આવા મોટા શરીરવાળો હોઉં, તો એકે મત્સ્યને જીવતો ની
જવા ન દઉં, પરંતુ એ બધાને ખાઇ જાઉં.[2] આ પ્રમાણેની [3]ભાવહિંસાથી કલુષિત થયેલો મ
નરકે સિધાવે છે એ ઉપરથી

"मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः"

એ સૂત્ર ચરિતાર્થ થતું જોવાય છે. કેમકે આ મત્સ્ય કોઇ માછલાને મારી નાખવાથી અ
દ્રવ્ય-હિંસા કરીને નરકે જતો નથી, પરતુ ભાવ-હિંસાને લઇને (જુઓ પૃ૦ ૧૩૯ નું અં

कथं मिलतीति प्रश्न । अत्रोत्तरम्-महामत्स्यभ्रूपक्ष्ममत्स्यस्य गर्भस्थितिरायुःस्थितिश्चैकस्मिन्नेवान्तर्मुहूर्ते भवति, गर्भस्थितेरन्तर्मुहूर्त्तस्य लघुत्वात्र किमप्यनुपपन्न, किञ्च नवसमयादारभ्य घटिकाद्वयं यावदन्तर्मुहूर्त तस्यासङ्ख्येय दत्वाल्लघुत्वमिति ॥ १५० ॥"

તત્ત્વત: શ્રીહરિભદ્રસૂરિપ્રણીત સ્વોપજ્ઞ હિંસાષ્ટકની પ્રથમ ગાથાની વૃત્તિમાંના નિમ્ન-લિખિત ઉ
ઉપરથી મતાંતર જણાય છે:—

"अकृत्वाऽपि द्रव्यहिंसां-प्राणादित्यागरूपां हिंसाफलं-नरकादिकं तस्य भाजनं भवति तन्दुलमत्स्यवत् । सो
नव मासान् गर्भे स्थित्वा निष्क्रमणानन्तरमन्तर्मुहूर्त्तायुरिति वृद्धसम्प्रदाय, सर्वे गर्भजतिर्यञ्चो गर्भजमनुष्यवदि
वचनात्, महामत्स्यमुखे गतप्रत्यागतं कुर्वाणान् मध्यमत्स्यान् दृष्ट्वा स्वमनसि यद्यहमेषो द्रव्यमहाकायः स्यां त
सर्वानभक्षयमिति विचारणया कठोरहृदयप्रादुर्भूतरौद्रध्यानसहचारिणी भावहिंसा नरकफलयतीति तृतीयभङ्गः ।"

ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં ઇન્દોરમાં મુદ્રિત પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે, જ્યારે શ્રીવિજયદાનસૂરિ
જણાવે છે તે પાઠમાં તો अन्तर्मुहूर्तं ને બદલે मुहूर्तं છે.

૧ ઉપદેશરત્નાકર (અં૦ ૩)ના પંચમ તરંગની વ્યાખ્યાના અંતમાં આ હકીકત નીચે મુજબ આપવા
આવી છે —

"तन्दुलमत्स्यः प्रसुप्तमहामत्स्यविकस्वरवदने जलोर्मिवशात् प्रविशतो निर्यतश्च बहून् मत्स्यान् वीक्ष्य तद्ग्रास
व्यवसायमभूदिति"

૨ આ વાતને ઉદ્દેશીને આતુર પ્રત્યાખ્યાનમાં નિમ્ન-લિખિત ૫૧ મા પદ્યમાં—

"आहारनिमित्तेणं मच्छा गच्छंति सत्तमिं पुढविं ।"

[आहारनिमित्तेन मत्स्या गच्छन्ति सप्तमीं पृथिवीम् ॥]

એવો ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે.

૩ હિંસાના દ્રવ્ય-હિંસા અને ભાવ-હિંસા એમ બે પ્રકારો છે. કોઇ પણ પ્રાણીને તેના દેહથી પૃથ
કરવો તે 'દ્રવ્ય-હિંસા' છે, જ્યારે પ્રમાદ, અભિનિવેશ, દુષ્ટ અધ્યવસાયથી તેવો અનિષ્ટ વિચાર કરવો
'ભાવ-હિંસા' છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કોઇનું ખૂન કરવુ તે 'દ્રવ્ય-હિંસા' છે, જ્યારે તેમ કરવા
વિચાર કરવો તે 'ભાવ-હિંસા' છે. આના અનેક પ્રકારો છે. તેનું સુન્દર સ્વરૂપ શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત
ષ્ટકમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

ટિપ્પણ)–[1]મલિન આશયવાળો હોવાથી તેને તેવું ભયંકર ફળ મળે છે. આથી કરીને તો **અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ** (અ૦ ૯, શ્લો૦ ૩) માં કહ્યું પણ છે કે—

"स्वर्गापवर्गौ नरकं तथाऽन्त-र्मुहूर्तमात्रेण वशावशं यत् ।
ददाति जन्तोः सततं प्रयत्नाद्, वशं तदन्तःकरणं कुरुष्व ॥"

અર્થાત્ વશ રાખેલું અને વશ નહિ રાખેલું મન અન્તર્મુહૂર્તમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ તેમજ નરક અનુક્રમે આપે છે, વાસ્તે (હે ભવ્ય જીવ!) તું પ્રયાસ કરીને તે મનને–અંતઃકરણને સર્વદા વશ કર.

મત-ભેદ—

શ્રીપ્રભાનન્દસૂરિએ ટીકામાં તન્દુલ–મત્સ્યનું આયુષ્ય મુહૂર્તનું તેમજ અન્તર્મુહૂર્તનું એમ બે પ્રકારનું સૂચવ્યું છે, પરંતુ **ઉપદેશ–રત્નાકરના** અત્રે (પૃ૦ ૧૩૯–૧૪૦) સૂચવેલ ઉલ્લેખમાં તેમજ **શ્રીહેમચન્દ્રગણિકૃત** ટીકામાં પણ અન્તર્મુહૂર્તના આયુષ્યનોજ ઉલ્લેખ છે. વળી **શ્રીવિજયદાનસૂરિ** મને લખી [2]જણાવે છે તેમ **જીવાજીવાભિગમસૂત્રની** (સૂ૦ ૫૯, સૂ૦ ૨૨૩) **શ્રીમલયગિરિસૂરિકૃત** વૃત્તિ (૭૮ મા તેમજ ૪૦૭ મા પત્રાંક)માં તેમજ **શ્રીહારિભદ્રીય ધર્મબિન્દુની** સાતમા અધ્યાયના बाह्योपमदऽप्यसंविपु तथा श्रुतेरिति (३२)ની **શ્રીમુનિચન્દ્રસૂરિકૃત** ટીકામાં પણ અન્તર્મુહૂર્તનોજ ઉલ્લેખ છે. એ ત્રણ પાઠો અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

"सप्तमनरकपृथिव्या उद्धृत्य तन्दुलमत्स्यादिसंवेष्वन्तर्मुहूर्तं स्थित्वा भूयः सप्तमनरकपृथ्वीगमनस्य श्रवणात्"

"नरकादुद्धृत्य तिर्यग्भवे गर्भव्युत्क्रान्तिकतन्दुलमत्स्यत्वेन उत्पद्य महारौद्रध्यानोपगतोऽन्तर्मुहूर्त्तं जीवित्वा भूयोऽपि नरकेषु जायते"

"तन्दुलमत्स्यस्तु बाह्योपमर्दाभावेऽपि निर्निमित्तमेवापूरितातितीव्ररौद्रध्यानोऽन्तर्मुहूर्त्तमायुरनुपाल्य सप्तमनरकपृथिव्यां त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमायुर्नारक उत्पद्यते ।"

અપ્રતિષ્ઠાન—

જૈન શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી સાત નરક–ભૂમિઓ પૈકી અંતિમ તમસ્તમઃપ્રભા નામની ભૂમિમાં આવલિકા–પ્રવિષ્ટ એવાજ [3]નરકાવાસો છે, કિન્તુ બીજી નરકોની જેમ આવલિકા–બાહ્ય નથી. આ ભૂમિમાં પાંચ આવલિકા–પ્રવિષ્ટ નરકાવાસ છે. તેની મધ્યમાં **અપ્રતિષ્ઠાન** નામનો ગોળ નરકા-

૧ આ મલિનતાને લઇને તો–આ તન્દુલ મત્સ્યની નીચ જાતિને લઇને તેમજ તેના નીચ કર્મ–પ્રવૃત્તિના મનોરથને લીધે તેને અત્યંત નીચો ગણવામાં આવે છે. એ વાતની ઉપદેશરત્નાકર (અં૦ ૩, ત૦ ૫)ની નિમ્ન–લિખિત દ્વિતીય ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

"इचा नीचा चउहा, हुंति जिआ वयनीअछंदेहिं ।
कुमर १ दहवयण २ वणमिग ३ तंदुलमच्छो ४ अ दिट्ठंता ॥"

૨ આ બદલ હું તેમનો આભારી છું.

૩ રત્નપ્રભાદિ છ ભૂમિઓ પૈકી પ્રત્યેકને વિષે તેની અવગાહનામાંથી એક હજાર યોજન જેટલો ઉપરનો ભાગ અને એક હજાર યોજન જેટલો નીચેનો ભાગ અને સાતમી ભૂમિ ઉદ્દેશીને સાડીબાવન હજાર યોજન-પ્રમાણ ઉપરનો ભાગ અને એટલો નીચેનો ભાગ બાદ કરતાં જેટલી અવગાહના બાકી રહે તેટલા ભાગમાં 'નરકાવાસ' છે. અર્થાત્ ત્યાં ત્યાં નરકના જીવો–નરકનામ કર્મવાળા પ્રાણીઓ વસે છે. આ રત્નપ્રભાદિ સાત ભૂમિઓમાં

ज्वालामालाजटालान्तरनरकधरापाककुम्भीषु भीमै-
निंक्षिप्तस्योर्ध्वपादं विधुरतरमधोमूर्ध(?) निर्धर्मधुर्यैः ।
प्रोत्तुङ्गापीनपाण्डुस्तनकलशलसत्तारहारालिमाला
तत्र त्राणाय बाला न खलु तव सखे ! मूर्ख ! सम्भावयामि ॥ ५ ॥

(અગ્નિની) જ્વાળાની માળાથી જટાવાળા બનેલા મધ્ય ભાગવાળી નરક-ભૂમિની પાકકુંભીઓને વિષે ભયંકર તેમજ અધર્મીઓમાં મુખ્ય એવા (દૈત્યો) વડે પગ ઊંચા અને માથું નીચે એવી રીતે ત્યાં કાયરપણે ફેંકાયેલા તારા બચાવ માટે હે મિત્ર! હે મૂર્ખ! અત્યંત [1]ઉન્નત [2]સમસ્તતઃ પુષ્ટ, તથા શ્વેત એવા પયોધરરૂપ કલશને વિષે શોભતા મનોહર હારની શ્રેણિની માળાવાળી મહિલા ખરેખર સમર્થ નથી એમ હું માનું છું.—૫

स्फाराङ्गारान्तरालेप्वलवधगधगत्सन्धिगर्भेष्वरे ते
सोत्साहं देहदाहे निरयपुरतटीवज्रकुण्डेषु तेषु ।
सेयं शृङ्गारकुल्यालहरिपरिलसन्नीलरोमाङ्करालो
नालं लीलावतीनां डमरभरमिदे नाभिवापी गभीरा ॥ ६ ॥

બહુ અંગારા જેવા મધ્ય ભાગવાળી તેમજ જેમાં સાંધાના ભાગો સર્વથા બળી રહ્યા છે એવી નરક-પુરીની તટીને વિષે (રહેલા) સુપ્રસિદ્ધ વજ્રકુણ્ડો (કુંભીપાકમા) તારો દેહ જ્યારે ઉત્સાહ પૂર્વક દગ્ધ થઈ રહ્યો છે, ત્યારે વિલાસવતી (વનિતાઓ)ની શૃંગારરૂપ નદીની મોટા મોજાઓ રૂપ શોભતી શ્યામ રોમાંચની શ્રેણી કે પેલી ગંભીર [3]નાભિરૂપ વાપી પ્રલયના સમૂહને ભેદવા માટે સમર્થ નથી.—૬

अङ्गारद्वालुकायां पुलिनभुवि गलत्पादपार्ष्णि प्रकामा-
कारुण्याद् वैतरण्यं(रण्या) मृदुगति नरकस्वामिषु भ्रामयत्सु ।
स्पृष्टं स्पष्टं घर्ये(त्वये ?)ष्टं किमु भवति पुरा शोणमाणिक्यमाला-
प्रेङ्खोलन्मेखलाङ्कं जघनमतिघनं तत् तरुण्याः शरण्यम् ? ॥ ७ ॥

અંગારાની જેવું આચરણ કરતી રેતીવાળી તથા જળવાળી ભૂમિવાળી વૈતરણી (નદી)માં પગની એડીઓ ગળી જાય-અંદર પેસી જાય એવી રીતે ધીરે ધીરે નરકના અધિપતિઓ જ્યારે અત્યંત નિર્દયપણે તને ભ્રમણ કરાવે છે, ત્યારે લાલ માણેકની માળા વડે હીંડોળા ખાતા કંદોરાથી લાંછિત તેમજ અત્યંત પુષ્ટ તથા તારા વડે સ્પષ્ટ રીતે સ્પર્શ કરાયેલા તેમજ તને ઇષ્ટ એવા તે તરૂણીના અતિઘન [4]જઘન શું તારે શરણરૂપ છે?—૭

उन्मीलन्मूर्च्छनापटलजटिलतां शाल्मलीं जाल्म! लीला-
द्यां नामालिङ्गतस्ते नरकपतिपरीहासपेपच्यमानः ।

१ ઊંચા. ૨ બધી રીતે બરાબર. ૩ ઠંડીરૂપ વાવ ૪ અવયવ-વિશેષ

वामोरूणामुरूरू विदलितकदलीकाण्डचण्डावलेपौ

चित्तान्तः स्तानि(स्वाति?)शान्तिव्यतिकरचतुरौ तौ न दुश्चारिणस्ते ॥ ८ ॥

દુષ્ટ ચારિત્રવાળા અને (એથી કરીને તો) નરકપતિના ઉપહાસને વિવશપણે પ્રાપ્ત થયેલા એવા, ઉગી નીકળતા મૂળ શૂળના સમૂહથી વ્યાપ્ત તથા વળી જેણે શરીરને ચાટ્યું છે એવા શાલ્મલી (તરૂ)ની સાથે ખરેખર આલિંગન કરાવેલા તને હે મૂર્ખ! મનોહર જંઘાવાળીઓની વિશાળ જંઘા કે જેણે કેળના કાણ્ડના પ્રખર ગર્વને દળી નાંખ્યો છે તે તારા ચિત્તમાં આત્માને શાન્તિના યોગને માટે નિપુણ નથી.—૮

हा मातस्तात! हा हा हृदय! सुदयिते! हा सुता! भ्रातरो! हा

हंहो मित्राण्यथैवं नरकभुवि मुहुस्तारमाक्रन्दतस्ते ।

मुग्धाः स्निग्धा विदग्धा मधुरमधुमुचो हावभावोर्मिफुल्ला

उल्लापाः पाप! तापक्षपणसुखकरा योषितां किं भवेयुः ? ॥ ९ ॥

હા મા! ઓ બાપા! હે હૃદય! અરે વલ્લભા! હે પુત્રો! હે બન્ધુઓ! હે મિત્રો! એ પ્રમાણે નરકમાં ઊંચે સ્વરે વારંવાર રૂદન કરતા-પોક મૂકતા તને હે પાપી! યુવતિઓના મુગ્ધ, પ્રેમાળ, ચતુર, મધુર મધને વર્ષાવનાર તથા હાવ-ભાવરૂપ ઊર્મિથી વિકસિત એવાં વાક્યો સંતાપને દૂર કરી શું સુખકારી થાય?—૯

૬૬ સાગરોપમની સ્થિતિ—

સાતમી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તો ૩૩ સાગરોપમનું છે, છતાં કવિરાજ ત્યાં ૬૬ સાગરોપમ સુધી અવિચ્છિન્ન રીતે નિવાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ કરે છે તો તે કેવી રીતે ઘટે છે? આનો ઉત્તર એ છે કે સાતમી નરકમાં ૩૩ સાગરોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તંદુલ મત્સ્ય તરીકે જન્મે અને ફરીથી ત્યાંથી મરીને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યના બંધપૂર્વક સાતમી નરકમાં જન્મ લે;[1] એટલે કે તંદુલ મત્સ્યના ભવગત આયુષ્ય નહિ જેવું હોવાથી-નરકમાંના પહેલાના નિવાસ અને પછીના નિવાસ વચ્ચે બહુજ થોડો સમય વ્યતીત થયેલો હોવાથી એક સરખો સાતમી નરકમાં ૬૬ સાગરોપમ નિવાસ થયો એમ કહી શકાય.

સર્વથા અવિચ્છિન્નપણે તો નિવાસ સંભવેજ નહિ, કેમકે 'નારકી મરીને તરતજ નરકમાં ઉત્પન્ન નહિજ થાય' એવો જૈન સિદ્ધાન્ત છે.

* * * *

साम्प्रतं तिर्यग्योनिमधिकृत्याह—

सीउण्हवासधारा–निवायदुक्खं सुतिक्खमणुभूअं ।

तिरिअत्तणम्मि नाणा–वरणसमुच्छाइएणावि ॥ ४४ ॥

[शीतोष्णवर्षधारानिपातदुःखं सुतीक्ष्णमनुभूतम् ।

तिर्यक्त्वे ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि ॥]

प्र० वृ०—सीउण्हत्ति । हे विश्वजनीन! भगवन्! मया तिर्यक्त्वेऽपि सुतीक्ष्णं दुःख-

१ જુઓ પૃ० १४१.

मनुभूतमिति योगः । अधुना तस्यैव स्वरूपमाह–सीउण्हत्ति । शीतोष्णवृष्टिधारानिपातदुःखम् । निपातशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तद्यथा–शीततौ शीतनिपातदुःखं, उष्णतौ उष्णनिपातदुःखं, वर्षासु वृष्टिधारानिपातदुःखमनुभूतं, सोढमित्यर्थः । तच्च किंविशिष्टम्? सुष्ठु–अतिशयेन तीक्ष्णम् । अथ कस्य योनावित्याह—तिरिअत्तणम्मि–तिर्यक्त्वेऽपि, तिर्यग्गतौ समुत्पन्नेनेत्यर्थः । तिर्यञ्चो हि शीतातपवृष्टिकष्टान्यपि दुष्टकर्मभिस्तस्यां योनौ विनिपातिता निराश्रयतया तथा तथा तपस्विनः सहन्त एव । अथ किंविशिष्टेन मया? नाणावरणत्ति । ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि ज्ञानावरणाभिधेन कर्मणा सम्–सम्यक् उत्–प्राबल्येन छादितेन आवृतेनेति यावत् । ननु विद्यमानेष्वपि मोहनीयादिकर्मसु किमित्यत्र ज्ञानावरणस्य विशेषतः समुपादानम्? उच्यते । संम्भवन्त्येव तिर्यग्योनिगतानामङ्गिनां निखिलान्यपि कर्माणि, किन्त्वनन्यतुल्यसमुल्लासस्य ज्ञानावरणस्य तेषु परा काऽपि प्रतिष्ठा, अतस्तस्योपादानम् । अपिशब्दोऽत्र विरोधालङ्कारद्योतकः । अतो यः किल नानाप्रकारैरावरणैराच्छादितो भवति स कथं शीतातपादिभिरभिभूयते (इति)? । इति चतुश्चत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४४ ॥

हे० वि०—(सीउण्हत्ति) । तिर्यक्त्वेऽपि अनुभूतं–सेवितं शीतं च उष्णं च वर्षधारानिपातश्च शीतो० तेभ्यस्तैर्वा दुःखं स्ववेदनानुरूपम् । किंविधं तत्? सुतीक्ष्णं–दुःसहं तयाऽत्रापि मयेति गम्यते विशेषणस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वात् । किंविधेनेत्याह–ज्ञानावरणसमवच्छादितेनापि । को भावार्थः? यो हि पटाद्यावरणसमवच्छादितो भवति तस्य शीतादिजन्यं दुःखं न सम्भवति । मया तु ज्ञानावरणसमवच्छादितेनापि अनुभूतम् । किमिति (ज्ञानावरणसमुच्छादित इति) प्रायेण प्रभूतज्ञानावरणीयस्य कर्मणः तिर्यक्त्वे एव सम्भवात् । इति गाथार्थः ॥ ४४ ॥

શબ્દાર્થ

सी (शीत)=ઠંડી.
उण्ह (उष्ण)=ગરમી.
वास (वर्ष)=વરસાદ.
धारा (धारा)=ધારા.
निवाय (निपात)=નિપાત, પડવું તે.
दुक्ख (दुःख)=દુઃખ.
सीउण्हवासधारानिवायदुक्खं=ઠંડી પડવાથી, ગરમી પડવાથી તેમજ વરસાદની ધારા પડવાથી થતું દુઃખ.

सुतिक्खं (सुतीक्ष्णं)=અત્યંત તીવ્ર.
अणुभूअं (अनुभूतं)=અનુભવાયું.
तिरिअत्तणम्मि (तिर्यक्त्वे)=તિર્યંચપણામાં.
नाणावरण (ज्ञानावरण)=[2]જ્ઞાનાવરણ.
समुच्छाइयण (समुच्छादितेन)=અત્યંત આચ્છાદિત.
अवि (अपि)=પણ.

---

१ 'प्रच्छादितेन' इत्यपि पाठः ।

૨ આને માટે જુઓ ૬૮ મા પૃષ્ઠનું ટિપ્પણ.

પદ્યાર્થ

તિર્યંચ ભવમાં કષ્ટ—

"જ્ઞાનાવરણ (નામના કર્મ)થી અત્યંત આચ્છાદિત હોઇને [1]પણ મેં તિર્યંચપણામાં શીત, તાપ અને વર્ષાની ધારાના નિપાતનું અતિશય તીવ્ર દુઃખ અનુભવ્યું."—૪૪

સ્પષ્ટીકરણ

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ—

કષાયથી કલુષિત જીવ આઠ પ્રકારના પુદ્ગલો પૈકી કાર્મણ વર્ગણાના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરી તેને આત્મ-પ્રદેશની સાથે ક્ષીર-નીરની જેમ એકમેક કરી દે છે તે 'બંધ' કહેવાય છે. આ બંધના કાર્યના ભેદને લઇને [2]પ્રકૃતિ, [3]સ્થિતિ, [4]રસ અને [5]પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારો પડે છે. તેમાં વળી પ્રકૃતિબંધના જ્ઞાનાવરણીયાદિક આઠ વિભાગો છે. આ આઠે વિભાગોના જે અવાંતર ભેદો પડે છે, તેમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, અવધિજ્ઞાનાવરણીય, મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલજ્ઞાનાવરણીય એમ પાંચ પ્રકારો છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમની છે (જુઓ પૃ૦ ૧૩). આયુષ્ય કર્મ સિવાયનાં બાકીનાં કર્મોની જેમ આ કર્મ જે ભવમાં એનો બંધ થયો હોય તેજ ભવમાં અથવા તો ભવાંતરમાં પણ ઉદયમાં આવે છે (જ્યારે આયુષ્ય કર્મ તો અનંતર ભવાંતરમાંજ ઉદયમાં આવે છે).

તિર્યંચ ગતિમાં અન્ય ગતિઓની જેમ આઠે કર્મોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં આ પદ્યમાં જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ખાસ કરીને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે આ કર્મની તિર્યંચ ગતિમાં પ્રધાનતા-વિશેષતા છે.

✻ ✻ ✻ ✻

---

૧ 'પણ' શબ્દથી વિરોધ સૂચવવામાં આવ્યો છે, કેમકે જે વિવિધ જાતનાં આવરણોથી આચ્છાદિત હોય, તેને ઠંડી વગેરે કેમ લાગે?

૨-૫ આના અર્થ માટે વિચારો—

"प्रकृतिस्तु स्वभावः स्यात्, स्थितिः कालावधारणम् ।
अनुभावो रसो ज्ञेयः, प्रदेशो दलसञ्चयः ॥ १ ॥"

આનો સ્ફુટ બોધ થાય તેટલા માટે આપણે અત્ર મોદક (લાડુ)નું દૃષ્ટાન્ત વિચારીશું. જેમ કોઈ વાયુને દૂર કરનાર સુંઠ વગેરે દ્રવ્યોથી બનાવેલો મોદક પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી વાયુને ટાળે, જ્યારે પિત્તાપહારી દ્રવ્યથી નિષ્પન્ન મોદક પિત્તને દૂર કરે અને કફનાશક દ્રવ્યથી નિર્મિત મોદક કફનો નાશ કરે તેમ કોઇ કર્મ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરે, તો કોઇક દર્શનને ઇત્યાદિ. આને પ્રકૃતિ-બંધ જાણવો. કોઇક મોદક એકજ દિવસ બગડ્યા વિના રહી શકે તો કોઇક બે દિવસ તો કોઇક મહિના સુધી તેવી રીતે કોઇ કર્મ સત્તામાં ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ તો કોઈ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ સુધી રહે, ઇત્યાદિ. આને સ્થિતિ-બંધ સમજવો. કોઇ મોદકનો સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ મધુર કે કટુ રસ એક ગુણો હોય તો કોઇકનો બે ગુણો હોય તેમ કર્મનો કોઇ વખત એક સ્થાનીય રસ બંધાય તો કોઇ વખત તીવ્ર કષાયને યોગે દ્વિસ્થાનીયાદિક બંધાય. આને રસ-બંધ અવબોધવો. કોઇ મોદકના પ્રદેશ-કણીઆ પા શેર જેટલા હોય તો કોઇકના અડધો શેર જેટલા એટલે કે કોઇ કર્મનાં પ્રદેશ-દળિયાં થોડા હોય તો કોઇકનાં ઘણાં હોય. આને પ્રદેશ-બંધ તરીકે ઓળખવો.

इदानीं मनुष्यगतिमुद्दिश्याह—

अंतो निक्खंतेहिं, पत्तेहिं पिअकलत्तपुत्तेहिं ।
सुन्ना मणुस्सभवणा–डएसु निज्झाइआ अंका ॥ ४५ ॥

[अन्तर्निष्क्रान्तैः प्राप्तैः (पात्रैः) प्रियकलत्रपुत्रैः ।
शून्या मनुष्यभवनाटकेषु निध्याता अङ्काः ॥]

प्र० वृ०—अंतो त्ति । हे जगत्पितामह! स्वामिन्! इह हि संसाररङ्गान्तरे किङ्करीकृतसकलनारकतिर्यङ्नरामरविसरसर्वार्थसिद्धाप्रतिष्ठानपर्यवसानप्रसृमराप्रतिहतशासनस्य महामहिम्नो मोहमहीन्द्रस्य पुरः कर्मपरिणामसूत्रधारेण निरन्तरं चतुर्गतिनाटकान्यभिनीयन्ते । तन्मध्याच्चाभिनीयमानेषु मनुष्यगतिनाटकेषु अङ्काः शून्या निध्याता इति सम्बन्धः । तत्र मनुष्यगतिरेव तत्तदवस्थाविशेषानुभूयमानशृङ्गारादिरसात्मकत्वेन नाटकानीव नाटकानि तेषु । साम्प्रतं मनुष्यभवानां नाटकैः सह साधर्म्यमाह—तत्रादौ मनुष्यभवस्वरूपमेवाभिधीयते । नरभवेषूत्पन्नेन मया अङ्काः–उत्सङ्गाः सुन्ना–शून्याः निज्झाइआ–निध्याता दृष्टाः । कैः शून्या इत्याह–पियकलत्त० कलत्राणि पुत्राश्च कलत्रपुत्राः प्रियाश्च, तत्र प्रियकलत्राणि–प्रियप्रणयिन्यः, पुत्राश्च–अङ्गजा नन्दनाः तैः । किंविशिष्टैः? पत्तेहिं–पात्रैः । कथम्? कथमपि तथाविधसातावेदनीयोदयात् । प्राप्तैः–लब्धैः स्वोचितगुणगणाधारत्वेन पात्रभूतैस्तैः । शून्या–विरहिता उत्सङ्गा दृष्टाः, तेषामेव क्रीडाक्रीडाविलासयोग्यत्वात् । अथ कथं तैर्निरहितत्वमङ्कानामित्याह–अन्तो निक्खंतेहिं ति । यतस्तैरन्तर्–मध्यादुत्सङ्गस्यैव निष्क्रान्तैरायुःक्षयेण निबिडभुजपञ्जरान्तरादप्याच्छिद्य दुर्दान्तयमकिङ्करैरपहृतैः । पात्रं हि कलत्रपुत्रादिकं प्रायो न चिरावस्थायि भवति । इदमत्र तात्पर्यम्–मनुष्यजन्मन्युत्पन्नेन मया प्रियकलत्रादिविप्रयोगसमुद्भूतं दुःखमनुभूतमिति । तथा नाटकेष्वपि विष्कम्भकसूचिताभिनेयवस्तुपरिसमाप्तिरूपादयोऽङ्कास्ते च रङ्गाङ्गणमध्यान्निष्क्रामद्भिः चतुर्विधाभिनयनिपुणैरभिनायकपात्रैः शून्याः स्युः । पात्राणि कलत्रपुत्ररूपाणि भवन्ति । इति पञ्चचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४५ ॥

दे० वि०—(अंतो त्ति) । गमनिका–मनुष्यभवनाटकेषु–नरजन्मप्रेक्षणेषु निध्याताः—अवलोकिता । के का.? एकत्रोत्सङ्गाः, अन्यत्राधिकारपरिच्छेदाः । किंरूपा निध्याताः? शून्या –विकलाः । कैरित्याह–एकत्र पात्रैः, अन्यत्र प्राप्तैः, प्रियकलत्रपुत्रैः प्रिया–वल्लभाः, कलत्रपुत्रास्तैः । किंविशिष्टैः [पात्रैः किंविशिष्टैः] प्रियकलत्रपुत्रैरित्याह–अन्तर्–मध्यान्निष्क्रान्तैः निर्गतैः ॥ इति गाथार्थः ॥ ४५ ॥

१ 'दप्याच्छिद्य' इत्यपि पाठः ।

શબ્દાર્થ

अंतो (अन्तर्)=મધ્યમાં.
निक्खंतेहिं (निष्क्रान्तैः)=નીકળી ગયેલા.
पत्तेहिं (प्राप्तैः)=મેળવેલ.
पत्तेहिं (पात्रैः)=પાત્રો વડે.
पिय (प्रिय)=પ્રિય, વલ્લભ.
कलत्त (कलत्र)=પત્ની.
पुत्त (पुत्र)=પુત્ર.
पियकलत्तपुत्तेहिं=પ્રિય પત્ની અને પુત્રોથી.
सुन्ना (शून्याः)=શૂન્ય, ખાલી.
मणुस्स (मनुष्य)=મનુષ્ય.
भव (भव)=ભવ, ઉત્પત્તિ.
णाडअ (नाटक)=નાટક.
मणुस्सभवणाडएसु=મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકોમાં.
निज्झाइआ (निर्ध्याताः)=જોવાયા.
अंका (अङ्काः)=(૧) ઉત્સંગો, ખોળાઓ, (૨) અંકો, અધિકાર-પરિચ્છેદો.

પદ્યાર્થ

મનુષ્ય-ભવમાં પણ વિડંબના—

"(હે નાથ!) મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકોને વિષે મને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રિય પત્ની અને પુત્રોથી ઉત્સંગો, મધ્યમાંથી તેઓ નીકળી ગયેલા (અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થા પૂર્વે મરણને શરણ થયેલા) હોવાથી શૂન્ય જોવાયા."—૪૫

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-ગૌરવ—

આ પદ્ય રૂપક અલંકારથી વિશેષતઃ શોભે છે. સંસાર એ રંગમંડપ છે. તેમાં અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસથી માંડીને તે સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી મોહ નામના નરપતિની અપૂર્વ સત્તા ચાલે છે. આ રંગમંડપમાં કર્મનું પરિણામ એ સૂત્રધાર છે અને શાશ્વત નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિઓ તે ચાર નાટકો છે. તેમાં મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકમાં પત્ની, પુત્ર પ્રમુખ પાત્રો છે.

નાટકાદિ સંબંધી વિચાર—

કાવ્યના દૃશ્ય અને [1]શ્રવ્ય એમ બે ભેદો છે. જેનો [2]અભિનય થઇ શકે-જે ભજવી બતાવાય તે 'દૃશ્ય' કાવ્ય છે. આ દૃશ્ય કાવ્યને 'રૂપક' પણ કહેવામાં આવે છે. આ રૂપકના નાટક, પ્રકરણ

---

૧ શ્રવ્ય કાવ્યનું લક્ષણ શ્રીવિશ્વનાથ કવિએ સાહિત્યદર્પણ (પ૦ ૬, શ્લો૦ ૩૧૩)માં નીચે મુજબ આપ્યું છેઃ—

"श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा"

અર્થાત્ જે કાવ્ય ફક્ત સાંભળી શકાય, જેનો અભિનય થઇ ન શકે તે 'શ્રવ્ય' કાવ્ય છે. એનાં (પણ 'દૃશ્ય' કાવ્યની જેમ) પદ્ય અને ગદ્ય એમ બે પ્રકારો છે.

૨ અભિનય એટલે અવસ્થાનુ અનુકરણ, ભજવવું તે. આના આંગિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્ત્વિક એવા ચાર પ્રકારો છે. સાહિત્યદર્પણ (પ૦ ૬, શ્લો૦ ૨)મા કહ્યુ પણ છે કે—

"भवेदभिनयोऽवस्था-नुकारः स चतुर्विधः ।
आङ्गिको वाचिकश्चैव-माहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥"

અંગ (દેહ)થી કરાય તે આંગિક; વાચા (વાણી) થી કરાય તે વાચિક; ભૂષણ, વસ્ત્ર વગેરેથી કરાય તે આહાર્ય; અને ખેદ, રોમાંચ વગેરે સાત્ત્વિક ભાવ દ્વારા સંપન્ન તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

ઇત્યાદિ દશ ભેદો છે. આ વાતની સાહિત્યદર્પણ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે તેના છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કહ્યું પણ છે કે—

"दृश्यश्रव्यत्वभेदेन, पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।
दृश्यं तत्राभिनेयं तद्-रूपारोपात् तु रूपकम् ॥ १ ॥
"नाटकमथ प्रकरणं भाण-व्यायोग-समवकार-डिमाः ।
ईहामृगा-ऽङ्क-वीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ ३ ॥"

નાટકનું લક્ષણ—

નાટકનું લક્ષણ ત્યાં નીચે મુજબ દર્શાવ્યું છેઃ—

"नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्, पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासर्द्ध्यादिगुणवद्, युक्तं नानाविभूतिभिः ॥ ७ ॥
सुखदुःखसमुद्भूति, नानारसनिरन्तरम् ।
पञ्चादिका दशपरा-स्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥ ८ ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षि-र्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा, गुणवान् नायको मतः ॥ ९ ॥
एक एव भवेदङ्गी, शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे, कार्यो निर्वहणेऽद्भुतः ॥ १० ॥
चत्वारः पञ्च वा मुख्याः, कार्यव्यापृतपूरुषाः ।
गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु, बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥ ११ ॥"

અર્થાત્ નાટકનું વૃત્ત (કથા) પ્રસિદ્ધ હોવું જોઇએ. સર્વથા કલ્પિત કથા નાટકમાં કા[ર] લાગે નહિ. નાટકમાં વિલાસ, સમૃદ્ધિ વગેરે ગુણો તેમજ અનેક પ્રકારનાં ઐશ્વર્યનાં વર્ણને હોવાં જોઇએ. સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિનું દર્શન તેમજ વિવિધ રસોની પૂર્ણતાથી એ અલંકૃત હો[વું] જોઇએ. નાટકમાં પાંચથી માંડીને દશ સુધી અંકો હોઇ શકે છે. પ્રસિદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો ધીરોદાત્ત, પ્રતાપી, ગુણવાન્ કોઈ [1]રાજર્ષિ કે [2]દિવ્ય અથવા [3]દિવ્ય-અદિવ્ય એવો ગુણી પુરુ[ષ] નાટકનો નાયક હોય છે. શૃંગાર રસ અને વીર રસ એ બેમાંથી ગમે તે એક રસ પ્રધા[ન] હોય છે, જ્યારે બાકીના બીજા રસો અંગીભૂત હોય છે, આ બધાને [4]નિર્વહણ-સંધિમાં અદ્ભુ[ત] બનાવવા જોઇએ. નાટકમાં ચાર કે પાંચ પુરૂષો મુખ્ય ભાગ ભજવનારા હોવા જોઇએ. વળ[ી] ગાયના પૂછડાના આગળા ભાગ [5]જેવી નાટકની રચના હોવી જોઇએ.

---

૧ દુષ્યન્ત જેવા. ૨ શ્રીકૃષ્ણ જેવા. ૩ શ્રીરામચન્દ્ર જેવા કે જે દિવ્ય છતાં પોતાને અદિવ્ય સમજે.

૪ નાટકના અંકો ક્રમશઃ નાના હોવા જોઇએ એવો કેટલાક અર્થ કરે છે, જ્યારે કેટલાક એનો એ અર્થ કરે છે કે જેમ ગાયના પૂછડામાં કેટલાક વાળ નાના હોય તો કેટલાક વાળ મોટા હોય તેમ નાટકનાં કેટલાક [ભ]ાવો મુખ-સન્ધિમાંજ સમાપ્ત થઇ જવાં જોઇએ તો કેટલાંક વધારે લબાઇ પ્રતિમુખ સંધિમાં પૂર્ણ થવાં જોઇએ.

૫ બીજભૂત અર્થનો આવિષ્કાર કરનાર તે સંધિ છે. સન્ધિ, વિબોધ, ગ્રથન, નિર્ણય, પરિભાષણ, કૃતિ, પ્રસાદ, આનન્દ, સમય, ઉપગૂહન, ભાષણ, પૂર્વવાક્ય, કાવ્ય સંહાર અને પ્રશસ્તિ એ નિર્વહણસંધિનાં ૧૪ અંગ છે.

અંક-વિચાર—

અંકને માટે સાહિત્યદર્પણ (૫૦ ૬, શ્લો૦ ૧૨-૧૯)માં નીચે મુજબનું સ્વરૂપ નજરે પડે છે:—

"प्रत्यक्षनेतृचरितो, रसभावसमुज्ज्वलः ।
भवेदगूढशब्दार्थः, क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥ १२ ॥

विच्छिन्नावन्तरैकार्यः, किञ्चित्संलग्नबिन्दुकः ।
युक्तो न बहुभिः कार्यै-र्बीजसंहृतिमान्न च ॥ १३ ॥

नानाविधानसंयुक्तो, नातिप्रचुरपद्यवान् ।
आवश्यकानां कार्याणा-मविरोधाद् विनिर्मितः ॥ १४ ॥

नानेकदिननिर्वर्त्य-कथया सम्प्रयोजितः ।
आसन्ननायकः पात्रै-र्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥ १५ ॥

दूराह्वानं वधो युद्धं, राज्यदेशादिविप्लवः ।
विवाहो भोजनं शापो-त्सर्गौ मृत्यू रतं तथा ॥ १६ ॥

दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्य-मन्यद् व्रीडाकरं च यत् ।
शयनाधरपानादि, नगराद्यवरोधनम् ॥ १७ ॥

स्नानानुलेपने चैभि-र्वर्जितो नातिविस्तरः ।
देवीपरिजनादीना-ममात्यवणिजामपि ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षचित्रचरितै-र्युक्तो भावरसोद्भवैः ।
अन्तनिष्क्रान्तनिखिल-पात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥ १९ ॥"

અર્થાત્ જેમાં નાયકનું ચરિત્ર સ્પષ્ટ હોય, જે રસ અને ભાવથી પરિપૂર્ણ હોય, જેમાં ગૂઢાર્થક શબ્દ ન હોય, જેમાં નાના નાના ચૂર્ણક (સમાસથી રહિત ગદ્ય) હોય, અવાન્તર કાર્ય જેમાં પૂરૂં થઇ જતું હોય, કિન્તુ બિન્દુનો લેશ તો અવશિષ્ટ રહેતો હોય, જેમાં ઘણાં કાર્યોની સંકીર્ણતા ન હોય તેમજ બીજનો જેમાં નાશ થતો ન હોય, જે અનેક પ્રકારનાં સંવિધાનથી યુક્ત હોય, પરંતુ જેમાં બહુ પદ્યો ન હોય તે 'અંક' કહેવાય છે. આ અંકમાં સન્ધ્યાદિક આવશ્યક ક્રિયાનો વિરોધ ન હોવો જોઇએ, તેમજ જે કથા ઘણા દિવસે પૂરી થઇ હોય તેને એકજ અંકમાં કહી દેવી ન જોઇએ. વળી નાયક સર્વદા સમીપ રહે તેમજ ત્રણ ચાર પાત્રથી પરિવૃત રહે. દૂરથી બોલાવવું. વધ, યુદ્ધ, રાજ્ય-વિપ્લવ, દેશ-વિપ્લવ વગેરે, લગ્ન, ભોજન, શાપ, મલ-ત્યાગ, મરણ, રમણ, દન્તક્ષત, નખક્ષત, શયન, અધરપાનાદિક લજ્જાકારી કાર્ય, નગર વગેરેનો ઘેરો, સ્નાન, ચન્દનાદિનું વિલેપન એ વાતો અંકમાં પ્રત્યક્ષ બતાવવી ન જોઇએ. અંક બહુ મોટો ન હોવો જોઇએ. દેવી તથા પરિજન (સેવક વર્ગ), મન્ત્રી, વૈશ્ય વગેરેના ભાવપૂર્ણ અને રસ-પૂર્ણ ચરિત્રોથી એ યુક્ત હોવો જોઇએ. વળી એની સમાપ્તિમાં સર્વ પાત્રો નીકળી જવા જોઇએ.

વિષ્કમ્ભક—

વિષ્કમ્ભક એ અર્થના [1]પાંચ ઉપક્ષેપક પૈકી એક છે. અતીત અને અનાગત કથાઓનો સૂચક, કથાને સંક્ષિપ્ત કરવાવાળો જે અંક તે 'વિષ્કમ્ભક' છે. આના શુદ્ધ અને સંકીર્ણ એવા બે પ્રકારો છે. જે વિષ્કમ્ભકમાં એક કે બે મધ્યમ પાત્ર ભાગ લેતા હોય તે 'શુદ્ધ' કહેવાય છે, જ્યારે જેમાં નીચ તેમજ મધ્યમ પાત્રો ભાગ ભજવતા હોય તે 'સંકીર્ણ' કહેવાય છે. આ વાત સાહિત્યદર્પણ (પ૦ ૬, શ્લો૦ ૫૪-૫૬) ઉપરથી જોઇ શકાય છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

"अर्थोपक्षेपकाः पञ्च, विष्कम्भक-प्रवेशकौ ।
चूलिका-ऽङ्कावतारोऽथ, स्यादङ्कमुखमित्यपि ॥ ५४ ॥
वृत्तवर्तिष्यमाणानां, कथांशानां निदर्शकः ।
सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ, आदावङ्कस्य दर्शितः ॥ ५५ ॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा, पात्राभ्यां सम्प्रयोजित ।
शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो, नीच-मध्यमकल्पितः ॥ ५६ ॥"

卐 卐 卐 卐

इदानीं देवगतिमधिकृत्याह—

दिट्ठा रिउरिद्धीओ, आणाउ कया महड्ढिअसुराणं ।
सहिआ य हीणदेव-त्तणेसु दोगच्चसंतावा ॥ ४६ ॥

[दृष्टा रिपुऋद्धय आज्ञाः कृता महर्द्धिकसुराणाम् ।
सोढौ च हीनदेवत्वेषु दौर्गत्यसन्तापौ ॥]

प्र० वृ०—दिट्ठ त्ति। हे सकलसुरचक्रशक्र! स्वामिन्! मया सुरगतिगतेनापीदमिदमनुभूतमिति । अनुभवस्वरूपमाह-दिट्ठा-दृष्टा रिपूणां-अरातीनामृद्धयः-सम्पदः, रिपुऋद्धीः तावत् दृष्ट्वा भवति हि परस्परं प्राग्भववैरिणां मत्सरभरश्च—

"वरं देशपरित्यागो, वरं नेत्रापकर्षणम् ।
स्वापमानितशत्रूणां, न पुनर्वीक्षिताः श्रियः ॥ १ ॥"

तथा आणा० महती ऋद्धिर्येषां ते महर्द्धिकाः सुरास्तेषां आज्ञाः-शासनानि ताः कृता-निर्वर्तिताः । कारयन्ति हि स्वकार्याणि बलादाक्रम्य बलिनः किङ्करानाभियोगिकसुरान् सुरसत्तमाः, बलवत्तराक्रान्तिदुःखे च मरणजन्यमन्युं तृणायापि न मन्यन्ते मा भवताम् (मानधनाः?) अत एवोक्तम्—

"शक्यः शैलाग्रतः पातः, शक्यं च विषभक्षणम् ।
एषा न शक्यते सोढु-माक्रान्तिर्बलवत्तरैः ॥ १ ॥"

---

૧ વિષ્કમ્ભક, પ્રવેશક, ચૂલિકા, અંકાવતાર અને અંકમુખ એ પાંચ છે.

तथा 'सहिआ य हीणदेवत्तणेसु' हीनानि च तानि दैवतानि–किल्बिषिक[त्व]-व्यन्तरादीनि तेषु सहिआ इति सोढौ। चशब्दः पूर्वापेक्षया समुच्चये। कौ सोढावत आह–'दोगच्चसंतावा' दुर्गतस्य भावो दौर्गत्यं–नैःस्व्यं, सन्तापो–भयादिजनितश्च खेदः, दौर्गत्यं च सन्तापश्च दौर्गत्यसन्तापौ तौ सोढौ। इति षट्चत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४६ ॥

हे० वि०—(दिट्ठ त्ति)। दृष्टा–अवलोकिताः। काः? रिपुऋद्धयः–शत्रुसमृद्धयः। तथा आज्ञाः—शासनानि कृताः-परिपालिताः महर्द्धिकसुराणां–विशिष्टदेवानाम्। इति–एवंप्रकारेण। सोढाश्च–सेविताश्च। के? दौर्गत्यसन्तापाः–दारिद्र्यक्लेशाः। केषु? हीनदेवत्वेषु–किल्बिष-व्यन्तरादिषु इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

શબ્દાર્થ

दिट्ठा (दृष्टाः)=જોવાઇ.
रिउ (रिपु)=શત્રુ, દુશ્મન.
रिद्धि (ऋद्धि)=ઋદ્ધિ, સંપત્તિ.
रिउरिद्धीओ=શત્રુઓની સંપત્તિઓ.
आणाओ (आज्ञाः)=આજ્ઞાઓ, હુકમો.
कया (कृताः)=કરાઇ.
महड्ढिअ (महर्द्धिक)=મોટી ઋદ્ધિવાળો.
सुर=દેવ.
महड्ढिअसुराणं=મહર્દ્ધિક દેવોની.
सहिआ (सोढौ)=સહન કરાયા.
य (च)=વળી.
हीण (हीन)=હલકો, નીચ.
देवत्तण (दैवत्वं)=દેવપણું.
हीणदेवत्तणेसु=નીચ દેવપણામાં.
दोगच्च (दौर्गत्य)=નિર્ધનતા.
संताव (सन्ताप)=સન્તાપ, કષ્ટ.
दोगच्चसंतावा=નિર્ધનતા અને સન્તાપ.

પદ્યાર્થ

દેવ–ગતિમાં પણ કદર્થના—

"વળી (હે નાથ! દેવલોકમાં પણ) મેં શત્રુઓની સંપત્તિઓ જોઇ, મહર્દ્ધિક સુરોનાં શાસનો શિરે ચડાવ્યાં અને (કિલ્બિષ જેવા) નીચ દેવપણામાં દરિદ્રતા અને સંતાપ સહન કર્યાં."—૪૬

સ્પષ્ટીકરણ

ચતુર્ગતિના દુઃખની પરાકાષ્ઠા—

૪૩ મા પદ્યમાં નારકનાં કષ્ટોનું, ૪૪ મામાં તિર્યંચની પીડાઓનું અને ૪૫ મામાં મનુષ્યની મહાવિડંબનાઓનું કવિરાજે વર્ણન કર્યું છે. આથી કદાચ કોઇ પાઠકને એમ આશા રહેતી હોય કે દેવ–ગતિમાં તો સુખ હોવું જોઇએ, તો તેની તે આશા પણ વ્યર્થ છે એમ કવિરાજ આ શ્લોક દ્વારા સૂચવે છે.

આ અસાર સંસારમાંની ચારે ગતિઓ પૈકી કોઇ પણ ગતિ થોડે ઘણે અંશે પણ ઇચ્છવા યોગ્ય હોય તો તે મનુષ્ય–ગતિજ છે, કેમકે એજ ગતિ દ્વારા મોક્ષ મેળવી શકાય છે અને એમ થતાં દુઃખનો આત્યન્તિક નાશ કરી શકાય છે.

મનુષ્ય-ગતિની જેમ પુણ્ય કરવાથી દેવ-ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં [1]સામાન્ય કથન તરીકે એમ કહી શકાય કે ત્યાં કોઇ જાતનાં વ્રત-નિયમોને માટે અવકાશ નહિ રહેલો હોવાથી અર્થાત્ દેવો અવિરત હોવાથી એ ગતિ મનુષ્ય-ગતિથી ઉતરતી છે.

અત્ર એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે દેવ-ગતિ પુણ્ય ઉપાર્જન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી ત્યાં દુ:ખ કેમ સંભવે? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ પાપ એ લોઢાની શૃંખલા (બેડી) છે, તેમ પુણ્ય પણ જ્યારે સુવર્ણની શૃંખલાજ છે, તો પછી શૃંખલા-બદ્ધ જીવન એ સુખ કેમ કહી શકાય? વળી એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી હકીકત છે કે દેવ-ગતિમાં દેવોનો જન્મ [2]ઔપપાતિક હોવાથી તેમને ગર્ભ અને જન્મ પરત્વેનાં દુ:ખો સહન કરવા પડતાં નથી, વળી તેઓનું આયુષ્ય [3]અનપવર્તનીય હોવાથી વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ ઇત્યાદિ વડે જાન જતો રહેવાનો

---

૧ સામાન્ય કથન કહેવાનું કારણ એ છે કે નવ ગ્રૈવેયક સુધીની દેવ-ગતિ તો અભવ્યને પણ પ્રાપ્ય છે. પરંતુ આ ગ્રૈવેયકના ઉપલા ભાગમાં રહેલા પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો દેવ ત્રણથી વિશેષ ભવ જેમના બાકી રહ્યા હોય એવા માનવાદિકથી શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે આનો દેવ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના ચતુર્થ અધ્યાયના 'विजयादिषु द्विचरमाः' એ ૨૭ મા સૂત્ર પ્રમાણે દ્વિચરમ છે એટલે કે 'વિજયા'દિક અનુત્તર વિમાનમાથી ચ્યવીને તે દેવ મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઇ ફરી અનુત્તર વિમાનનો અધિકારી બની મનુષ્ય થઇ તેજ ભવમાં મુક્તિ-મહિલાને મંદિરે પધારે છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધ' વિમાનવાસી દેવ તો વળી આનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે આની પૂર્વેના મનુષ્ય ભવમાં ફક્ત સાત પ્રાણ જેટલુંજ આયુષ્ય વધારે હોત તો તેજ ભવમાં મોક્ષે જાત, પરંતુ એટલુ ઓછુ આયુષ્ય હોવાથી લગભગ સિદ્ધિ-સુખના જેવું સુખ તે આ વિમાનમાં ૩૩ સાગરોપમ સુધી અનુભવી મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઇ સિદ્ધિ-સુન્દરીને વરે છે. આ દેવો કરતા ઉતરતા દરજ્જાના પરંતુ આધિપત્ય ભોગવનારા એવા ૬૪ ઇન્દ્રો સમ્યક્ત્વધારી હોઇ કરીને અલ્પસંસારી છે. એથી કરીને તેમને પણ સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં ઉચ્ચ કોટિના ગણી શકાય.

૨ સંમૂર્ચ્છન, ગર્ભ અને ઉપપાત એમ જન્મના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. જે સ્થાનમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય તે સ્થાનના પુદ્ગલોને શરીરરૂપ બનાવે તે જીવનો જન્મ સમૂર્ચ્છન છે. માતા-પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા જીવો ગર્ભજ છે, કેમકે શુક્ર અને શોણિતના મિલનના આધારરૂપ ગર્ભ છે. માતા-પિતાના સયોગ વિનાના જન્મના એક સમૂર્ચ્છન અને ઉપપાત એમ બે ભેદ છે, તો પણ તેમાં નરકમા રહેલ કુંભી કે ઓઅલામાં ઉત્પન્ન થતા નારકીઓનો તેમજ દેવ-શય્યામાં ઉત્પન્ન થતા દેવોનો જન્મ ઔપપાતિક કહેવાય છે. આમાં પ્રતિવિશિષ્ટ ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ એ નિમિત્ત છે. અર્થાત્ દેવોના ઔપપાતિક જન્મમાં શુક્રાદિક પુદ્ગલનું ગ્રહણ નથી તેમજ તેમાં પ્રચ્છદ-પટ (ચાદર) કે દેવદૂષ્યના પુદ્ગલોને શરીરરૂપે પરિણમાવવામાં આવતા નથી; કિન્તુ દેવશય્યાના પ્રચ્છદ-પટની ઉપર અને દેવદૂષ્યની નીચે રહેલા પુદ્ગલોને વૈક્રિય શરીરરૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. જુઓ શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની શ્રીસિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકા (પૃ૦ ૧૮૯-૧૯૦).

૩ આયુષ્યકર્મના જે પુદ્ગલો છે તે 'દ્રવ્ય-આયુષ્ય' છે. આની સહાયતાથી જીવ જે અમુક કાળ સુધી જીવી શકે તે 'કાલ-આયુષ્ય' યાને 'સ્થિતિ-આયુષ્ય' છે. દ્રવ્ય-આયુષ્ય પૂરું કર્યા વિના-આયુષ્યના જેટલા પુદ્ગલો પૂર્વ ભવમાં જીવે ગ્રહણ કર્યા હતા તેનો ક્ષય કર્યા વિના કોઇ જીવ કદાપિ મરતો નથી; પરંતુ કાલ-આયુષ્ય અપૂર્ણ રહ્યા છતા પણ જીવ મરી શકે છે. આ આયુષ્યને લક્ષ્યમાં લઇને શાસ્ત્રકારોએ અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એવા બે ભેદો પાડ્યા છે. કોડિયામાં જ્યાં સુધી તેલ હોય ત્યાં સુધી દીવો બળે છે. આમાં દીવની જે પ્રમાણે વાટ નાની મોટી રાખવામાં આવે તે પ્રમાણે દીવો ઓછા વત્તા કાળ સુધી બળે. એવીજ રીતે પ્રસ્તુતમાં ઘટાવી લેવું.

તેમને અલ્પાંશે ભય નથી, તથા [1]વૈક્રિય લબ્ધિથી યુક્ત હોવાથી તેઓ મનગમતાં રૂપો વિકુર્વી શકે છે, અનેક પ્રકારના ભોગો ભોગવી શકે છે, તથા વળી તેઓને આપણી માફક કાવલિક આહાર નહિ હોવાથી તેઓ ઉદર-નિર્વાહની ચિન્તાથી મુક્ત છે ઇત્યાદિ સુખો દેવોને પુણ્ય-કર્મના ઉદયરૂપે મળે છે ખરાં; પરંતુ ત્યાં પણ વૈર, પરતન્ત્રતા, ઈર્ષ્યા ઇત્યાદિ દુર્ગુણરૂપ દુશ્મનોની છાવણી હોવાથી કેટલાક દેવો પોતાથી અધિક પુણ્યશાળી દેવની વિશેષ સંપત્તિ જોઇને મનમાં ને મનમાં ઈર્ષ્યાગ્નિથી બળ્યા કરે છે, કેટલાક દેવોને પોતાના ઉપરી અધિકારીની સેવામાં સમય ગાળવો પડે છે, જ્યારે [2]કિલ્બિષક તરીકે ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને પોતાની અધમતાનો ખ્યાલ દુઃખના માથે ઝાડ ઊગ્યાં હોય તેવું કષ્ટકારી જીવન વ્યતીત કરાવે છે.

આ પ્રકારના સુખ-દુઃખો ઉપરાંત પ્રાયઃ દરેક દેવને ચ્યવન-કાળને છ માસ બાકી રહેતાં આખી જીંદગીમાં ન પ્રાપ્ત થયેલી [3]વૃદ્ધાવસ્થા ઘેરી લે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતે અવધિજ્ઞાન

જીવે પૂર્વ ભવમાં આયુષ્યની સ્થિતિ એવી શિથિલ (ઢીલી) બાંધી હોય કે શસ્ત્રાદિકના આઘાત વગેરે પ્રાપ્ત થતાં કાલ-આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના જીવ મરણ પામે. આ શિથિલ આયુષ્યને 'અપવર્તનીય' કહેવામાં આવે છે; આથી વિપરીત આયુષ્ય તે 'અનપવર્તનીય' છે. અર્થાત્ જીવે પૂર્વ ભવમાં આયુષ્યની સ્થિતિ એવી તીવ્ર (ઘન) બાંધી હોય કે શસ્ત્રાદિના આઘાત વગેરે થવા છતાં પણ કાલ-આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના તે નજ મરે; આ આયુષ્ય તે 'અનપવર્તનીય' છે. શસ્ત્રાદિ બાહ્ય નિમિત્તથી જે આયુષ્યનો ક્ષય થાય તે 'સોપક્રમ' કહેવાય છે. આ લક્ષણ અપવર્તનીય આયુષ્ય પરત્વે છે. આયુષ્યના પરિસમાપ્તિના અવસરે જેને આવું નિમિત્ત વિદ્યમાન હોય તે આયુષ્ય પણ 'સોપક્રમ' કહેવાય છે. આ અનપવર્તનીય આયુષ્ય સંબંધી હકીકત છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે અપવર્તનીય આયુષ્ય તો સોપક્રમજ છે, જ્યારે અનપવર્તનીયના સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમ એવા બે ભેદો છે. અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે સ્થિતિ-આયુષ્યમાં જેમ ઘટાડો કરી શકાય છે, તેમ વધારો કરી શકાતો નથી. ઇન્દ્ર, ચન્દ્ર કે તીર્થંકર પણ તેમ કરી શકે તેમ નથી.

૧ જુઓ પૃ૦ ૩.

૨ દેવોના ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એવા ચાર પ્રકારો છે. આમાં પ્રથમ અને અન્તિમ જાતના દેવોના ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયસ્ત્રિંશ, પાર્ષદ્ય, આત્મરક્ષક, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આભિયોગ્ય અને કિલ્બિષક એવા દશ ભેદો છે. આ ભેદોમાંથી ત્રાયસ્ત્રિંશ અને લોકપાલ સિવાયના આઠ ભેદો તો વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્કના પણ પડે છે. અર્થાત્ કિલ્બિષક દેવ તો ચારે જાતના દેવોમાં છે. આ દેવને મનુષ્યો પૈકી અંત્યજની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

૩ આના સમર્થનાર્થે શ્રીઆચારાંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના 'શીતોષ્ણીય' નામના તૃતીય અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકના ચતુર્થ સૂત્ર (પત્રાંક ૧૫૪)માંના "जरामच्चुवसोवणिए नरे सययं मूढे धम्मं नाभिजाणइ" એ પાઠની ટીકા કરતાં શ્રી**શીલાંકાચાર્ય** ઉર્ફે કોટ્યાચાર્ય કથે છે કે—

"तत् संसारे स्थानमेव नास्ति यत्र जरामृत्यू न स्तः, देवानां जराऽभाव इति चेत्, न, तत्राप्युपान्तकाले लेश्याबलसुखप्रभुत्ववर्णह्रान्युपपत्तेः अस्त्येव च तेषामपि जरासद्भावः"

આગળ જતાં (૧૫૫ મા પત્રાંકમાં) તેઓ સર્વ દેવોની ચ્યવનસ્થિતિ વર્ણવતાં કથે છે કે—

"माल्यम्लानिः कल्पवृक्षप्रकम्पः, श्रीह्रीनाशो वाससां चोपरागः ।
दैन्यं तन्द्रा कामरागाऽङ्गभङ्गौ, दृष्टिभ्रान्तिर्वेपथुश्चारतिश्च ॥"

અર્થાત્ પુષ્પની માળાનું કરમાઇ જવું, કલ્પવૃક્ષનું હાલવું, લક્ષ્મી અને લજ્જાનો નાશ, વસ્ત્રોનો વર્ણ, દીનતા, તન્દ્રા, કામ-રાગ અને અંગમાં ભંગ, દૃષ્ટિની ભ્રાન્તિ, ધ્રુજારી અને અરતિ એટલાનો ચ્યવનકાળે દેવોને અનુભવ થાય છે.

વડે એ જાણીને દિલગીર થાય છે કે છ માસ પછી પોતાને આ રાજ-વૈભવને તિલાંજલિ આપવી પડશે અને એક સાધારણ પ્રાણીની જેમ કર્મને આધીન થઇ અમુક મનુષ્ય કે તિર્યંચ તરીકે પોતાને ઉત્પન્ન થવું પડશે. આ દુઃખનો આબેહુબ ચિતાર ખડો કરવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ તેનું યત્કિંચિત્ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે નીચેની હકીકત વિચારીએ.

કોઇ ગર્ભ-શ્રીમંતને લગભગ આખું જીવન મોજ શોખમાં ગાળ્યા બાદ છેલ્લે કાંટે કર્મવશાત્ પેટનું પૂરૂં કરવા જેટલા પણ પૈસા રહે નહિ તો તેનું દુઃખ કેટલું કહી શકાય? અથવા તો સુલક્ષણા સુન્દરીને મનપસંદ અનુગુણ પતિની સાથે તરૂણાવસ્થા વ્યતીત થઇ રહેતાં એકાએક વૃદ્ધાવસ્થાના પ્રારંભમાં તેના પતિના પ્રાણ પરલોક સિધાવી જાય તો તેને કેવું દુઃખ થાય? અથવા તો રાષ્ટ્ર-વિપ્લવાદિકને લઇને કોઇ ચક્રવર્તી જેવી સત્તા ભોગવનારા નૃપતિને એકાએક સંતાઇ છુપાઇને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાનો વારો આવે તો તેને કેવું દુઃખ થાય?

ટુંકમાં એટલુંજ નિવેદન કરવું બસ થશે કે જેને સુખનો સ્વાદ સરખો પણ ચાખ્યો નથી એવાને ઘોરમાં ઘોર દુઃખ આવેથી જે પીડા થાય તેવી અથવા તો તેથી કંઇક વધારે પીડા સુખી છંદગી ગાળ્યા પછી દુઃખ પ્રાપ્ત કરનારને થાય છે. આવી કફોડી સ્થિતિ દેવની થાય છે, તો પછી કવિરાજે એ ગતિમાં પણ સુખ નથી એમ જે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની વાસ્તવિકતાનું પ્રમાણ આપવું હવે બાકી રહે છે?

* * * *

एवं चतुर्गतिष्वनुभूतं विज्ञाप्य साम्प्रतं तदनुभवस्यैव कालावधिं भङ्ग्यन्तरेणाभिधित्सुराह—

सिंचंतेण भववणं, पल्लट्टा पल्लिआऽरहट्ट व्व ।
घडिसंठाणोसप्पिणिअवसप्पिणिपरिगया बहुसो ॥ ४७ ॥

[सिञ्चता भववनं परिवर्ताः प्रेरिता अरघट्ट इव ।
घटीसंस्थानोत्सर्पिण्यवसर्पिणीपरिगता बहुशः ॥]

प्र० वृ०—सिंचंतेण त्ति । हे (कृतपार) संसारपारावारीण! भगवन्! पैरिवर्ताः पर्यस्ता इति योगः । इह वस्तुनि कर्तुरारघट्टिकेन सह साधर्म्यमभिधेयम्, अतस्तावदादौ स्तुतिकर्तुरेवाभिप्रायः प्रतन्यते । तत्र मयाऽरघट्टिकेनेव सिञ्चता—अभिषेकं कुर्वता भववनं—संसारकाननं [3]मिथ्यात्वा-ऽविरति-कषाय-प्रमाद-दुष्टयोगजलेन पल्लट्टा—परिवर्ता एकदेशेन समुदायोपचारात् पुद्गलपरावर्ताः [4]पिल्लिआ—प्रेरिताः अतिवाहिताः । किंविशिष्टाः? 'घडिसंठा०परिगया' घटीसंस्थानाभिः आनुपूर्व्या पङ्क्तिक्रमेण परिवर्तमानाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः परि-

१ 'मसाक (?)'संसार० इति पाठः प्रत्यन्तरे । २ 'परावर्ताः' इत्यपि पाठः ।

३ સરખાવો તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના આઠમા અધ્યાયનું નિમ્ન-લિખિત આદ્ય સૂત્ર—
"मिथ्यादर्शना-ऽविरति प्रमाद-कषाय-योगा बन्धहेतवः"

४ अनेन 'पिल्लिआ' इति पाठान्तरं सम्भवति ।

गताः–समेताः । तत्र दशसागरोपमकोटाकोटिप्रमितस्यारोहत्प्रकर्षस्य कालविशेषस्य उत्सर्पिणीति नाम, तस्यैव तावत्प्रमाणस्य पतत्प्रकर्षस्यावसर्पिणीति । कथम्? बहुसो–अनन्ताः । अयमभिसन्धिः–किलानन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरेकः पुद्गलपरावर्तो भवति । तादृशाश्च पुद्गलपरावर्ता भैरवभयावर्तगर्तनिपतितैर्जन्तुजातैरतीताद्धायां अनन्ताः समतिवाहिताः । अनागताद्धायां तु तथाविधसामग्रीविकल्पा(वैकल्या?)दप्राप्तधर्माणः पुनरनन्तगुणानतिवाहयिष्यन्ति । तथाचोक्तं परमर्षिभिः—

(नवतत्त्वप्रकरणे गा० ५४)

"[1]उस्सप्पिणी अनंता पुग्गलपरिअट्टओ मुणेयव्वो ।
तेऽणंताऽतीअद्धा अणागयद्धा अणंतगुणा ॥ १ ॥"

एवंविधानामनन्तपुद्गलपरावर्तानामरघट्टपरिवर्तनैः, भवस्य वनेन, उत्सर्पिण्यवसर्पिणीनां घटीभिः परस्परमुपमानोपमेयता ॥ इति सप्तचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४७ ॥

हे० वि०—इदानीं यावन्तं कालं नरकादिषु भ्रान्तस्तावन्तं दर्शयन्नाह—(सिंचंतेण त्ति) । सिञ्चता–अभिषेकं कुर्वता, मयेति गम्यते । भववनं–संसारकाननं; एकत्र मुख्यजलेन, अन्यत्र मिथ्यात्वा-ऽविरति-कषाय-प्रमाद-दुष्टयोगलक्षणेन । पल्लट्टा इति परावर्ताः । ('पल्लिआ') प्रेरिताः–भ्रमिताः । क इवेत्याह—अरघट्टा इव । कथम्भूताः? 'घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिणीपरिगताः' घटीसंस्थाना या अवसर्पिण्युत्सर्पिण्यस्ताभिः परिगताः–युक्ताः । कथं प्रेरिताः? बहुशः–अनेकधा । इति गाथार्थः ॥ ४७ ॥

શબ્દાર્થ

सिंचंतेण (सिञ्चता)=સિંચતા.
भव (भव)=સંસાર.
वण (वन)=વન, જંગલ.
भववणं=સંસારરૂપ વનને.
पल्लट्टा (परिवर्ताः)=પુદ્‌ગલ–પરાવર્તનો.
पल्लिआ (प्रेरिताः)=પ્રેરાયા, વ્યતીત કરાયા.
अरहट्टु (अरघट्ट)=અરઘટ્ટ.
व्व (इव)=જેમ.
घडि (घटी)=ઘટિકા.
संठाण (संस्थान)=સંસ્થાન.
उस्सप्पिणि (उत्सर्पिणी)=ઉત્સર્પિણી.
अवसप्पिणि (अवसर्पिणी)=અવસર્પિણી.
परिगय (परिगत)=વેષ્ટિત, યુક્ત.
घडिसंठाणोस्सप्पिणिअवसप्पिणिपरिगया=ઘટી-સસ્થાનરૂપ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીથી યુક્ત.
बहुसो (बहुशः)=અનેક વાર.

પદ્યાર્થ

ભવ-ભ્રમણનો કાળ—

"(હે નાથ !) (મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ અને યોગ એ કર્મ–બન્ધના પાંચ હેતુરૂપ જળ વડે) ભવ-વનને સિંચતા એવા મેં અરઘટ્ટની જેમ ઘટી-સંસ્થાનરૂપ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીથી યુક્ત અનેક પુદ્‌ગલ-પરાવર્તો વ્યતીત કર્યાં."—૪૭

---

१ छाया—
उत्सर्पिण्योऽनन्ताः पुद्गलपरिवर्तको ज्ञातव्यः ।
तेऽनन्ता अतीताऽद्धा अनागताऽद्धा अनन्तगुणा ॥

२ 'गया तं' इति ख. पाठः ।

સ્પષ્ટીકરણ

ઉપમેય-ઉપમાન—

આ પદ્યમાં પુદ્‌ગલ-પરાવર્તનોને અરઘટ્ટની, સંસારને વનની અને ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીને ઘટીઓની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

* * * *

एवमतीतकालानुभूतमात्मनः स्वरूपमभिधाय साम्प्रतं वर्तमानविषयमभिधित्सुराह—

भमिओ कालमणंतं, भवम्मि भीओ न नाह! दुक्खाणं।
संपइ तुमम्मि दिट्ठे, जायं च भयं पलायं च ॥ ४८ ॥

[भ्रान्तः कालमनन्तं भवे भीतो न नाथ! दुःखेभ्यः ।
सम्प्रति त्वयि दृष्टे जातं च भयं पलायितं च ॥]

प्र० चू०—भमिओ त्ति। हे विहितदुर्दान्तमन्मथप्रमाथ! नाथ! अहं हि भैरवभवे पूर्वोक्तयुक्त्यैवानन्तम्—अपर्यवसानं कालम्—अनेहसं भ्रान्तः—पर्यटितः। तस्मिंश्च दारुणदुःखनिलयेऽपि बम्भ्रम्यमाणस्तेभ्यस्तथाविधदुःखेभ्यो मनागपि न भीतः। संपइ त्ति—संप्रति तुमम्मि—त्वयि दिट्ठे—दृष्टे अनन्यसामान्यदेवत्वेन मनस्यवस्थापिते जन्मजरामरणादिरूपेभ्यः सांसारिकेभ्यो दुःखेभ्यो भयं—साध्वसं जातं—प्रादुर्भूतं च तदैव पलायितं—नष्टं च। चशब्दस्तुल्यकालवचनः। इयमत्र भावना—किलायं जीवः सदैवाविनश्वराकारे सकलक्लेशकोशागारे संसारे निरन्तरं परिभ्रमन् सर्वथैवानवहितधर्माधर्मव्यवहारतया कर्मबन्धहेतूनजानानः कषायविषयादीन्, अत एव निःशङ्कं प्रवर्तमानः प्राणवधादिपूपभुञ्जानः च विपर्यस्तमतितया सुखबुद्ध्या तत्प्रत्ययान्यसह्यदुःखान्याशङ्कामात्रमपि न करोति। कुतस्त्यं पुनर्भयम्? यदा पुनः कर्मक्षयोपशमजन्यमगण्यपुण्यप्राग्भारलभ्यं लब्ध्वा अपूर्वकरणादिक्रमेण भगवद्दर्शनमाप्नोति तत्प्रवचनोपदेशलेशं (च) शनैः शनैः परिशीलयति तदा मनागुन्मीलितविवेकः स्वयमेव चिन्तयति—अत एवामी मया कषायविषयादयः सर्वकार्येषु प्रागारोप्य पुरस्कृताः, तैरेवाहमियन्तमनन्तमनेहसमसमञ्जसविडम्बनाभिर्विडम्बितः। तथैव चाद्यापि मामेवाभिभवितुममीषामुपक्रमस्तन्न जाने किमपि भविष्यति इति महान्तमन्तर्भयं क्षणमनुभवति। पुनः परिशीलयंस्तदेव भगवत्प्रवचनं विलोक्य कषायादिमदनिदलनोद्दामपराक्रमानुपशमादीन् नियतममीषां पुरस्कारेण प्रमथितप्रतिपन्थिसार्थसामर्थ्यं निधाय वैरनिर्यातनं श्रयिष्ये सनातनस्थानमिति तदैवोत्तीर्णभयभरः प्रमोदमेदुरश्च भवति। इति—अमुना प्रकारेण स्वामिनि दृष्टे भयं जातं च पलायितं च। इति अष्टचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४८ ॥

हे० वि०—(भमिओ त्ति)। हे नाथ! भ्रान्तः—पर्यटितः कालम्। कियन्तम्? अनन्तं, जीवस्य अनादिकालं यावत् स्थितत्वात्। क्व? भवे—संसारे। भवन्त्यस्मिन् कर्मवशवर्तिनो

जीवा इति भवस्तस्मिन् । परं तथापि न भीतो-न त्रस्तः । केषाम्? दुःखानां-जन्मजरामरणादिलक्षणानाम् । त्वयि दृष्टे पुनर्विवेककुशलत्वात् जातं-सम्पन्नम् । किं तत्? भयं पलायितं च-नष्टं च [मे-मम झगिति-शीघ्रमेव] । अयमर्थः—ये हि भगवन्तं सम्यक् पश्यन्ति तेऽवश्यं लघुसंसारिणो भवन्ति इति आगमवचनात् निश्चीयते, न संशयः ॥ इति गर्भार्थः ॥ ४८ ॥

શબ્દાર્થ

भमिओ (भ्रान्तः)=ભમ્યો.
कालं (कालं)=કાળ.
अणंतं (अनन्तं)=અનન્ત.
भवम्मि (भवे)=સંસારમાં.
भीओ (भीतः)=બીધો.
न (न)=નહિ.
नाह! (नाथ!)=હે નાથ!
दुक्खाणं (दुःखेभ्यः)=દુઃખોથી.
संपइ (सम्प्रति)=હમણા.
तुमम्मि (त्वयि)=તું.
दिट्ठे (दृष्टे)=જોવાયો.
जायं (जातं)=ઉત્પન્ન થયું.
च (च)=અને.
भयं (भयं)=ભય, બીક.
पलायं (पलायितं)=નાસી ગયું.

પદ્યાર્થ

દુઃખથી ભય તથા તેનો નિરાસ—

"હે નાથ! હું સંસારમાં અનંત કાળ રખડ્યો (તો પણ) હું દુઃખોથી બીધો નહિ; (પરંતુ) હમણા જ્યારે મેં તને જોયો ત્યારે (ડાપાદિકથી થતી વિડંબનાનો બોધ થવાથી) ભય ઉત્પન્ન થયો અને (સાથે સાથે શમાદિક વડે તે દૂર કરી શકીશ એમ જ્ઞાન થતાં) તે પલાયન (પણ) કરી ગયો."—૪૮

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-ગવેષણા—

આ પદ્યાર્થનો વિશેષ વિચાર કરતાં એમ સ્ફુરે છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્યને પોતાની કઢંગી સ્થિતિનું ભાન થતું નથી ત્યાં સુધી તે નિશ્ચિન્ત રહે છે. પરંતુ તેનો ખ્યાલ આવતાં તો તે સુજન હોય તો તેને સુધારવા બનતો પ્રયાસ કર્યા વિના રહે નહિ. આથી એમ ફલિતાર્થ થતું નથી કે Ignorance is bliss અર્થાત્ અજ્ઞાનદશા એ સુખપ્રદ છે એમ માનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન જ કરવું. વળી આ વાતને શાસ્ત્ર પણ સમર્થન કરે છે, કેમકે અજ્ઞાન-વાદીઓનો ૩૬૩ પાખંડીઓમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે.

* * * *

साम्प्रतं स्तुतिकृद् भगवद्दर्शनेन कृतार्थं मन्यमानः स्वं जन्म पुनरुत्तरकालेऽपि तद्-प्रार्थनारूपां स्तुतिमाह—

जइवि कयत्थो जगगुरु ! मज्झत्थो जइवि तहवि पत्थेमि ।
दाविज्जसु अप्पाणं, पुणो वि कइया वि अम्हाणं ॥ ४९ ॥

[यद्यपि कृतार्थो जगद्गुरो ! मध्यस्थो यद्यपि तथापि प्रार्थये ।
दर्शयेरात्मानं पुनरपि कदाचिदप्यस्माकम् ॥]

प्र० वृ०—जइवि त्ति । हे कृपाकूपार! जगद्गुरो! यद्यपि त्वमेवंविधस्तथाप्यहं त्वां प्रार्थयामि इति सम्बन्धः । इदानीं यादृशः स्वामी तदेवाह । किंविशिष्टः त्वं? जइवि–यद्यपि 'कृतार्थः' कृतो–निर्वर्तितः सकलकर्ममलोपायविगलनान्निर्वृतिपुरीप्रवेशलक्षणोऽर्थः–प्रयोजनं येन स कृतार्थः, तथा मज्झत्थो जइवि–यद्यपि मध्यस्थः, मध्ये रक्तद्विष्टमूढैरस्पृष्टे चिदानन्दात्मनि स्वस्वरूपे तिष्ठतीति मध्यस्थः, विमलकेवलालोकदर्पणप्रतिबिम्बितः; तथा भवितव्यतावशेन रागद्वेषमोहैरुपहन्यमानं चराचरं जगज्जन्तुजातमीक्षमाणोऽप्यौदासीन्येन स्थितः । यश्च कृतार्थो मध्यस्थश्च भवति स कथमप्रार्थितः परार्थाय नियतः (प्रयतते ?) इत्यतः प्रार्थयामीत्युक्तम् । तामेव प्रार्थनामाह—'दाविज्जसु अप्पाणं पुणो वि कइया वि अम्हाणं' यद्यपि त्वं कृतकृत्य उदासीनश्च तथापि कइया वि–कदाचिदपि कस्मिंश्चिद् देशे काले वा पुनः–पुनरप्यस्माकमात्मानं दाविज्जसु–दर्शयस्व, दर्शनप्रदानेन प्रसादं कुर्याः । अयमभिसन्धिः–यद्यपि कुतोऽपि पुराकृतसुकृतसंयोगादस्मिन् जन्मनि भगवद्दर्शनं सञ्जातं तथापि विचित्राः कर्मपरिणतयो जीवानां क्षणे क्षणे विपरिणमनधर्माणश्च शुभाशुभपरिणामात् । तद् यदि प्रबलविगलितवीर्यविशेषोऽयमस्माकमात्मा तव सम्यग्दर्शनं श्रद्धानं वाऽवधीर्य कथमपि मिथ्यापथं पाथो (प्राप्तो?) भवति तदा तस्मिन् क्षणे पुनरप्यस्य स्वदर्शनवितरणेन प्रसादं विदध्या इति ॥

ननु कथमौचित्यचक्षुरप्येष धनपालकविर्यास्तोप्यतेरपि स्तुत्यस्य जगत्पतेरस्यां गाथायां सर्वेषु विशेषणेष्वेकवचनं प्रयुक्तवान्, आत्मनस्तु अस्माकमिति बहुवचनम् ? उच्यते–नियतमभिप्रायापरिज्ञानादिदमभिधीयते भवता । पश्य य एव तुच्छप्रकृतित्वेनात्मम्भरिः पुमान् भवति स एव विज्ञप्त्यवसरे प्रसादसुमुखं स्वामिनमवलोक्य स्वार्थपरतया केवलस्वसम्बद्धामेव विज्ञप्तिं विधत्ते । यस्तु महेच्छतया सर्वजनीनचरितः स्यात् स तस्मिन् क्षणे तथाविधं स्वामिनमवलोक्य सर्वेषां स्वानुरूपाणां तदनुजीवानां क्षीणतार्तिं(सम्प्राप्तार्तितां?) विज्ञापयति, एवमसावपि कविपुङ्गवस्तैस्तैः स्तुतिवचोभिरभिप्रसाद्य स्वामिनं प्रार्थयति स्म । यत् सञ्जातभगवद्दर्शनत्वेन स्पृष्टसम्यग्दर्शनानां त्वत्प्रवचनानुयायिनां चास्माकं सर्वेषामसद्धर्माणां पूर्वोक्तयुक्त्यैव प्रतिपतितपरिणामानामात्मदर्शनेन सानुग्रहो भूया इत्यर्थः, अस्मा-

१ 'दापथे:' इत्यपि सम्भवति ।

कमित्यत्र बहुवचनम्, अत एव सहृदयशिरोमणिनाऽनेन परेषामप्यर्थं स्वार्थमिव मन्यमानेन तत्प्रार्थनामपि स्वमुखेनैव विदधता प्रार्थनाप्रस्तावे 'पत्थेमि' इत्यत्रैकवचनमेव प्रयुक्तम्, अतः कथमेतस्यौचित्यहानिः ? । इति एकोनपञ्चाशत्तमगाथार्थः ॥ ४९ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं कृतस्तुतिविधानः प्रणिधानमाह—(जइवि त्ति) । हे जगद्गुरो !–भुवनत्रयीप्रभो ! यद्यपि कृतार्थस्त्वं–सिद्धप्रयोजनस्तथा यद्यपि मध्यस्थः–समभावस्तथापि प्रार्थयामि–याचेऽहम् । किम् ? दापयेः–दर्शयेरात्मानं पुनरपि–आगामिकाले कदाचित् कथञ्चित् अस्माकं करुणार्हाणाम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ४९ ॥

શબ્દાર્થ

जइवि (यद्यपि)=જોકે.
कय (कृत)=કરેલ.
अत्थ (अर्थ)=અર્થ, પ્રયોજન.
कयत्थो=કૃતાર્થ.
जग (जगत्)=દુનિયા, વિશ્વ.
गुरु (गुरु)=ગુરૂ.
जगगुरु !=હે વિશ્વના ગુરૂ !
मज्झ (मध्य)=મધ્ય.
त्थ (स्थ)=રહેલ.
मज्झत्थो=મધ્યસ્થ, સમભાવી.
तहवि (तथापि)=તોપણ.
पत्थेमि (प्रार्थये)=હું પ્રાર્થના કરૂં છું.
दाविज्जसु (दर्शये.)=તું દેખાડજે.
अप्पाणं (आत्मानं)=આત્માને.
पुणो (पुनः)=ફરીથી.
कइया (कदा)=કોઇ વાર.
वि (अपि)=પણ.
अम्हाणं (अस्माकं)=અમને.

પદ્યાર્થ

કવિરાજની દર્શન માટે પ્રાર્થના—

"હે જગદ્ગુરૂ ! જોકે તું કૃતાર્થ છે તેમજ મધ્યસ્થ (અર્થાત્ રાગ-દ્વેષરૂપ મોહથી અસ્પૃષ્ટ તથા ચિન્મય એવા આત્મ–સ્વરૂપમાં રહેલો છે તેમજ રાગાદિથી ગ્રસ્ત જગત્‌ને જોવા છતાં તું તે તરફ ઉદાસીન) છે, તોપણ હું (તને) પ્રાર્થના કરૂં છું કે તું કોઇક કાળે (અથવા કોઇ દેશમાં) પણ ફરી ફરીને અમને (અર્થાત્ મારા જેવા જનોને) તારૂં દર્શન કરાવજે."—૪૯

સ્પષ્ટીકરણ

બહુવચનાદિ પ્રયોગ—

અત્ર કોઇને એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે **ધનપાલ** જેવા [2]ઉચિત વચન વદનારા કવિ-

૧ 'दापये' એમ પણ થઇ શકે છે. એનો અર્થ 'આપજે' એવો થાય છે.

૨ શ્રીપ્રભાનંદસૂરિ એક જૈન મુનિવર્ય હોઇ કરીને ગૃહસ્થ કવિરાજને ઉદ્દેશીને આવું પ્રમાણ–પત્ર આપે તે આનન્દદાયક ઘટના છે. આ જૈન મુનિવર્યોની ગુણ–ગ્રાહકતા સૂચવે છે તેમજ ગૃહસ્થ–પક્ષ આશ્રીને ઔચિત્ય ધ્વનિત કરે છે. ઉચિત વસ્તુની પ્રશંસા કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તેને પણ અનુચિત રૂપે ચિતરનારા અત્યારે પાક્યા છે. આધુનિક સમયમાં સાક્ષરના નામને કલંકિત કરનારી કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતે વિષય–વાસનાને અતિશય આધીન હોવાથી જગત્‌ને પણ તેવું જ ધારે છે, જુએ છે અને આલેખે છે એ શોચનીય છે. આ સાક્ષરો પોતાની વિદ્વત્તાનો દુરૂપયોગ કરી સાહિત્યનું ખૂન કરે છે એમ કહેવુ વધારે પડતુ નહિ ગણાય. એ ધ્યાનમા લેવા જેવી હકીકત છે કે જેમ સામાજિક વ્યવહારમા વ્યભિચાર સદાચારરૂપે પૂજાયજ નહિ, તેમ જે સાહિત્યમા રસ, કળા કે સૌંદર્યને નામે તેનો વ્યભિચાર કરવામાં આવે તે પણ આદરણીય નજ ગણાય એટલુંજ નહિ, પરંતુ સાક્ષર નામને ખરેખર દીપાવનારા નર–રત્નો તેની ઉપેક્ષા પણ કરે તે યોગ્ય લેખાય નહિ.

રાજે પરમેશ્વરને ઉદ્દેશીને पत्यत्थो, मज्झत्थो એ વિશેષણોનો પ્રયોગ કરી તેનો એકવચનથી વ્યવહાર કર્યો છે, ત્યારે પોતાને માટે अम्हाणंનો પ્રયોગ કરી બહુવચનનો વ્યવહાર કર્યો તે શું યોગ્ય ગણાય ?

આનો ઉત્તર એ છે કે તુચ્છ પ્રકૃતિવાળો સ્વાર્થી મનુષ્યજ કૃપાળુ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી વેળાએ કેવળ પોતાના તરફ પ્રસન્ન થવા વિનતિ કરે છે, જ્યારે ઉદાર મતનો માનવ તો પોતાના જેવા અન્ય દુઃખી જનોના તરફથી પણ તેવી પ્રાર્થના કરે છે એટલે કે તે ફક્ત પોતાનેજ ઉદ્દેશીને પ્રાર્થના કરતો નથી, પરંતુ દુઃખી આત્મ-બંધુઓને માટે પણ ઈશ્વરને પ્રસન્ન થવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે. આથી કરીને સમજી શકાય છે કે વિશ્વબંધુત્વની ઉમદા ભાવનાથી વાસિત હૃદયવાળા કવીશ્વરે અન્ય જનોની તરફથી પણ પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી 'अम्हाणं' દ્વારા બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તે ન્યાય્ય છે. વિશેષતા તો એ છે કે કવિરાજે પોતાને માટે તો पत्थेमि પદ દ્વારા એકવચનનોજ પ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ पत्थेमो એવો પ્રયોગ કર્યો નથી, તો પછી એમની ઉચિતતાનો અલ્પાંશે પણ ભંગ થયો છે એમ કહેવાયજ કેમ ?

પ્રાર્થનાનો હેતુ—

કવિરાજ ફરી ફરીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે એ વાસ્તવિક નથી એવી શંકા કોઈને ઉદ્ભવે તો તે અસ્થાને છે. કેમકે જોકે એક વાર પ્રભુના દર્શનનો પોતાને લાભ મળ્યો છે અને એ દ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઇ ચૂકી છે, પરતુ આ સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ન હોય તો ભવાંતરમાં મિથ્યાત્વના સપાટામાં આવી જવાનો પોતાને ભય રહે છે. આથી તેઓ કદાચ તેવી ભયંકર સ્થિતિમાં આવી પડે ત્યારે સુજ્ઞાનના અભાવે તેઓને પ્રભુને વિનતિ કરવાનું પણ વિસ્મરણ થાય એ બનવા જોગ છે. એમ હોઇ કરીને તેઓ પુનરપિ પુનઃ પ્રાર્થના કરે તેમાં કંઇજ ખોટું નથી.

વળી કવિરાજને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મળી ગયું હોય તો પણ તેઓ વારંવાર વિશ્વેશ્વરને વિનતિ કરે તો તે અનુચિત નથીજ, કેમકે તે શુભ કાર્ય છે.

ॐ ॐ ॐ ॐ

इदानीं स्तुतिकृदाशंसारूपां भङ्गयन्तरेण स्वनामगर्भां चापश्चिमां परिसमाप्तिगाथामाह—

इअ झाणग्गिपलीविअकम्मिंधण ! बालबुद्धिणा वि मए ।
भत्तीइ थुओ [1]भवभयसमुद्द[2]बोहित्थ ! बोहिफलो ॥ ५० ॥
[इति ध्यानाग्निप्रदीपितकर्मेन्धन ! बालबुद्धिनाऽपि मया ।
भक्त्या स्तुतो भवभयसमुद्रयानपात्र ! बोधिफलः ॥]

---

१ 'भवभवसमुद्द' इति पाठान्तरम् ।

૨ આને બદલે 'બોહિત્થ' શબ્દ લખાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે, કેમકે અમરકોશાદિમાં એ શબ્દ નજરે પડતો નથી, જ્યારે શ્રીગુણાકરસૂરિએ ભક્તામરસ્તોત્ર (શ્લો૦ ૪)ની ટીકા (પૃ૦ ૧૪)મા "क्रमेण बोहित्थोऽम्बुधिमध्ये" ઉલ્લેખ દ્વારા તેમજ વળી ૧૦૯ મા પૃષ્ઠમાં પણ "बोहित्थमारूढ." એ દ્વારા અને શ્રીભાવવિજયગણિએ પોતે રચેલી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિની પ્રશસ્તિના નિમ્નલિખિત-

"महोपाध्यायश्रीमुनिविमलपादा सममवन् ।
भवोदन्वन्मज्जज्जननिवहबोहित्थसदृशाः ॥"

પદ્ય દ્વારા 'બોહિત્થ'નો સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે પ્રયોગ કર્યો છે.

प्र० वृ०—इअ झाणग्गीति। हे सकलमङ्गलनिलय! विहितसंश्रितसत्त्वविततव्यापदाविलय! अप्रमेयमहिमन्! भगवन्! सर्वद्वन्द्वकरुणामहोदधिं दानशौण्डं सकलनायकप्रकाण्डमवाप्य न खलु मद्विधोऽर्थी किमपि पुनरुक्तादिदोषं पश्यतीति पूर्वप्रार्थितमप्यर्थं पुनः प्रार्थयते। कथमित्याह–त्वं मम बोधिफलो भवेति। तत्र बोधिः–[सम्यक्] सम्यक्त्वावाप्तिस्तां फलतीति बोधिफलः स त्वमेवंविधो भवेत्याशंसा। किंविशिष्टस्त्वम्? थुओ–स्तुतः। केन? मया। किंविशिष्टेन? बालबुद्धिणा वि–बालबुद्धिनाऽपि। बालः–शिशुः तस्येव तथाविधविचारचातुरीवर्जितसहजार्जवगुणोपेता बुद्धिः–मतिर्यस्य स तथा। यद्वा बाला–तन्वी बुद्धिः–मतिर्यस्य स तथा तेन एवंविधेनापि॥

ननु काव्यं हि कविना यशःप्रभृतीनर्थानभिलपता विधीयते। न च बालबुद्धेरमीषामेकोऽपि सम्भवति, तत् किमर्थमनर्थकं स्तुतिकृत् तं प्रयासमङ्गीकृतवानिति आशङ्क्याह—'भत्तीइ' इत्यादि। न खलु मया यशःकामेनार्थकामेन वा भगवतः स्तुतिर्ग्रथिता, किन्तु केवलया निर्व्याजया इतरदेवतासाधारणया भक्त्या–प्रभुप्रतिपत्त्या। तस्यां च केवलमनःशुद्धिप्रधानतमं कारणं, न तु सुललितपदन्यासपेशला भणितिरपीत्यदोषः। कथं स्तुतः? इअ–इति 'जयजंतुकप्पपायव!' इत्यादितः समारभ्य 'दाविज्जसु अप्पाणं पुणो वि कइया वि अम्हाणं' इति पर्यवसानया पूर्वोक्तयुक्त्या। किंविशिष्ट! भगवन्! त्वं मया स्तुतः? झाणग्गिपलीविअकम्मिंधण!–ध्यानाग्निप्रदीपितकर्मेन्धन! तत्र ध्यानं (परमशुक्लध्यानं) तदेवाग्निः–ज्वलनस्तेन प्रदीपितानि–भस्मीकृतानि ज्ञानावरणादिकर्माणि तान्येवैधांसि येन स तथा तस्य सम्बोधनम्। पुनः किंविशिष्ट? 'भवभवसमुद्दबोहित्थ!' भवः–संसारः (तत्र भवः–प्रादुर्भावः) स एवालब्धमध्यत्वेन सुदुस्तरत्वेन च समुद्र इव समुद्रस्तस्मिन् कर्मोर्मिभ्रमवशात् कदाचिन्नरकादिगतिष्वन्तर्निमज्जनपरायणानां, कदाचिदूर्ध्वं–स्वर्गादिगतिषु उन्मज्जनपरायणानां, सदुपदेशहस्तालम्बेन च विहितोद्धृतीनां भव्यप्राणिगणानां निर्वृतिपुरी[पार]प्रापणप्रवीणस्य चारित्रयानपात्रस्य प्रवर्तनाद् भगवानपि बोहित्थ इव–पोत इव तस्य सम्बोधनम्। स त्वमेवंविधो मम बोधिफलो भव। अत्र च इअ झाणग्गिपलीविअकम्मिंधण! इत्यत्र विश्रान्त्या धणवाल इत्येतावता पदेन स्तुतिकर्तुरभिधानम्। इति पञ्चाशत्तमगाथार्थः समाप्तः॥ ५०॥

तत्समाप्तौ च समाप्तेयमृषभपञ्चाशन्नाम(शिका नाम्नी) श्रीधनपालकविविरचिता श्रीयुगादिजिनस्तुतिर्ललितोक्तिनाम(म्नी) श्रीश्रीप्रभानन्दाचार्यविरचिता तद्वृत्तिश्च॥

॥ धनपालपञ्चाशिकावृत्तिः समाप्तेति॥

हे० वि०—अधुनोपसंहरन्नाह–(इअ त्ति)।

इति–उक्तेन प्रकारेण स्तुतो–नमस्कृतो मया। किंविधेन मया? बालबुद्धिनाऽपि–मन्दमतिनाऽपि। हे ध्यानाग्निप्रदीप्त(पित?)कर्मेन्धन! ध्यानाग्निना प्रदीप्तं–प्रज्वलितं कर्मलक्षणं

સ્પષ્ટીકરણ

કવીશ્વરના નામની ગર્ભિતતા—

ज्ञाणग्गिपलीविअकम्मिंधण ! बालवुद्धिणा એ પદમાં ધણવાલના પ્રયોગથી કવીશ્વરે પોતાનું ધનવાળ-ધનપાલ એવું નામ સૂચવ્યું છે. આથી કરીને આ **ઋષભ-પંચાશિકાને ધનપાલની** કૃતિ તરીકે બેધડક ઓળખાવી શકાય છે.

સ્તુતિ-રચનાનો હેતુ—

કાવ્ય રચવાનાં કેટલાંક કારણો **કાવ્યપ્રકાશ**માં પ્રથમ પરિચ્છેદમાં નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદ્ય દ્વારા સૂચવવામાં આવ્યાં છેઃ—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते, व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये, कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥"

અર્થાત્—**કાલિદાસ** પ્રમુખનો કાવ્ય રચનાનો હેતુ કીર્તિની પ્રાપ્તિ, **શ્રીહર્ષ** પ્રમુખનો દ્રવ્યનું સંપાદન, **મયૂર** પ્રમુખનો અનર્થનું નિવારણ ઇત્યાદિ છે.

આ **ઋષભ-પંચાશિકારૂપ** સ્તુતિ તો કવીશ્વરે કીર્તિની કામનાથી કે અર્થની વાંછાથી કે વાણીનો વૈભવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી રચી નથી, પરંતુ પોતાનો ભક્તિ-ભાવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી રચી છે એમ તેઓ પોતે भत्तीइ શબ્દ વડે સૂચવે છે. આ સંબંધમાં એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે આવી હાર્દિક ઉપાસના વિકારરૂપ મળને શુદ્ધ કરનારી અજબ જડીબુટ્ટી છે. નિર્મળ હૃદયમાંથી ઉદ્ભવતી આ ઉપાસનાના તારો સુસંગઠિત થતાં તેમાંથી ગગનગામી સૂર ઉદ્ભવે છે. તેને વ્યક્ત કરવા માટે જીભની અપેક્ષા રહેતી નથી. એની વાત તો કઇ ઓરજ છે. જેને આની પ્રસાદીનો સ્વાદ લેવાનો સુવર્ણયોગ મળ્યો હોય તે આ સમજી શકે; તેનું વર્ણન તો તે પણ કરી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે.

કવિ-રાજની લઘુતા—

बालवुद्धिणा પદ વડે કવિરાજે પોતાની લઘુતા જાહેર કરી શિષ્ટાચારનું પાલન કર્યું છે. જ્યાં સુધી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પોતાથી અધિક જ્ઞાનવાળાની અપેક્ષાએ તો પોતે મન્દમતિજ ગણાય અને એવો જેને બોધ હોય તે પોતે પોતાને તેવી રીતે ઓળખાવે એ શોભાસ્પદ છે.

महाकविश्रीधनपालविरचितायाः

॥ ऋषभपञ्चाशिकाया अवचूरिचतुष्टयम् ॥

अर्हम् ।

महोपाध्यायश्रीधर्मशेखररचिता संस्कृतप्राकृतावचूरिः—

हे जगज्जन्तुकल्पपादप ! जगत–विश्व तणा जंतु–प्राणीया रहइं कल्पपादप–कल्पवृक्ष छइं । हे रागपङ्कजवनस्य चन्द्रातप ! रागरूपीया पङ्कजवन–कमलवन रहइं चन्द्रातप–चन्द्रकिरण छइं । हे सकलमुनिग्रामग्रामणीः ! सकल–समस्त मुनिग्राम–मुनिसमूह तीहं माहि ग्रामणी–अग्रेसर छइं । हे त्रैलोक्यचूडामणे ! ते–तुभ्यं नमोऽस्तु । त्रिभुवन रहइं चूडामणि–मस्तकाभरण छइं । एवंविध तुझ रहइं नमस्कार हु ॥ १ ॥

श्रीनेमिचन्द्रमुनिवरप्रणीता अवचूरिः—

जयेति । नमः तुभ्यम्, अस्तु इति क्रियाऽध्याहारः । हे जगज्जन्तूनां कल्पो–मनोरथस्तत्पूरकः पादप इव कल्पपादपस्तस्य सम्बोधनम् । चन्द्रतेज इव–मृगाङ्कज्योत्स्नेव तस्य सम्बोधनम् । कस्येत्याह—रागः–प्रीतिलक्षणः स एव पङ्कजवनं तस्य । सकलमुनिवृन्दस्य–समस्तयतिवृन्दस्य अग्रणीः, आराध्यत्वात्, यद्वा सकलमुनय एव ग्रामः–कुटुम्बनिवासस्तस्य ग्रामणीः–नायकस्तत्सम्बोधनम् । त्रिलोकस्य चूडामणिः–मस्तकाभरणमिव तत्सम्बोधनम् ॥ १ ॥

चिरन्तनमुनिरत्नविरचिता अवचूर्णिः—

सुरैः प्रणतपादस्य, नाभेयस्य महात्मनः ।
स्तुतेर्गुरूपदेशेन, किञ्चिद् वच्मि विवेचनम् ॥ १ ॥

इह भगवतो यद्यपि गुणस्तुतिः सर्वाऽपि नमस्काररूपा तथापि विशेषतः शिष्टसमयस्मरणार्थं विघ्नविनायकोपशमनार्थं च तावत् तस्या पर्यादौ नमस्कारमाह—जयजंतु० । हे जगज्जन्तुकल्पपादप ! । चन्द्रातप इव–ज्योत्स्नेव । कस्येत्याह—रागः–प्रीतिलक्षणः स एव पङ्कजवनं तस्य । सकलमुनिवृन्दस्याग्रणीः । त्रिलोकस्य चूडा–सिद्धक्षेत्रं तस्मिन् मणिरिव तत्सम्बोधनम् । ते–तुभ्यं नमोऽस्त्विति सम्बन्धः । रूपकालङ्कारेण सम्बोधनानि ॥ १ ॥

पूर्वमुनिवर्यसूत्रिता अवचूरिः—

अत्र जन्तुशब्देन सामान्यप्राणिगणपर्यायेणापि प्रथमतीर्थंकरोपदेशानुशासनवर्तिनो मनुष्याः प्रोच्यन्ते;

१ मुद्रितप्रतौ 'जे'स्थाने 'हहह' इति [illegible] इति स्पष्टतोऽनेन ।
२-५ 'ड' इति क-पाठः । ६ 'नमस्कार इव' इति क-पाठः ।

यतस्ते युगलधर्माणः कल्पद्रुममात्रवृत्तयश्च । कल्पद्रुमाश्च तदानीमुच्छेदोन्मुखाः, अतस्तेषां भगवानेव तथाविधशिल्पाद्युपदेशेन कल्पद्रुमकार्यं निर्वर्तितवानिति समीचीनं हे जगज्जन्तुकल्पपादप ! । यथा जगदानन्दहेतुरपि चन्द्रातपः पङ्कजवनं निमीलयति, तथा विश्वजनीनोऽपि तत्तद्दुःखविवशं जगज्जन्तुजातं अनन्तसुखसम्बन्धबन्धुरत्वेन योजयंस्तत्प्रतिबन्धहेतौ वैरङ्किकत्वं विहितवान् । सह कलाभिर्वर्तन्ते इति सकलाः, ते च ते मुनयश्च तेषां ग्रामः–समूहः, तत्र ग्रामणीः–प्रधानतमः । सकलशब्दः सर्वत्राप्यत्र न, ग्रामशब्देन पौनरुक्त्यभावात् । त्रिलोकस्य चूडा–सिद्धिक्षेत्रम्, तत्र शाश्वतमण्डनहेतुत्वात् मणिरिव मणिस्तस्यामन्त्रणम् ॥

अत्र च 'जयजं०' अनेन साम्राज्यावस्था सूचिता, 'चन्दाय०' इत्यनेन छद्मस्थावस्था, 'सयल०' इत्यनेन उत्पन्नकेवलस्य समवसरणस्थावस्था, 'तिलोअ०' इत्यनेन मोक्षस्थावस्था सूचिता ॥ १ ॥

* * * *

ध० अ०—हे नाथ ! त्वं जय । हे स्वामी ! तूं सर्वोत्कर्षी जयवंतु वर्ति । कथम्भूतस्त्वम् ? रोषज्वलनजलधर ! रोष–क्रोधरूपीया ज्वलन–वैश्वानर रहइं जलधर–मेघ समान छइं । पुनः कथम्भूतस्त्वम् ? वरज्ञानदर्शनश्रीणां कुलगृह ! वर–प्रधान ज्ञान दर्शननी–लक्ष्मी तणउं कुलगृह छं । पुनः कथम्भूतस्त्वम् ? मोहतिमिरौघदिनकर ! मोहरूपीयां तिमिर–अंधकार रहइं दिनकर–सूर्य समान छइं । पुनः कथम्भूतस्त्वम् ? प्रचुराणां गुणगणानां नगर ! प्रचुर–घणा गुण–चारित्रतपोरूप गुण-समूहनूं नगरु छं ॥ २ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं स्तुतिमाह—जय रो० । जय त्वं भगवन् !–सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । रोषज्वलनजलधरः–क्रोधाग्निपयोदस्तत्सम्बोधनम् । हे कुलगृह !–विशिष्टसद्मन् ! । कासाम् ? वरज्ञानदर्शनयोः समृद्धीनाम् । मोहतिमिरौघदिनकर !–अज्ञानान्धकारसमूहतरणे ! । तथा हे नगर !–पत्तनकल्प ! । केषाम् ? गुणगणाः–चारित्र-तपोरूपास्तेषां पौराणामिव–विशिष्टलोकानामिव । प्रचुराणां–प्रभूतानामिति ॥ २ ॥

चि० अ०—जय रोस० । जय त्वं भगवन् !–सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । हे रोषज्वलनजलधर ! । कुलगृह !–विशिष्टगृह ! । कयोः ? वरज्ञानदर्शनश्रियोः । प्राकृतत्वात् द्विवचने बहुवचनम् । अयमाशयः–यथा बालाजनः पितुर्वेश्मनि निःशङ्कं तत्क्रीडारससम्पादके निवसन् परां निर्वृतिमागच्छति, तथा ज्ञानदर्शनश्रियावपि भगवन्तमधिगम्य विलसतः । हे मोहतिमिरौघदिनकर ! । नयर !–नगर ! । केषाम् ? गुणानां–प्रशमादीनां तेषां गणाः–समूहाः त एव पुरे भवाः पौराः । यथा कस्मिंश्चित् राजन्वति नगरे नागरिकैरकुतोभयैः सुखमवस्थीयते, एवं भगवति निःशेषदोषसंश्लेषविमुखे समग्राभिरामगुणग्रामैः । यद्वा प्रचुराणां–प्रभूतानामेवेति ॥ २ ॥

पू० अ०—हे रोषज्वलनजलधर ! त्वं जयेति सम्बन्धः । वरे–अप्रतिपातिनी ज्ञानदर्शने तयोः श्रियोः कुलगृह !– पितृगृह ! । यथा बाल(ला)जनः पितृगृहे निःशङ्कं विलसति, तथा भगवति ज्ञानदर्शनश्रियौ । *तत्राशेषविशेषविषयं ज्ञानं, सामान्यवस्तुगोचरं दर्शनम् । ननु सर्वस्यापि विलोकयितुः पदार्थेषु प्रथमाक्षसन्निपाते सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते, ततो विशेषबुद्धिः, तत् कथं प्रथममत्र ज्ञानमुपात्तम् ? । उच्यते–अस्त्येवेयं व्यवस्था

१–४ सम्बोधनत्वात् 'कथम्भूत त्वम्' इति प्रतिभाति ।

निखिले जगति, न तु जगद्विलक्षणेषु केवलिषु, यतस्ते आदौ विशेषमवधारयन्ति, ततः सामान्यत', (अतः) अयं क्रमः समीचीनः । हे मोहतिमिरौघदिनकर! । हे नगर! । केषाम्? गुणगणानां पौराणाम् ॥ २ ॥

* * * *

घ० अ०—अथ कवि जिननूं दुर्लभ दर्शन बोलइ । हे नाथ! मया त्वं दिनकर इव दृष्टः । हे स्वामिन्! मइं तूं दिनकर-सूर्यनी परिवि[1] दीठउ । किंविशिष्टेन मया? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहरूपीया चारक-गोतिहरा माहि गत-स्थित छउं । क्व सति? किसिइं हूंतइ? ग्रन्थौ कथमपि विघटिते सति ।,राग द्वेषि करी कठिन मोहनी गांठि मोटइं कष्टिइं विघटिइं[2] हूंतइ । किंविशिष्टे ग्रन्थौ? 'कपाटसम्पुट[वत्]घने' कपाट संपुटनी परिइं घन-निविड छइ । अनेरो कोएक[3] गोतिहरा माहि राख्यउ छेइ । ते कमांडि दीधे अंधकारि करी सूर्य न देपइ तिम बहुल कर्म जीव अगुणहुत्तरि (६९) कोडाकोडी सागरोपमप्रमाण कालरूप मोहनीय कर्म तणी ग्रंथि भेद्या विणु वीतरागरूपीउ सूर्य न देपइ ॥ ३ ॥

नें० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—दिट्ठो० । दृष्टः-सम्यगवलोकितो हे जिन! त्वम्, मयेति गम्यते । कथमपि-कृच्छ्रेण विघटिते-विगलिते ग्रन्थौ-मोहमये । किंविधे? 'कपाटसम्पुटघने' कपाटयोः सम्पुटं-युग्मं तदिव घनं-शुपिलम्, अनादिभवकर्मोपाचत्वात् । किंविधेन मया? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहनीयाख्यं कर्मैव अन्धकारेण युक्तश्चारकः-कारागृहं तत्र गतेन । क इव? दिनकर इव । यथा नृपचारके तमोमये गतेन (केनचित्) कथञ्चिद् दैवाद् विघटिते कपाटसम्पुटे भानुर्दृश्यते तथा त्वमपि मया दृष्ट इति भावः ॥ ३ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह-दिट्ठो० । सम्यगवलोकितो हे जिन! त्वं मया कथमपि-कृच्छ्रेण ग्रन्थौ-मोहलक्षणे विघटिते-निगलिते । किंविधे? 'कपाटसम्पुटघने' कपाटयोः सम्पुटं-युग्मं तदिव घनं-शुपिलम्, अनादिभवकर्मोपात्तत्वात् । किंविधेन मया? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहनीयाख्यं कर्म एवान्धकारयुक्तश्चारकस्तत्र गतेन । क इव? दिनकर इव । कोऽर्थः? यथाऽन्धकारचारकस्थेन केनचित् कपाटसम्पुटे विघटिते कथञ्चित् भानुर्दृश्यते, तथा त्वमपि मया दृष्ट इति भावः ॥ ३ ॥

पू० अ०—हे जिन! त्वं दृष्टोऽसि, तव वीतरागादिस्वरूपं मच्चित्ते अधुना अवतनारेत्यर्थः । क्व सति? गिरिसरिदुपलघोलनान्यायेन अकामनिर्जरया कर्मराशिं क्षपयता यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिप्रदेशप्राप्तेन । स च कर्मग्रन्थिः कर्कशघनरूढगूढपरिणामजनितो वीर्यविशेषान्निशितकुठारधाराप्रतिमेनापूर्वकरणेन विभिदे । ग्रन्थिप्रदेशं यावदनन्तशोऽपि अभव्या यान्ति । अतो ग्रन्थौ विघटिते मोह एवान्धकारं तद्गतेन-तदायत्तेन । यथा नृपचारकगतेन दैवाद् विघटिते कपाटसम्पुटे सूर्यो दृश्यते, तथा ॥ ३ ॥

* * * *

घ० अ०—अथ कवि सूर्यरूप जिननी स्तुति बोलइ । हे जिनरवे!-जिनसूर्य! भविक-

---

१ 'परि दीठउ' इति ख-पाठः । २ 'विघटइ' इति क-पाठः । ३ 'अनेरउइ कोएक' इति ख-पाठः । ४ 'हुइ' इति घ-पाठः ।

कमलानां दृढबद्धान्यपि मोहतमोभ्रमरवृन्दानि विघटन्ते । हे जिनरूपीया सूर्य ! भविक-रूपिया कमलानां मोहतम–मोहान्धकाररूप भमरना समूह विघटइं–ढीलां थाइं । किंविशिष्टानां भविककमलानाम् ? त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्वसितानाम् । तुझ देपिवानइं हर्षिइं ऊसशा छइं । कथम्भूतानि मोहतमोभ्रमरवृन्दानि ? दृढबद्धान्यपि दृढ–अतिहिं बद्ध–बांध्यां छइ ॥ ४ ॥

ने० अ०—अधुना रविरूपेण स्तुतिमाह—भवि० । हे जिनरवे ! भव्यकमलेभ्यः प्राकृतत्वात् पञ्चमीस्थाने षष्ठी, त्वद्दर्शनात् प्रहर्षः–प्रमोदस्तेनोच्छ्वसद्भ्यः–भवदवलोकनानन्दोन्मितेभ्यः समुद्धुपितरोमकूपेभ्यः, पक्षे विकसद्भ्यः । चिरप्ररूढान्यपि, पक्षे पद्मकोशान्तर्निविडनिपीडितान्यपि । मोहः–अज्ञानं तदेव बध्यमानं कर्म तान्येव भ्रमरवृन्दानि । अयं भावः–यथा सूर्यकरविकस्वरेभ्यः पद्मेभ्यः भ्रमरश्रेणयः पृथक् स्युः, एवं जिने साक्षात्कृते शुभवासनातो मोहतमांसि विघटन्ते–प्रलीयन्ते ॥ ४ ॥

चि० अ०—अथवा(धुना ?) रविरूपेण स्तुतिमाह—भवियकम० । भव्यकमलेभ्यः प्राकृतत्वात् पञ्चम्याः षष्ठीत्वद्दर्शनात् प्रहर्षः–प्रमोदस्तेन उच्छ्वसद्भ्यः–समुच्छ्वसितरोमकूपेभ्यः, पक्षे विकसद्भ्यः । चिरप्ररूढान्यपि । 'मोहतमोभ्रमरवृन्दानि' मोह एव यथावस्थितवस्तुस्वरूपाप्रदर्शकत्वात् तमांसि, तान्येव भ्रमरवृन्दानि । विघटन्ते–पृथक्–दूरे भवन्ति । पक्षे पद्मकोशान्तर्निविडनिपीडितान्यपि । मोहः–अज्ञानं तद्बध्यमानं कर्म तदेव भ्रमरवृन्दानि । अयं भावः–यथा सूर्यकरविकस्वरेभ्यः पद्मेभ्यो भ्रमरश्रेणयः पृथक् स्युः, एवं भव्यानामपि जिने साक्षात्कृते शुभवासनातो मोहतमांसि विघटन्ते–विलीयन्ते ॥ ४ ॥

पू० अ०—प्रभौ–दृष्टे यद् भवति तदाह । जिनरवे ! भव्यकमलेभ्यः त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्वसद्भ्यः–विकसद्भ्यः चिरप्ररूढान्यपि–पद्मकोशान्तर्निपीडितान्यपि मोहस्तमो–बध्यमान कर्म ते (स) एव भ्रमरवृन्दानि । मोहो–मूर्छा मुकुलनलक्षणा । तमसो वर्णेन (तम.सवर्णानि) तमोरूपाणि ॥ ४ ॥

✽ ✽ ✽ ✽

ध० अ०—अथ कवि जिनना पहिला कल्याणकनइं द्वारिइं स्तुति बोलइ । हे नाथ ! त्वयि नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे सति सर्वार्थसुरविमानस्य सर्वो लष्टत्वाभिमानो नष्टः । हे स्वामी ! तइं नाभि कुलगुरुनइं घरि अवताराभिमुख अवतरिइ हूंतइं सर्वार्थ सुर-विमान तणउ सर्व–सघलउ लष्टत्वाभिमान–रमणीयकपणा तणउ अभिमान नाठउ ॥ ५ ॥

ने० अ०—लट्ठ० । हे नाथ ! सर्वार्थसिद्धेः सुरविमानस्य लष्टत्वाभिमानो–मनोज्ञत्वाहङ्कारो नष्टः–प्रलयं गतः समस्तः । क्व सति ? त्वयि नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे ॥ ५ ॥

चि० अ०—प्रथमकल्याणकद्वारेण स्तुतिमाह–लट्ठत्तणा० । हे नाथ ! नाभिकुलकरस्य

१ 'थायइं' इति ख–पाठः । २ 'ऊससां छइ' इति ख–पाठः । ३ 'रमणीयण(?)के पणा' इति क–पाठः ।

त्वयि गृहे अवतारस्तत्र उन्मुखे–सम्मुखे सति सर्वार्थसुरविमानस्य सर्वः–समस्तो लष्टत्वाभिमानः–प्रधानत्वाहङ्कारो नष्टः–प्रलयं गतः, एतेन समृद्धिसौभाग्यं नष्टमित्यर्थः ॥ ५ ॥

पू० अ०—सर्वार्थाख्यसुरविमानस्य लष्टत्वाभिमानो नष्ट. त्वयि नाभिकुलगृहावतारोन्मुखे ॥ ५ ॥

卐 卐 卐 卐

ध० अ०—अथ कवि स्वामी अवतरिया पूठिइं कल्पद्रुमनूं स्वरूप बोलइ । हे जगद्गुरो ! जगत–विश्व तणउ गुरु–पिता छं । त्वयि जगति–विश्वे चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यफलदे अपूर्वकल्पद्रुमे अवतीर्णे सति कल्पतरवः–कल्पवृक्षा ह्रित्था इव–लज्जिता इव प्रोषिता–अभावं प्राप्ताः । हे स्वामी ! तइं विश्व माहि चिंतातीत दुर्लभ मोक्षसौख्य दाईइ अपूर्व कल्पवृक्षि अवतरिइं हूंतइं कल्पवृक्ष लाज्यानि परिइं अदृष्ट हूआ ॥ ६ ॥

ने० अ०—भगवति समुत्पन्ने किं जातमित्याह—पइं०। त्वयि जगति अवतीर्णे अपूर्वे कल्पद्रुमे–विशिष्टशाखिनि । किम् ? ह्रित्था इव–लज्जिता इव । उपमायां इवशब्दोऽत्र । हे जगद्गुरो, कल्पतरवः प्रोषिता–अभावमापन्नाः। किल कालेनैव ते विनष्टाः, परं कविनोत्प्रेक्ष्यन्ते। 'चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यफलदे' चिन्तया दुर्लभं यन्मोक्षसौख्यं तदेव फलं तद् ददाति यः स तस्मिन् ॥ ६ ।

चि० अ०—भगवति समुत्पन्ने किं जातमित्याह–पइं चिंता० । हे जगद्गुरो ! जगति त्वयि अवतीर्णे अपूर्वकल्पद्रुमे–विशिष्टशाखिनि । किम् ? 'ह्रित्था इव' ह्रियि–लज्जायां तिष्ठन्तीति ह्रीस्था इव–सलज्जा इव । 'ह्रित्था' इति देश्यः (शब्दः) । कल्पतरवः प्रोषिता–अभावमापन्नाः । कलिकालेनैव ते विनष्टा', परं कविना एवमुत्प्रेक्ष्यन्ते । 'चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यफलदे चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यं फलं तदेव तद् ददाति यः स तथा । अत एव अपूर्वकल्पद्रुम इति ॥ ६ ।

पू० अ०—त्वयि चिन्तातीतदुर्लभमोक्षसौख्यफलदेऽवतीर्णे ह्रीस्था–सलज्जा इव प्रोषिता–तिरोबभूवु' ॥ ६ ॥

卐 卐 卐 卐

ध० अ०—अथ कवि जिनना माहात्म्य द्वारिं स्तुति बोलइ । हे नाथ ! तव जन्मनि अस्यां अवसर्पिण्यां सूममदूस(सुषमदुःष)माख्येन तृतीयारकेण कालचक्रस्य एकस्मिन् पार्श्वे कनकमयेनेव स्फुरितम् । हे जिन ! ताहरइ जन्मि इणइं अवसर्पिणीकालि सूममदूसम नामा त्रीजइं अरइं कालचक्रनइ एकइं पासइं सुवर्णनी परिइं स्फुरिउ–जलहल्यू । जिम कालचक्रनउ एक आरउ अति सर्वोत्तम शोभइ तिम कालचक्र इजि(ति?) काल्रूं चक्र तिहां त्रीजइ अरइं तइं अवतरिइं सुवर्णनी परि अत्यंत शोभा पामी ॥ ७ ॥

ने० अ०—इदानीं जन्माधिकृत्य स्तुतिमाह—अर० । हे नाथ ! तव जन्मनि अरकेण–कालसंज्ञिकचक्रेण तृतीयकेन अस्यामवसर्पिण्यां स्फुरितं–विलसितम् । क ? कालचक्रस्य पार्श्वे । काल-

चक्रं-द्वादशारकोऽयं तस्यैकश्चासौ पार्श्वश्च तस्मिन्। [स] उत्प्रेक्षते कनकमयेनेव। अयमर्थः—यथा कृष्णचक्रे कनकमयः अरकः शोभते, तथा काललक्षणेऽपीति ॥ ७ ॥

चि० अ०—जन्मकल्याणकद्वारेण स्तुतिमाह–अरएणं०। इह चार्हतां पञ्चस्वपि कल्याणकेषु सर्वलोकप्रकाशकं निमेषमात्रं कालमुल्बणं तेजःपटलमुन्मीलति एतदेव कविरुत्प्रेक्षते। हे नाथ! तव जन्मनि अस्यामवसर्पिण्यां तृतीयेन कालसंज्ञकेन अरकेण कनकमयेनेव स्फुरितं–विलसितम्। क? 'कालचक्रैकपार्श्वे' द्वादशभिः अरकैर्विंशतिकोटाकोटीसागरोपमप्रमाणं कालचक्रं तस्यैकपार्श्वे। अयमर्थः–यथा कृष्णचक्रे कनकमयोऽरकः शोभते, तथा काललक्षणेऽपीति। पुनः प्रकारान्तरेणाह–स्फुरितमितरारकविलक्षणं किमप्यद्भुतं तेजो धृतम्, अत एव स्वर्णनिर्मितेनेव, कल्याणकाद्युत्सवविकलं तु शेषं कालचक्रमन्वर्थाभिधानमेव, तत्र भगवज्जन्मसमयपरिवर्तमानं कालशकलं तदानीमद्भुततेजःकलितत्वेन सकलेऽपि कालचक्रे कथं न स्फुरतु? ॥ ७ ॥

पू० अ०—अर्हतां पञ्चस्वपि कल्याणकेषु निमेषमात्रं कालं तेज उन्मीलति एतदेवाह। तव जन्मनि कालचक्रैकदेशवर्तिना तृतीयारकेण स्फुरितं–तेजो धृतम्, अत एव काञ्चननिर्मितेनेव ॥ ७ ॥

ऋ ऋ ऋ ऋ

ध० अ०—अथ कवि अभिषेकविधि अंगीकरी बोलइ। हे स्वामी! त्वं जन्मानन्तरं यत्र गिरौ सुरैरभिषिक्तः। तूं जन्म्या पूठि सुरेन्द्रादिके जीणइ पर्वति अभिषेकु। हे नाथ! त्वं यत्र गिरौ शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः। हे स्वामी! जिहां तउं शिव–मोक्षनी संपद्–लक्ष्मी पामिउ। तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तेते। ते बिन्हइ अष्टापद पर्वत वर्तइं। अष्टापद शब्दिइं सुवर्ण कहीइं एह कारण सुवर्णनउ पर्वत मेरु जाणिवउ। तिहां जिन रहइं जन्माभिषेक हुउ। जिहां मोक्षलक्ष्मी पामिउ तेहइ आठि पावडियारे करी अष्टापद कहीइ। तौ द्वावपि पर्वतौ गिरिकुलस्य–पर्वतसमूहस्य शीर्षमेलौ–शिरोमुकुटौ ज्ञेयौ। ते मेरु पर्वत अनइ अष्टापद पर्वत अनेरा पर्वत-समूहना मस्तकनइं अष्टापद सुवर्णसंबन्धीया मुकुट जाणिवा ॥८॥

ने० अ०—अभिषेकविधिमुररीकृत्याह—जम्मि०। यत्र त्वं अभिषिक्तः–स्नापितः सुरैः, यत्र च शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तेते। एकत्र अष्टापदं–स्वर्णं तन्मयः शैलः, अन्यत्र अष्टापदानि–जीवविशेषा यत्र स तथोक्तः। किंविधौ? शीर्षमेलौ–शिरःशेखरकौ। कस्य? गिरिकुलस्य–पर्वतसमाजस्य ॥ ८ ॥

चि० अ०—अभिषेकस्तुतिमुररीकृत्य स्तुतिमाह–जम्मि तुमं०। यत्र त्वमभिषिक्तः–स्नापितः। कैः? सुरैः। यत्र च शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः। तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तेते। एकत्र अष्टापदं–सुवर्णं तन्मयः शैलो मेरुः, अन्यत्र अष्टौ पदानि यत्र स तथोक्तः। किंविशिष्टौ? 'सीर्षापीडौ' शिरःशेखरौ। कस्य? 'गिरिकुलस्य' पर्वतसमाजस्य। अत्र प्राकृतत्वात् द्विवचने बहुवचनम् ॥ ८ ॥

पू० अ०—तावुभावप्यष्टापदशैलो गिरिकुलस्य सीसमेला–शिरोमुकुटो जातौ । एकोऽष्टापदस्य–सुवर्णस्य शैलः यत्र त्वमभिषिक्तो मेरुरित्यर्थः, अन्यो'ऽयोध्या'परिसरस्थोऽष्टापदाभिधः यत्र त्वं शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः ॥ ८ ॥

卐 卐 卐 卐

ध० अ०—अथ जिननइं राज्याभिषेकविधि अंगीकरी बोलइ । हे नाथ! ते धन्याः–पुण्यभाजो यैस्त्वं सविस्मयं–सहर्षं दृष्टोऽसि । हे स्वामी! ते धन्य–पुण्यवंत प्राणीया जेहे तूं सविस्मय–सहर्ष दीठउ । किंविशिष्टस्त्वम्? हरिणा–इन्द्रेण झगिति–शीघ्रं चिरधृतनलिनीपत्राभिषेकसलिलैः कृतराज्यमज्जनः–कृतराज्याभिषेकः । हरि–इंद्रिइं शीघ्र चिरकाल धृत–धरी नलिनी–कमलिनी तणे पत्राभिषेक तणइं सलिल–पाणी करी कृत–कीधउ राज्याभिषेक छइ जेह ताहरउ ॥ ९ ॥

ने० अ०—राज्याभिषेकविधिमङ्गीकृत्याह—धन्ना० । धन्याः–पुण्यभाजस्ते यैर्दृष्टोऽसि-अवलोकितोऽसि । कथम्? सविस्मयं–सकौतुकं सहर्षं वा । किंविधः? कृतराज्यमज्जनो–विहितराज्याभिषेकः हरिणा–इन्द्रेण झगिति–शीघ्रम् । कीदृशैः? चिरधृतं नलिनीपत्राभिषेकजलं यैस्ते तथाविधैरिति ॥ ९ ॥

चि० अ०—राज्याभिषेकमङ्गीकृत्य स्तुतिमाह—धन्ना० । धन्याः–पुण्यभाजस्ते यैर्दृष्टोऽसि–अवलोकितोऽसि । कथम्? 'सविस्मयम्' सकौतुकं सहर्षं (वा) । किंविधः? कृतराज्याभिषेकः हरिणा–इन्द्रेण झगिति–शीघ्रम् । कीदृशैः 'चिरधृतनलिनीपत्राभिषेकसलिलैः' अभिषेकाय जलं अभिषेकजलम्, चिरं–प्रभूतकालं धृतं–अवस्थापितं नलिनीपत्रैरभिषेकजलं यैस्तैरिति ॥ ९ ॥

पू० अ०—ते धन्या यैस्त्वं सविस्मयं दृष्टः झगिति इन्द्रेण कृतराज्यमज्जनः । चिरं धृतम्–अवस्थापितं नलिनीपत्रैरभिषेकोदकं यैः ॥ ९ ॥

卐 卐 卐 卐

ध० अ०—अथ जिननइं राज्यविधि उद्दिसी बोलइ । हे नाथ! त्वं यासां प्रजानां–लोकानां स्वामी जातः, ताः प्रजाः कृतार्था जाताः । हे नाथ! तूं जीन लोकनु स्वामी–ठाकुर हूओ ते प्रजा–लोक कृतार्थ हुया । किंविशिष्टस्त्वम्? 'दर्शितविद्याशिल्पः' दर्शित–दिखाड्या विद्याना शिल्पविज्ञान छइं जीणइं तइं । पुनः किं०? कथिताशेषलौकिकव्यवहारः' कथित–कहिउ अशेष–समस्त लोकनउ व्यवहार–पाणिग्रहणादि आचार छइं जीणइं तइं ॥ १० ॥

ने० अ०—अधुना राज्यपरिपालनविधिमाश्रित्याह–दावि० । जातः–सम्पन्नः त्वं यासां प्रजानां स्वामी–प्रभुः, ताः प्रजाः कृतार्थाः–कृतकृत्याः । किंविधस्त्वम्? दर्शितविद्याशिल्पः ।

'वज्जरिअ' त्ति देशीभाषया कथितोऽशेषलोकव्यवहारो येन स तथा। विद्याः–शब्दविद्यादयः लिखितगणितादिकाश्च, शिल्पं–कुम्भादीनि, व्यवहारः–परिणयनादीनि ॥ १० ॥

चि० अ०—अधुना राज्यप्रतिपालनविधिमाश्रित्य स्तुतिमाह–दाविय०। यासां प्रजानां त्वं स्वामी–प्रभुर्जातः–सम्पन्नः, ताः प्रजाः–लोकाः कृतार्थाः–कृतकृत्या इति। किंविधः? 'दर्शितविद्याशिल्पः' दर्शितानि विद्याः–शब्दविद्यादिका लिखितादिकाश्च शिल्पानि–कुम्भ(कारा)दीनि च येन स तथा। 'वज्जरिअ' त्ति देशीयभाषया कथितोऽशेषलोकव्यवहारः–परिणयनादिको येन स तथा ॥ १० ॥

पू० अ०—दर्शितविद्याशिल्पः। 'वज्ज०'–व्याकृतोऽशेषजनानां व्यवहारो येन ॥ १० ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननी दीक्षाविधि बोलइ। हे धीर! यथा त्वं नियमधुरं–दीक्षाग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नः तथा कोऽन्यो जीवः?। परीषह–उपसर्गे करी अक्षोभ्य!। हे धीर! स्वामिन्! जिम तइं नियमधुर–दीक्षा लइवानउ परिणामु आश्रयु तिम कुणि अनेरइं आश्रयु? अपि तु कुणिहि नाश्रयु। किंविशिष्टस्त्वम्? 'बन्धुविभक्तवसुमतिः' बन्धु–भरतेश्वर बाहुबलि प्रभृति सउ पुत्रनइं विभक्ता–विहिंचि आपी वसुमती–पृथ्वी छइ जीणइं तइं। पुनः किं०? वत्सरं–संवत्सरं यावत् अविच्छिन्नो दत्तो धननिवहो–धनसमूहः। वच्छर–संवत्सर जाण अविच्छिन्न–निरंतर दत्त–दीधउ धननिवह–धनसमूह छइ ॥ ११ ॥

ने० अ०—दीक्षामङ्गीकृत्य स्तुतिमाह—बंधु०। हे धीर!–महाप्रभाव! यथा त्वं नियमधुरं–प्रव्रज्याग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नवान् तथा कोऽन्यः?। न कश्चिदासीत्। कीदृशः? 'बन्धुविभक्तवसुमतिः' बन्धूनां–पुत्रादीनां सामन्तादिभ्यो (दीनां?) वा विभागीकृता वसुमतिः–क्षितिर्येन। वत्सरं–वर्षं यावद(वि)च्छिन्नो–निरन्तरं दत्तः, लोके(भ्यः) इति गम्यते, धननिवहो (येन) स तथा ॥ ११ ॥

चि० अ०—अथ दीक्षाकल्याणकमधिकृत्य गाथाद्वयेन स्तुतिमाह–बंधु०। हे धीर!–महाप्रभाव! यथा त्वं नियमधुरं–प्रव्रज्याग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नवान्, तथा कोऽन्यः?। न कश्चिदित्यर्थः। कीदृशः? 'बन्धुविभक्तवसुमतिः' बन्धूनां सुसामन्तादीनां (वा) विभक्ता–विभागेनार्पिता वसुमती येन स तथा। अत्र च समासान्ताकच्प्रत्ययस्य प्राप्तस्यापि प्राकृतत्वात् पवाभावः। 'वच्छरं' वर्षं यावत् अविच्छिन्नं दत्तः लोकेभ्यः इति गम्यते, धननिवहो येन स तथा। धीर! इति सम्बोधनेन व्रतग्रहणादारभ्य वर्षं यावत् क्षुत्परीषहसहनं वर्षसहस्रं च यावत् वाक्संयमं च सूचितवान्। न खलु आहारव्याहारविरहितरेतद्विधैर्दिनमपि स्थातुं न शक्यते ॥ ११ ॥

---

१ 'कथेर्वज्जर पज्जरोप्पाल पिसुण सघ बोल्ल चव जप्प-सीस साहा.' इति (सिद्ध० ८-४-२) सूत्रेण कथ्धातोर्वज्जरादेश सिद्ध्यति।

पू० अ०—बन्धूना निभक्ता–विभागेनार्पिता वसुमती येन । वर्षं यावन्निरन्तर्येण दत्तो द्रव्यसञ्चयो येन । हे 'धीर!' इत्यनेन वर्षं यावत् क्षुधासहन सूचितवान् ॥ ११ ॥

❋ ❋ ❋ ❋

ध० अ०—अथ कवि जिननइ दीक्षा अनन्तर शोभा आश्रयी स्तुति बोलइ । हे जगद्गुरो!–त्रिभुवनाधीश! त्वं जटाभिः शोभसे । हे त्रिभुवनस्वामी! तूं जटाए करी शोभइं । किंवि०? प्रसाधितांसः–शोभालङ्कृतस्कन्धः । प्रसाधित–अलंकरीउ खव(भ?)हु छइ जे ताहरउ । किंविशिष्टाभिर्जटाभिः? कज्जलवत् कृष्णाभिः । काजलनी परिइं कृष्ण–काली छइं । अवगूढविसज्जिअरायलच्छिवाहच्छडाहि व । उत्प्रेक्षते । अवगूह्य विसर्जित-राज्यलक्ष्मीवाष्पच्छटाभिः–शोकाश्रुभिरिव । जाणीइ कि(क?)रि अवगूही–आलिंगीनइ दीक्षानइ समइ विसर्जी–परिहरी राज्यलक्ष्मीवाष्पच्छटा–शोकना आंसू छइ ॥ १२ ॥

ने० अ०—दीक्षाऽनन्तरं गुणान् आश्रित्याह–सोह० । हे जगद्गुरो! शोभसे त्वम् । किंविधः? प्रसाधितांसः–विभूषितस्कन्धः । इवोत्प्रेक्षते । उपगूढा–राज्यावस्थायामालिङ्गिता पश्चाद् विसर्जिता राज्यलक्ष्मीस्तस्या वाष्पच्छटाभिरिव ॥ १२ ॥

चि० अ०—सोहसि० । दीक्षाऽनन्तर विभूषितस्कन्धो जटाभिः–सुश्लिष्टकेशपद्धतिभिः अञ्जनश्यामलाभिः शोभसे । पूर्वं राज्यावस्थायां उपगूढा–आलिङ्गिता पश्चात् दीक्षासमये विसृष्टा या राज्यलक्ष्मीस्तस्या वाष्पच्छटाभिरिव–सकज्जलाभिरश्रुपरम्पराभिरिव । उचितश्च स्त्रीजनस्य तथाविधैर्नायकैः संयुज्य वियुज्यमानस्य दु:खात् वाष्पमोक्षः ॥ १२ ॥

पू० अ०—अञ्जनश्यामलाभिर्जटाभि प्रविभूषितस्कन्धः शोभसे । पूर्वं राज्यावस्थायामुपगूढा–आलिङ्गिता, दीक्षासमये विसृष्टा–परित्यक्ता या राज्यलक्ष्मीस्तस्या वाष्पच्छटाभिरिव–सकज्जलाभिरश्रुपरम्पराभिरिव ॥

❋ ❋ ❋ ❋

ध० अ०—अथ कवि जिननइं विहार उद्दिसी स्तुति बोलइ । हे नाथ! त्वया देशेषु अनार्या–म्लेच्छा उपशामं ग्राहिताः । हे नाथ! तइं वहली अडंब इला इत्यादि देशे अनार्य म्लेच्छ उपसामं–धर्म पमाड्या । किंविशिष्टेन त्वया? 'प्रपन्नमौनेन' प्रपन्न–आश्रयु मौनु छइ जीणइं तइं, मौनावलंबी हूतइं । जे तइं म्लेच्छ धर्मी मार्गि लगाड्या ए वात अपार आश्चर्यकारिणी वर्तइ । जेह कारण तउ कहं–'अभणंत चिय कज्जं परस्स साहंति सप्पुरिसा' सत्पुरषाः–सज्जना अभणन्त एव परस्य कार्यं साधयन्ति । सत्पुरष–सज्जन माणुस अणबोल्रताइजि अनेरानूं कार्य साधइं ॥ १३ ॥

ने० अ०—विहारमुद्दिश्य स्तुतिमाह—उव० । हे भगवन्! त्वयोपशामिताः–उपशमं ग्राहिताः आर्यदेशतुल्या अनार्याः कृता म्लेच्छदेशेषु–'वहली'देशादिषु । किंविधेन त्वया? प्रपन्नमौनेन–

१ एतदवचूरिसमते प्रतिपुस्तके मूलगाथायां तु 'उवगूढ' इति पाठ ।

विहरता तूष्णींभावेन । यो हि किल मौनीभवति सोऽन्योपदेशविधौ असमर्थः । त्वया पुनरित्थम्भूतेनापि उपशामिताः–समतां नीताः । अथवा किमत्र चित्रम् ? सत्पुरुषाः–सज्जनाः अभणन्त एव–वचनमकुर्वन्त एव कार्य–समीहितं साधयन्ति–निष्पादयन्ति परस्य–आत्मव्यतिरिक्तस्य ॥ १३ ॥

चि० अ०—छद्मस्थावस्थाविहारमङ्गीकृत्याह स्तुतिम्–उवसामिया० । हे भगवन् ! त्वया उपशामिता–उपशमं नीता अनार्या–म्लेच्छा देशेषु । किंविधेन त्वया ? 'प्रपन्नमौनेन' । यो हि मौनी स्यात् सोऽन्यानुपदेष्टुमसमर्थः, त्वया पुनरित्थम्भूतेनापि उपशामिताः । अथवा किं चित्रम् ? सत्पुरुषाः–सज्जनाः अभणन्त एव परस्य कार्यं साधयन्ति ॥ १३ ॥

पू० अ०—छद्मस्थावस्थामधिकृत्य गाथाद्वयमाह । प्रस्तावादनार्यदेशेषु प्रशमं नीता अनार्यजनाः, कृतमौनस्यापि भगवतस्तथाविधजगद्विलक्षणाकृतिदर्शनादेव तेषां मनःप्रशान्तता जाता इत्यर्थः । स्वभावश्चायमुत्तमानाम्–अभाषमाणा एव परस्य कार्यं साधयन्ति ॥ १३ ॥

✻ ✻ ✻ ✻

ध० अ०—अथ कवि जिनना चरणकमलनी सेवाफल तणइं दर्शन द्वारिइं स्तुति बोलइ । हे नाथ ! तव मुनेरपि आश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपती जातौ । हे नाथ ! तुझ मुनिनइं आश्रया कच्छ-महाकच्छना पुत्र नमि-विनमी क्षत्रियकुमार खेचराधिप–विद्याधरना नायक हुआ । ए वातनूं आश्चर्य कांई नहीं । यतः 'गुरुआण चलणसेवा न निप्फला होइ कइयावि' महतां चरणसेवा कदापि नैव निष्फला स्यात् । मोटा तणी चरणसेवा कदापि–कुणह(इ?) कालि निष्फल न हुइ ॥ १४ ॥

ने० अ०—भवचरणसेवाफलमाह–मुणि० । मुनेरपि–व्रतिनोऽपि तवालीनौ–भवदाश्लिष्टौ नमि-विनमी–कच्छ-महाकच्छपुत्रौ खेचराधिपौ जातौ । गुरूणां–महतां चरणसेवा–पादपर्युपासना नैव–निष्फला भवति कदाचनापि ॥ १४ ॥

चि० अ०—ननु यदि आत्तमौनस्य भगवतो दर्शनादेव मनःप्रसादादयः स्युः,तदा किं तदुपासनाद् विशिष्टं फलं भवति न वेति आशङ्क्य आह–मुणिणो वि० । मुनेरपि तव आलीनौ–त्वदेकतानतया समाश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपौ जातौ, यतो गुरूणां पादसेवा न कदाचिदपि निष्फला–फलविकला भवतीति ॥ १४ ॥

पू० अ०—ननु यदि आत्तमौनस्य दर्शनमात्रादेव मनःप्रसादादयः स्युः, तत् किं तदुपासनात् किमपि विशिष्टतरमपि फलं सम्भाव्यमुतैतावदेवेत्याशङ्क्याह । मुनेः–लोकोत्तरमार्गप्रतिपन्नस्यापि । लीनौ–त्वदेकतानतया समाश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपौ जातौ । यतो गुरूणां विश्वमहनीयमहिम्नां पादसेवा न क्वापि फलविकला भवति ॥ १४ ॥

✻ ✻ ✻ ✻

---

१ छायाऽर्थं द्रष्टव्यं ६१तमं पृष्ठम् । २ 'नजि हुई' इति ख–पाठः ।

ध० अ०—अथ कवि जिननी पारणविधि बोलइ । हे नाथ! तस्य श्रेयांसस्य कल्याणमस्तु येन तव देहो वर्षान्ते—वत्सरावसाने तपःशोपितो निराहारो—भोजनरहितो निर्वापितः—शीतलीकृतः । जिणइं श्रेयांसि ताहरउ वर्षांति—वरिस मांति तपि सोसव्यु निराहारो—भोजनरहित देह निर्वापिउ—शीतल कीधउ । केनेव ? मेघेनेव । यथा मेघेन वनद्रुमाः—अरण्यवृक्षाः ग्रीष्मातपेन शोपिता निराधारा—जलसेकरहिता निर्वाप्यन्ते—शीतलीक्रियन्ते । कुणनी परिइं? मेघनी परिइं । जिम मेघि वनवृक्ष—अरण्यनउ वृक्ष ग्रीष्मतापिइं सोसव्यु निराधार निर्वाप्यते—सीतल कीजइ ॥ १५ ॥

ने० अ०—पारणविधिमङ्गीकृत्याह—भद्दं० । भद्रं—कल्याणमभूत् । से—तस्य श्रेयांसस्य येन त्वं निर्वापितः—सन्तर्पितः—शीतलीकृतो वर्षान्ते—संवत्सरावसाने । किंविधः सन्? तपःशोपितदेहो निराहारो—भोजनविकलः । केनेव क इत्याह—मेघेनेव वनद्रुमः—अरण्यवृक्षः । कोऽर्थः? यथा मेघेन वनद्रुमः तापेन—ग्रीष्मेण शोपितो निराहारो—जलादिपानविकलो वर्षान्ते—वृष्टिपर्यन्ते शीतलः क्रियते तथा भगवानपि येनेति भावः ॥ १५ ॥

चि० अ०—आद्यपारणकविधिमङ्गीकृत्य स्तुतिमाह—भद्दं से० । भद्रं—कल्याणं भूयात् 'से' तस्य श्रेयांसस्य. येन त्वं निर्वापितः—शीतलीकृतो वर्षान्ते—संवत्सरावसाने । किंविधः सन्? तपः-शोपितः तथा निराहारो—भोजनविकलः । मेघेनेव वनद्रुमः । कोऽर्थ.? यथा मेघेन वनद्रुमः तापेन—ग्रीष्मेण शोपितो निराधारो जलादिपानविकलत्वाद् वर्षान्ते—वृष्टिपर्यन्ते शीतलीक्रियते तथा त्वमपि ॥ १५ ॥

पू० अ०—आद्यपारणकमाश्रित्याह । येन त्व मत्सरान्ते निर्वापित.—संतर्पित इक्षुरसे. । आहाररहित, अत एव तपसा शोपित । यथा मेघेन कान्तारपादपो निर्वाप्यते तापेन—ग्रीष्मेण शोपित· वर्षणं—वर्षस्तस्यान्ते वृष्टिं विधायेत्यर्थ । सोऽपि निराधार, आलवालविकलत्वात् ॥ १५ ॥

* * * *

ध० अ०—अथ कवि जिननइं केवलज्ञान उद्दिसी स्तुति बोलइ । हे नाथ! त्वयि उत्पन्नविमलज्ञाने—केवलज्ञाने सति भुवनस्य—त्रिभुवनस्य मोहो विगलितो—विलयं गतः । हे नाथ! तइ उपंनइं तइं केवलज्ञानि हूंतइं भुवन—त्रिभुवन तणउ मोह—अज्ञानरूप विलय ग्यूं । सयलुग्गयसूरे वासरम्मि गयणस्स व तमोहो । कस्येव? गगनस्येव । यथा गगनस्य सकलोद्गतसूर्ये वासरे—सम्पूर्णोदयप्राप्ते सूर्ये तमओघो विलयं याति । कुणनि परिइं? गगन—आकाशनी परि । जिम गगन—आकाश रहइं संपूर्ण उदय पामिइं सूर्यि इसइ दिवसि तम—पापनउ ओघ—समूह विलइ जायइ ॥ १६ ॥

१ 'परि' इति ख पाठ । २ 'जाइं' इति क-पाठ ।

ने० अ०—ज्ञानकल्याणकमधिकृत्याह—उप्पन्न० । हे नाथ ! त्वयि उत्पन्नोज्ज्वलकेवलज्ञाने प्रति भुवनान्तर्वर्तिभव्यजातस्य मोहः-अज्ञानं विगलितो-विनष्टः । यथा सकलोद्गतसूर्ये वासरे सति गगनस्य तमोघो विलीयते । इहोत्पादोद्गमयोर्ज्ञानभानुमतोर्जिनेशवासरयोर्भुवनगगनयोर्मोहतमसोः परस्परमुपमानोपमेयता ॥ १६ ॥

चि० अ०—अथ भगवतो ज्ञानकल्याणकमाश्रित्य स्तुतिमाह—उप्पन्न० । उत्पन्नविमलज्ञाने त्वयि भुवनान्तर्मोहो विगलितः । इह चासङ्गतिरलङ्कारः, अन्यत्र कारणं अन्यत्र कार्योत्पत्तिः । यस्य ज्ञानमुन्मीलति, तस्यैव मोहो-मूर्च्छा विगलति, अत्र तु ज्ञानं भगवत उन्मीलितं, मोहस्तु जनस्य विगलितः । सकलोद्गतसूर्ये वासरे सति यथा गगनस्य तमोगणः ॥ १६ ॥

पू० अ०—ज्ञानकल्याणकमाश्रित्याह । त्वयि उत्पन्नज्ञाने भुवनस्य मोहो विगलितः । इह चासङ्गतिरलङ्कार', अन्यत्र कारणमन्यत्र कार्योत्पत्ति' । यस्य किल ज्ञानमुन्मीलति तस्यैव मोहो-मूर्च्छा विगलति, अत्र तु ज्ञानं भगवत उन्मीलित, मोहस्तु जगतो विगलित. । उपमामाह—सकलोद्गतसूर्ये वासरे सति यथा गगनस्य तमोगणो विलीयते । इहोत्पादोद्गमयोर्ज्ञानभानुमतोर्जिनेश्वरवासरयोर्भुवनगगनयोर्मोहतमसोः परस्परमुपमानोपमेयता ॥ १६ ॥

* * * *

ध० अ०—अथ कविजिननइं केवलज्ञान ऊपना पूठिं स्यूं हूयूं ते बोलइ छइ—हे नाथ ! भरतेन राज्ञा त्वमपि पूजावसरे—पूजाप्रस्तावे प्राप्ते सति चक्ररत्नस्य सदृशो दृष्टः । हे स्वामी ! भरतेश्वर राय तूणीहइ पूजानइ अवसरि पामिइं हूंतइं चक्र-प्रहरणविशेष रहइं सरीषउ दीठउ । विषयाग्रहग्रस्त मनुष्य रहइं इहां किस्यूं कार्य आश्चर्य एह कारण कहिउं । 'विसमा हु विसयतिण्हा गुरुयाण वि कुणइ मइमोहं' हु—स्फुटं-निश्चितं विषमा विषय-तृष्णा वर्तते । हु—स्फुट-निश्चइं विषमा विषयनी तृष्णा वर्तइ । गुरुकाणामपि—महतामपि मतिमोहं-बुद्धेरन्यथात्वं करोति । गुरुक-मोटा मनुष्यनइ मतिमोह-बुद्धिनूं अन्यथा-पणउं करइ ॥ १७ ॥

ने० अ०—पूजाऽवसरे प्राप्ते सदृशं-तुल्यं दृष्टः—परिकल्पितस्त्वमपि, आस्तां तावत् अन्यः, चक्रस्य-प्रहरणविशेषस्य नृपभरतेन । दुर्जयैव विषयतृष्णा । हिरवधारणे । यतो महतामपि विपर्ययेणान्यथाभावं विधत्ते ॥ १७ ॥

चि० अ०—अथ पूजादिस्वरूपमाह—पूआवसरे० । ततः किमित्याह—पूजाऽवसरे—केवलम-हिमप्रस्तावे चक्रस्य—प्रहरणविशेषस्य सदृशस्त्वं भरतेन नृपतिना दृष्टः—परिकल्पितः, यद्वा 'हु' स्फुटं-निश्चितं विषयाणां—शब्दरूपादीनां तृष्णा—वाञ्छा विषमा—दुर्जयैव । कुतः ? गुरुकाणामपि करोति मतिमोहं-बुद्धेरन्यथात्वम् ॥ १७ ॥

पू० अ०—पूजा—केवलिमहिमापक्षे अष्टाह्निकामहोत्सवस्तयोरवसरे चक्रेण सदृशो भरतेन चेतसि चि-न्तित इत्यर्थ । दिट्ठो चक्कस्स त सीति त्वमपि तथा तथा परिचितप्रभावातिशयोऽपीत्यर्थ । दुर्जयेन विषय-तृष्णा । हुरवधारणे । यतो महतामपि बुद्धिविपर्ययेणान्यथाभाव विधत्ते ॥ १७ ॥

* * * *

ध० अ०—अथ कवि जिननइं समवसरण उद्दिसी स्तुति बोलइ। हे नाथ! तव समवसरणसमये आग्नेयी दिक् केवलसुरवधूकृतोद्द्योता जाता। हे स्वामी! ताहरा समवसरणनइ समइ आग्नेय कोणनी दिसि केवलज्ञान करी सुरवधू-देवाङ्गनाए कृत-कीधउ उद्द्योत इसी हुई। सेवासयमागयसिहि व। उत्प्रेक्षते-सेवागते ... आगतः शिखीव। जाणीइ किरि सेवामिसिइं-तुझ आराधवानी बुद्धिइं आव्यु वैश्वानर छइ ॥ १८ ॥

नें० अ०—समवसरणमुद्दिश्य स्तुतिमाह—पढम०। प्रथमसमवसर ... रम्भे तव-भवतः आग्नेयी दिक् केवलसुरवधूकृतोद्द्योता। केवला याः सुरवध्वः ... ताभिः कृत उद्द्योतो यस्याः। तद्विदिशि पर्षत्त्रयं भावि, परं तदा साधुसाध्वीरहिता सा। अत केवलपदोपादानम्। उत्प्रेक्षा-सेवागतशिखीव। यद्वा सेवाशयेन-आराधनबुद्ध्या ... शिखीव, स्वदिक्पतित्वात् ॥ १८ ॥

चि० अ०—समवसरणस्थितिविशेषमाह-पढम०। केवलोत्पत्तेरनन्तरं यत् प्रथमं ... रणं-धर्मदेशनास्थानं तदेव जगदुत्सवहेतुत्वात् महस्तस्मिन्, केवल ... याः सुरवध्वस्ताभिः कृत उद्द्योतो यस्याः। तस्यां पर्षत्त्रयं भविष्यति-आद्यायां साधवः, वैमानिका देव्यः, अन्ते च साध्व्यः। तदा च तीर्थस्याप्रवृत्तत्वेन साधुसाध्वीविरहितास्ता ... सन्ति, अतः केवलोपादानम्। जाता आग्नेयी दिक्-पूर्वदक्षिणयोरन्तरालवर्तिनी विदिक्। उत्प्रे... क्षामाह-स्वयं सेवोपनीताऽग्निदेवतेव, यद्वा सेवाशयेन-सेवाऽभिप्रायेण आग्नेयीविदिशः स्वा... दिशी सुरी तेजःपुञ्जव्याजेन प्रादुर्बभूव ॥ १८ ॥

पू० अ०—समवसरणस्थितिविशेषमाह-केवलोत्पत्तेरनन्तरं यत् प्रथमं समवसरणं तदेव जगदुत्सवहे... त्वात् महस्तत्र, यद्वा प्रथमसमवसरणस्य मुखे-प्रारम्भे। आग्नेयी दिक् केवला याः सुरवध्वस्तासां देहप्रभाभि... कृत उद्योतो यस्याः। तस्यां पर्षत्त्रयं भविष्यति-आद्यायां साधवः, अन्तरा वैमानिक्यः, अन्ते साध्व्यः। त... तीर्थस्याप्रवृत्तत्वेन साधुसाध्वीविरहितास्ता एव, अतः केवलोपादानम्। उत्प्रेक्षामाह-स्वयं सेवोपगता अग्निदे... वता इव, यद्वा सेवाशयेन-सेवाभिप्रायेण तत्रेन्द्रादिसुरगणं सेवागतमालोक्याग्नेय्या दिश ईशः शिखी सुरी तत्... तेजःपुञ्जव्याजेनात्मसुरगणैः सह सेवायै अस्यां दिशि प्रादुर्बभूव ॥ १८ ॥

* * * *

ध० अ०—अथ कवि तापसागम उद्दिसी जिननी स्तुति बोलइ। हे नाथ! प्रथमतापसैः-आद्यजटाधारिभिस्तपस्विभिस्तव प्रथमे दर्शने मुखरागः स्थगितः। हे स्वामी! प्रथम तापसे-पहिले जटाधारीए तपस्वीए ताहरइ पहिलइ दर्शनि मुखराग स्थगिउ-आच्छादिउ। किंविशिष्टो मुखरागः? 'गृहीतव्रतभङ्गमलिनः' गृहीत-लीधउं जे तुझ साथिइं व्रत तेहनइं भंगि-भांजिवइ करी मलीन-मयलु[1] छइ। किंविशिष्टैस्तापसैः? नूनं-निश्चितं दूरावनतैः। नूनं-निश्चिइं दूर-वेगला अवनत-नम्या छइ ॥ १९ ॥

[1] 'आणीयइ' इति ख-पाठः। २ 'मयला' इति ख-पाठः।

ने० अ०—अधुना तापसागममुद्दिश्य स्तुतिमाह—गहिय० । स्थगितः–अधःकृतो मुखरागो–वदनद्युतिर्येन । कैः ? प्रथमतापसैः–कच्छ–महाकच्छवर्जैर्जटाधारिभिः । कीदृशो मुखरागः ? 'गृहीतव्रतभङ्गमलिनः' गृहीतं यद् व्रतं भगवता सह तस्य भङ्गः–अनासेवनारूपः तेन मलिनः–कलुषितः । नूनं–निश्चितम् । किंविधैः ? दूरादवनतैः । क्व सति ? तव दर्शने–भवदवलोकने । प्रथमे–आद्ये ॥ १९ ॥

चि० अ०—जिनेन सह प्रव्रजितानां सामन्तादीनां समवसरणोपगतानां वक्तव्यतामाह–गहिय० । हे त्रिभुवनगुरो ! प्रथमदर्शने प्रथमोत्पन्नतापसैः कच्छ-महाकच्छवर्जैः, दूरम्–अत्यर्थं, अवनतैः नूनं–निश्चितम्, स्वस्य–मुखरागो–मुखच्छाया स्थगितः–अन्तरितः, यतो गृहीतव्रतभङ्गमलिनः। अयमाशयः–तैस्त्रपाभङ्गमन्थरैः स्वमुखं दर्शयितुमसमर्थैः प्रणामव्याजेनावनतिरङ्गीकृता ॥ १९ ॥

पू० अ०—तत्र प्रथमदर्शने प्रथमोत्पन्नतापसैः कच्छ–महाकच्छवर्जैः दूरम्–अत्यर्थमवनतैर्नूनं स्वस्य मुखच्छाया स्थगिता, यतो गृहीतव्रतभङ्गेन मलिना–कलुषा । अयमाशयः–न तैर्भक्त्या भगवान् नतः, किन्तु तथा जगज्जनसमक्षं भगवता समं व्रतमादाय निःसत्त्वैस्तापसत्वमङ्गीकृतमिति त्रपया स्वमुखं दर्शयितुमसमर्थैः प्रणामव्याजेन नतिराश्रिता ॥ १९ ॥

✻ ✻ ✻ ✻

ध० अ०—अथ कवि तीहं तपस्वीनइ समागमि किसिउ हूओ ते वात कहइ छइ । हे नाथ ! तैस्तापसैः परिवेष्टितेन त्वया क्षणं कुलपतेः शोभा व्यूढा । हे स्वामी ! तेह तपस्वीए परिवेष्टित–वींटिइं तइं क्षण एक कुलपति–मूलगा तपस्वीनी शोभा वही, पछइ तेहे तपस्वीए दीक्षा लीधी । किंविशिष्टेन त्वया ? विकटांशस्थलघोलमानजटाकलापेन । विकट–विस्तीर्ण जे अंशस्थल–खवा(भा?) तिहां घोलमान–हींडोला समान जटासमूह छइं ॥ २० ॥

ने० अ०—तापसागमे भगवान् किंविधो जातः–तेहिं० । तैस्तापसैः परिवेष्टितेन–परिवारितेन । चः पुनरर्थे । त्वया व्यूढा–धृता स्तोककालं शोभा–श्रीः । कस्य ? कुलपतेः । पश्चात् ते प्रव्रज्यां जगृहुरित्यभिप्रायः । किंविधेन त्वया ? 'विकटांसस्थलघोलमानजटाकलापेन' ? विकटौ–विस्तीर्णौ यावंसस्थलौ तयोर्घोलमानौ जटाकलापौ–जटाप्राग्भारौ यस्य तेन ॥ २० ॥

चि० अ०—तत्समागमेन भगवान् किंविधो जात इत्याह–तेहिं० । तैः तापसैः परिवेष्टितेन–परिवारितेन त्वया श्रीकुलपतेः शोभा व्यूढा–धृता क्षणं–स्तोककालं पश्चात् ते प्रव्रज्यां जगृहुरित्यर्थः । किंविधेन त्वया ? विकटांसस्थलघोलमानजटाकलापेन ॥ २० ॥

पू० अ०—तैः परिवेष्टितेन त्वया क्षणं पश्चात् भगवदुपदेशेन श्रमणलिङ्गस्याङ्गीकृतत्वात् कुलपतेः–तापसाचार्यस्य शोभा व्यूढा–प्राप्ता । विकटौ–विस्तीर्णौ यौ स्कन्धप्रदेशौ तयोः प्रेङ्खन् जटाकलापो यस्य ॥२०॥

✻ ✻ ✻ ✻

१ 'घोलइ' इति ख-पाठः ।

ध० अ०—अथ स्वामीनउ रूपातिशय बोलइ–हे नाथ ! ये तव रूपं पश्यन्तो .. पूर्णा न भवन्ति । हे स्वामी ! जे जीव ताहरूं रूप जोअतां हरिषि परिपूर्ण हृदय न हुई। समनस्का अमनस्काः–स्थावरा एव वर्तन्ते । ते समनस्क–मन सहित छइ अमनस्क–स्थावर इति वर्तइं । परं यदि ते केवलिनो न स्युः । पणि जइ ते केवलज्ञानीया न हुइं ! प लइं केवलज्ञानीनइ मन न हुइं ॥ २१ ॥

ने० अ०—रूपातिशयं वर्णयन् स्तुतिमाह—तुह० । ते–तव (रूपं) पश्यन्तो न भवन्ति प्राणिनः ये हे नाथ ! हर्षपरिपूर्णाः ते समनस्का अपि गतमनस्का एव, एकेन्द्रिया एवेति भाव परं ते द्रष्टारो यदि केवलिनो न स्युः । ननु किं समनस्काः केवलिनो भण्यन्ते येनेदमुच्यते ? तथाचागमः–"अमनस्काः केवलिनः", सत्यम् , समणा वि त्तिप्राकृतशब्देन तेऽप्युच्यन्ते इ(अ?)तस्तेषां व्युदासः ॥ २१ ॥

चि० अ०—रूपातिशयं वर्णयितुमाह–तुह रूवं० । हे नाथ ! तव रूपं पश्यन्तो ये न भवन्ति हर्षपरिपूर्णाः ते समनस्काः–संज्ञिनोऽपि गतमनस्काः–असंज्ञिन एव । किं सर्वेषामियमेव गतिरित्याह–'ते केवलि०' यदि ते केवलज्ञानिनो न भवेयुः । केवलिनस्तु 'समणा वि' श्रमणलिङ्गधारिणोऽपि अमनस्का एव, भावमनोवैकल्येन । क्षीणमोहत्वेन च तेषामद्भुतवस्तुसाक्षात्कारेऽपि हर्षोत्पत्तेरभाव एव ॥ २१ ॥

पू० अ०—ये प्राणिनस्तव रूपं प्रेक्षमाणा हर्षभरनिर्भरा न स्युः, ते समनस्काः–संज्ञिनोऽपि गतमनस्काः–असंज्ञिन एव, यदि केवलज्ञानिनो न भवेयुः । विरोधश्चात्र–ये समनस्कास्ते कथममनस्काः ? केवलिनस्तु समनस्का अपि भावमनोवैकल्येनामनस्का एव स्युः । क्षीणमोहत्वेन च तेषां तथाविधाद्भुतवस्तुनः सदा साक्षात्कारेऽपि हर्षोत्पत्तेरभाव एव ॥ २१ ॥

* * * *

ध० अ०—अथ कवि जिनमाहात्म्यनइं द्वारि स्तुति बोलइ । हे नाथ ! यैर्गुणैः अन्ये–हरि-हरादयो देवाः निःसामान्यां समुन्नतिं प्राप्ताः । हे स्वामी ! जेहे गुणे अनेरा हरि-हरादिक देवता निःसामान्य–निरुपमान समुन्नति–समृद्धि पाम्या । ते गुणास्तव सङ्कथासु मम हास्यं ददति । ते गुण ताहरी वार्तानइ विषइ मुझनइं हासुं दिइं ॥ २२ ॥

ने० अ०—भगवद्गुणद्वारेण स्तुतिमाह—पत्ता० । यैर्गुणैरन्यदेवता–हरि-हरादयः समुन्नतिं–समृद्धिं निःसामान्यां–निरुपमामसाधारणं प्राप्ताः, ते गुणा मम हासं–अवज्ञारूपं ददति–जनयन्ति । कासु ? तव 'गुणसंकहासु' सत्सु तव गुणानां भवदाचर(ण)रूपाणां सम्यक् कथा वर्तमाना(वार्ता ?)स्तासु ॥ २२ ॥

१ 'हसं' इति ख-पाठः ।

चि० अ०—विभोर्गुणानुगुणां स्तुतिमाह-पत्ता० । यैर्जगत्कर्तृत्वादिभिर्गुणैरन्यानि (हरि)-हरादीनि दैवतानि । प्राकृतत्वात् पुंस्त्वम् । ते तथाविधाभिरामत्वद्गुणग्रामसङ्कथासु क्रियमाणासु तथमेषामेवंविधा गुणगणा मम हास्यं न ददति, रागद्वेषादिदोषोपेतत्वात् । एतच्च कलङ्कस्याप्युपरि चूलिकाकल्पम्, यदेवंविधैरपि तानि तानि दैवतानि विश्वे निस्सामान्यां समुन्नतिं-पूजां प्राप्तानि स च तदाराधकानामेव विचारचातुरीप्रपञ्चः ॥ २२ ॥

पू० अ०—यैर्जगत्कर्तृत्वादिभिर्गुणैरन्यानि देवतानि निःसामान्यां समुन्नतिम्-उच्चैः पदवीं प्राप्तानि त्वद्गुणसङ्कथासु क्रियमाणासु ते गुणा मम हास्यं ददते । प्राकृतत्वात् पुंस्त्वम् ॥ २२ ॥

* * * *

ध० अ०—अथ कवि स्वामीना निर्दोषपणा कहिवानइं मुखिइं प्रशंसा बोलइ । हे जिन ! वचनकुशला अपि मत्सरिणस्तव निन्दाऽवसरे वाचा वालिशायन्ते । हे स्वामी ! वचननइ विषइ कुशलइ मच्छरी परवादी ताहरइं निन्दावसरि वाणीइं करी बालिश-मूर्खपणुं आचरइं । किंविशिष्टस्य तव ? दोषरहितस्य । दोषरहित छैतइ । किंविशिष्टया ? भग्नप्रसरया । भग्न-भागओ प्रसर छइ[1] जीणं ॥ २३ ॥

ने० अ०—भगवतो निर्दोषताकथनमुखेन श्लाघामाह—दोस० । हे जिन ! दोषरहितस्य-कलङ्कवर्जितस्य तव निन्दाऽवसरे-परिभवप्रस्तावे वालिशायन्ते-मूर्खा इवाचरन्ति । के ? मत्सरिणः-परपरिवादिनः । कया ? गिरा । किंविधया ? त्वन्निर्दोषत्वात् भग्नः प्रसरः-प्रवेशो यस्याः (तया) । वचनकुशला अपि ॥ २३ ॥

चि० अ०—अधुना भगवतो निर्दोषताकथनेन श्लाघामाह-दोसरहिअस्स० । हे जिन ! दोषरहितस्य-अज्ञानादिवर्जितस्य तव निन्दाऽवसरे-दोषप्रस्तावे वचनकुशला अपि-स्थानान्तरेषु उक्तिनैपुण्या अपि मत्सरिणो वालिशायन्ते-मूर्खा इवाचरन्ति । कया ? वाचा-गिरा । किंविधया ? भग्नप्रसरया-भग्नप्रवेशया, निर्दोषत्वाद् भगवतः ॥ २३ ॥

पू० अ०—हे जिन ! दोषरहितस्य तव निन्दाप्रस्तावे पूर्वं वचनकुशला अपि तदवसरे वाचा भग्नप्रसरया मत्सरिणो वालिशायन्ते । अयमाशयः-दुर्जनाः सूचिरन्ध्रमात्रमपि दूषणं ज्ञात्वा असन्त्यपि वचनान्यारोपयितुमुपक्रमन्ते । त्वयि तु परमाणुमात्रमपि दोषमपश्यन्तो हताशा एव जाताः । अत्र च जिनेति साभिप्रायम्, यतो रागादिजेतृत्वाज्जिनः । न च रागादिदोषव्यतिरिक्तः कोपादिहेतुरस्ति ॥ २३ ॥

* * * *

ध० अ०—अथ कवि परमेश्वर रहइं वीतरागपणूं अंगीकरी स्तुति बोलइ । हे भगवन् ! त्वन्मनः तपसा तापितमपि शृङ्गारवने नाश्रितम् । हे नाथ ! ताहरूं मन तपश्चरणिइं ताप्यूं इ हंतूं शृङ्गार वनि न वस्यूं । किंविशिष्टे शृङ्गारवने ? अनुरागपल्लववति । अनुराग

[1] 'छइ' इति ख-पाठः ।

प्रस्तावात् कर्मभिः, सारणिजलमिव–यथा कुल्याजलं तडागादपनाहितं सकलासु वृक्षजातिषु भ्राम्यति स्थानेषु स्थानेषु आलवालेषु बध्यमान एकस्मिन् पूरिते अन्यत्र ससरणाय ॥ २९ ॥

* * * *

घ० अ०—अथ कवि स्वामीनूं शासन आदरिइं जिस्यूं फल अनइ मूकइं जिस (दोष) तेह उपरि स्तुति बोलइ। हे नाथ! जीवाः सलिल इव तव प्रवचने गृहीते अङ्गीकृते ऊर्ध्वं व्रजन्ति। हे नाथ! पाणीनी परिइ ताहरउं शासन आदरिइं जीव ऊ[ंचा] पहुता–देवलोक ग्रैवेयका-ऽनुत्तरादिके जाइं। तु–पुनः शासने आदृत्य मुक्ते सति अधो नरकादिषु व्रजन्ति। शासन आदरी मूकिइ हूंतइं अधो–नरकादिके जाइं। किं[विधाः] जीवाः? कूपारघट्टघटीसंनिभाः। कूआ– अरघट्ट घडिनी दृष्टांत सरीपा छइ; कूइ जे घडी पाणी भरी ते उपहरी जाइं; जे पाणी भरी नइं मूंकइ ते नीची जाइं ॥ ३० ॥

ने० अ०—भगवत्प्रवचनगृहीतमुक्तगुण (दोष) कथनमुखेन स्तुतिमाह—सलि०। हे नाथ, सलिल इव प्रवचने तव सत्के आचारादिभेदभिन्ने त्वदाज्ञारूपे गृहीते–कक्षीकृते ऊर्ध्वं–स्वर्गादि गच्छन्ति, विमुक्ते तु अधोभागे–नरकादौ व्रजन्ति जीवाः। किंविधाः? कूपारघट्टघटीसन्निभाः यथा कूपारघट्टघटा(ट्यः) जलं गृह्णन्ति तदा ऊर्ध्वं व्रजन्ति ये (याः) च न गृह्णन्ति ते (ताः) अधो यान्ति, तथा जीवा अपीति भावः ॥ ३० ॥

चि० अ०—अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां जिनप्रवचनाङ्गीकारपरिहारयो फलमाह–सलिल इ०। तव प्रवचने सलिल इव गृहीते–अङ्गीकृते ज्ञान-श्रद्धा ऽनुष्ठानैः सम्यगासेविते सति जीवा ऊर्ध्व–स्वर्गादौ गच्छन्ति, विमुक्ते त्वध –'सीमन्ता'दौ व्रजन्ति। किम्भूता जीवा? कूपारघट्टघटीतुल्या – कूपारघट्टघट्य, या जलं गृह्णन्ति ता ऊर्ध्वं व्रजन्ति याश्च मुञ्चन्ति ता अधो व्रजन्ति, तथा जीवा अपि ॥ ३० ॥

पू० अ०—तव प्रवचने गृहीते–सेविते ऊर्ध्वं–स्वर्गादिषु यान्ति। तस्मिन्नेव वैपरीत्येन विमुक्ते अधो– नरकादिषु व्रजन्ति। उपमामाह–कूपारघट्टघटीमालातुल्या, सलिले गृहीते विमुक्ते च यथा ता सलिले गृहीते कूपस्योपरितन प्रदेश यन्त्रप्रयोगात् प्राप्नुवन्ति, त्यक्ते च जले अध कूपस्यैव व्रजन्ति ॥ ३० ॥

* * * *

घ० अ०—अथ जिनोक्तक्रियादुष्करपणूं कहिवइ करी स्तुति बोलइ। हे नाथ! यथा अन्ये तीर्थिनो हरि-हरादयो लीलया मुक्तिं नयन्ति–प्रापयन्ति, तथा त्वं न प्रापयसि। हे स्वामी! जिम अन्य तीर्थी हरि-हरादिक लीलाइं मुक्ति दिइं तिम तूं न दिइ, क्रियानुष्ठान तणी कष्टसाध्यपणा तउ। तथापि तव मार्गलग्नाः बुधाः शिवसौख्यानि मृगयन्ते। तथापि ताहरइ मार्गि लागा बुध–विद्वांस क्रियाकलाप तपोऽनुष्ठानि करि दोहिलाइ शिव–मोक्ष तणा सुख पामइं ॥ ३१ ॥

१ 'उपहरा' इति ख-पाठ। २ 'अरहट' इति ख-पाठ।

ने० अ०—अधुना भगवदुक्तक्रियादुष्करताकथनेन स्तुतिमाह—ली० । हे नाथ ! यथा देवा-हरि-हरादयस्तीर्थिका लीलया नयन्ति मोक्षं, तथा न त्वम्; कष्टसाध्यत्वात् क्रियानुष्ठानस्य । यद्यप्येवं तथापि तव मार्गलग्नाः-तव मार्गस्थिता मृगयन्ते-निन(भा?)लयन्ति बुधाः-अवगततत्त्वाः । निन्दाद्वारेण-स्तुतिरियम् ॥ ३१ ॥

चि० अ०—अथ जिनप्रवचनस्यैव विदुषां विशेषोपादेयत्वमाह—लीलाइ०। हे नाथ ! यथा अनायासेन अन्ये-हरि-हरादिसम्बन्धिनस्तीर्थिकाः मोक्षं नयन्ति, तथा न त्वम्; कष्टसाध्यत्वात् तव क्रियानुष्ठानस्य । तथाप्येवं सत्यपि तव ज्ञानादिरूपो मोक्षमार्गस्तत्र लग्नाः-तत्र स्थिताः शिवशर्माणि मृगयन्ते बुधाः ॥ ३१ ॥

पू० अ०—यथाऽन्ये सौगतादयस्तीर्थिका लीलया "मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया" इत्याद्यनुष्ठानेन मोक्षं प्रापयन्ति, तथा न त्वम् । तथापि तव मार्गो ज्ञानादिस्तत्र लग्ना विबुधाः शिवसुखानि मृगयन्ते ॥ ३१ ॥

* * * *

ध० अ०—अथ कवि जिनदर्शनमाहात्म्य तणी स्तुति बोलइ । हे जिन ! त्वयि दृष्टे जीवाः संसारफलके बन्धवधमरणभाजो न भवन्ति । किंवि० जीवाः ? अक्षैः-इन्द्रियैर्ह्रियमाणाः। अक्ष-इंद्रिए हरीता छइं । का इव ? सारा इव । यथा साराः अक्षैः-पाशकैः फलके ह्रियमाणाः । पगडे दृष्टे सति बन्ध-वध मरणभाजो न भवन्ति । जिम सारडां अक्ष-पासे फलक-पाटीइ हरीतां पगडइं दीठइं हुंतइ बंधवधमरणभाजिया न हुइं तिम हे स्वामी ! जीवरूपीयां सारडां संसाररूपीया फलक-पाटीयां माहि इंद्रियरूपीए पासे हरीता हुंता ताहरा शासनरूपीइं पगडइं दीठइं बंधवधमरणभाजीयां न हुइं ॥३२॥

ने० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनमाहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह—सा० । हे जिन ! त्वयि दृष्टे जीवाः संसारफलके बन्ध-वध-मरणभाजो न भवन्तीति योगः । अक्षैः-इन्द्रियैः ह्रियमाणा अपि । का इव ? सारा इव । कोऽर्थः ? यथा साराः अक्षैः-पाशैः फलके प्रतीते ह्रियमाणा बन्ध-वध-मरणभाजो भवन्ति तन्न, तथा जीवास्त्वयि दृष्टे इति भावः ॥ ३२ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शने माहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह—सारि व्व० । हे जिन ! त्वयि दृष्टेऽमी जीवा बन्ध-वध-मरणभागिनो न भवन्ति । किम्भूताः ? अक्षैः-इन्द्रियैः, अपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाद् ह्रियमाणा अपि । क ? संसार एव चतुरन्तत्वात् फलकं तस्मिन् । का इव ? शारय इव । इयं च वैधर्म्योपमा । यथा शारयः काष्ठादिमय्योऽक्षैः-पाशकैः फलके ह्रियमाणा-इतस्ततः सञ्चार्यमाणाः । कैतवप्रसिद्धानि प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

पू० अ०—संसार एव चतुरन्तत्वात् फलकस्तत्र त्वयि देवतत्त्वबुद्ध्या दृष्टे जीवा बन्धादिभागिनो न भवन्ति । अपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वादक्षैः-इन्द्रियैर्ह्रियमाणाः-सञ्चार्यमाणाः सारयो यथा बन्ध-वध-मरणानि प्रतीतानि न भजन्ते पदे दृष्टे ॥ ३२ ॥

* * * *

---

१ प्रेक्ष्यतां ९५तमं पृष्ठम् ।

पईं–त्वयि विषये स्थिरमनुरागम्–अन्तःप्रीतिं कुर्वन्ति, तथापि एवं सत्यपि त्वत्समयज्ञानां मनो न हरन्ति–न प्रीणयन्ति, नावर्जयन्तीति। अयमाशयः—ते हि परसमया यदि क्षोदक्षमाः स्युः, तदा श्रोतृचेतांसि अनुरञ्जयन्तीति, न च तथाविधाः श्रूयमाणास्त्वनुरागं जनयन्ति ॥ ३९ ॥

पू० अ०—ये परसमयाः–कुतीर्थिकागमाः क्षणार्धमप्याकर्णितास्त्वयि स्थिरमनुरागं कुर्वन्ति। तथापि तव समयज्ञानां मनो न हरन्ति, परस्परासंम्बद्धत्वेन फल्गुत्वात्, यथा यथा श्रूयन्ते तथा तथा यथार्थभाषिणि त्वयि प्रीतिं जनयन्ति इति स्थाने ॥ ३९ ॥

* * * *

ध० अ०—अथ कवि जिनना नयनु प्रभावु बोलइ। हे नाथ! तव नयाः वादिभिः परिगृहीताः अन्योन्यसंलग्नाः क्षणेन प्रतिपक्षं विमुखं कुर्वन्ति। हे स्वामी! ताहरा नैगम १ संग्रह २ व्यवहार ३ ऋजुसूत्र ४ शब्द ५ समभिरूढ ६ एवंभूत ७ रूप ए सात नय वादी वचनकुशलीए परिगृहीत–परिवरिया अन्योन्यइं संलग्न–मिल्या हूंता क्षण एक माहि प्रतिपक्ष–अन्य वादी विमुख–ऊपराठउ करइं। के इव? महागजा इव। यथा महागजा वाजिभिः–तुरङ्गैः परिवृताः सन्तोऽन्योन्यसंलग्ना भवन्ति। कुणनी पैरिइं? महागजेंद्रनी परिइं, जिम महागजेन्द्र वाजी–घोडे परिवर्या हूंता अन्योन्यइं–परस्परइं संलग्न–मिल्या अन्यमती एकेकु नय जि एकांत मानइ जैन सातइ नय अनेकांति–स्याद्वादिइं मानइं ॥ ४० ॥

ने० अ०—इदानीं नयप्रभावं प्रतिपादयन् स्तुतिमाह—वाई०। हे नाथ! तव नयाः–नैगमादयः क्षणेन–स्तोककालेन प्रतिपक्षं विमुखं–पराङ्मुखं कुर्वन्ति। के इव? महागजा इव–प्रधानद्विपा इव। किंविधा नयाः–किंविधा गजा इति विश्लेषमाह–वादिभिः–वचनकुशलैः परिगृहीताः–परिवारिताः अङ्गीकृताः। महागजास्तु वाजिभिः–तुरङ्गैः। तथा अन्योन्यं–परस्परं संलग्नाः–मिलिताः मिथः सापेक्षास्तेन एककार्यकरणप्रवीणाः। एकाकिनो नयास्तु निरपेक्षत्वाद् दुर्नया एव स्युः। यतः कश्चिदयःशलाकाकल्पा नया अभ्युपगमिता–आश्रिताः। जैनस्तु सर्वनयसमूहमयं जिनमतं प्रतिपन्नम्। के इव? महागजा इव। किंविधाः? वाजिभिः कृतपरिक्षेपाः ॥ ४० ॥

जि० अ०—वाईहिं०। हे नाथ! तव नया–नैगमादयो वादिभिः परिगृहीताः स्वपक्षव्यवस्थापनेन पराक्रमः…प्रयुक्ताः प्रतिपक्षं–कुतीर्थिसार्थमार्थं विमुखा विगलितप्रतिमत्वेन पराङ्मुखं क्षणेन–स्तोककालमात्रेण कुर्वन्ति। किम्भूताः? अन्योन्यसंलग्नाः–परस्परसापेक्षत्वेन एककार्यकारणप्रवणाः। एकाकिनस्तु स्वयकारणप्रवणा दुर्नया एव। उपमामाह—के इव? महागजा इव। यथा महागजा–भद्रजातीयदन्तिनो विपक्षाणां भर्नाकं द्वेन्यैव प्रभूताः पराङ्मुखं क्षिपन्ति। कथम्भूताः? वाजिभिः–अश्वैः परिगृहीता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

पू० अ०—… नैगमादिनया…वादिभिः [illegible] प्रतिपक्षं विमुखं कुर्वन्ति। वाजिभिः कृतपरिक्षेपाः ॥ ४० ॥

* * * *

१ 'इ' इति क–प्रत्यन्तरे।

ध० अ०—अथ कवि स्वामीना सिद्धान्तनूं विदुरपणउं बोलइ । हे नाथ ! यैर्वचनैरसमञ्जसा अपि परसमयाः कीर्तिमाप्नुवन्ति । हे स्वामी ! जेहे वचने असमञ्जस–असंबद्धइ पर समय कीर्ति पामइ । तत् (तानि ?) त्वत्समयमहोदधेर्मन्दा विन्दुनिस्यन्दाः–विन्दुलवा वर्तन्ते । ते ताहरा समय–सिद्धान्त समुद्र आगलि मन्दा विन्दुलवा वर्तइं ॥ ४१ ॥

ने० अ०—भगवत्सिद्धान्तोदधेः परसमयानां विप्रुत्त्वमाह—पावं० । यैः कैश्चन वचनैः–वचोभिर्ग्रहचारचन्द्रादित्योपरागादिज्ञानरूपैर्यशः–कीर्ति प्राप्नुवन्ति परसमयाः असमञ्जसा अपि–अघटमाना अपि, तेऽपि (तान्यपि ?) त्वत्समयमहोदधेर्मन्दा–अप्रकृष्टा अपि विन्दुनिस्यन्दा–विन्दुलवाः । जिनमतव्यतिरेकेणान्यद् नास्ति किञ्चिज्ज्ञानमिति भावः ॥ ४१ ॥

चि० अ०—पावंति० । परसमया असमञ्जसा अपि–विसंस्थुलत्वेन अघटमाना अपि यैर्वचनैर्ग्रहचारचन्द्रोपरागादिपरिज्ञानरूपैर्जने यशः–श्लाघारूपं प्राप्नुवन्ति, तानि वचनानि तव समयमहोदधेर्मन्दा–अल्पविषयत्वेन अल्पप्रकाशका विन्दुनिस्यन्दा–विन्दुलवाः शीकरा इत्यर्थः । अत्र प्राकृतत्वात् नपुंसकस्यापि पुंल्लिङ्गनिर्देशः । इदमत्र हृदयम्–जिनमतव्यतिरेकेण किञ्चिन्न ज्ञानमस्तीति ॥ ४१ ॥

पू० अ०—विसंस्थुला अपि परसिद्धान्ता यैर्वचनैश्चन्द्रसूर्योपरागादिरूपैः श्लाघां लभन्ते, तानि च वचनानि मन्दानि–अल्पविषयत्वेन स्तोकप्रकाशकानि, अतः श्रुतमहोदधेर्निजजलविप्रुषां शीकराणीव । अयमाशयः–श्रुतकेवलिनो असङ्ख्येयभवान् जीवानां प्रतिपादयन्ति त्वत्समयपारगाः । तत्पुरो ग्रहोपरागादिज्ञानप्रकाशकं यत्किञ्चिदेतत् ॥ ४१ ॥

* * * *

ध० अ०—अथ कवि प्रवहणनइ दृष्टान्त(इं) सर्वज्ञइं मूक्या जीवनइं विडंबना हेतुफल बोलइ । हे नाथ ! त्वयि मुक्तैः सति जीवैः पोत इव संसारसमुद्रे विविधा विडम्बनाः प्राप्ताः । हे नाथ ! तइं मूक्यइं हुइं तइं जीवे पोत–प्रवहणनी परिइं संसाररूपीया समुद्र माहि विविध–नाना प्रकार दारिद्र्यदोहलिदुःखच्छेदनभेदनवेदनादि दुःख पाम्या । किंवि० जीवैः ? अनुवेलं आपगामुखपतितैः । वेल वेल पूठि आपदरूपिणी आपगा–नदी मुखि पड्या छइं । जिन प्रवहण मूंकिइं संसारिसमुद्रि विडंवना जि पामीइ ॥ ४२ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं दृष्टान्तेन भगवति मुक्ते विडम्बनाद्वारेण स्तुतिमाह–पइं० । हे नाथ ! त्वयि मुक्ते पोत इव जीवैर्भवार्णवे प्राप्ताः–लब्धा विडम्बनाः–कदर्थना विविधा–दारिद्र्यादिप्रकाराः । किम्भूतैः ? आपन्मुखपतितैः । कथम् ? अनुवेलम्, एकत्र वेलं–कल्लोलमाश्रित्य अन्यत्र वारंवारम् । यथा कश्चित् पुरुषः पोते मुक्ते आपगा(मुखे)–नदीमुखे पतितः अनुवेलं विडम्बनां प्राप्नोति, तथा जीवैरपि संसारे त्वयि मुक्ते प्राप्ता इति गर्भः ॥ ४२ ॥

चि० अ०—अथ त्वां प्राप्यापि दुष्कर्मवशगास्त्यजन्ति तेषां गतिमाह—पइं मुक्के० । जीवैर्वि-

---

१ 'दुहल' इति ख-पाठः । ३ 'मूविपइ' इति ख-पाठः ।

डम्बना विविधा–गतिचतुष्कजाः प्राप्ताः, अनुवेलं–प्रतिक्षणं आपन्मुखपतितैः त्वयि मुक्ते सति क इव ? पोत इव। यथा केचन आत्मवैरिणोऽम्बुमध्ये पोतं त्यजन्ति, त्यक्ते च तैरापगामुखपतितै विविधा विडम्बना–मज्जनोन्मज्जनकूर्मकरादिदंष्ट्रादारणादिकाः प्राप्यन्ते, तथा तैर्जीवैरपि ॥४२

पू० अ०—आपदो–जळ–यत्नाथास्तन्मुखपतितैर्जीवैर्भवार्णवे त्वयि मुक्ते सति प्रतिक्षणं अनेक विडम्बनाः प्राप्ताः, यथा पोते मुक्ते आपगामुखपतितैर्मज्जनोन्मज्जनादिविडम्बनाः प्राप्यन्ते ॥ ४२ ॥

* * * *

घ० अ०—अथ कवि तेह जिवि विडंबना चातुर्गतिक संसारि जिम अनुभवी ति चिहु गाथाए वोलई। हे नाथ ! मयाऽप्रतिष्ठाने–सप्तमनरकपृथिव्यां मध्यवर्तिनि नरकवासे षट्षष्टिसागरोपमाणि निरन्तरं उपितम्। हे नाथ ! मइं अपइट्ठाणइं–सातमी नरक पृथ्वी माहिं वर्तइ नरकावासइ छासट्ठि सागरोपम प्रमाण काळ निरन्तर वसिउं। किंवि० मया ! अप्रार्थितागतमत्स्यभवस्तत्रान्तर्मुहूर्तं किञ्चिन्न्यूनं घटिकाद्वयं उपितेन। अप्रार्थिइं आ मच्छ्यभव तिहां अन्तर्मुहूर्त–कांइ थोडइं स्यू ऊणूं वि घडी प्रमाण वस्युं छइ ॥ ४३ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं विडम्बना चतुर्गतिसंसारे यथाऽनुभूता तथा गाथाचतुष्केण दर्शयन्नाह–पुच्छं०। हे देव ! परेषां का कथा ? 'मच्छभवंतो वसिएण' इति पाठान्तरं वाच्यम् उपितं–निवासः कृतः। क ? अप्रतिष्ठाने–सप्तमनरकपृथिव्यां मध्यवर्तिनरकावासे। मयेति गम्यते। कीदृशेन ? अप्रार्थितश्चासौ आगतः मत्स्यभवश्च तस्य भवान्तर्मुहूर्तोपितस्तेन। कियन्तं कालम् ? षट्षष्टिं सागरोपमाणि। कथमुपितम् ? निरन्तरं–व्यवधानरहितं यथा भवति तथा। यच्च व्यवधानं तच्चोक्तक्रमेणान्तर्मुहूर्तमानं(नो ?) मत्स्यभवः ॥ ४३ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं यथाऽनुभवं विडम्बनां गाथाचतुष्केणाह–पुच्छं०। हे जिन ! परेषां का कथा ?। मयैव षट्षष्टिम् अतराणि–सागरोपमाणि यावत् अप्रतिष्ठाने–सप्तमनरकपृथिव्या मध्यवर्तिनरकावासे उपितम्। कीदृशेन ? अप्रार्थितागतः–अचिन्तितोपनतो यो मत्स्यभवस्तस्मिन् मुहूर्तकालमुपितेन। निरन्तरमिति व्यवधानस्याल्पत्वात् ॥ ४३ ॥

पू० अ०—हे देव ! परेषां का कथा ? मयैव सप्तमनरकमध्यवर्तिनरके प्राप्ते अप्रतिष्ठानाभिधे षट्षष्टि ६६ सागरोपमाणि उपितम्। मया किंविधेन ? अचिन्तितागते मत्स्यभवेऽन्तर्मुहूर्तमात्रकालमुपितेन यद्वाऽप्रार्थितोपनते मत्स्यभवेऽन्तर्मुहूर्तमुपितेन। सागरोपमापेक्षया मुहूर्तस्याल्पत्वात्तच्चोक्त्वेन सतोऽप्यविवक्षितत्वान्निरन्तरमित्युक्तम्। अत्र च मत्स्यशब्दः सामान्यमत्स्यवाच्यपि तण्डुलमत्स्यवाची ॥ ४३ ॥

* * * *

घ० अ०—हे नाथ ! ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि मया तिर्यक्त्वेऽपि शीतोष्णवर्षधारानिपातदुःखं सुतीक्ष्णमनुभूतम्। हे नाथ ! ज्ञानावरणीय कर्मि आच्छादिइं मइं तिर्यंचइ माहि शीत काळ तणुं वर्षा काळनी धारा तणउं निपात–पडिवा तणउं दुःख सुष्ठु–अति अनुभविउं। एतलइ स्युं भाव ? जे पट–लूगडइ ढांकिउ हुइ ते शीत तणूं दुःख ऊपजइ

जाणइ तिम तिर्यंचनइं सहजिइं ज्ञानावरणीय कर्मनउ उदय हुइ तीणं भाषा अणवो-
... दुःख सदा हुइ। मइं ज्ञानावरणि आच्छादिइं हूतइं दुःख अनुभविउं ॥ ४४ ॥

ने० अ०—सीउण्ह०। तिर्यक्त्वेऽप्यनुभूतं-सेवितं शीतं च उष्णं वर्षधारानिपातस्तेभ्यस्तैर्वा दुःखं-वेदनारूपं सुतीक्ष्णं दुःसहमानशत् (?) तस्य। मयेति गम्यते। किंविधेन ? ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि। कोऽर्थः ? यः किल ज्ञानावरणैर्वस्त्रादिभिरावृतः स्यात् तस्य कथं शीतादिप्रजनितं दुःखं सम्भवति ? मया तु ज्ञानावरणच्छादितेनाप्यनुभूतम्। प्रायेण प्रभूतज्ञानावरणीयस्य कर्मणः तिर्यक्ष्वेव सम्भवादिति ॥ ४४ ॥

चि० अ०—सीउण्ह०। तिर्यक्ष्वपि तीक्ष्णं दुःखं मयाऽनुभूतम्-सोढम्। शीतोष्णवर्षाधारानिपातदुःखम्। निपातशब्दः प्रत्येकं योज्यः। कीदृशेन मया ? ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि। कोऽर्थः ? यः पटाद्यावृतो भवति तस्य शीतादिदुःखं न स्यात्, मया तु ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि सोढमिति। प्रायेण प्रभूतस्य ज्ञानावरणीयस्य तिर्यक्ष्वेव सम्भवात् ॥ ४४ ॥

पू० अ०—मया तिर्यक्त्वेऽपि उत्पन्नेन इत्यर्थः। शीतोष्णवर्षधारा, निपातशब्दः शीतादित्रये योज्यः, सुतीक्ष्ण-दु सहं सोढं ज्ञानावरणाख्येन कर्मणा उत्-प्राबल्येन छादितेन अपिर्विरोधे। यः किल नानाविधैरावरणैराच्छादितः स्यात्, कथ स शीतादिभिरभिभूयते इति ॥ ४४ ॥

卐 卐 卐 卐

ध० अ०—हे नाथ! अन्तर्-धर्मध्यानान्निष्क्रान्तैः पात्रैः प्रियकलत्रपुत्रैर्भवनाटकेषु अङ्काः शून्या निर्ध्याताः। हे नाथ! अन्तर्-धर्मध्यान तउ नीसरे पात्रे प्रिय भर्तार कलत्र पुत्रे भव-संसाररूपीइ नाटकि शून्य अंक नीठिया। जिम नटाव रुपरीय विनइ आंतरइ नाना प्रकार रूप करी लोकनइ रंजवइ तिम धर्मध्यान तद्रूप पटनु नीसरिउ जीव पिता फीटी पुत्र थाइ माता कलत्र थाइ बेटउ बाप थाइ कलत्र माता थाइ इणि परि संसार नाटकि अनेक रूप करतइं अंक तणा सइ नीठव्यां ॥ ४५ ॥

ने० अ०—अंतोनिक्खं०। हे देव! संसाररङ्गान्तरे सर्वत्र अखण्डिताज्ञस्य मोहनरेशस्य पुरः कर्मपरिणामघ्नधारेण चतुर्गतिनाटकानि अभिधीयन्ते। तन्मध्याच्चाभिधेयमानेषु मनुष्यगतिरेव तत्तदवस्थाविशेषादनुभूयमानशृङ्गारादिरसात्मकत्वेन नाटकानीव तेषु मनुष्यगतिनाटकेषु मया निर्ध्याताः-दृष्टाः। के ? अङ्का-उत्सङ्गाः, अन्यत्राधिकारपरिच्छेदाः। किम्भूताः ? शून्याः। कैः ? पञ्चमकलत्रपुत्रैः। किंविधैः ? सातोदयाल्लब्धैः-प्राप्तैः। यद्वा स्वोचितगुणाधारत्वेन पात्रभूतैः। तेषामेव क्रोडक्रीडाविलासयोग्यत्वात्। कथं रहितत्वं तेषामित्याह—अन्तर्-मध्यादुत्सङ्गस्यैव निष्क्रान्तैः-आयुःक्षयेण यमकिङ्करीकृतैः, मृतैरित्यर्थः। पक्षे निष्क्रान्तैः-गतैरिति। नरभवे उत्पन्नेन मया कलत्रादिवियोगोद्भूतं दुःखमनुभूतमित्यर्थः। नाटकेष्वपि विष्कम्भकसूचितामिनेयवस्तुसमाप्तिरूपाद्यङ्काः। ते च रङ्गाङ्गणमध्यान्निष्क्रामद्भिश्चतुर्विधाभिनेयवस्तुसमाप्तिनिपुणैरभिनायकपात्रैः शून्याः स्युः। पात्राण्यपि कलत्रपुत्ररूपाणि भवन्ति ॥ ४५ ॥

१ 'मग्गुं' इति ख-पाठः। २ 'उपरीयरिछनइ' इति ख-पाठः। ३ 'ध्यानरूप' इति ख पाठः।

० अ०—अंतो० । हे जिन ! मनुष्यभवनाटकेषु मयाऽङ्काः शून्या[नि]-विरहिताः । शून्यत्वे द्वारेण हेतुमाह—तैः । कीदृशैः ? अन्तर्-मध्यादुत्सङ्गस्यैव निष्क्रान्तैरायुःक्षयेण । इदमत्र म्-नरजन्मन्युत्पन्नेन मया प्रियकलत्रपुत्रादिवियोगजं दुःखमनुभूतमिति । नाटकेष्वपि मकसूचिताभिधेयवस्तुसमाप्तिरूपा ह्यङ्कास्ते च रङ्गाङ्गणमध्यान्निष्क्रामद्भिः चतुर्विधाभिनयनि-नायकपात्रैः शून्याः स्युरिति ॥ ४५ ॥

० अ०—हे देव ! इह संसाररङ्गान्तरे सर्वत्राखण्डिताज्ञस्य मोहनरेशस्य पुरः कर्मपरिणामसूत्रधारेण नाटकान्यभिधीयन्ते । तन्मध्याच्च अभिनीयमानेषु मनुष्यगतिरेव तत्तदवस्थाविशेषानुभूयमानशृङ्गारादि-त्वेन नाटकानीव तेषु मनुष्यगतिनाटकेषु नरभवेषु उत्पन्नेन मया अङ्कात्—सङ्गात् शून्या निर्घाता-। कैः ? प्रियकलत्रपुत्रैः । किंविधैः ? तथैव अन्तर्-मध्यादुत्सङ्गस्यैव निष्क्रान्तैः—आयुःक्षयेण मृतैः । षु अपि निष्कम्भसूचिताभिनेयवस्तुसमाप्तिरूपा अङ्काः, ते च रणाङ्गणमध्यान्निष्क्रामद्भिश्चतुर्विधाभिनयनि नायकपात्रैः शून्याः स्युः । पात्राण्यपि कलत्राणि रूपाणि भवन्ति ॥ ४५ ॥

卐 卐 卐 卐

०० अ०—हे नाथ ! मया हीनदेवत्वेषु रिपूणां ऋद्धयो दृष्टाः, महर्द्धिकसुराणामपि आज्ञा : इत्यादिर्दौर्गत्यसन्तापाः सोढाः । हे नाथ ! मई हीनदेव-किलविसीया भूत प्रेत झोटिंग ा राक्षस माहि अनेकि वइरी तणी रिद्धी दिट्ठी । महर्द्धिक देवताइनी आज्ञा कीधी दिक अनेक दारिद्र्य तणा संताप सह्या ॥ ४६ ॥

ने० अ०—दिट्ठो० । दृष्टाः समृद्धयो रिपूणां—शत्रूणां आज्ञाः—शासनानि कृताः—परिपालिता द्धिकसुराणामित्येवंप्रकारेण हीनदेवत्वेषु—किल्बिष व्यन्तरादिकेषु । दुर्गतस्य भावो दौर्गत्यं—सत्त्वं सन्तापः—पराभवादिभेदः दारिद्र्यं च क्लेशश्च तौ सोढौ—सेवितौ ॥ ४६ ॥

चि० अ०—दिट्ठा० । हे जिन ! देवगतिगतेनापीदं दुःखमनुभूतमिति योगः । रिपुऋद्धयो-ः, महर्द्धिकसुराणामाज्ञा कृता, हीनदेवत्वेषु किल्बिषिकत्व-व्यन्तरत्वादिषु दौर्गत्य-सन्तापौ ढौ । तत्र दौर्गत्य—निःस्वत्वम्, सन्ताप—परिभवादिजश्चेतःखेदः तौ । प्राकृतत्वाद् द्विवचने हुवचनम् ॥ ४६ ॥

पू० अ०—दृष्टा रिपुसमृद्धय । सुरेष्वपि स्यादरातित्वम् । आज्ञा कृता महर्द्धिकसुराणां हीन०—किल्बि-वत्वादिषु दौर्गत्य—निःसत्त्व सन्तापश्च तौ सोढौ ॥ ४६ ॥

卐 卐 卐 卐

ध० अ०—अथ कवि जेतलु काल नरकादिक गतिइं जीव फिरिउ ते स्वरूप बोलइ । हे नाथ ! मया भववनं मिथ्यात्वादिजलेन सिञ्चता सता पुद्गलपरावर्ता अतिक्रान्ताः । हे नाथ ! मइं भव-संसाररूपीउ वन मिथ्यात्व अविरति कषाय योगरूप जलि करी सींचतइं हुंतइ पुद्गलपरावर्त बहुशः-अनेक वार अतिक्रम्या । किंवि० पुद्गलपरावर्ताः ? बहुशः अरघट्ट

इव घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिणीभिः परिगताः । अरहट्टनी परिं घटीनइं संस्थानि उत्सर्पिणी अवसर्पिणीए परिगत–युक्त छइं ॥ ४७ ॥

ने० अ०—अधुना यावन्तं कालं नरकादिगतिषु भ्रान्तस्तावन्तं कालं दर्शयन्नाह—सिंचं० । सिञ्चता–अभिषेकं कुर्वता, मयेति गम्यते । भववनं–संसारकाननम् । एकत्र मुख्यजलेन, अन्यत्र मिथ्यात्वा-ऽविरति-कषाय-प्रमादादिदुष्टयोगरूपजलेन पल्लट्टा–जलपरावर्ताः पेल्लया प्रेरिता–अतिवाहिताः । क इव ? अरघट्ट इव । कथम्भूताः ? घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिण्यस्ताभिः परिगताः–समेताः बहुशः–अनेकशः प्रेरिताः । यथा (अर)घट्टिको वनं सिञ्चन् अरघट्टिकपरिवर्तान् बहुशः परिवर्तयति ॥ ४७ ॥

चि० अ०—सिंचंतेण० । हे जिन ! मया परिवर्ता इति एकदेशे समु(दायो)पचारात् पुद्गलपरावर्त्ताः पर्यस्ताः–प्रेरिता अतिवाहिताः । कीदृशा ? घटीसंस्थानेन–आनुपूर्व्यां पङ्क्तिक्रमेण परिवर्तमानाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः परिगताः–समेताः । बहुशः–अनन्ताः । किं कुर्वाणेन मया इत्याह–भव एव चतुर्गतिगतासङ्ख्यदुःखशाखिभिः सङ्कुलत्वेन वनमिव वनं, ततः सिञ्चता–आश्रवद्वारेण सङ्कलितैः पापाम्बुभिः अभिषिच्य वृद्धिं नयता । केनेव मया ? अरघट्टकेनेव । अरघट्टको हि घनमभिषिञ्चन् अरघट्टपरिवर्त्तान् बहु परिवर्त्तयति, तत्र घटीमालामूलादारभ्य पर्यवसानपर्यन्त एकः परावर्त्तः । तेऽप्यानुपूर्व्या स्थिताभिर्घटीभिरुपेताः स्युः, बहूंश्च तानरघट्टकोऽतिवाहयति ॥ ४७ ॥

पू० अ०—मयाऽरघट्टकेनेव ए(पदै)कदेशे समुदायोपचारात् परिवर्ताः पुद्गलपरावर्त्ता अतिवाहिताः घटीसंस्थानेन परिवर्तमानाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः परिगताः–समेताः । भववनमभिषिञ्चता अरघट्टकोऽपि वनं अभिषिञ्चन्नरघट्टपरावर्त्तान् बहुशः परिवर्तयति । तत्र घटिमालामूलादारभ्य पर्यवसानपर्यन्त एकः परावर्त्तः । तेऽप्यानुपूर्व्या स्थिताभिर्घटीभिरुपेताः स्युः ॥ ४७ ॥

* * * *

ध० अ०—हे नाथ ! अहं अनन्तकालं भवे–संसारे भ्रान्तो जन्म-जरा-मरणलक्षणेभ्यो दुःखेभ्यो न भीतः । हे नाथ ! हउं अनंत काल भव–संसार माहि भम्यु जन्म–जरा–मरणलक्षणरूप दुःखनु बीहनउ नहीं । सम्प्रति हे नाथ ! त्वयि दृष्टे सति जन्मादिभयं जातं च पलायितं च । हे स्वामी ! तइं हियडां दीठइं हूंतइं जन्मादिक भय संपन्नं इदं पलायितं–नाठउं ॥ ४८ ॥

ने० अ०—(भमिउं०) । हे नाथ ! भ्रान्तोऽनन्तकालं जीवस्य अनन्तादिकालव्यवस्थितत्वात् भवे–संसारे न भ्रान्तः दुःखेभ्यो न भीतो–न त्रस्तः, दुःखानां जन्ममरणादिरूपाणाम् । साम्प्रतं तु कषायादिभिरहमित्थं विडम्बितः । पुनर्विवेककुशलत्वात् त्वयि दृष्टे जातं–समुत्पन्नं भयं पलायितं–नष्टं च । चौ तुल्यकालवाचिनौ । ये हि भगवन्तं सम्यक् पश्यन्ति, तेऽवश्यं लघुसंसारिणो भवन्ति इत्यागमवचनान्निश्चीयते ॥ ४८ ॥